

Шарқ Юлдузи

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ УЮШМАСИНИНГ
АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ОЙНОМАСИ

1 ' 1991

60-йил чиқиши

Бош муҳаррир:

Ўткир ХОШИМОВ

Таърир хайъати:

Неъмат АМИНОВ

Санд АХМАД

Салоҳиддин МАМАЖОНОВ

Омон МУХТОРОВ

(бош муҳаррир ўринбосари)

Мурод МУҲАММАД ДЎСТ

Умарали НОРМАТОВ

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА

Муҳаммад СОЛИХ

Хайриддин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Ўлмае УМАРБЕКОВ

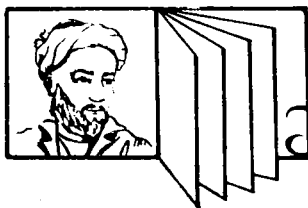
Носир ФОЗИЛОВ

(масъул котиб)

Азиз ҚАЮМОВ

Ҳамид ҒУЛОМ

МУАССИСЛАР: «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» МЕҲНАТ ЖАМОАСИ ҲАМДА
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ

Алишер Навоий

Ҳафсат-ул-абсоф

Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим,
Риштаға чекти неча дурри ятим.
Ҳар дур анго жавҳари жондин фузун,
Қиймат аро икки жаҳондин фузун.
Риштаси худ иқди жаҳон риштаси,
Дема жаҳон риштаси, жон риштаси.
Ганжи бақо зикрига улким етиб,
Бу дур ила риштани тасбиҳ этиб.
Ришта эмас, турфа камандедур ул,
Давлату дин сайдиға бандедур ул.
Қайси каманд, ўлмади ҳаргиз каманд.
Равзаи фирдавс ғазолиға банд.
Бал ариғедурки оқар жон суйи,
Йўқ, демаким жон суйи, ҳайвон суйи.
Ул су яқосида алифдин шажар,
Шамрасидин ул шажар узра самар.
Йўқки ўшул риштаи ғавҳарбаҳо,
Ганжи илоҳийға эрур аждаҳо.
Ёки булар барчаси таъвил эрур.
Арши муалло аро қандил эрур.
Балки бу қандил аро айлаб аён.
Боғи аҳад фохтаси ошён.
Йўқки эрур маҳзани ваҳдатқа йўл,
Йўлу не йўл, асру яқин йўлдур ул.
Лекин эрур ҳам қатиғу ҳам махуф.
Ўйлаки ожиздурур андин вуқуф.
Қилғучи бу бодия қатъиға майл,
Аҳли қабулу рад эрур икки хайл,
Азмиға чун қўйди қадам аҳли рад,
Раҳбари тавфиқдин ўлмайд мадад.
«Бо»си ибодин урар аввал сало,
«Бо»ки дегайлар не бўлур жуз бало.
«Син»и наҳанг орқасининг арраси,
Юз кеманинг офати ҳар парраси.
«Син» била «мим»и йўлида кўп ҳумум,
Йўли ҳумум аниргу ели самум.
«Мим»и йилони дамидин ўт сочиб,
Йўл бошида ётибон оғзин очиб,
Уч «алиф», уч «лом»и солиб рустахез,
Олти жиҳатдин чекибон тиғи тез.

«Ҳо»лар учи қатл ишида тез ўлуб.
 Румҳ учидек ҳар бири хунрез ўлуб.
 «Ро»лариким зоҳир этиб иқтирон,
 Фош ўлуб ондин зарари бегарон.
 «Ҳо»си ҳалок этгали қуллобваш,
 Маҳлака қалби аро қуллобкаш.
 «Нун» чекиб эл саҳми учун ёсини,
 Балки бақо заръи учун досини.
 «Ё»си муҳолиф сари ҳарфи нидо,
 Яъни, эт оллимда ҳаётинг фидо.
 Нуқталари ул йўл аро тошлар,
 Тошлар ўлмайки кесук бошлар.
 «Мим»лар анда гириҳ узра гириҳ,
 Жазмлар анда зириҳ узра зириҳ,
 Ҳар сори «ташдид» тааддуд била,
 Зоҳир ўлуб элга ташаддуд била.
 Ҳар нечаким нозири мақсуд ўлуб,
 Аҳли назар кўзига мардуд ўлуб.
 Лек қачон қатъиға аҳли қабул,
 Азм қилиб айласа ул ён нузул —
 «Бо»си бурун «бо»и башорат дурур
 Ҳамзаси кирмакка ишорат дурур.
 «Син»и саломат йўлининг зийнаси,
 Балки саодат юзи ойинаси.
 «Мим»и очиб мөнзили мақсадга йўл,
 Балки бу манзил аро сарчашма ул.
 Ҳар «алиф»иким еридур жон аро,
 Шамъ ўлуб ул тоза шабистон аро.
 «Лом»лари барча ливойи зафар,
 Бериб анга жилва ҳавойи зафар.
 «Ҳо»си ҳувиятни қилиб жилвагаҳ,
 «Лом»и била қойил «ал-мулку лаҳ».
 Равзаи жаннатға эшик «ро»лари,
 Ғунҷаи ваҳдатға бешик «ҳо»лари.
 «Мим»жи «нун»дин қилибон интиҳо,
 Жонға қўюб миннати бемунтаҳо.
 «Ё» била «мим»и қилиб изҳори ям
 Айлагали ғарқаи баҳри қарам.
 Нуқтау ташдид анга чақмоқу тош,
 Қилмоқ учун партав «алиф» шамъи фош.
 Жазми солиб тавқ кўнгул бўйниға,
 Нуқта бақо дуррини жон қўйниға.
 Ҳам ҳаракотидин ионат етиб,
 Этгали мақсудқа таҳрик этиб.
 Ҳам саканоти қилиб ифшо сукун,
 Анда таваққуфқа бўлуб раҳнамун.
 Сойири чун пўяға гомин очиб,
 Гардидин атрофиға жонлар сочиб.
 Бош-аёғи боштин-аёқ жон бўлуб,
 Бошдин-аёғ жон неки, жонон бўлуб.
 Азмида ул қавмға доғ узра доғ,
 Қатъида бу хайлға боғ узра боғ.
 Ҳикмати: ул — қаҳр аро, бу — лутф аро,
 Ушбуки тўлғай икки меҳмонсаро.
 То агар ўт солса жалолияти,
 Лутф ила урғай сув жамолияти.
 Истабон, эй хаста Навоий, наво,
 Бўйла сафарға қилур эрсанг ҳаво,
 Йўл ёмону яхшисидин ема ғам,
 Бисмиллоҳ, дегилу қўйғил қадам.
 «Ҳайра санонин лимуфизил-қарам»,
 Ким қарамидин эрур эл муҳтарам.

II

**Ул Холиқ ҳамдиким, махлуқот тасвириға анинг
 қалами сунъи чеҳракушодурур ва маснуот таҳ-**

ририға анинг хомаи ҳикмати жамолафзо ва ҳар кўнгул ғунчасиға бир ҳусн гули сари анинг сил-силаи шавқидин вобасталиқ ва ҳар кўз ахтариға бир қош ҳилоли сари анинг риштаи муҳаббатидин пайвасталиқ

Ҳамд ангаким вожиби биззот эрур,
Ҳомид анинг зотиға заррот эрур.
Ваҳдати зотиға қуёшдек тонук,
Заррадин афзуну қуёшдин ёруқ.
Жисм сипеҳрини масир этгучи,
Руҳ қуёшини мунир этгучи.
Гулшани фирузани чеккан баланд,
Гулларидин меҳрни — гулдастабанд.
Ҳар сари анжум гуликим очилиб,
Кўкка бу гулдастасидин сочилиб.
Минтақа бирла фалаки ложувард,
Сунъи бисотида ики тахта нард.
Солмоқ учун тоқи сипеҳр ичра шайн,
Ою қуёшдин қилибон қаъбатайн.
Тахта келиб чархи мунаққаш анга,
Бурж ҳисобидин ики шаш анга.
Тун кун ила муҳранамудорлиқ,
Анжум ила тахта садафқорлиқ.
Даҳрда ҳар нақши савобу қусур,
Борчаси бу нарддин айлаб зухур.
Кўргузубон нақши хасису шариф,
Мисли қазову қадар икки ҳариф.
Чун очибон субҳ узори гулин,
Зулф этиб ул юз уза тун сунбулин.
Ул юз ўлуб даҳрға кофурбез,
Устида ул зулф бўлуб мушкрез.
Оқу қаро узра бериб иштиҳор,
Мушк ила кофурини лайлу наҳор,
Чун ясабон ҳужраи тори димоғ,
Ақлдин ул ҳужрада ёқиб чароғ.
Ришта анга тори иноят бўлуб,
Шуъла анга нури ҳидоят бўлуб.
Андин олиб нур кўнгул маскани,

Алишер Навоий ижодий мероси бизга, туркий элатларнинг барчасига табиат ва тарих инъом этган ниҳоятда мўътабар ва муқаддас тўҳфадир. Унинг маънавий қиймати беқиёс ва беҳудуд. Сабаби, инсоният XV асргача неки арзигулик руҳ бойлигига эришган бўлса, имкон ва муайян йўналишдаги яхлит уйғунлик доирасида бу хазинага жам этилган. Туркий элатлар руҳиятига хос мардоналик, кенг феъллик, элдошлик (яъни ўзини элга тенг тутуш), форсий халқлардаги назокат, риндлик, ошиқоналик, арабий эътиқод, мантиқий тафаккур, ахбор қамрови барчаси бирлашиб, қўшилиб, чатишиб, ҳинд, хитой, юнон, қадимги Миср ва Бобил меросини ҳам ўзлаштирган ҳолда IX—XV асрлар мобайнида Яқин ва Урта Шарқ минтақасида мислсиз бир олам яралган бўлса, ушбу ранго-ранг, аммо бир бутун оламнинг икки уйғунлиги энг баркамол қиёфада Алишер Навоий ижодий меросиде акс этган, дейиш мумкин.

Мутанаббий ва Рудакий нафосати, Лутфий латофатию Саккокий заковати устод шеърининг ҳусну тароват уммонига қуйилгучи жилғаларни ташкил этса, Фирдавсий шукӯҳи ва Рабғузий самимияти, Фаробий дониши ва Ибн Халдун тадқиқ қудрати, Ибн ал-Арабий, Аттор, Мавловий ва Насимийдаги илоҳий эҳтирос, Жомий салобати ва мулоҳазақорлиги Алишер Навоий назму насри мундарижасига хос ўта теранлик ва сермаъноллиқ, мусаффо ёғду ва баркамоллиқнинг манбалари ҳисобланиши ўринлидир.

Шундай экан, бу улуг ганжинани фақат ўзбек адабиёти доирасида, фақат туркий тил тафаккури чегарасида фаҳм этишга уриниш қониқарли натижалар бериши қийин. Тўрт жилдлик Навоий луғатидаги нотўқисликлар ҳам, назаримизда, кўпроқ шу билан изоҳланади.

Навоийшунослик Ўзбекистонда ва умуман, Урта Осиёда шарқшуносликнинг ўзак мавзуларидан бўлмағи керакдир.

Афсуски, яқин-яқинларгача энг ҳурматли ва зукко навоийшуносларимизнинг ҳам кўп табиий ҳуқуқларига бўғов солинган эди. Улар улуг устод тафаккуридаги мураккаб жиҳатларни четлаб ўтишлари, асл эътиқодига даҳрийлик бўёғини чаплаб кўрсатишлари, баркамоллик нишонларини нотўқислик, маъно бепоёнлигини чекланганлик сифатида талқин этишлари талаб этиларди. Жўн ва чала талқинлар ишонарли кўриниши учун шеърлар махсус «танлов»дан ўтказилар, дostonларнинг «калла-почалари» кесиб ташланиб, қуруқ воқеабанд қисмлари, «зарарли» ва «хавфли» ғоялардан

Лек ўчуруб ишқ елидин ани.
 Ишқ елин етурубон тунду тез,
 Ақл алочуғин этиб рез-рез.
 Ҳам учуруб зуҳду вараъ хирманин,
 Ҳам сокуруб сабру сукун масканин,
 Боғи хирад нахлини хошок этиб,
 Баҳри бало мавжини кўлок этиб.
 Дарду бало ўтини тез айлабон,
 Тез неким, чарх ситез айлабон,
 Васл саҳобин чу қилиб қатрабор.
 Айлабон ул ўтға сукун ошкор.
 Ҳусн қуёшин қилиб офоқсўз,
 Партавини айлади оламфуруз.
 Дема қуёш, равзаи ризвон дегил,
 Равза ичинда гули хандон дегил.
 Жилваси жон гулшани оройиши,
 Кўрмаги махзун кўнгул осойиши.
 Зотиға жуз лутфу сафо бермайин,
 Лекин анга бўйи вафо бермайин,
 Ул чу вафо рангидин озод ўлуб,
 Аҳли вафо жониға бедод ўлуб.
 Кимга вафодин берибон чошни,
 Бир нафас олмай кўзидан ёшни.
 Кимки иши ғайри вафо қилмайин,
 Баҳра анга ғайри жафо қилмайин.
 Ишқни жон риштасиға банд этиб,
 Васл кўнгул ториға пайванд этиб,
 Водийи ҳажр ичра солиб кўп хатар,
 Хору гиёҳини қилиб ништар,
 Лоласини шуълаи оҳ айлабон,
 Сабзасини заҳри гиёҳ айлабон.
 Лола била сабзаси бу навъ бум,
 Ели эмас мумкин анинг жуз самум.
 Ул ел эмасдур бу биёбон ўти,
 Бил бу биёбон ўти — ҳижрон ўти.
 Кимники бу шуъла била куйдуруб,
 Кўкка ҳам ул ел кулини сокуруб.
 Кимни кул айлаб бу самуми бало,
 Дарду бало кўзгуси топиб жало.

нисбатан фориг боблари ва фасллари китобхонга етказиларди. Рауф Парфининг машҳур аччиқ ҳазили бу фожией воқеликка жуда мувофиқ ташбеҳдир:

Бир шеъримнинг, қаранг, боши йўқ,
 Кесилган-ку, қаранг, оёғи —
 Мухаррирга боқдим, кўзим лўқ —
 Ахир қандоқ бўлур у ёғи!
 Тилингни тий, — деди муҳаррир, —
 Яхшиликни билмаган хамак.
 — Кечирингиз... лекин кўп оғир
 Елғиз қорин билан яшамак...

Аксар «улуғ» ва «доно» муҳаррирлар чиндан шу кунгача энг олий курсилардан жой олиб, «халқ номидан» гапириб, халқ руҳига тупуриб келдилар. Бўлмаса, қайси юзсиз раҳбарнинг буйруғи ва қайси имони султ ижрочининг латтачайнариги орқасида юртимизда қайта қуриш шамоли бутун чиркин хазонларни чирпиратиб учириб турган бир дамда — 1989 йилда нашр этилган «Ҳайрат-ул-аброр» достонидан яна илгаригидек 950 байт — 1900 мисра, яъни 3988 байтли асарнинг чорак қисми тушириб қолдирилади! Бу жинояткорона лоқайдликми, қонга сингиб, ақлни чирмаб олган қуллик туйғусининг саратон касалими ёки миллатнинг пок руҳини лойқалатиш мақсадидаги фитнами! Улуғ аждодларнинг арвоқи уришидан нега қўрқмаймиз, биз — гумроҳлар!

«Хамса»нинг биринчи достони бутун туркумга калитдир. Унинг илк боблари эса кейинги мақолатлар мазмунинигина эмас, балки кейинги тўрт достон ғоявий йўналишларини ҳам ойдинлаштириб, бир яхлит уйғунликка бириктириб берувчи муқаддимадир. Журнал саҳифаларида ушбу боб ва яна холиқ ҳамди, 4 муножот боблари билан Навоий шеърятини мухлисларини таништирмоқ ният қилинди.

Муҳаммадҷон ИМОМНАЗАРОВ,
 филология фанлари доктори

Чун солиб ул кўзгу аро тобу нур,
Ишқ юзига бериб андин зухур.
Доирани жуз бу сифат тузмайин,
Силсилани бир-биридан узмайин.
Бир-бирига бўйла тузуб марҳала.
Силсилаға боғланибон силсила.
Айлади сокин кураи хокни,
Сойир этиб давраи афлокни.
Токи муҳит ўрниға афлок эрур,
Маркази онинг кураи хок эрур.
Лутфи била борчаға мавжудлуқ,
Қаҳридин-ўқ бўлғуси нобудлуқ.

III

Аввалғи муножот

Ҳақнинг аввалиятидаким, хирад анга соний бил-
мас, балки аввалу охир эли сано десалар анга
лойиқ соний топилмас ва мумкинот гулшани-
дағи гулларнинг адам шабистонидин вужуд гу-
листониға келмагининг сифати ва кинот бозо-
ридағи дурларнинг хафо саҳобидин зухур
дарёсига тушганининг маърифати

Эй санга мабдаъда абаддек азал,
Зоти қадиминг абадий ламъазал.
Не бўлуб аввалда бидоят санга,
Не келиб охирда ниҳоят санга.
Аввал ўзунг, охиру мобайн ўзунг,
Борчаға холик, бориға айн ўзунг.
Андаки бор эрди ниҳон бу жаҳон,
Балки ниҳон доғи жаҳондек ниҳон.
Не сочибон кун юзи барги суман,
Не кечанинг турраси мушки Хўтан.
Не очибон кўкда шафақ лолалар,
Не ёғиб анжумдин анга жолалар.
Не еру не ер юзида бир киши,
Не кўку не ғайри ситам ҳар иши.
Ҳусн ўти ҳангомафуруз ўлмаин,
Ишқ элига мояи сўз ўлмаин.
Ёрумайин шамъ ила кошонаи,
Куймай анинг ишқида парвонаи.
Жилваи ноз айламайин гул ҳануз,
Замзама чекмай анга булбул ҳануз.
Демаки нарғис кўзи масти хароб,
Балки адам гулшанида мастихоб.
Хум боши муғ дайрида очилмайин,
Аҳли вараъ хирқа гарав қилмайин.
Ишва била муғбачаи майфуруш,
Зухд элини айламайин дурднўш.
Кўргузуб орому сукун баҳри зот,
Мавж аён айламайин мумкинот.
Сен эдингү бас яна мавжуд йўқ,
Жилва қилиб ўзунгга ўз ҳуснунг йўқ.
Мазҳар ўлуб ҳуснунгга миръоти ғайб,
Жилва қилиб анда хаёлоти ғайб.
Нозир ўзунг эрдингү манзур ўзунг.
Ишқингга хуш, ҳуснунгга мағрур ўзунг.
Бирлик эдию адади йўқ эди,
Бийрдин ўзга аҳаде йўқ эди.
Йўқ эди худ илмингга ижмоли зот,
Монии тафсили шуюну сифот.
Лек ўшул чеҳраи ушшоқсўз,
Ким анга бир ламъадур офоқсўз,
Қилди мазохирда хаёли зухур,

Топқали ул ҳусн камоли зуҳур.
 Жилваи ҳуснунгға чу йўқ эрди ҳад,
 Кўзгу керак бўлди анга беадад.
 Очти бу гулшанники рангин эрур,
 Ҳар гул анга ойинаи чин эрур.
 Жилваи ҳусн ўлғали зоҳир анга,
 Бўлди бу миръот мазохир анга.
 Восита бу эрдик қилдинг тамом,
 Кўкни тўқуз лавҳаи ойинафом.
 Бўлди сафо важҳида ҳар ахтаре
 Кўзгу киби ҳуснунг учун мазҳаре.
 Меҳр юзин ойинаранг айладинг,
 Юзда кусуфин анга занг айладинг.
 Кўкни қилиб сафҳаи мину киби,
 Айладинг ул сафҳани кўзгу киби.
 Боғчасин даҳрнинг эттинг назих,
 Панжараси бўлди мусаддас гирих.
 Сунъунг этиб конни муламмаъ гуҳар,
 Ҳукмунг этиб тоғни мурассаъ камар.
 Топти ёғин риштаси чун баҳри соф,
 Ел илигин қилдинг анга ҳуллабоф.
 Ел била чирмаштурубон тийра гард,
 Чарҳдек эттинг ани гетинавард.
 Мунча фаройибки мисол айладинг,
 Барчани миръоти жамол айладинг.
 Ганжинг аро нақд фаровон эди,
 Лек баридин ғараз инсон эди.
 Турфа каломингға доғи комил ул,
 Сирри ниҳонингға доғи ҳомил ул.
 Кўнглига қилдинг чу яқин ганжи қисм,
 Жисмини ул ганжга қилдинг тилисм.
 «Каррамно» келди маноқиб анга,
 «Аҳсани тақвим» муносиб анга.
 Маърифатинг ким қила олмай сифат,
 Қилдинг ани орифи ул маърифат.
 Илмиға ҳар зотни хайл айладинг,
 Зотиға оламини туфайл айладинг.
 Ёраб, ўшул ганж ки маҳрам анга —
 Кимса эмастур, магар одам анга,
 Айла Навоийни бурун одамай,
 Ким бўла олғай бу ҳарам маҳрамай.
 Ончаки розингға амин қил ани,
 Ҳарне қилурсен яна сен бил ани.

Охири келгуси сонда

ИЗОҲЛАР:

«Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим» — табаррук жумла бўлиб, аҳли мусулмон ҳар ишни бошлашдан аввал ўзбилармонликдан истиғфор қилиб раҳмли ва меҳрибон Оллоҳ номини тилга олади ва унинг исми билан фаолиятга киришади. Ҳар бир китоб ушбу жумладан бошланса-да, аммо қадим шуаронинг кўпчилиги Оллоҳ китобининг илк жумласини бевосита назм таркибига киргазишга журъат этмас эдилар. Фақат дастлабки «Ҳамса» ижодкори Низомий Ганжавий ўз илк достони «Маҳзанул-асрор»ни шундай бошлади:

Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим — Ҳаёт калиди дари ганжи ҳаким. («Бисмиллоҳир — раҳмонир — раҳим» калимаси донишманд хазинам эшигининг калидидир.) Бу матнда «ҳаким» сўзининг маъноси «донишманд» сўзининг мазмунидан кенгроқ эди.

Амир Хусрав Деҳлавий ҳам Низомийга илк жавоби «Матлаул-анвор»ни қуйидагича бошлади: Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим — Хутбаи кудс аст ба мулки қадим. («Бисмиллоҳир — раҳмонир — раҳим» калимаси бул қадим мулк учун муқаддас бағишловдир). «Хутба» асли махсус ваъз-дуо бўлиб юрт ҳукмдори номи қўшиб ўқилиши билан ажралиб туради.

Алишер Навоий туркий тилда ушбу аънанани давом эттириб, нафақат «Ҳайрат-ул-аброр», балки бутун «Ҳамса» учун ёзилган кириш-бобга янада теранроқ мазмунли очқич-байт яратди. Бунда табаррук калиманинг арабий ёзувдаги шакли инсон, жамият, руҳоният ҳақидаги шоир мулоҳазалари ва қарашларини бадий ифода этувчи ажойиб рамз ва ташбеҳлар оламини ўқувчи тасаввурида ҳосил қилиш учун таянч-тимсол бўлди. Бунда ҳарфлар қатори аввало ипга тизилган бебаҳо шахвор дурлар — теран маънолар шодаси, сўнг абадий барҳаётлик хазинаси — Олий моҳият мазмунини ёд этишда кўмакчи — табаррук тасбиҳ, кейин жаннат боғи оҳусини тутмак учун камандга қиёс этилади. Дафъатан булар

ҳаммаси ўрнига оби ҳаёт — тириклик суви оқувчи ариғ ва унинг ёқасида «алиф» ҳарфлари тимсолида ўтқазилган дарахтлар киши кўз ўнгида гавдаланадики, табаррук калима баракати — оби ҳаётини шимган дарахтлар мўл-кўл маънавий мевалар тугадилар. Яна бу ҳарфлар тизими илоҳий ганжинани кўриқловчи аждаҳо тимсолида тасаввур қилинади. Бу барча ташбеҳлардан ўтиб табаррук калима Олий даргоҳни ёритиб турувчи ёғдули қандилга қиёс этиладики, унинг устига ягоналик боғининг сайроқиси қумри ошён қурган бўлиб чиқади.

Ҳаммадан муҳим рамаз — ваҳдат хазинаси сари элтувчи йўл тимсоли бўлиб, бу йўл энг яқин йўлдир, аммо шунчалар машаққатли ва хавф-хатарга тўлаки, ақл унинг асрорини англашга ожиз. Бу йўлни босиб ўтишга қасд қилганларни шоир икки тоифага бўлади: 1) «аҳли қабул» ва 2) «аҳли рад» (Кейинчалик Навоий ижодида уларнинг биринчиси — муқбиллар ва иккинчиси — мудбирлар деб ном олди). Бу истилоҳлар Навоий талқинида ниҳоятда мураккаб, ички тазодга эга бўлган маънолар ташийди. «Аҳли рад» ваҳдат хазинаси сари элтувчи йўлга қадам кўяр экан, табаррук калиманинг ҳар бир ҳарфи ушбу тоифа дунёқарашига мос маънолар тугунини ўзида акс эттиради: (бо) ибо, яъни кибр, такаббурлик, ўзгани тан олмаслик бўлиб англашилади ва натижада бало-офат, фалокат, кулфат келтирувчи кучга айланади; (син) улар кўзига наҳанг балиқ елкасидаги арра тишлари бўлиб кўринади; (мин) йўл бошини тўсиб оғзидан ўт сочиб ётган баҳайбат илон янглиғ уларнинг ўтақасини ёради; (лом) ва алифлар ҳар тарафдан ҳамла қилаётган найзакашларни эслатади ва ҳ.к. Ҳатто нуқталар тош бўлиб оёққа қоқилдилар ёки юмалаб ётган кесик бошлар тимсолида юракни ваҳимага соладилар.

Қисқаси, баҳти чаппа кетган «аҳли рад», кўнгли Олий ҳақиқат, яъни жумла оламнинг ягона Олий моҳияти билан мувофиқ бўлмагани (Раҳбарни тавфиқини ўлмайд мадад) тўғайли ўзларини мақсадга қанча етишгандек туйсалар ҳам (ҳар нечаким нозирни мақсуд ўлиб), аҳли назарга бу етишувларнинг мағзи пуч экани кўриниб туради ва улар қошида бундай ёлгон «ютуқлар» рад этилади. «Аҳли қабул»га эса худди шу йўлда буткул бошқача рамазлар намён бўлади: бунда (бо) башоратдан; (син) саломатлик ва бахт-саодатдан; (лом)лари ливойи зафар, яъни ғалаба байроғидан дарак беришади; (ре)лари жаннат боғига эшик; (ҳо)лари ягоналик ғунчасига бешик бўлиб кўринади. Ҳатто ҳар бир ҳарф усти ё остидаги турли ёрдамчи белгилар ҳам яхшилик йўлида бир ишора, нуқталар жон қўйнидаги бақо (яъни, абадият) дурри бўлиб чарақлайдилар. Шундай қилиб, Олий ҳақиқат изланишида биринчилар доғ узра доғ кўрсатар, иккинчилар боғ узра боғ топадилар. Биринчилар қаҳр ила ўзларини дўзахда, иккинчилар лутф аро ўзларини жаннатда англайдилар.

Албатта илк боғнинг бу талқини мутлақ ҳақиқатга даъво эмас, балки мажоз тариқи жилоларининг кўз илган баъзи чизгиларига енгил ишорадир.

Кейинги боғлар мазмуни шу қадар улуг ва маҳобатли мавзулардан баҳс этадики, улар талқинини ҳар ким аввало ўз кўнглида яратгани ва овоз чиқариб айтмоқдан истиғфор қилгани маъқул. Биз эса айрим сўз ва иборалар шарҳи билан чеклансак:

жавҳар — моҳият, асл унсур;
фузун (афзун) — ошиқ, ортиқ;
икд — инжу тизими;
икди жаҳон — коинотдаги юлдуз ва сайёралар силсиласи дур-марварид шодалари сифатида тасаввур қилинмоқда;
ганжи бақо — абадият хазинаси;
равзаи фирдавс — жаннат боғи
ҳайвон суий — оби ҳаёт, абадий тириклик бахш этувчи сув;
шажар — дарахт
самар — мева
шамра — алиф тепасидаги ишоралар, алиф шокиласи;
ганжи илоҳий — илоҳий хазина, Олий ҳақиқат сирлари;
таъвил — шарҳ, ишора, талқин;
арши муалло — Олий даргоҳ;
фохта — сайроқи қуш
боғи аҳад — ягоналик боғи
махзани ваҳдат — ягоналик ганжинаси;
асру — жуда;
махуф — ваҳимали, хавф-хатарга тўла;
вуқуф — воқиф бўлиш, огоҳлик;
бодия — саҳро, биёбон, дашт;
қать этиш — босиб ўтиш, кесиб ўтиш;
хайл — гуруҳ, тўда
раҳбари тавфиқ — омад, бахт сари бошловчи, кўнглига Олий ҳақиқат билан мувофиқлик бағишловчи;

ибо 1) тортиниш 2) кибру ҳаво, такаббурлик, ҳар нарсага менсимаслик, ишончсизлик руҳи билан қараш;

ҳумум — машаққат, ғам-ташвиш;
рустахез — қиёмат; ғавғо — тўполон;
румҳ — найза;
иктирон — яқинлашиш, икки юлдуз ё сайёранинг осмонда бир-бирига яқин келиши, бу ҳодиса илми нужум (астрология) ақидаларига биноан яхшилик ёки ёмонлик келтиради;
бегарон — чексиз, ниҳоятсиз;
қуллобваш — чангак, илмоқ сингари;
маҳлака — хавф-хатар, хатарли жой;
маҳлака қалби — хавф-хатар ўчоғи, ҳалокат маркази;
қуллобқаш — чангак ташлаб тортиб олувчи;
эл саҳми учун — элни қўрқитиш учун;
бақо заръи — абадият экини, абадият ҳосили;
дос — ўроқ
гириҳ — тугун
зириҳ — совутнинг ҳалқалари;
ташдид — иккилантириш, кучайтириш, ундош ҳарф тепасига қўйиладиган белги бўлиб, ўша ҳарфни иккилантириб ўқиш лозимлигига ишора қилади;
тааддуд — кўпайтириш, саногини ошириш;
ташаддуд — кучайтириш, оғирлаштириш;
нозирни мақсуд ўлмоқ — мақсадни кўриш, мақсадга яқинлашиш;
аҳли назар — орифлар, назари ўткир, моҳиятни кўра билувчи одамлар;
мардуд — рад қилинган, инкор қилинган;
нузул айламоқ — йўлга тушмоқ, йўлга киришмоқ;
зийна — зина;
шабистон — ётоқ хонаси;

ливо — байроқ, туг;
ҳавоии зафар — ғалаба орзуси, ғалаба истаги;
ҳувият — олий моҳият муайянлиги;
жилвагаҳ қилмоқ — кўрсатмоқ, зоҳир этмоқ;
ал-мулку-лаҳ — мулк унга тегишли (арабий ибора);
қойил — деб айтувчи, деб тан олувчи;
ваҳдат — бутун дунёнинг моҳиятан ягоналиги;
ғунчаи ваҳдат — борлиқ ўз турли-туманлигини намоён этиши олдидан унинг моҳиятан ягоналик

ҳолати;

бемунтаҳо — ниҳоясиз, охири йўқ;
ям — денгиз;
изҳори ям қилмоқ — денгиз ҳосил қилмоқ;
ғарқаи баҳри карам айламоқ — саховат, мурувват денгизига ғарқ этмоқ;
партав фош қилмоқ — шуъла сочмоқ, ёғду таратмоқ;
жазм — ҳарф тепасидаги сукун белгиси;
тавқ — бўйинга осиладиган ҳалқа, зийнат ёки бўғов;
ҳаракат — ҳаракатлар, ҳарфлар усти ё остига қўйилувчи белгилар;
ионат — кўмак, ёрдам;
таҳрик этмоқ — кўзғатмоқ, ундамоқ;
саканот — сукунлар, сукун белгилари;
таваққуф — тўхташ, пауза;
раҳнамун бўлмоқ — йўл кўрсатувчи бўлмоқ;
сойири — қолганлари, бошқалари;
пўяга гомин очмоқ — югуришга бошламоқ.
икки меҳмонсаро — жаннат ва дўзах;
жалолият — улугворлик, виқор;
наво — баҳра, баҳрамандлик;
Хайра санонин лимуфизил-карам — Мақтовларнинг яхшиси раҳм-шафқатга тўлиб-тошганга (бўлсин)

II

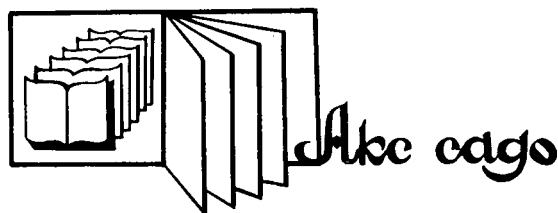
Ушбу боб мазмунига оид ниҳоятда дақиқ шарҳ А. Рустамовнинг «Навоийнинг бадийи маҳорати» (т., 1979) асари 1-бобида мавжуд.

Холиқ ҳамди — яратувчи мадҳи;
сунъи чеҳракушо — чеҳраларни намоён этувчи, эл кўзига кўрсатувчи;
маснуот таҳрири — яратилган нарсаларга жило берш, шаклий мукамаллигини таъминлаш;
хома — қалам;
жамолафзо — ҳуснига ҳусн қўшувчи
вожиби биззот — зотан, моҳиятан мавжудлиги шарт бўлган;
ҳомид — мадҳ этувчи, яъни инсон;
зотиға заррот эрур — унинг моҳиятидан бир заррадир;
масир — сайргоҳ;
мунир — нур сочувчи;
гулшани фируза — юлдузларга тўла зангори осмон;
минтақа — ўн икки бурж йўли;
шайн — нуқс, бетартиблик;
каъбатайн — икки шашқол, нард ўйинидаги икки кубик тош;
чархи мунаққаш — (юлдузлар билан) нақш берилган осмон;
мухранамудорлиқ — нард ўйинида тошларни силжитишга ишора;
субҳ узори — тонг чеҳраси;
кофурбёз — оқлик (ёруғлик) таратувчи;
мушкрёз — қоронғулик ёювчи;
иштиҳор бермоқ — шуҳрат бағишламоқ;
зуҳду вараъ — таркидунёчилик ва худо йўлида парҳезкорлик;
наҳл — хурмо дарахти;
саҳоб — булут;
офоқсўз — уфқларни куйдирувчи; қуёш
оламфуруз — оламни ёритувчи;
чошни — татим, татимини билгулик озгина улуш;
бум — диёр, манзил;
сойир — сайр этувчи;

III

соний — 1) иккинчи 2) мадҳ этувчи;
адам шабистони — йўқлик ётоғи;
хафо саҳоби — яширинлик, кўринмаслик булут;
зуҳур — пайдо бўлиш, кўзга кўриниш;
мабдаъ — бошланиш жойи, дунёнинг бошланиши;
ламъязал — доимий;
бидоят — бошланиш, ибтидо;
мобайн — оралик;
айн — кўз, манба, сабаб;
сўз — куйиш;
мастхоб — маст уйқуда, қаттиқ уйқуда;
дурднўш — май куйқасини ичувчи;
баҳризот — моҳият денгизи;
мумкинот — юзага келиши мумкин бўлган нарсалар;
мирьоти ғайб — кўзга кўринмас кўзгу, ғойиблик кўзгуси;
мазҳар ўлмоқ — томошагаҳ бўлмоқ, ҳар нарса кўринадиган жой бўлмоқ;
нозир — кўрувчи;
манзур — кўринувчи;
би(й)р, би(й)ру бор — ягоналик даражасидаги Олий моҳият;
ижмоли зот — моҳиятнинг қисқача баёни;
мони тафсили шуюну сифот — хусусият ва сифатларининг баёнига тўсқинлик;

ушшоқсўз — ошиқлар дилини кўйдирувчи;
 ламъа — шуъла, ёруғлик манбаидан акс этган ёғду;
 мазохир — мазҳарнинг кўплиги, Олий моҳият ўзини зоҳир этувчи воқелик унсурлари, кўринишлар;
 бу гулшан — мавжуд воқеъ дунё назарда тutilмоқда;
 лавҳаи ойинафом — кўзгусимон лавҳ, тахта;
 сафо ваҳжи — тиниқлик юзи;
 кусуф — доғлар;
 сафҳаи мину — зангори саҳифа; яъни, осмон;
 назиҳ — покиза;
 мусаддас — олти қирралик, олти бандлик;
 муламмаъ — рангоранг;
 мурассаъ — қимматбаҳо тошлар билан безатилган;
 хуллабоф — ипакли мато тўқувчи;
 тийра гард — Куюқ чағ-тўзон;
 гетинавард — коинотда кезиб юрувчи;
 ҳомил — ташувчи, ўз ичига беркитган;
 яқин — Олий моҳиятдан хабардорлик, огоҳлик, эътиқод даражасидаги чуқур билим;
 яқин ганжи — Олий моҳиятдан огоҳлик хазинаси;
 каррамно — «биз қарам қилдик», Қуръондан — «Бани Исроил» сураси, 70(72) оятнинг бошланишидан парча;
 маноқиб — яхши хислатлар таърифи;
 аҳсани тақвим — «халақно ал-инсана фи аҳсани тақвим» (Биз инсонни энг яхши асосда яратдик) —
 Қуръоннинг «Тин» (яъни, анжир) сураси, 4-оятдан;
 маърифат — Олий ҳақиқатдан огоҳлик, ёки шу огоҳликка астойдил интилиш;
 Ориф — Олий ҳақиқат, яъни дунёнинг моҳиятидан огоҳ, ёки шу огоҳликка астойдил интилувчи инсон;
 амин — эҳтиётловчи, сақловчи.

«Шарқ юлдузи»нинг 1990 йил 4-сонида босилган «Инсон ва иқтисодиёт» сарлавҳали суҳбатда мамлакатимиздаги ва жумҳуриятимиздаги иқтисодий таназзул сабаблари, уни бартараф этиш йўллари ҳақида ўринли фикрлар билдирилибди. Шу муносабат билан менда ҳам бир қатор фикр-мулоҳазалар пайдо бўлди. Шулардан бири хусусий мулк ва план тушунчалари устидадир. Кейинги пайтда умуман бу хусусда олимлар ўртасида мунозаралар бўлиб турибди. Тўғри, Маркс ва Энгельс XIX аср фактларига таяниб чиқарган бир қатор хулосалар XX асрда ўз исботини топмади. Шулардан бири капиталистик-мамлакатлардаги пролетариатнинг қашшоқлашиб, жамиятда камбағаллик билан бойлик ўртасидаги фарқнинг ортиб бориши ва бу ижтимоий портлашларга сабаб бўлиши ҳақидаги фикрлар. Аммо бу марксизм бугунги кунимизга тўғри келмай қолди деган сўз эмас. Аслида ундаги кўпгина ғоялар ҳали ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ. Биз эса уларни тўғри тушунмаганлигимиз ёки тушунишни истамаганлигимиз оқибатида ҳозирги аҳволга тушиб қолдик.

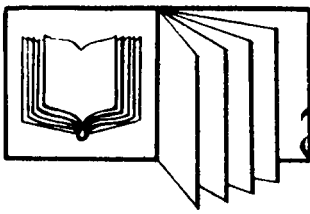
Ленин Маркснинг ижтимоий-сиёсий қарашларини ижодий ўзлаштирган. Лекин инқилобдан кейин хусусий мулкни йўқ қилишга шошилганлигимиз хато бўлган. Ф. Энгельснинг «Коммунистик принциплар» ва «Социализмнинг утопиядан фанга тараққийси» асарлари билан яқиндан танишсак, ҳозирги кўпгина иқтисодий тушунчалар марксизмга мос келмайдигина эмас, балки унга зид эканлигини англаб етамиз.

Энгельс «Коммунистик принциплари»да «хусусий мулкни дарҳол йўқ қилиш мумкинми?» деган саволга тўғридан тўғри «йўқ, бу мумкин эмас», деб жавоб берган. «Социализмнинг утопиядан фанга тараққийси» асарида план ёки планли жамият ҳали узоқ келажакка хос иқтисодий ходиса эканлигини рад қилиб бўлмайдиган далиллар билан асослаган. Бизда эса бу фикрлар инobatга олинмади. Инқилобдан кейин барча фабрика ва заводлар, ер-сувлар давлат мулкига айлантирилди. Бу эса охир-оқибатда хўжасизликка олиб келди. Илгари капиталистнинг ёлланма ишчиси бўлган меҳнатқашлар эндиликда давлатнинг ёлланма ишчисига айландилар. Кишиларда илгари мавжуд бўлган эгалик ҳисси эса мавҳум бир нарса бўлиб қолди.

Кейинги пайтда кишилар мамлакатимиздаги қайта қуриш туфайли вужудга келган сиёсий эркинликлар ва демократия ҳақида ҳам истеҳзо билан гапирмоқдалар. Бу одамлар демократияни ёмон кўришади, деган сўз эмас. Гап бошқа ёқда. Демократия эълон қилинганидан бери одамларнинг иқтисодий аҳволи нисбатан ёмонлашди. Шунинг учун, менинг назаримда, аввал қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиб, кейин демократия эълон қилиш мақсадга мувофиқ бўларди. Деҳқончиликда шахсий, оилавий пурдатни, ижарачиликни ривожлантиришга биринчи навбатда киришиш керак эди.

Афсуски, бу самарали усулларни жорий этишда ҳамон сусткашлик, иккиланиш ҳоллари содир бўляпти.

А. ОРТИҚОВ

Хуршид Даврон

Эссе

Самарқанд хаёли бошга тушубтур...
Бобур Мирзо, «Бобурнома».

Олтин қозик ўрни — Самарқанд атрофида шаддод отлар гурсиллаб айланади... Безовта отларнинг туёқларидан ўт чақнаб, ўтмиш билан келажак зулматини ёритар, ер гурсиллаб силкинар, ўлимини бўйнига олган чавандозлар эғнидаги жавшанлар, қўлларидagi қиличу қалқонлар жаранги Мовароуннаҳру Хуросон фуқароларини кўр-қувга солар, ҳукмдорларнинг нотинч кўнгилларида ҳавас ғунчаларини очар ва ҳазон қиларди.

Олтин қозик ўрни — Самарқанд атрофида шаддод отлар гурсиллаб айланади... Бу жангари отлар жилову кишанни тан олмайди, лекин чавандозлар дили кўринмас иплар билан олтин қозикқа маҳкам боғланган. Бу кўринмас ипларни фақат ҳаёт ришталарини кесгувчи бешафқат ўлим тигигина узишга қодир...

Олтин қозик ўрни — Самарқанд атрофида шаддод отлару баҳодир ва номард чавандозлар билан бирга, ҳавас ва ҳасад, муҳаббат ва қаҳр, донолик ва жаҳолат, тантилик ва номардлик, садоқат ва хиёнат айланади...

* * *

«Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳар камроқдур. Бешинчи иқлимдиндур. Тули (99) рамзи нуҷуми (56) даража ва дақиқадаур, арзи (40) даража ва дақиқадаур. Шаҳри Самарқанддур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғий қаҳр ва ғалаба била мунга даст топмоғон учун б а л д а и м а ҳ ф у з а дерлар. Самарқанд ҳазрати амирулмуъминин Усмон замонида мусулмон бўлғондур. Саҳобадин Қусам ибн Аббос анда борғондур. Қабри Оҳанин дарвозасининг тошидадур. Ҳоло мозори Шоҳға машҳурдир. Самарқандни Искандар бино қилғондур. Мўғул ва турк улуси Семирканд (бошқа нусхада «Семизқанд») дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эрди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пайтахт қилғон эмастур. Кўрғонини фаслнинг устидан буюрдимким, қадам урдилар. Ўн минг олти юз қадам чиқти.

Эли тамом сунний ва пок мазҳаб ва муташарриъ ва мутадаийин элдур. Ҳазрати рисолат замонидин бери ул миқдор аиммаи исломким, Мовароуннаҳрдин пайдо бўлбтур, ҳеч вилояттин маълум эмаским, мунча пайдо бўлмуш бўлғай... Шарқи Фар-

ғона ва Кошғар, ғарби Бухоро ва Хоразм, шимоли Тошканд ва Шоҳрухияким Шош ва Банокат битирлар, жануби Балх ва Тирмиз. Кўҳак суйи шимолидин оқар, Самарқанддин икки куруҳ бўлғай. Бу сув била Самарқанд орасида бир пушта тушубтур, Кўҳак дерлар. Бу руд мунинг тубидин оқар учун Кўҳак суйи дерлар. Бу сувдин бир улуғ руд айирибтурлар, балки дарёчадур, Дарғам суйи дерлар. Самарқанднинг жанубидин оқар, Самарқанддин бир шаръий бўлғай. Самарқанднинг боғот ва маҳаллоти ва яна неча тумоноти бу сув била маъмурдур. Бухоро ва Қоракўлгачаким, ўттуз-қирқ йиғоч йўлга ёвуқлашур, Кўҳак суйи била маъмур ва мамазруъдур. Мундоқ улуғ дарё асло зироаттин ва имораттин ортмас, балки ёзлар уч-тўрт ой Бухороға сув етмас. Узуми ва қовуни ва олмаси ва анори, балки жамий меваси хўб бўлур. Вале икки мева Самарқанддин машҳурдур: себи Самарқанд ва соҳибийи Самарқанд. Қиши маҳкам совуқтур, қори агарчи Кобул қорича тушмас. Ёзлар яхши ҳавоси бор, агарчи Кобулча йўқтур.

Темурбекнинг ва Улуғбек мирзонинг имороти ва боғоти Самарқанд маҳаллотиде кўптур. Самарқанд аркида Темурбек бир улуғ кўшк солибтур, тўрт ошёнлик, Кўк саройға мавсум ва машҳур ва бисёр олий имораттур. Яна Оҳанин дарвозасиға ёвуқ қалъанин ичида бир масжиди жумаға солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар. Масжиднинг пештоқи китобасида бу оятни «Ва из ярғау Иброҳимал-қавоиде (ило охириҳи)» андоқ улуғ хат била битибтурларким, бир куруҳ ёвуқ ердин ўқуса бўлур. Бу ҳам бисёр олий имораттур. Самарқанднинг шарқида икки боғ солибтур, бириким йироқроқтур, Боғи Бўлдудур, ёвуқроғи Боғи Дилкушодур. Андин Феруза дарвозасиғача хиёбон қилиб, икки тарафида терак йиғочлари эқтурубтур. Дилкушоде ҳам улуғ кўшк солдурдур, ул кўшкда Темурбекнинг Ҳиндустон урушини тасвир қилибтурлар. Яна Пуштаи Кўҳакнинг доманасида Конигилнинг қора суйиннинг устидаким, бу сувни Обираҳмат дерлар, бир боғ солибтур. Нақши жаҳонға мавсум. Мен кўрган маҳалда бу боғ бузулуб эрди, оти беш қолмайдур эди. Яна Самарқанднинг жанубида Боғи Чанордур, қалъаға ёвуқтур. Яна Самарқанднинг куйи ёнида Боғи Шамол ва Боғи Беҳишттур. Темурбекнинг набираси, Жаҳонгир мирзонинг ўғли Мухаммад Султон мирзо Самарқанднинг тош кўрғонида — Чақарда бир мадраса солибтур. Темурбекнинг қабри ва авлодидин ҳар кимки Самарқандта подшоҳлик қилибтур, аларнинг қабри ул мадрасададур.

Улуғбек мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гунбази бисёр улуғ гунбаздур, оламда онча улуғ гунбаз йўқ деб нишон берурлар. Яна ушбу мадраса ва хонақоҳға ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур, Мирзо ҳаммомиға машҳурдур, ҳар навъ тошлардин фаршлар қилибтур. Хуросон ва Самарқандта онча ҳаммом маълум эмаским, бўлғай. Яна бу мадрасанин жанубида бир масжид солибтур, масжиди Муқаттаъ дерлар. Бу жиҳаттин Муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитойи нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсулнуқтур. Бу масжиднинг қибласи била мадраса қибласининг орасида бисёр тафовуттур. Ғолибо бу масжид қибласининг самти мунажжим тарийқи била амал қилибтурлар. Яна бир олий иморати Пуштаи Кўҳак доманасида расаддурким, зич битмакнинг олатидур. Уч ошёнликдур. Улуғбек мирзо бу расад била Зичи Кўрагонийни битибтурким, оламда ҳоло бу зич мустаъмалдур. Ўзга зич била кам амал қилурлар...

Яна пуштаи Кўҳакнинг доманасида ғарб сари боғе солибтур, Боғи Майдонға мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилубтур. Чилсутун дерлар, бу ошёна сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар кўпорибтурларким, юққориға чиқар йўллар бу тўрт бурждиндур. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардур. Баъзини морпеч хиёра қилибтурлар. Юққориғи ошённинг тўрт тарафин айвондур, сутунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдур. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар. Бу имораттин пуштаи Кўҳак сари доманада яна бир боғча солибтур, анда бир улуғ айвон иморат қилибтур, айвоннинг ичида бир улуғ тош тахт кўюбтур, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлғой, арзи етти-сақкиз қари, умқи бир қари. Мундоқ улуғ тошни хейли йироқ йўлдин келтурубтурлар. Ўртасида дарз бўлубтур. Дерларким, ушбу ерда келтиргандин сўнг бу дарз бўлғондур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, изораси тамом чиний, Чинийхона дерлар. Хитойдин киши йибориб келтурубтур.

Самарқанднинг қалъасининг ичида яна бир қадимий имораттур, масжиди Лақлақа дерлар. Ул гунбазнинг ўртасида ерга тепсалар тамом гунбаздин лақ-лақ ун келур, ғариб амердур, ҳеч ким мунинг сиррини билмас...

Самарқанд шаҳри ажаб ораста шаҳредур, бу шаҳрда бир хусусияти борким, ўзга кам шаҳрда андоқ бўлғай. Ҳар ҳирфагарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлут эмастур, тавр расмедур. Хўб нонволиклари ва ошпазлиқлари бордур. Оламда яхши қоғоз Самарқанддин чиқар. Жувози қоғозлар суйи тамом Конигилдин келадур. Конигил Сиёҳоб ёқасидадурким, бу қора сувни Обираҳмат ҳам дерлар. Самарқанднинг яна бир матои қирмизи маҳмулдурким, атроф ва жағонибқа элтарлар.

Гирдо-гирдида яхши ўланглари бор. Бир машҳур ўланг Конигил ўлангидур. Са-

марқанд шахридин шарқ тарафидадур, бир нима шимолға мойил, бир шаръий бўлғой. Қора сувким, Обираҳмат ҳам дерлар, Кониғилнинг ўртасидин оқар, етти-саккиз тегирмон суйи бўлғой. Бу сувнинг атрофи тамом обгирдур. Баъзи дерларким, бу ўлангнинг асли оти Кони обгир экандур, вале тарихларда тамом Кониғил битирлар, хейли яхши ўлангдур. Самарқанднинг салотини ҳамиша бу ўлангни кўруқ қилурлар. Ҳар йил бу ўлангга чиқиб бир ой, икки ой ўлтурурлар. Бу ўлангдин юққорроқ шарқи жануб сари яна бир ўланг воқе бўлбтур: Хон юртиға мавсум, Самарқанднинг шарқидур, Самарқандтин бир йиғоч бўлғай. Бу қора сув анинг ораси била ўтуб, Кониғил борур. Хон юртида бу қора сув андоқ юққоридин эврлуб келибтурким, ичида бир ўрду тушгунча ер бўлғай. Чиқар ери хейли тор воқе бўлбтур. Бу ернинг сирфасини кўзлаб, Самарқанд муҳосарасида неча маҳал мунда ўлтурулуб эди. Яна бир ўланг Бўдана кўруғидур, Дилкушо боғи била Самарқанд орасида воқе бўлбтур. Яна бир Кўли мағоқ ўлангидур, Самарқандтин икки шаъриға ёвушқай, ғарб саридур, бир нима шимолға мойил. Бу ҳам тавр ўлангедур. Бир ёнида бир улуғ кўл воқе бўлбтур, бу жиҳаттин кўли Мағок ўланги дерлар. Самарқанд муҳосарасида мен хон юртида ўлтурғонда бу ўлангда Султон Али мирзо ўлтуруб эди. Яна бир Қулба ўлангидур, бу мухтасарроқ ўлангдур. Шимоли Қулба кенти ва Кўҳак дарёси, жануби Боғи Майдон ва Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғи, шарқи Пуштаи Кўҳак...

Темурбек Самарқанднинг ҳукуматини Жаҳонгир мирзоға бериб эди. Жаҳонгир мирзонинг фавтидин сўнг, улуғ ўғли Муҳаммад Султони Жаҳонгирга берди. Шоҳруҳ мирзо жамий Мовароуннаҳр вилоятини улуғ ўғли Улуғбек мирзоға бериб эди.»

Бу сатрларни улуғ жаҳонгир Амир Темур салтанатини тилаб, тенгсиз давлатнинг абадул-абад барқарор бўлиб туолган тахти истағида Самарқандга бир неча бор қўшин тортиб борган, гоҳ ололмай умидсиз қайтган, охир забт этгач қамал азобиға дош беролмай кечаси шаҳарни ташлаб қочган, кейинги сафар эса, босқинчилар кўмағида бошқа босқинчилардан бобоси тахтини олмоқни олмоқни хаёл қилган, аммо оғир хатога йўл қўйганини англаб, бир умр азоб чеккан ва умрининг охиригача Самарқанд хаёлида яшаган темурийзода битган. Бу сатрларни битаётганда сочларига оқ тушиб, салтанат ҳавасига қўл силтаган, кўпроқ шеър ишқида ёнишни истаган ёшда эди. Аградаги ўзи Зарафшон деб ном берган боғда ўтириб, умр дафтарини қораларкан, кўз ўнгидан ўша аламли ва ширин, умидсиз ва саодатли кунлар ўтар, хаёлида гоҳ нилий осмонга сингиб кетай деб турган Гўри Мир сағанасининг нилий гумбазини, гоҳ Кониғил ялангликлари, гоҳ Кўҳак сувларининг мавжларида танга сочаётган ой — Самарқанд ойи — Мовароуннаҳр ойи — Туркистон ойи жонланарди.

Бу сатрлар фақат жангу жадал, жангоҳлардаги лахта-лахта оққан қонлар, ёру дўстларнинг ўлими, душманни қувган кезде дилда жўшган сурур, душман қувганда бечоралиғ туйғуларигина эмас, бу сатрлар йироқда қолган она ҳақидаги ташвиш, илк туғилган гўдак ўлими изтироби, хасталанган фарзанди учун жонини садақа қилишга тайёр ота ҳолати, она юртдан қувғин юрак фиғонлари ҳам эди.

У бу сатрларни битаётганда ўз умрини бошқатдан, хатолиғларни такрорламай, душманлар фитнасига учмай, дўстлар қаҳридан ранжимай, уларни алқаб яшашга тайёр эди — фақат Самарқанд нонини Обираҳмат сувига бир бор бўктириб еса, чўғдек порлаб турган Қува анорини ўзи узиб, Қорасув пичоғи билан тилимласа бўлди. Аммо, умр қайтмас, умр шамол эканини билгани учун ҳам қаламидан тўкилган ҳар бир сатр соғинч изтироби билан йўғриларди, холос...

БИРИНЧИ ҚИСМ

Тарих саккиз юз тўқсон тўққизда, рамазон ойининг бошида (1494 йилнинг июнь ойи) Фарғона вилоятида ўн икки ёшли бола подшоҳ бўлди. У темурий зотдан, Турон султонининг учинчи ўғли Мироншоҳ наслидан бўлиб, Султон Умаршайх мирзонинг фарзанди эди. Умаршайхдан уч ўғил: Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Жаҳонгир мирзо, Носир мирзо; беш қиз: Хонзодабегим, Меҳрбонубегим, Шаҳрбонубегим, Едгор Султонбегим, Рукия Султонбегим қолди. Бола подшоҳ мана шу фарзандларнинг энг каттаси Заҳириддин Муҳаммад мирзо эди.

Кейинроқ жасурлиги учун «Бобур» номи билан кўпроқ машҳур бўлган Заҳириддин Муҳаммад Умаршайх мирзонинг суюкли хотини Қутлуғ Нигорхонимдан саккиз юз саксон саккизда, муҳаррам ойининг олтинчи куни (1483 йилнинг 14 феввали) дунёга келди. Қутлуғ Нигорхоним Ташкент хони Юнусхоннинг иккинчи қизи бўлиб, Бобур мирзо тахтга ўлтирган кунларда хонлик навбати теккан Султон Маҳмудхоннинг эгачиси эди. Демак, Бобур мирзонинг отаси туркий, онаси мўғул наслидан бўлган. Отасининг шажараси қуйидагича: Умаршайх мирзо × Султон Абусаид мирзо × Султон Муҳаммад мирзо × Мироншоҳ × Темур; онасининг шажараси эса, қуйидагича эди: Юнусхон × Вайсхон × Шерали ўғлон × Муҳаммадхон × Хизрхўжахон × Туғлиқ Темурхон × Эсон Буғахон × Дувахон × Бароқхон × Есун Тува × Мўватугон × Чигатойхон × Чингизхон. Шу билан бирга Бобур мирзо онасининг томирида қипчоқ қониям бор эди. Юнусхоннинг

онаси туркистонлик қипчоқ бекларидан, Темур ҳурмат кўрсатган Шайх Нуриддинбекнинг зурёди бўлганлиги ҳақида кўҳна китоблар хабар беради.

«Паст бўйлуқ, тегирма соқоллик, қўба юзлуқ» Умаршайх мирзо бобокалони Амир Темурга тақлид қилиб, аксар мўғулий бўрк киярди. Яхши кўрган машғулот «Шоҳнома»ни мутолаа қилиш эди. Қиличидан кўра, муштининг зарби кучлироқ бўлиб, урса йикитарди. Йигитлигида кўп қоғир ичарди, ичгандаям, хушсўхбат улфатлар даврасида ичишни ёқтирарди. Ешлик чоғларида дурустгина ғазаллар битганига қарамай, кейинчалик машқини давом эттирмади. Темурийлар аънанасига кўра каптар сақларди, жангу жадал ва шикордан бўш вақтларини тикка жар лабида тикланган Аҳси кўрғонидаги каптархонасида ўтказарди. Саккиз юз тўқсон тўққизинчи йил (1493) рамазон ойининг тўртида, душанба куни Умаршайх мирзо ўттиз тўққиз ёшида кутилмаганда каптархона билан жарга учиб, ҳалок бўлди.

«Бу воқеа даст берганида ман Андижон чаҳорбоғида эдим,— деб ёзади Бобур мирзо «Бобурнома»да.— Сешанба куни, рамазон ойининг бешида бу хабар Андижонга келди. Изтироб била отланиб, қошимдаги навкар ва савдар била кўрғон азимати қилдим».

Бироқ, йўлга отланган шаҳзода ҳали шаҳардан чиқмай, отасига содиқ беклардан бири Ширим тоғойи Бобур мирзо ҳузурига етиб келди ва унга тезда Ўзган тарафга кетиш зарурлигини айтди. Тоғойининг айтишича, биродарининг ўлиmidан хабар топган Самарқанд тахтида ўтирган Султон Аҳмад мирзо Андижон устига қўшин тортиб келган эмиш. «Бу хабар етса, айрим беклар сизни ва вилоятни ул мирзога топширғуларидур»— деди Ширим тоғойи, Ўзганга кетиш ҳақидаги тақлифининг тасдиғи сифатида. Ёш мирзонинг бироз тараддулданганини кўрган Ширим тоғойи уни кўндириш учун яна шундай деди: «Мабодо алар вилоятни берсалар, сиз иликка тушмай, тоғойингиз Олачахон ё Султон Маҳмудхон ҳузурига борғайсиз». Бобур мирзо ночор Ўзганга қараб кетишга рози бўлди.

Аммо Андижоннинг эътиборли казо-казоларидан бўлган Хожа Мавлоноий қози ва беклар бундан огоҳ бўлгач, унинг қошига шошилинч етиб келдилар ва шубҳа қилишга ўрин йўқлигини айтдилар. Уларга ишонган шаҳзода Аркка келиб тушди. Хожа Мавлоноий қози ва беклар унинг қошига келиб янги тахт эгасига содиқ эканликларини айтиб, Қуръон устида қасам ичдилар. Сўнг кенгаш тузилди ва кўрғон ҳимоясига тайёргарлик маслаҳати бўлди.

Султон Аҳмад мирзо қўшини Андижондан тўрт йўғоч масофадаги Қубо (Қува) кентига қўнгани ҳақида хабар етгач, Бобур мирзо кўпчиликнинг маслаҳати билан амакиси ҳузурига элчи жўнатди. Элчи Султон Аҳмад мирзога Бобур мирзонинг мактубини топширди. Мактубни ўқиб, Султон Аҳмад мирзонинг пешонаси тиришди. Мактубдаги «Вилоятта мулозимлардин бир кишини худ қўюлғусидур. Ман ҳам мулозим ва ҳам фарзанд, агар бу хизматни манга уҳда қилсалар яхшироқ ва осонроқ файсал топқисидур», деган жумлаларни ўқиб, жиянининг муштдек боши билан катта кишидек мушоҳада юргизганига ичида таҳсин ўқиди.

Бобур мирзо ўз амакисига бўйсунидан бошқа иложи йўқлиги учун ҳам ўзини унга мулозим деб аташга мажбур эди. Бу билан отаси тахтига бўлган ҳуқуқини сақлаб қолишга интиларди.

Аммо, Султон Аҳмад мирзо жиянининг иноятталаб сўзларига парво қилмай юришини давом эттирди. Бироқ, Самарқанд қўшини Қувасой кўпригига етганда фалокат юз берди. Лашкар тикилиб, тор кўприк оғирликни кўтаролмай бир томонга қийшайиб ағанади, кўп кишилар, отлар ва тевалар тезоқар сув дастидан нобуд бўлди. Бундан беш йил бурун (Бобур мирзо уч-тўрт йил деб хато қилади.) мўғуллар билан жангда мағлубиятга учраб қочганида Чирчиқ сувида кўп одами қурбон бўлганини эслаган Султон Аҳмад мирзо, қолаверса ўша мудҳиш воқеани унутмаган лашкар ичида ваҳима бошланди. Бунинг устига от ўлати бошланиб, отлар таппа-таппа йиқилиб, типирчилаб жон бераётганини кўрган лашкар дилини кўрқув эгаллади. Шу сабабдан ҳам Султон Аҳмад мирзо ўз жияни билан сулҳ тузиб, ортига қайтишга мажбур бўлди.

Амакисининг ортга қайтанидан қувонган Бобур мирзонинг шодлиги узоққа бормади. Энди тошкентлик тоғаси Султон Маҳмудхон бошлиқ мўғуллар қўшини ҳам Андижон ерига кўз олайтириб йўлга чиққани, келиб Аҳси кўрғонини қаттиқ қамал қилгани ҳақидаги хабар етди. Бобур мирзо ҳуқуқини парвардигорнинг ўзи ҳимоя қилдимми, Султон Маҳмудхоннинг ҳам омади юришмади. Қанчалик уринмасин, Аҳсини олишга қурби етмади. Аҳсилик ҳимояларнинг матонат билан жанг қилишини кўрган Тошкент ҳукмдори ўз манзилига қайтишни маъқул кўрди.

Бундай бошбошдоқликларни кўриб, бир-икки беклар ҳам қасамни бузиб, ёш мирзога қарата душманлик йўлга ўтдилар. Бироқ, Умаршайх мирзонинг содиқ беклари уларни тез орада тинчитдилар. Фақат мана шундан кейингина Бобур мирзо бевақт шаҳид бўлган отаси азосини бажо келтириб, элга ош тарқатиш имконига мушарраф бўлди.

Андижон юришидан қайтаётган омадсиз Султон Аҳмад мирзо Ўратега кўрғони яқинидаги Оқсув деган жойга етганда тўсатдан оламдан кўз юмди. Кетма-кет фано топган Султон Абусаид мирзонинг ўғиллари бўлмиш Султон Аҳмад мирзо билан Умар-

шайх мирзонинг тахти узоқ бўш турмади. Андижон тахтига Бобур мирзо, Самарқанд тахтига Султон Аҳмад мирзонинг ўрнини оладиган ўғли бўлмаганидан, Ҳисор, Қундуз, Хатлон ва Бадахшоннинг ҳокими бўлган иниси Султон Маҳмуд мирзо ўтирди. Аммо Султон Маҳмуд мирзонинг тахтдорлиги узоққа бормади, орадан кўп вақт ўтмай у ҳам икки биродари кетидан чин дунёга равона бўлди. Мақсадимиз Бобур мирзонинг бобокалони Амир Темур тахтини эгаллаш йўлида Самарқандни уч марта қўлга киритиши ҳақида ҳикоя қилиш экан, шу ўринда Умаршайх мирзо фарзандининг шу мақсаддаги кураши асосан мана шу Султон Маҳмуд мирзонинг ўғиллари Бойсунқур мирзо ҳамда Султон Али мирзо билан бўлганини айтиш фойдадан холи эмас.

Хуллас, биз кўз тиккан даврда Андижонда Бобур мирзо, Самарқандда отаси вафотидан сўнг тахтни эгаллаган Бойсунқур мирзо, Тошкентда мўғул Султон Маҳмудхон, Ҳиротда ўша давр темурий ҳукмдорларининг энг кучлиси Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмрон эдилар.

Темур давлати таркибига кирган, сўнгги пайтларда Умаршайх мирзо тасарруфида бўлган Тошкент қандай қилиб мўғул хонлари қўлига ўтди? Бу воқеа тарихини билиш учун ортга қайтамыз. Темур ўлими билан бошланган ўзаро низолар давомида Тошкент гоҳ Самарқанд, гоҳ Бухоро, гоҳ Фарғонага бўйсунди. Султон Абусаид мирзо ҳукмронлиги даврида (1451—1469) Тошкент кўчманчи ўзбеклар хони Абулхайрхон (1428—1468) томонидан забт этилади. Аммо биров вақт у Умаршайх мирзо ҳукми остида бўлади. Умаршайх мирзо мунтазам равишда қўшни вилоятларга ҳужум қилар, янги ерларни босиб олиш иштиёқида тез-тез тинчликни урушга ва дўстликни душманликка алмаштиради. Умаршайх мирзо ҳарбий юришлари муваффақиятини таъминлаш учун қайнотаси мўғул хони, Кошғар ҳукмдори Юнусхондан кўп марта кўмак сўрайди. Айнан мана шу ёрдами эвазига Умаршайх, ўзининг кабутархонаси билан бирга жарга қулаб ҳалок бўлишидан бир неча муддат аввал, Тошкентни Юнусхоннинг ўрнига тахтга ўтирган Султон Маҳмудхонга инъом этади. «Ушал фурсатдин тарих тўққиз юз саккизгача Тошкент ва Шоҳруҳия вилояти Чифатой хонларининг тасарруфида эди. Бу фурсатда мўғул улусининг хон ва султонлиғи Юнусхоннинг улўғ ўғли — менинг тоғойим Султон Маҳмудхонда эди».

Бу воқеалар «Абдуллонома»да қуйидагича тасвирланади: «Юнусхон ўзининг Нигорхоним (Асл исми Меҳр Нигорхоним) исмли катта қизини унинг (Султон Абусаид мирзонинг.— Х. Д.) тўнғич ўғли Султон Аҳмад мирзога берди ва дедик, «унинг отаси душманликни дўстлик билан алмаштиради, мен дўстликни қариндошликка айлантираман». Яна бир қизи Қутлуғ Нигорхонимни Султон Абусаид мирзонинг яна бир ўғли Султон Маҳмуд мирзога юборди... Юнусхон бу уч куёвидан Умаршайх мирзога муҳаббати ортиқроқ эди. Чунончи, Юнусхон ҳамиша Андижонга келиб, икки-уч ой турарди ва Умаршайх мирзо ҳам ўз навбатида Мўғулистонга бориб бир неча кун у ерда туриб қоларди. Бир гал Умаршайх мирзо Юнусхонни Мўғулистондан чақириб, Марғилонни иноят қилди; илгари унга ўшни берган эди.

(Султон Абусаид мирзо томонидан Тошкентга ҳоким қилиб қўйилган) шайх Жамол хар... ўлдирилгач, Умаршайх мирзо Тошкент билан Шоҳруҳияни ўзига қаратиб олди... Султон Аҳмад мирзо Умаршайх мирзога пўписа ва тажовуз қилишгача етди ва Умаршайх мирзо ваҳимага тушиб Юнусхонга одам юборди ва Тошкентни унинг мулозимларига беришга ваъда қилди».

Султон Аҳмад мирзо Тошкентни инисидан тортиб олиш учун йўлга чиққандан кейин, Умаршайх ҳам қайнотаси кўмагига ишониб, қўшин бошлаб Сирдарё ёқасига келиб қўнди. Сайрамдан йўлга отланган мўғуллар лашкари Умаршайхнинг қайнағаси Султон Маҳмудхон раҳбарлигида унга келиб қўшилди. Бир-бирларига қилич пешлаб турган бу уч лашкар жанг бошлай деб турган бир вазиятда орага ўша даврнинг энг нуфузли дин арбоби Хожа Насириддин Убайдуллоҳ (Хўжа Аҳрор номи билан машҳур бу шахс ҳақида қиссамиз давомида ҳали ҳикоя қиламиз) тушиб, қон тўкилишига йўл қўймади. «Ул ҳазрат ўша ерга тўпланганлар ҳузурда ҳозир бўлиб, ҳар уччала подшоҳни бир гиламга ўтқаздилар ва сулҳ масаласини ўртага қўйиб, бир-бирлари билан яраштириб қўйдилар». Бобур мирзонинг ҳам Хўжа Аҳрорга ихлоси баланд эди. Бу воқеалардан бир неча йиллар ўтгач, у Хўжа Аҳрорнинг тасаввуф таълимоти баён қилинган «Рисолаи Волидия» асарини туркийча тилда шеърга солгани мана шу ихлос оқибати эди.

Султон Аҳмад мирзо мураббий ва муқаввий деб қўл берган Хожа Убайдуллоҳ сўзига кириб, низодан кечгандан сўнг, Султон Маҳмудхон сулҳ шартига биноан ўзига теккан Тошкентга қараб жўнади ва уни эгаллади. Бир-бирига тиг кўтарган икки ини эса ўз юртларига умидсиз қайтдилар. Орада Султон Маҳмудхон ютди. Бу сулҳнинг битилиши ва Султон Маҳмудхоннинг Тошкентни эгаллаши саккиз юз тўқсонинчи йилда (1485) юз берди. Орада анча вақт ўтмай Юнусхон Самарқандга — Султон Аҳмад мирзо қошига совчи жўнатиб, мирзонинг гўзал қизи Қоракўзбегимни ўғли Султон Маҳмудхонга олиб берди.

Аммо, машойхлар, бир гиламда ўн дарвиш сиғса-сиғар, аммо икки (бизнинг

вазиятда уч) подшоҳ бир иқлимга сиғиши қийин деганларидек, Сирдарё ёқасида бир гиламга ўтқизилган уч подшоҳ ўртасидаги сулҳ узоқ чўзилмади.

Ҳафиз Таниш Бухорийнинг ёзишича, Юнусхон вафот топиб, чин дунёга кетгач ва бу воқеанинг содир бўлганлиги ҳамма ерга тарқалгач, ўша йили Мўғулистоннинг ҳамма улуси Султон Маҳмудхонга тобе бўлиб, уни хонлик маснадига ўтқиздилар ва мўғул расми билан коса кўтардилар. У тахтга ўлтиргандан кейин Умаршайх мирзо ва Султон Аҳмад мирзо ҳар тарафдан низо ва уруш бошладилар. Даставвал Умаршайх мирзо жангчилари билан Тошкентга юрди.

Умаршайх мирзо жадал юриб Ховос қалъасини эгаллади. Аммо дастлаб Султон Маҳмудхондан, кейин иниси Султон Аҳмад мирзодан қаттиқ зарбага учраб Андижонга қайтиб кетишдан бошқа иложи қолмади. Бу саккиз юз тўқсон иккинчи (1487) йилда юз берди. Роппа-роса бир йил ўтгач, Султон Аҳмад мирзо яна Тошкент устига юрди. У дил раҳбари Хўжа Аҳрорнинг: «Ул вилоятни биз тузғон сулҳ юзасидан Султон Маҳмудхонга берганмиз. Бу сулҳга қадам қўйиш қондадан ғоят йироқдур. Муқаррарки, аҳдни бузиш ёмон иш, бунга ташаббускор бўлғонлар чин саодатдан маҳрумдур»,— деб берган ўғитига қарамай икки шаҳар орасидаги 30 тошлик масофани жадал босиб ўтиб, Тошкентни келиб қамади. Аммо уч кунча шаҳар ичидагилар билан ташқаридагилар нима-нидир кутгандек жанг бошламай бир-бирларига муқобил турдилар. Улар Хўжа Аҳрорни кутган бўлсалар, ажабмас.

Камолиддин Биноий «Шайбонийнома»да ҳикоя қилишича, Бобур мирзонинг бўлажак рақиби Муҳаммад Шайбонийхон бу юришда Султон Аҳмад мирзонинг лашкари билан бирга эди. Бироқ, бундан бир мунча вақт аввал Султон Аҳмад мирзонинг амирлари унга қарши бир неча бор фитнес уюштириб, ҳатто суиқасд қилишгача етганлари учун у Самарқанд ҳукмдоридан ранжиб Шоҳруҳияга етганда темурийлар лашкарини тарк этди ва мўғуллар томонга ўтиб, Султон Маҳмудхон билан иттифоқ тузди.

Камолиддин Биноий сўзига шак келтирмаган ҳолда, Шайбонийхоннинг Султон Аҳмад мирзо қўшинини тарк этиши ва Султон Маҳмудхон билан иттифоқ тузиши Тошкентни қамал қилганлар билан ичкаридаги мўғуллар орасида жанг бўлмаган уч кун ичида юз бергани бизда айрим гумонлар қилишга имкон беради. Фитна-ю суиқасдга учраган Шайбонийхон нима учун Тошкентга қараб отланмагунча Самарқанд қўшинини тарк этмади? Менинг ўйлашимча, мана шу уч кунда Султон Маҳмудхон Шайбонийхон билан яширин алоқа ўрнатган бўлиши мумкин. Ҳар иккаласи ҳам темурийларга қарши бўлган бу шахслар ўзаро тил бириктириш фойдадан холи эмаслигини яши англадилар.

Нима бўлгандаям, мана шу қамал кунларида Шайбонийхон билан Султон Маҳмудхон ўртасида ишонч аҳди тузилди. Уч кундан кейин улар учрашдилар. Оқибатда бу иттифоқ туфайли зўрайган Султон Маҳмудхон Самарқанд қўшинига жиддий шикаст етказди. Султон Аҳмад мирзо жуда кўп одамини йўқотиб, қочибга мажбур бўлди. Юқорида бир қур тилга олиб ўтганимиздек, навқарларнинг кўпчилиги Чирчиқ дарёсининг ёввойи тўлқинларини кечаётиб, таҳликаю қўрқувдан мадорсизланиб, сувга оқиб нобуд бўлдилар.

Хуллас, мана шу воқеадан сўнг Бобур мирзонинг отаси Умаршайх мирзо ўз қайноғасига тобора кўпроқ бўйсунди. Отасининг фожиали ўлиmidан сўнг тахтга ўтирган Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам тоғаси Султон Маҳмудхонга тобеликни бўйнига олишга мажбур эди.

Султон Маҳмудхон барча мўғул хонлари каби ўз бобокалони Чингизхон шухрати, Чигатой давлати шукҳини кўмсар эди. У темурийлар билан қариндошлик қилса-да, суюклик хотини Қорақўзбегиждан дунёга келган фарзандлари томирида темурийлар қони оқиб турса-да, ичида уларни — Чингизхон давлати қудратини кунпаякун этиб, шамолга совурган буюк жаҳонгир Амир Темур, даҳшатли Темурланг авлодларини хуш кўрмасди. Шунинг учун ҳам боболари шер бўлганини унутиб, мушукларга айланган темурийзодаларнинг бир-бири билан олишиб, кучсизланганидан фойдаланиб ўз ер-сувини кенгайтириш билан шуғулланарди. Шу мақсадда темурийлар тарқоқлигини яна ҳам кучайтириш учун уларни бир-бирига қайрарди. Султон Маҳмудхон Бобур мирзонинг бобоси Султон Абусаид мирзо бир пайтлар бу усулни мўғулларга қўллаганидан яхши хабардор эди.

Султон Маҳмудхоннинг бобоси Вайсхоннинг икки ўғли бор эди. Бири унинг отаси Юнусхон, иккинчиси Эсон Буғахон. Вайсхон вафот этгач, унинг амирлари боболар ода-тига тескари иш тутиб Юнусхондан ёш бўлган Эсон Буғахонни хон қилиб кўтардилар. Шу сабабдан Юнусхон ота юртидан кетишга мажбур бўлди. У Самарқандга — Мирзо Улуғбек Кўрагон ҳузурига борди. Улуғбек мирзо уни илтифотсизлик билан кутиб олиб, асир сифатида Ҳиротга — отаси Шоҳруҳ мирзо қошига йўллади. Шоҳруҳ мирзо ўғлининг бу номақбул ишидан хафаланиб, Юнусхонга кўп марҳаматлар кўрсатди. Сўнг уни Яздга — Шарафиддин Али Яздий ҳузурига «фазлу камол касб қилсин» деб жўнатди. Юнусхон йигирма тўрт ёшидан қирқ ёшигача ўша манзилда яшад. Бу орада Шоҳруҳ мирзо ҳам, Улуғбек мирзо ҳам оламдан ўтдилар. Юнусхонни эса ҳамма унутгандек эди. Аммо шундай воқеалар содир бўлдики, унинг борлигини эслаб қолишди.

Уша пайтларда Султон Абусаид мирзо бутун Мовароуннаҳрни бўйсундириш мақса-

дида куйиб-пишиб ёнарди. Мирзо барча темурийзодалар каби Амир Темурнинг буюк салтанатини қайта тиклашни орзу қиларди.

Саккиз юз ўн олтинчи (1456) йили Хуросон тахтида ўтирган Абулқосим ибн Мирзо Бойсунқур бин Мирзо Шоҳруҳ вафот этди. Бундан фойдаланган Султон Абусаид Мирзо тўхтовсиз Жайхундан ўтиб Хуросон вилоятини бўйсундириш ҳаракатини бошлаб юборди. Ана шунда Эсон Буғахон Султон Абусаид Мирзонинг Мовароуннаҳрдан чиқиб кетганидан фойдаланиб Андижон вилоятига бостириб кирди. Султон Абусаид Мирзо бундан хабар топиши билан жадаллик билан Мовароуннаҳрга қайтди ва жангу жадал билан Эсон Буғахонни мамлакатни сарҳадларидан суриб чиқарди.

Султон Абусаид Мирзо Хуросону Мовароуннаҳрни қўлга олганидан илхомланиб, энди бобоси каби янги-янги ерларни забт этишни ният қиларди. Анчадан бери Шому Ироқ томонларга юриш режасини ўйлаб қўйган бўлса-да, аммо Эсон Буғахоннинг яна ҳужум қилишидан хавотирланиб бу ниятини амалга оширишдан ўзини тийиб турарди. Бобосидан мерос «Тузуки Темурий»да мамлакатларни забт этиш хусусида айтилган гаплар, хусусан жаҳонгирликка киришилганда, хатога йўл қўймаслик учун ҳар бир ишни кўп ўйлаб, сергаклик ва эҳтиёткорлик билан эплаш кераклиги ҳақидаги маслаҳатлар ҳамиша унинг ёдида эди. Бобоси айтганидек, жаҳонгирлик фақат қилич чопқилаш эмас. Балки юмшоқлик қилиш тўғри келса, мулойимлик қилиш; қаттиққўллик вақти етса, қатъий чоралар кўриш; шошмаслик керак ерда ҳовлиқмаслик; шошиларли ишларда кечикмаслик, энг муҳими қайси бир ишни чораю тадбир билан битиришнинг иложи бўлса, унда қилич ишлатмай уддалаш ҳамдир.

Шунинг учун ҳам Султон Абусаид Мирзо бўлажак режаларини амалга ошириш учун мамлакат ҳудудларини тинч сақлашини таъминлайдиган бир чора топмоғи кераклигини англади. Ана шунда унинг эсига Юнусхон келди. Мирзо шошилинич Яздга (баъзи манбаларда Шерозга) одамларини юбориб, Юнусхонни Ҳиротга олиб келишни буюрди. Бу амри бажарилган Юнусхонга ҳокимият белгилари бўлмиш — ноғора, байроқ бериб, лашкар ажратиб Эсон Буғахонга қарши жўнатди. Бу воқеалар ҳақида ёзган муаррих ушбу тадбирни қуйидагича изоҳлайди: «Токи биродарлар «Мамлакат бир қасрдир» ҳадиси бўйича қариндошлик пайвандларини ўзиб, бир-бирлари билан талашсинлар ва ҳар лаҳза ва ҳар замонда фитна кўзғатсинлар».

Мамлакатни сарҳадлари хатардан йироқ бўлганидан кўнгли тўқ Султон Абусаид Мирзо шундан кейин Ироқ томонга юриш қилди. Орадан кўп йиллар ўтиб, энди Султон Маҳмудхон ҳам Бобур Мирзо бобосининг амалини темурийларга қўлларди.

Темур давлатига энг кучли ва энг сўнги зарбани берган одамга, у ҳали на саркардалик, на ҳукмдорлик истеъдодини кўрсатишга улгурмаган даврлардаёқ биринчи ёрдамниям шу Султон Маҳмудхон берган эди. «Таворихи гузида нусратнома»да ёзилишича, Султон Маҳмудхон Тошкентдаги ғалабадан кейин тасарруфидаги Утрорни ўз сиёсий фаолиятини эндигина бошлаган Муҳаммад Шайбонийхонга инъом этган. Бу билан унинг нияти темурийларга қарши курашда яна бир иттифоқдош орттириш эди, холос. У бир қўли билан темурийларга панд берар, иккинчи қўли билан уларга қарши чиққанларни кучайтирарди. Камолиддин Биноий ўз «Шайбонийнома»сида Муҳаммад Шайбоний 1500 йили Самарқандга қараб юрганда, Султон Маҳмудхон ўзбек хонига беш минг аскар юборганини ёзади. Султон Муҳаммад Ҳайдар эса «Тарихи Рашидий»да Шайбонийхон Самарқанду Бухорони Султон Маҳмудхон кўмагида забт этганини айтади. Самарқандни Бобур Мирзо олганда эса хон ўз жиянига Шайбонийхонга қарши курашида кўмак деб бор-ўғи беш юз навкар жўнатади. Жўнатган аскарлари аҳолини талашдан ўзга иш қилмайди. Аммо олдинда шундай кун бор эдики, ўша кун темурийлар давлатини таслим қилдирган Шайбонийхон тез орада Султон Маҳмудхонга уруш очди ва 1502 йилда Тошкентни забт этди. Бу воқеалар кейинроқ бўлар, ҳозир эса не ҳолким, на Бобур Мирзо, на Шайбонийхон, на Султон Маҳмудхон олдинда нималар кутаётганидан хабардор эдилар.

Мовароуннаҳр нотинчлиги Улуғбек Мирзонинг фожиали ҳалокатидан сўнг (1450 й.) кучайди. Падарқуш Абдуллатиф ҳам олти ой ўтмай ўлдирилди. Ундан кейин тахтга Шоҳруҳ Мирзонинг набираси, Иброҳим Мирзонинг ўғли, Улуғбекнинг куёви Абдулла Мирзо ўтирди. Унинг подшоҳлиги икки йилдан ошмади. Навбат Бобурнинг бобоси Абусаид Мирзога етди. У тириклигидаёқ тахтни катта ўғли Султон Аҳмад Мирзога топширди. Султон Аҳмад Мирзо вафотидан сўнг Самарқанд тахтига Султон Маҳмуд Мирзо кўтарилди.

Бу ярим асрлик давр темурий Мирзоларнинг бир-бирига уруш очиб, бирини бири сўйиб, бирининг кўзини иккинчиси ўйиб, бири куёндек қочиб, иккинчиси унга қора лочин каби ташланиб боболари тиклаган салтанат иморатини талон-тарож қилишлари билан хосдир. Заргар Темур томонидан ясалган тенги йўқ узукнинг кўзи бўлган Самарқанд ҳам кўпқари ўртасига ташланган улоқдек — гоҳ бу Мирзо, гоҳ у Мирзо қўлига ўтарди. Темур қурдирган Кўксаройда деярли ҳар йили бирон бир Мирзо оқ кигизга ўтқизилиб, кўктошга чиқарилар ва тахт ҳукмдори деб эълон қилинарди.

Кўксарой «жаб хосиятлик иморатдур. Темурбек авлодидан ҳар ким бош кўтариб тахтқа ўтурса ҳам, мунда ўлтурур. Ҳар ким тахт доияси билан била бош қўйса ҳам

мунда қўяр, ҳаттоким, кинояти бўлуб эдиким, фалон подшоҳзодани Кўксаройға чиқардилар, яъни ўлтурдилар». («Бобурномадан»).

Тўққиз юз биринчи (1495—1496) йилда Самарқанд тахтида, юқорида айтиб ўтганимиздек, Бобурнинг амакиси Султон Маҳмуд мирзонинг ўғли Бойсунғур мирзо ўтирар эди. «Султон Маҳмуд мирзо ҳаётида улуғ ўғли Султон Масъул мирзоға Ҳисорни бериб, Бойсунғур мирзоға Бухорони бериб, ўғлонларига рухсат бериб эди. Бу воқеада (яъни Султон Маҳмуд мирзо ўлимида) ҳеч қайси ҳозир эмасди... Самарқанд ва Ҳисор беклари иттифоқ била Бухороға Бойсунғур мирзоға киши йибориб ва келтуруб, Самарқанд тахтиға ўлтурғуздилар. Бойсунғур мирзо подшоҳ бўлгонда ўн саккиз яшар эди».

Уша йилнинг рамазон ойида тархонийлар фитнаси юз берди. Бу фитна самарқандлик беклар ва сипоҳийлар томонидан бўлиб, улар Бойсунғур мирзонинг адолатсизлигидан, яъни подшоҳ улардан кўра ҳисорлик беклару сипоҳийларга кўпроқ эътибор ва ихтилол қилишидан норозиликдан бошланди.

Айниқса, улар Бойсунғур мирзонинг марҳум отаси умароси бўлмиш шайх Абдулла барлос авлодларига бўлган муносабати — бек ўғлонлари маишатга ва бузуқчиликка ҳаддан берилиб кетганларини кўрмаганга олаётганидан қаттиқ норози эдилар. Самарқанд беклари билан алоқа боғлаган Дарвиш Муҳаммад тархон Қаршига бориб Бойсунғур мирзонинг укаси, Султон Маҳмуд мирзонинг бошқа хотини Зухрабеги оғадан туғилган Султон Али мирзони тахтга ўтиришга, салтанат ишини қўлга олишга кўндирди. У Султон Али мирзони подшоҳ кўтариб Бойсунғур мирзо турган Боғи Навга келди. Дарвиш Муҳаммад тархон бошчилигидаги самарқандлик тархонийлар Бойсунғур мирзони тутқун қилиб, уч-тўрт яқин кишиси билан Аркка келтирдилар. Ниятлари тахтдан туширилган Бойсунғур мирзони одатга биноан Кўксаройда ўлдириш эди. Бироқ, режа амалга ошмади. Туйқусдан Бойсунғур мирзо кечқурун бомдод номозини ўқиш учун таҳорат олиш баҳонаси билан Бўстонсаройнинг шарқ-шимол тарафидаги бир уйга киришга рухсат сўради. Тархонийлардан қўйилган соқчилар Бойсунғур мирзо кириб кетган уй эшиги олдида бориб турдилар.

Бойсунғур мирзо бу уйни танлагани бежиз эмасди. Уйнинг орқа деворида яширин эшик ўрни бор эди. Бойсунғур мирзо билан бирга кирган Ҳасан шарбатчи исмлик киши эшик ўрнини бузиб, ҳовлига йўналдилар. Сўнг Арқдан ташқарига чиқадиган сув қувурлари орқали кўчага ўтиб тутқинликдан халос бўлдилар. Эшик олдида ўтирган соқчилар бу ишдан воқиф бўлиб шовқин кўтарганларида, қочоқлар аллақачон шом қоронғисига сингиб кетган эдилар. Улар Номозгоҳ дарвозасидан ўтиб, шаҳар ташқарисига — тўғри Хожа Кафшар маҳалласига йўл олдилар.

Хожа Кафшарда Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг катта ўғли, Хожаго Хожа, Хожа Калонхожа номлари билан машҳур бўлмиш Хожа Муҳаммад Абдуллоҳ отасидан мерос қолган ҳовлида яшар эди. Асли Тошкент вилоятининг Бўстонлиқ ноҳиясидан бўлган Хўжа Аҳрор Султон Абусаиднинг истаги ва илтимоси билан Самарқандга кўчиб келиб, Хожа Кафшар маҳалласида ўрнашган эди. «Хожа Кафшар шаҳарнинг жануб томонида ва бир тошнинг учдан бир улуши (тўрт минг қадам) чамаси олисроқдадир» (Абу Тохирхўжа Самарқандий. «Самария»).

Хўжа Аҳрорнинг мозори ҳам шу маҳаллада эди. «Хонлар, бошларида хонлик жиғаси ва белларида подшоҳлик камари бўлган ҳолда, унинг узангисига яёв югурган», «Хожаи Хожাগони коргоҳ, қиблаи муқобилон Убайдуллоҳ» 895 (1489) йилда ражаб ойининг биринчи кечасида, жумадан қайтишли шанба оқшоми ғурубдан бир ярим соат чамаси ўтган вақт... Самарқанднинг жанубий тоғи этагида бўлган Камангарон қишлоғида ўлди» («Самария»).

Фитначи тархонийлар қочоқ мирзони ким қўрқмай яшириши мумкинлигини билгандек, тонг-саҳарлаб тўғри Хожа Муҳаммад Убайдуллоҳ уйига келиб, ундан Бойсунғур мирзони қўлларига топширишни талаб қилдилар. Хожа: «Йўқ» деб жавоб берди. Хожанинг уйига бостириб кириб қочқин мирзони қўлга олиш учун эса тархонийлар журъат қилолмадилар. Зеро, «Хожаи Хожাগони коргоҳ, қиблаи муқобилон Убайдуллоҳ» хонадонига Самарқанд, нафақат Самарқанд, бутун Мовароуннаҳру Хуросон аҳолисининг ихлоси ғоят баланд эдики, бу билан келишмай иш тутиш бошларига фақат фалокат келтиришини улар жуда яхши тушунардилар.

Эртаси куни Бойсунғур мирзоға содиқ қолган одамлардан — Хожа Абулмакорим ва Аҳмад Ҳожибек бошлиқ жуда кўп беклар билан сипоҳилар Хожанинг хонадони атрофида тўпландилар. Уларга шаҳар фуқароларининг кўпчилиги келиб қўшилди. Улар Бойсунғур мирзони ўзларига раҳнамо кўтариб, янги подшоҳ, аслида эса тархоний беклар қўлида қўғирчоқ бўлиб қолган Султон Али мирзонинг тарафдорлари кўнган Аркни қамал қилдилар. Қаттиқ жанг бўлди. Султон Али мирзо тарфдорлари Аркни бир кун ҳам қўриқлай олмадилар. Кечаси Муҳаммад Мазид тархон Арқдан қочиб, Чорраҳа дарвозаси орқали Бухороға от сурди. Султон Али мирзо билан Дарвиш Муҳаммад тархон ўзларини узоқ ҳимоя қилолмасликларини англаб Арқдан чиқиб таслим бўлдилар.

Бу ишларнинг бошида турган икки шахс — Хожа Абулмакорим билан Аҳмад Ҳожибек ҳақида қисқача тўхталиб ўтайлик.

Хуштаъб ва мардона киши бўлган Аҳмад Ҳожибек «Вафойи» тахаллуси билан ғазал машқ қиларди. Девони Самарқанд аҳли ичида ҳийла машҳур эди. Алишер Навоий Самарқандда яшаганида Аҳмад Ҳожибек билан дўст тутинган, унинг паноҳида бўлган. Биз бу икки буюқ инсон дўстлиги ҳақида алоҳида тўхталиш ниятимиз борлиги учун гапни мухтасар қиламиз.

Мавлоно Ҳожа Абулмакорим ҳақида «Самария» асарида шундай маълумотлар бор: У «Мухтасари виқоя»га шарҳ ёзганлардан бўлиб, Муҳаммад Шайбонийхон шоҳ Будоқ султон замонида фикҳ илмида замонанинг биринчи олимларидан эди. Шайбонийхон у кишидан қийин масала тўғрисида фатво сўраганда, у жавоб ёзмади. Шунинг учун Шайбонийхон тажрибасизликдан буюриб, у кишини арра билан шаҳид этдилар. Дерларким, ўзи ҳам бир неча кундан кейин Марвда, шоҳ Исмоил Сафавий билан бўлган урушда қилич дами билан боши кесилиб, шаҳид бўлди.

Атоқли ўзбек олими Бўрибой Аҳмедовнинг ёзишича, бу ҳикоятнинг пайдо бўлиши хусусида Абу Тохирхўжа ривоятида хатолик мавжуд. Уша давр воқеалари тасвирланган тарихий асарларда Шайбонийхон билан шайхулислом Абулмакорим орасида бўлган мижозларнинг манбаъида «фатво» масаласида ҳеч гап йўқ. Бу воқеаларни тасвирлаб ёзган Муҳаммад Солиҳ, Камолиддин Биноий асарлари ҳам шулар жумласига киради.

Муҳаммад Солиҳ ривоятчи, Шайбонийхон Самарқандни биринчи марта олиб, Султон Али мирзо ва унинг яқин кишиларини ўлдирганда, бир қатор самарқандлик нуфузли одамлар қаторида Ҳожа Абулмакорим ҳам авф этилган. Аммо кейинчалик қулай вазиятдан фойдаланиб шаҳарнинг Бобур мирзо томонида қўлга киритилишига кўмаклашган. Унинг бевосита ташвиқоти билан Самарқанд шаҳрининг кўчманчи ўзбекларга қарши олти ойлик мудофааси олиб борилди. Мана шундай «хиёнаткор» кишини ўлдириш учун жаҳонгирлик дағдағасини қилиб турган Шайбонийхон баҳона ахтариб юрмаса, керак. Герман Вамбери ҳам Ҳожа Абулмакоримни ўлими ҳақида ёзганда, фатво масаласи тўғрисида сўйламайди. Фақат мажор олими шайхулислом Абулмакорим билан Ҳожа Яхъёни бир киши санаб хатога йўл қўяди. Бу ҳақда кейинчалик, ўз ўрнида яна бир бор гапириш ниятимиз бор.

Бойсунғур мирзо Аҳмад Ҳожибек уйига қўниб, Мир Алишер Навоий байтлари битилган ўн икки устунли кенг айвонда Арк қамали натижасини кутарди.

«Катта-катта кўзли, қўба юзлик, ўрта бўйли Бойсунғур мирзо адолатпеша ва фазилатлиғ подшоҳзода эди. Бухорони бошқарганда устози Сайид сўзига кириб, матъун — шиа бўлди. Самарқандга келиши билан яна пок этиқодга қайтди. Лекин чоғир ичишни ташламади». Ҳозир ҳам Ҳасан шарбатчи билан басма-бас чоғир симирарди. Косани бўшатиб, ҳазрат Алишербек байтларини пичирлаб қайта-қайта ўқиб, таҳсин ифода қилиб бош чайқарди. Ҳамма темирйоздалар каби у ҳам ғазал машқ қиларди. Тахаллуси «Одилый» эди. Самарқандликлар унинг ғазалларини суярдилар. Бобур «кам уй бўлғай эдиким, мирзонинг ашъори ул уйда бўлмағай эди» деб ёзади.

Таслим бўлган Дарвиш Муҳаммад тархонни Бойсунғур мирзонинг олдига, айвон супасидан пастда тик чўктирдилар.

— Нега бундоқ ишга қўл урдинг, ит?!— деди овозини кўтармай ғзаб билан сармаст мирзо.

Дарвиш Муҳаммад тархон бошини ҳам кўтармади. У балки, тиз чўккан кўйи, тиззасига оғзидан оқиб тушаётган қон томчиларига қараб, «Нега бундоқ ишга қўл урдинг, ит?!» деган сўроққа жавоб тополмасди.

— Вафодорлиғни унутиб, бошимға шамшир кўтариб келғонингда не ишга бош суққанингни англамадингму?

Дарвиш Муҳаммад тархон индамасди.

— Ўз подшоҳи жонига қасд қилғонни жазоси недур?— деди дона-дона қилиб мирзо.

Бир дамлик сукутдан сўнг ўзи жавоб қилди:

— Улим эмасму?

Бу сўзни эшитиши билан фитначи тархон бошини кўтарди-да:

— Ҳа, подшоҳим, ўлим!— деди.

Тархоннинг икки ёнида турган сипоҳийлар бандини ташқарига судрадилар. Ҳовлисида қон тўкилишидан кўрқиб ўтирган Аҳмад Ҳожибекнинг елкасидан тош кўчгандек бўлди. Ҳозиргина ўзига ҳукм «ўлим» эканини тан олган Дарвиш Муҳаммад тархон дарвозага етганда, оёғини останага тираб, жон аччиғида ёндарига ёпишди. Аммо сипоҳийлар унинг қўлларини қайириб олиб чиқдилар. Бир неча лаҳзадан сўнг унинг кесилган бошини товоққа солиб Бойсунғур мирзога кўрсатдилар ва Арк дарвозасидаги қозиқлардан бирига илиб қўйдилар.

Бойсунғур мирзо ўз биродари бўлмиш Султон Али мирзони Кўксаройга олиб бориб, кўзларига мил тортишни буюрди. Бу ҳукмни айтганда нафис ғазалларни яратган юраги «жиз» этмади. Фақат атрофида ўтирган бекларга қараб: «Ўз соҳибига вафодорлиғ қилмаган кимсаларга қўшилишдан олдин, ҳеч бўлмаса улар манга вафодорлиғ қилармикан, деб ўйлаши керак эмасмиди?»— деб қўйди.

«Султон Али мирзони Кўксаройға чиқариб, кўзлариға мил тортдилар. Жарроҳнинг ихтиёри била ё бехост милдидан Султон Али мирзонинг кўзларига осибе (зарар) етмади». Жаллод бу ишни атайин қилгани ҳақиқатга кўпроқ яқин. Зеро, у подшоҳзодага, гарчи у тутқун ва жиноятчи бўлган тақдирдаям, қўл кўтаришининг охири бахайр бўлмаслигини тушунгандир. Балки...

Султон Али мирзо бу ҳолни ҳеч кимга билдирмади. Кўксаройдан чиқиб, ўзини Хўжа Аҳрорнинг кичик ўғли Хожа Муҳаммад Яҳё уйига олиб боришларини сўради. У ерда икки-уч кун яшади. Учинчи куни тунда яширинча қочиб, Бухорога — қатл қилинган Дарвиш Муҳаммад тархоннинг иниси Муҳаммад Мазид тархон ҳузурига йўл олди. Бу ишдан воқиф бўлган Самарқанд аҳли ҳайрон қолди. Улар орасида, Султон Али мирзо ўз оғасининг жонига қасд қилганда қочоқ ака Хўжа Аҳрорнинг тўнғич ўғли хонадонидида, қочоқ ака ўз ғолиб укасини мағлуб қилиб, унинг кўзига мил торттиргач, кўзи «кўр» мирзо Хўжа Аҳрорнинг кичик ўғли хонадонидида бошпана толганини, «улуғи улуғига мураббий бўлди, кичиги кичигига муқаввий» бўлганини турлича шарҳлардилар. Бу воқеа Хўжа Аҳрорнинг икки фарзанди орасидаям бироз совуқчилик тушишига сабаб бўлди. Аммо Султон Али мирзо Хожа Муҳаммад Яҳёнинг уйдан Бухорога қочиб кетгач, бу совуқчилик адоватга ўтди.

Шунинг учун ҳам бир неча кундан сўнг Хожа Яҳё ҳам Бухорога кетишга мажбур бўлди. Балки бу ишни у олдиндан Султон Али мирзо билан келишиб қилгандир? Ким билади тагин!.. Тарих фақат қадимий китобларда битилган сўзларни тан олади. Аммо биз тарих асарини битмаётганимиз сабабли гумон қилишга ҳаққимиз бор. Қолаверса, гумон қилишдан кўрққан тарихчи тарихчи эмас. Тарихчи ҳам фақат битиклардаги сўзларгагина суюнмасдан, озгина бўлса-да гумон билан хаёл қилмоқ ҳуқуқига эгалигини англамоғи лозим.

Воқеанинг бу тарзда кечаётганидан ташвишга тушган, энг аввало, Самарқанддаги ғалабасидан кўнгли маст Бойсунғур мирзо Бухорога қўшин тортди. Бухорога яқин ерда Самарқанд қўшинини Султон Али мирзо ва тархон беклари бошчилигидаги Бухоро қўшини қарши олди. Уртада қақшатқич уруш кечди. Бухороликлар ўз юртларини мардона ҳимоя қилганлари учун ҳам ғолиб чиқдилар. Бу тало-тасирда Аҳмад Ҳожибек ва бир неча самарқандликлар рақиблар қўлига асир тушдилар. Асир сиқоҳийлар ўша заҳот ўлдирилди. Аммо тархонийларнинг бутун қаҳрини бечора Вафой — Аҳмад Ҳожибек чекди. «Аҳмад Ҳожибекни Дарвиш Муҳаммад тархон қонининг тухмати била беззатона ўлдирдилар».

Султон Али мирзо орқага қочган акаси кетидан қувиб Самарқандга қараб юрди. Бойсунғур шаҳарга кириб, дарвозаларни бекитди. Оға-ини мижаросидан хабар топан бошқа темирйоздалар ва бошқа ҳукмдорлар ҳам Самарқанд тахтини сўраб, воқеаларни яқинроқдан кузатиш, қулай пайтни қўлдан чиқармаслик истагида Туроннинг кўҳна пойтахти томонга отландилар. Бобур мирзо Андижондан, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисор ва Қундуздан чиқдилар. Султон Масъуд мирзо ҳам тайсалламай Шаҳрисабзга келиб қўнди.

Бобур «Бобурнома»да ёзади: «Уч-тўрт ой бу уч тарафидин Самарқандни муҳосара қилдук. Хожа Яҳё Султон Али мирзо қошидин келиб иттифоқ ва якжиҳатлиқ сўзини орага солди. Сўзни кўришмакка кўюб, Самарқанддин икки-уч шаръий куйироқ Суғд тарафидин мен чериким била бордим. Ул тарафдин Султон Али мирзо черики била келди. Наридин тўрт-беш киши била Султон Али мирзо, беридин тўрт-беш киши била мен Кўҳак суйининг оралиғига келиб, от устида-ўқ кўришиб, сўрушиб алар ул тараф бордилар, мен бу тараф келдим».

Мулла Биноийни ва Муҳаммад Солиҳни анда Хожа хизматида кўрдим. Муҳаммад Солиҳни ўшал бир қатла кўрдим. Мулла Биноий худ сўнгралар хейли менинг хизматимда бўлди».

Бобур мирзо ўша учрашувда Султон Али мирзо билан биргаликда ҳаракат қилишга кўнган бўлса-да, уларнинг режаси киш яқинлашгани сабабли амалга ошмади. Самарқанд аҳли ҳам қишга тўқ кираётгани маълум эди. Бобур мирзо ота юрти Андижонда, Султон Али мирзо эса Бухорода қишлаш учун қайтдилар.

Олтин қозиқ ўрни — Самарқанд атрофида шаддод отлар гурсиллаб айланади...

Отларнинг туёқларидан ўт чақнаб ўтмишу келажак зулматини ёритар, ер гурсиллаб силкинар, чавандозлар эгнидаги жавшанлар, қўлларидидаги қиличу қалқонлар жаранги Хуросону Мовароуннаҳр фуқароларини кўрқувга солар, ҳукмдорларнинг кўнглида ҳавас гулларини очар ва хазон қиларди.

Олтин қозиқ ўрни — Самарқанд атрофида шаддод отлар гурсиллаб айланади...

Бу жангари отлар жилову кишанни тан олмайди, лекин, чавандозлар дили кўринмас иплар билан бу олтин қозиққа маҳкам боғланган эди. Бу кўринмас ипларни фақат ҳаёт ришталарини кесгувчи бешафқат ўлим тифигина уза оларди...

Олтин қозиқ ўрни — Самарқанд атрофида шаддод отлар, баҳодир ва номард чавандозлар билан бирга ҳавас ва ҳасад, муҳаббат ва қаҳр, меҳр ва ғазаб, жаҳолат ва хиёнат айланарди.

Андижонга қайтаётганда бундан бир неча ой илгари Ҳисордан келиб Бобур мирзога юкунган Султон Масъуд мирзо мўғул аскарлари билан Самарқандга — Бойсунғур мирзо паноҳига қочди. Зоминга етганда Ҳамза Султон ҳам ўз аскарлари билан кетишга ижозат сўради. Унинг ҳам нияти Самарқандга бориш эканини билган Бобур, ичидан зил кетса-да, рози бўлди. Қолаверса, Бобур мирзонинг ўйига жаҳонгир бобосининг қонунлари битилган «Тузуки Темурий»даги пурҳикмат сўзлар келди: «Қайси бир сипоҳий туз ҳақи ва вафодорликни унутиб, хизмат вақтида ўз соҳибидан юз ўгириб менинг олдимга келган бўлса, ундай одамни ўзимга энг ёмон душман деб билдим... Менинг душманим бўлган Тўхтамишхон берган туз ҳақини унутиб, вафодорлик ва ҳақиқатни бир чеккага йиғиштириб, менинг олдимга келганлари учун уларни лаънатладим. «Булар ўз соҳибига вафодорлик қилмагач, менга қилармиди?» — дедим».

Бобур мирзо ўзини ташлаб кетганларидан кўра, уларни хизматига олиши тайин бўлган Бойсунғур мирзога ачинди. Ҳали пишмаган, елкасида подшоҳлик залворини кўтариш истагида юрган ўн тўрт яшар бола жаҳонгир бобосининг китобини эслар экан, келажакда ўзиям шундай бир китоб тузишини, бироқ, бобосидек бошқаларга ёздириб эмас, ўзи ёзишини кўнглига тугиб қўйган бўлса ажабмас...

Тўққиз юз иккинчи (1496—1497) йилнинг қишини Бойсунғур мирзо кўклам келиши билан бошланиши тайин жангларга тайёргарлик билан ўтказди. Аммо тинчлик бўлмади. Султон Али мирзо юборган Абдулкарим ашрит бошчилигидаги қўшин Самарқандга яқинлашганидан хабар топиб, унга қарши Маҳди Султон Бойсунғур мирзонинг илғорини шаҳардан олиб чиқди. Аммо бу жангга тагин самарқандликларнинг омади юришмади. Боз устига бир пайтлар Бобур мирзо паноҳидан ҳузурига қочиб келган Маҳди Султон билан Ҳамза Султон вафосизлик қилиб жанг майдонини ташлаб, олтин қозиқ атрофида тинмай айланаётган чавондозлар даврасига ёриб киришни мўлжаллаб турган Шайбонийхон ҳузурига қочдилар. Самарқанд яқинидаги жанг тафсилотини эшитган Бобур мирзонинг юраги яна бир карра рақиби бўлмиш Бойсунғур мирзога ачишди. «Бобосин ҳикматини унутган неваранинг ҳоли ушмундоқ бўлур!» — деди ўзига-ўзи.

Ҳиёнаткор султонларнинг қочиши Бойсунғур мирзо лашкарининг сонига унчалик таъсир қилмаган бўлса-да, руҳига жиддий зарар етказгани шак-шубҳасиз эди. Аммо баҳор келиши билан қорлар эриб, ёмғир ёғиши табиий ҳол бўлганидек, бу даврда жанг қилиши ҳам худди шундай табиий ҳол бўлгани учун Бойсунғур мирзо Самарқанддан яна қўшини билан ташқарига чиқди. Султон Али мирзо шуни кўтиб турарди. Илдам юриб Самарқанд яқинидаги Хожай Кордзан деган жойга келиб қўнди. Бу вазиятдан фойдаланган Хожа Абулмакорим, андижонлик беклардан Вайс Лоғарий ва Муҳаммад Бокир, Қосим дўлдой, шунингдек, Бойсунғур мирзога яқин анчагина киши Султон Али мирзодан яширин Бухорони бориб босмоқ ниятида отландилар. Аммо уларнинг режасидан бухороликлар воқиф бўлдилар ва бу ният амалга ошмади.

Ўтган йилнинг кузида келишилган битим бўйинча Бобур мирзо Андижондан, Султон Али мирзо Бухородан чиқиши керак эди. Бухоро қўшинининг Самарқандга отланиб чиққанини эшитган Бобур мирзо шошилич йўл босиб, Самарқандга яқин Еряйлоқ деган жойга қўнди. Бир-икки кундан кейин у Шероз қўрғонини қўлга киритиб, Самарқандга яна қаттироқ Ййпор даштига кўчиб ўтди. Уша куни Бобур мирзо қошига Бойсунғур мирзо тарафида турган бекларнинг бир нечаси келиб юкунди. «Сўзлари бу эдиким, Бойсунғур мирзо кўчиб, биз (ундан) айрилиб, подшоҳ қуллуғига келдук. Охир маълум бўлдики, булар даъво била Бойсунғур мирзодин айрилиб, Шерозни сақлағали келган экандурлар. Шероз иши мундоғ бўлгач бечора бўлуб келубтурлар». Бобур мирзо ичидан қуюлиб келаётган бобосининг сўзларини эшитмаганга олди ва ўз аҳволи Бойсунғур мирзо ҳолидан асло фарқ қилмаслигини тан олди. «Бобосин ҳикматини унутган неваралар ҳоли қандоқ бўлур?» — деди алам билан ўзига-ўзи.

Қўшин Шероздан чиқиб Қорабулоққа, ундан сўнг сув кечиб Ём тўғрисида келиб тушди. Уша куннинг ўзиёқ баъзи беклар Ҳиёбонга яқин жойда Бойсунғур мирзонинг навкарлари билан қилич уриштирдилар.

Сўнг қўшин Самарқанднинг шарқий тарафидаги, шаҳардан уч қануқ масофадаги Хонюрти деган ерга кўчди. Қирқ-эллик кун давомида Бобур мирзо шу ерда манзил қурди, аскарлари гоҳ-гоҳ Ҳиёбонга чиқиб жанг қилиб турди.

Темур тиклаган буюк хилқат шарпасига айланиб қолган салтанатнинг ҳамма ерида нотинчлик ҳукм сураб, ҳатто Мовароуннаҳрга нисбатан бироз тинчроқ туюлган Хуросондаям ур-сур бошланган эди. Агар Самарқанд атрофида темурийзодалар бир-бирига қилич пешлаб чиққан бўлса, Хуросон тупроғида ўғил отага тиг кўтарган эди. Аммо ота билан ўғил низоси беғуноҳ гўдак — Султон Ҳусайн мирзонинг набираси ва Бадиуззамоннинг ўғли Муҳаммад Мўмин мирзонинг алвон қони тўкилишига сабаб бўлди. Бу золим давр даҳшатини англаш учун буюк Алишер Навоийнинг форс тилида битилган ғазалидан тўрт байтни эслатиб ўтмоқчиман:

Олами хоҳам, ки набад мардуми олами дар ў,
К-аз жафои мардуми олам набошад ғам дар ў.

Не ба рўз ашки асиронаш намояд сели қатл,
Не ба шаб з-оҳи ғарибон кисвати мотам дар ў.

Не зи бедоди фалак дар вай дили бо сад олам,
Не зи шамшери ситам сад захми бемарҳам дар ў.

Н-аз парирўён дар ў хейли ҳама ноодамий,
Не ҳазорон дев аз жинси бани одам дар ў...

Мазмуни: Бир олам истайманким, унда давримизнинг одамлари бўлмасин, бу оламда одамнинг жафосидан ғам бўлмасин.

На унинг кундузида кўз ёшидин ўлим сели кўринсин
ва на кечасида ғариблар оҳидан мотам либоси бўлсин.
На унда фалак зулмидан юз аламли бир кўнгил ва на
ситам қиличидан марҳамсиз, чорасиз дил яраси бўлсин.
На унда одамгарчилиги йўқ парилардан бир тўда ва
на одам жинсидан чиққан мингларча дев бўлсин...

Энди ўзимиз кузатаётган воқеаларга қайтайлик.

Бобур қўшини Хонюртидан кўчиб Боғи майдоннинг орқасидаги Қўлба ўлангига келиб кўниши билан жанглар баттар авж олди. Деярли ҳар кун жанг бўларди. Бир савашда Самарқандда қамалганлар, бир жангда уларни қамаганларнинг қўли баланд келарди. Шундай жанглarning бирида Бобур мирзо аскарлари ташқарига чиққан жуда кўп бек ва фуқароларни қўлга туширдилар. Уларни бир неча кун олдин шаҳарликлар ҳийласига учиб Ғори ошиқон томондан ичкарига киришга уруниб нобуд бўлганлар қони қасосида ўша машҳур ғор олдида қатл этдилар.

Ғори Ошиқон деган жой тасаввуфнинг Кубравия силсиласининг атоқли шайхларидан бири бўлмиш Махдуми Хоразмий Самарқандга ташриф буюрганда асос солинган. Бу ҳақда «Самария»да шундай ёзилган: «...Бу ғор Самарқанд шаҳрининг қалъаси кунчиқарида ва қалъа хандақиға яқин ердадир. Бу ғорни Ҳазрати Махдуми Хоразмий қовлатиб сўфийлар учун жой қилган, қатор ҳужралари бўлган. Ҳазрати Махдумнинг вафотидан сўнг бир мунча вақт Самарқанд шаҳрининг қаландархонаси бўлиб турган».

Ғори Ошиқон ўрни бу воқеалардан бир неча аср аввал Қутурон (Қатвон) даласи деб аталган. Самарқанд кунчиқаридаги бу майдонда Султон Санжар билан Қорахонийлар орасида катта уруш бўлган. Шултон Санжар давлатининг инқироzi шу жангдан бошланди. Темур давлатининг тақдири ҳам худди мана шу майдонда ҳал қилинаётган эди.

Шундай қилиб қўлга тушган самарқандликлар Ғори Ошиқонда нобуд бўлган Бобур аскарлари қасосида ўлдирилди. Мана шу воқеадан сўнг қамалдагилар шаҳардан бош чиқармай қўйдилар. Бироқ, бу гал ҳам яқинлашиб қолган қишининг совуқ нафасидан қамалда турганларнинг кўнглига ташвиш тушди. Шунга қарамай, улар гапни бир жойга қўйиб кутишга аҳдландилар. Улар шаҳар ичида бошланган оғир аҳволдан яхши хабардор бўлганлари учун ҳам «тангри инояти била бу кун ҳам бўлса олурмиз, тонгла ҳам бўлса олурмиз», — дердилар. Аммо кун совигани туфайли Бобур қўшини Хўжа Дийдор кўрғони яқинида қишлов учун уйлар тиклашга қарор бердилар.

Қамалчилар аҳди қаттиқ эканини билиб Бойсунғур мирзо шаҳардан хуфя одам чиқариб, Туркистонга — Шайбонийхон қошига юбориб, ундан кўмак тилади. Бобур мирзо билан Султон Али мирзо қўшини янги қурилган уйларга кирган кунларнинг бирида Шайбонийхон бошлиқ кўчманчи ўзбеклар қўшини етиб келиб жуда яқинда тургани ҳақидаги хабар етди. Қамал бошчилари ваҳимага тушдилар. Чунки, уларнинг аскарлари совуқдан қочиб, ён атрофдаги қишлоғу кўрғонларга тарқалиб кетган эдилар. Хўжа Дийдордаги озчилик одам билан эса Шайбонийхонга рўпара бўлиш нодонлик бўларди. Аммо илож йўқ — душман яқин, жанггоҳ тайёр эди.

Бобур мирзо бор одами билан душманга қарши чиқди. Ҳеч кутилмаганда Шайбонийхон жанг қилишдан қочиб Самарқандга қараб чекинди. Уйлаган режаси амалга ошмаганидан Бойсунғур мирзо туркистонликларни нохуш кутиб олди. Совуқ муомаладан ранжиган Шайбонийхон бир неча кундан сўнг юртига қайтди. Аммо бу келиши Шайбонийхон учун бекор кетмади. У бу шаҳарга яна қайтишни, қайтганда қандай куч билан қайтиш мумкинлигини мўлжаллаган бўлса ажабмас. Қолаверса, у рақибларининг аҳволи нақадар ночор эканини ўз кўзи билан кўрган эди.

Самарқанд қамали етти ойдан зиёд давом этди. Сўнги умиди — кўчманчилар нажотидан айрилган Бойсунғур мирзо озгина лашкари ва яқинлари билан Қундуз тарафга қочди. У ерда отасининг яхшиликларини кўп кўрган Хусравшоҳ ҳукмрон эди. Йўлда, Термизга яқин ерда Амун кечиб ўтаётганда Термиз ҳокими Сайид Хусайн Акбарнинг қўлига тушишига сал қолди. Хисравшоҳ Бойсунғур мирзони яхши кутиб олди.

Бойсунғур мирзо қочганини эшитган Бобур мирзо Самарқандни эгаллади. Бу раби-

улаввал ойининг охирларида содир бўлди. Тарих тўққиз юз учинчи (1497—1498) йил эди.

Етти ой шаҳарни қамаган кўшин Самарқандда ўз қорни ва хуржунини тўлдирадиган ўлжа тополмади. Шаҳар жуда хароб аҳволда эди. Қолаверса, етти ой шаҳарни оламиз деган умидда яшаган аскарлар юрагига бу ниятлари амалга ошиши билан она юрт, бола-чақа соғинчи ўрмалаб кирди. Рақиб тиғи кирмаган дилга соғинч ханжари ботди. Улар бирин-кетин шаҳарни ташлаб қоча бошладилар. Бобур мирзо қочоқларни қайтариш, уларга муносиб жазо бериш учун содиқ одами Узун Ҳасан Хожани Андижон томонга жўнатди.

Бобур мирзо шаҳарга кирганда, унинг ҳукмини бўйнига олиб пешвоз чиққан Самарқанд бекларини кечириб, уларга иноят қилди. Ўзи билан шаҳарни қамаган бекларни ҳам сийлади. Султон Аҳмад Танбални улўғ беклик даражасига кўтарди. Алам қилгани, улўғ бек ҳам тез орада ўз аскарлари билан Андижонга қочди.

Аммо бу алам кейингиси олдида урвоқ ҳам эмасди. Қочоқларни жазолаш учун Андижонга юборилган Узун Ҳасаннинг сотқинлиги ҳаммасидан ўтиб тушди. У борасолиб, Султон Аҳмад Танбал билан тил бириктириб хиёнат йўлига ўтди. Икки хиёнатчи бек Самарқандда ўлжа тополмай қочган ҳамма бекларни, шунингдек, қочқин мўғул аскарларини ҳам ўзлари томонга оғдириб Бобур мирзонинг иниси Жаҳонгир мирзога Андижон тахтини олиб бермоққа қасдландилар. Уларнинг бу нияти амалга ошадиган бўлса Бобур мирзо жуда қийин аҳволда қоларди. Чунки Самарқандни эгаллашда мўғуллари билан кўмаклашган тоғаваччаси Султон Маҳмудхон бу ёрдами эвазига Андижонни тилаб турган эди. «Хон тилаб туриб, Жаҳонгир мирзога берилса, хон билан тамом якрў бўлмоқ керак эди».

Бобур мирзо ёнида минг кишига яқин одам қолганди. Уларнинг ҳам дили бежо эди. Чунки қочқин беклар юборган хуфя чопарлар уларни Жаҳонгир мирзо тарафига ўтишга чорлардилар. Бобур мирзо қочоқ бекларни инсофга чақириш учун Андижонга энг содиқ йигитларидан Тўлуғ Хожани юборди. Узун Ҳасан билан Султон Аҳмад Танбал уни ўлдирдилар. Бу воқеалар Жаҳонгир мирзонинг Андижонга кириши билан якунланди.

Тез орада Бобур онасидан мактуб олди. Мактубда, дуои саломдан сўнг, Андижонда ҳаромнамак беклар томонидан қилинаётган ишлар қисқача айтиб ўтилган эди. У «агар келиб фарёдимишга етмасангиз иш вубол бўлғусидир. Самарқанд Андижон кучи била олиниб эди. Агар Андижон иликта бўлса, яна тангри рост келтурса, Самарқандни иликласа бўлур», деган яширин илинжу ўтинч билан туганган эди.

Ёлғиз қолишдан қўрқувми ёки бошқа бир номъалум сабабданми, Бобур мирзонинг аҳволи оғирлашиб, тўшакда ётиб қолди. Қолаверса, она кўкси исини унутишга улгурмаган ёш йигит волидасининг тақдиридан ҳам чўчиб қолган эди. Нима қилгандаям, иниси бўлса-да, Жаҳонгир мирзонинг онаси бошқа — Фотима Султон Оталиқ эди. Шундай экан, зулм йўли очиқ турарди.

Биз, бу нотинч воқеалардан роппа-роса беш юз йилдан ортиқ вақт ўтгандан сўнг яшаётган одамлар Бобур мирзони ҳам саркардалик, ҳам шоирлик истеъдодига қойил қолган ҳолда, кўпинча уни дийдаси қаттиқ киши сифатида тасаввур қиламиз. Гоҳо унинг нафис ғазалларини ўқир эканмиз, бу фазилатни саргардон подшоҳзоданинг бир ҳовуч йигитлар билан улкан бир салтанат тузишда шаксиз хизмат қилган қаттиққўллик ва раҳмсизлик билан боғлолмай эсанкираймиз. Унинг бу икки қарама-қарши хислати ўртасида эса ҳар қандай хиёнат, сотқинлик билан келишолмаслик ҳисси туради. Хусравшоҳ ўзи тарбиялаган, кичиклигида ўзи оталиқ бўлган Султон Масъуд мирзонинг кўзларига ништар солиб, кўр қилганини эшитган Бобур мирзо ғазаб билан ёзади: «Ҳар ким-ким, мундоғ шанъ ҳаракатга иқдом қилгай ва ул кишигаким бу навъ ишга эҳтимом қилгай, юз минг лаънатдур; қиематқачаким ҳар ким Хусравшоҳнинг бу афъолини эшитиб лаънат қилмоғон ҳам сазовори лаънат бўлсун».

Ҳа, бир вужудда ҳам тенгсиз меҳр туйғуси, ҳам чексиз қаҳр қудрати жо эди. У мағлуб бўлган шаҳар аҳолисини қатли ом қилади. У ўғли Ҳумоюн бемор бўлганини эшитиб, ўз жонини садақ қилишга тайёр туради. Шунинг учун ҳам Самарқандда дилидаги меҳр оғриғи уни йиқитган бўлса, қаҳр қудрати уни дарддан халос этди.

Нима бўлгандаям, йигит вужуди дардни енгди. Аммо Андижон дарди дилда қолди. Шу сабабдан у Самарқанд тахтига ўтирганига роса юз кун бўлганда шаҳарни тарк этиб, Андижонга қараб отланди. Бобур қўшини шаҳардан чиқиши билан ҳаялламай Самарқандга Султон Али мирзо кириб олди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Бобур мирзо раҳбарлигидаги қўшин жадал юриб, бир ҳафта деганда Хўжандга етди. Шаҳар остонасида мирзо «ана, кетди-мана, кетди» бўлиб ётганидан воқиф кўп ишонган одамлари мухолифлари томонига ўтганидан хабар топиб ўкинди. Бу ўкинч аччиқ эди. Самарқандни олай деб Андижонни қўлдан берса, Андижонни олай деб Самарқандни илиқдан чиқарса, охир-оқибат иккаласидан ҳам айрилиб саргардон юрса — бундан ортиқроқ ўкинч бўларми?! Бу ўкинч унинг юрагини ўртар, бу ночорликдан

қутилиш йўлларини излашга мажбур қиларди. Бобур мирзо ўша пайтдаги аҳволини «Бормоққа не маскан муяссар, турмоққа не давлат муқаррар», — деб ифодалаганди.

У Тошкентдан — Султон Маҳмудхондан кўмак сўради. Тез орада Ахсига яқин ерда Тошкент қўшини унга бориб қўшилди. Унга қарши фитна бошлаганлар ҳам пайсалламай Ахсига етиб келдилар. Дастлабки, майда тўқнашувлар бошланди. Бобур мирзо тарафдорлари Поп кўрғонини қўлга киритдилар. Бироқ, иттифоқдоши Султон Маҳмудхоннинг суст ҳаракати сабабли муҳолифлар Попни тортиб олдилар. «Хоннинг агарчи ўзга ахлоқ ва атвори хўб эрди, вале сипоҳилиқ била сардорлиқдин бисёр бебаҳра эди.» Қолаверса, Султон Маҳмудхон жангга кирмасдан ишни тинч ҳал қилишни истарди. Шунинг учун ҳам рақиб тарафдан сулҳ тузиш баҳонасида келганларни хон хурсандчилик билан қаршилади. Боз устига элчилар қуруқ келмаганлиги хон кўнглини равшан қилди. У ҳатто элчиларнинг нима сабабдан сулҳ тузмоққа бунчалик шошаётганлари ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмади. Ҳолбуки, яна бир зўр берилганда, Андижон қўлга кириши аён бўлиб қолган эди.

Қўлдан чиққан ғалаба алами Бобур мирзо ичини ўртади, ўзини тутолмай кўзи ёшланди. Сулҳ тузилган куниёқ Андижонни олиб, у ердаги бола-чақаларини кўриш иштиёқида у билан жанг қилган беклару аскар йигитлардан саккиз юзга яқини ундан айрилиб кетди.

Султон Маҳмудхоннинг вафосизлигидан хомуш тортган Бобур мирзо Хўжандга қайтди. Тез орада, сулҳ шартига биноан, у ерга онаси билан бувиси етиб келди. Андижонни қўлдан чиқарган Бобур мирзо Самарқандни қайта эгалламоқ учун ҳаракат бошлади. У яна, номуздан бўзариб-қизариб Султон Муҳаммадхондан кўмак сўради. Бошқа суянадигани бўлмаса, нима қилсин? Хон беш мингга яқин аскарга ўғлини бош қилиб Самарқанд сари йўллади. Туйқусдан ўзиям йўлга чиқди. Нияти: омади юришса, жиянини четга суриб Самарқандни эгаллаш эди. Бобур мирзо Темур қопқадан ўтиб, Сангзорга етганида унга Самарқанд атрофида кўчманчи ўзбеклар ҳукмдори Шайбонийхоннинг от суриб юрганини эшитган Тошкент қўшини пайсалламай ярим йўлда орқага қайтганини айтдилар. Буни эшитиб тарвузи қўлтиғидан тушди. Ўз кучи билан Самарқандни олишга кўзи етмаган Бобур мирзо қайтиб Андижон устига юришни ўйлади. Яна кўр-қоқ тоғасидан ёрдам сўраб Тошкентга борди. Хон истар-истамас саккиз юзга яқин аскарни ажратди. Кўмак билан Хўжандга қайтар экан, у йўлни буриб муҳолифлар қўлидаги кўрғонларнинг бири—Носухни қўлга киритди. Аммо хатти-ҳаракати бекор кетди. Бир кеча тунани холос, тошкентлик мўғуллар «Кучимиз оз, кўрғонни сақламоқ оғир» деганларидан сўнг Хўжандга йўл олди. Бобур мирзо янги тўққиз юз тўртинчи (1498—1499) йилнинг бошигача гоҳ Самарқандни, гоҳ Андижонни, қайта олиш хаёлидан кечмади. Шу мақсадда, Самарқанд истагида у Уратепада қишни ўтказаетган Муҳаммад Хусайн Кўрагон дуғлат қошига одамларини юборди. Унга қишлоғи Самарқанд яқинида, Хўжа Аҳрор авлодларининг мулки бўлмиш Пашоғарда ўтказишни таклиф қилди. Муҳаммад Хусайн дуғлат рози бўлди.

Урни келгани учун Муҳаммад Хусайн Кўрагон дуғлат ҳақидаям маълумот бериб ўтайлик.

Муҳаммад Хусайн Кўрагон дуғлат Бобур мирзонинг холаси Хўб Нигорхонимга ўйланган эди. У Султон Маҳмудхон номидан Уратепани бошқарарди. Унинг ота авлоди Кошғарнинг ворисий ҳукмдорлари эдилар. Сўнгги ҳукмдор Амир Саид Али дуғлат унинг отаси эди. Кошғар қўлдан кетгач Юнусхон хизматига кирган эди. Энг диққатлиси, у жуда қимматли тарихий манба — «Тарихи Рашидий»нинг муаллифи Мирзо Муҳаммад дуғлат, ёки қисқача айтганда, Мирзо Ҳайдарнинг отаси эди. Бу ота-боланинг умр йўллари Бобур умр йўли билан бир неча бор яхши-ёмон тарзда кесишгани маълум. Ҳозир ҳикоя қилинаётган воқеаларни шу ерда ҳозирча тўхтатиб, бу ҳақда қисқача гапирсак.

Муҳаммад Хусайн Кўрагон дуғлат ўз ҳукмдори Султон Маҳмудхон қўшини Шайбонийхон аскарлари билан тўқнашувда мағлубиятга юз тутгандан сўнг, Уратепани ташлаб аввал Қоратегинга, кейин Кобулга — Бобур мирзо паноҳига боради. Аммо у ерда Бобурга қарши уюштирилган фитнага аралашиб яна Фарғонага қочади. Тўққиз юз ўн бешинчи (1508—1509) йилда Шайбонийхон қўлидан ўлим топади. Кичкина Мирзо Ҳайдарнинг ҳам бошига отасининг қисмати тушишига бир баҳя қолади. Аммо меҳрибон кишилар ёрдами билан Бадахшонга қочишга муваффақ бўлади. Ундан ўтиб, Кобулга — Бобур мирзо ҳузурига боради. Уч йилдан сўнг, яъни ўн беш ёшида яна Андижонга қайтиб, Султон Саидхон хизматига киради. Унинг кейинги тақдирини яна Бобур авлодлари билан тўқнашади. Бу тақдир қизиқарли ва алоҳида бир ҳикояни талаб қилгани учун биз яна ўзимиз кузатаётган воқеаларга қайтганимиз маъқул.

Шундай қилиб, Самарқанд тахтини қўлга киритиш фикридан қайтмаган ўн олти яшар Бобур мирзо Уратепа ҳукмдори Муҳаммад Хусайн Кўрагон дуғлатга одам юбориб, уни Самарқанд устига юришида кўмакка чақирди. Унга қишни Самарқанд яқинида, Хўжа Аҳрор авлодларининг мулки бўлмиш Пашоғарда ўтказишни таклиф қилди. Уратепа ҳокими рози бўлди.

Самарқандга бораркан, Бобурга яна хасталик ёпишди. Зоминда иситмаси чиқиб, бадани чўғ бўлиб ёнди. Аммо бу гал у иситма аралаш йўлини давом эттиришга аҳд қилиб, Зомин тоғларидан ошиб Роботи Хожа кўрғонини қўлга киритишга уриниб кўриб, муваффақиятга эришмади. Яна иситма аралаш йўл юриб манзили — Пашофарга етди. Қиш давомида Самарқандга яқин Еряйлоқ учун тез-тез жанг қилиб турилди. Ниҳоят, кўрғонлар ўз ихтиёри билан, баъзилари жангда мағлуб бўлиб, яна бошқалари дағдағдан кўрқиб Бобур мирзо ихтиёрига ўтди. Ёш мирзо ўз атрофида йиғилган одамлар билан Самарқандни олишга кўзи етмагани учун ҳам Султон Али мирзо томонидан сулҳ сўзи билан юборилган Хожа Яхъё тақлифига кўнди.

Яна тоғ ошиб, дашт кезиб, минг азобу уқубат чекиб Хўжандга қайтдилар. Роса бир йилга яқин Бобур мирзо шу ерда турди. Самарқанд хаёли азобу изтиробга айланиб, дилини сув қилиб юборди. Бунинг устига ночор аҳволи — гўё ҳамма ундан юз ўгиргандек, на Андижондан, на Тошкентдан, на бошқа ердан унинг амрига бош эгиш ниятида эмас, шунчаки, бир оғиз ширин сўз айтиб, кўнгил сўраб бирор бек, бирор дўст келди. На турк, на мўғул, на ўзбек келди.

Охири Уратепанинг жануб тарафидаги яйловлар томонга, хасталигу бечораликдан сушт тортган соғлиғини тиклаш ниятида йўлга чиқди. Уша саргардонлик кунларида уни яна бир саргардон сўраб келди. Бу тархонлар фитнаси пайтида Бойсунғур мирзога ердан бериб, Самарқандни Султон Али мирзо олгандан сўнг у ердан чиқиб қочишга мажбур бўлган шайхуллислмо Хожа Абулмакорим эди. У дастурхон устида Бобур мирзонинг бу бечора аҳволига худодан иноят тилаб фотиҳа ўқиган эди, ёш мирзонинг кўзидан ёш тирқираб кетди. Узини тутолмай бўзлади:

— То ўзумни билиб эдим, бу йўсунлуқ ранж ва машаққатли бўлмайдур эдим, хожам.

Хожа Абдулмакорим ёш мирзони узоқ овутди:

— Тангридан бошқа ҳеч ким эртага нима бўлишини билмайди, мирзом. Шунинг унутмангки, ўз подшоҳи била дунё умидида аҳдлашган, аммо аҳдига вафо қилмай хиёнат йўлига ўтган кимсаларнинг гуноҳини тангри асло кечмайди, балки уларга қаттиқ азоблар берилади. Сабр қилинг, мирзом, сабр.

Шайхуллислмоннинг дуоси қабул бўлдики, икки-уч кундан сўнг Бобур мирзо ҳузурига Марғилонда ўтирган Али Дўст тоғойининг бир навқари келиб, эгасининг сўзини етказди. Али Дўст тоғойи: «Не гуноҳ иш қилдим, авф этсалар, у кишига Марғилонни топшириб хизматларида юрсам» — деб юборибди. Бу хабарни эшитган Бобур мирзо кеч тушаётганига қарамай Марғилонга отланди. Эртаси кунни қуёш оғиб, манзилга бир оғочча йўл қолганда Бобур мирзонинг йўлдошлари Али Дўст тоғойининг ҳузурига бирикки одамни юбориб, унинг ниятини дилдан тилига чиқариб, аҳду шартни пишитиб бўлгандагина шаҳарга кириш мумкин деб маслаҳат солдилар. Бобур мирзо: «Бу кенгашни олдинроқ қилиш лозим эрди, энди йигирма беш оғоч босиб келганда, на отларда, на кишиларда мажол қолмаганда соласизми? Келгандан кейин бормоқ керак. Тангрининг иродасидан бўлак иш бўлмас», — деди.

Яна отларга эрк берилди. Ниҳоят, Марғилон дарвозасига етиб келдилар. Али Дўст тоғойи дарвозанинг орқасида туриб, дарвозани очмай аҳд илтимос қилди. Бобур мирзо аҳд этди. У билан келган икки юз қирқ киши шаҳарга кирди.

Шундан кейин Бобур мирзо ва унинг одамлари бир тарафда, бир тарафда эса Жаҳонгир мирзо, Узун Ҳасан, Султон Аҳмад Танбал одамлари ўртасида Андижон тахти учун кураш бошланди. Бу кураш охир оқибатда оға-ини ўртасида сулҳ тузилиши билан тугади. «Бу йўсинлиқ бўлдиким, Хўжанд сувининг Аҳси тарафи: вилоятлар Жаҳонгир мирзога тааллуқ бўлмай, Андижон тарафи вилоятлар манга бўлмай... Вилоятлар қарор топгандан сўнг мен ва Жаҳонгир мирзо иттифоқ қилиб, Самарқанд устига юргаймиз. Самарқанд тахти муяссар ва мусаххар бўлғоч, Андижонни Жаҳонгир мирзога берилмай. Сўзни мунга қарор берилди» — деб ёзади Бобур мирзо.

«Самарқанд тахти муяссар ва мусаххар» бўлиши истагида яшаган Умаршайх фарзанди Мовароуннаҳр пойтахтида кечаётган воқеаларни зийрак кўз билан кузатиб турди. Сулҳ тузилиб, вилоятда осойишталик қарор топаётган бир пайтда Самарқанддан яна юракни ҳовлиқтирадиган хабарлар кела бошлади: Султон Али мирзо билан Муҳаммад Мазид тархоннинг ораси бузилибди эмиш.

Султон Али мирзо тахтга ўтиргани билан бутун вилоятларда Муҳаммад Мазид тархоннинг ўғиллари-ю, хешлари ҳукмронлик қилардилар. Тархонийлар шу қадар ўзларидан кетган эдиларки, улар ўз хоҳиш-истакларини чегараламай, ўз билганларича, тахт эгаси бўлмиш мирзога ҳисобот ҳам бермай иш кўрардилар. Султон Али мирзо ноқўр тархонийларнинг бу ноҳўя ишларига лоқайд қараб туролмади. У ўзига яқин кишилари билан Муҳаммад Мазид тархонга қарши пинҳона фитна тайёрлашга киришди. Тархон буни сезиб қолиб, ўз одамлари билан шаҳардан қочди.

Бу воқеалардан фақат Бобур мирзо эмас, шунингдек, бошқа ҳукмдорлар: Тошкент хони Султон Маҳмудхон, кўчманчи ўзбеклар хони Муҳаммад Шайбонийхон ҳам оғоҳ эдилар. Самарқанддаги нотинчликдан воқиф бўлиши билан дастлаб Султон Маҳмудхон ҳаракат бошлади. У ишни пайсалга солмай Муҳаммад Ҳусайн дуғлат ва иниси Султон

Аҳмадбекни, яна бир қанча мўғул бекларини Самарқанд устига юрдириш учун тайёрлади. Муҳаммад Мазид тархон ҳам ҳузурига одам юбориб, унинг қўшинига қўшилиш истагини билдирди. Тошкент қўшини Самарқанд атрофидаги Шовдор туманига келгач, тархонийлар хон аскарларига пешвоз чиқдилар, мўғул беклари билан мулоқатга киришдилар.

Мўғул беклари Самарқандда қўлга киритажак ўлжаларини қўлларида ўшлаб тургандек, уларни Муҳаммад Мазид тархон билан баҳам кўришни истамадилар, ҳатто тархонни пинҳона қўлга олиш қасдида бўлдилар. Узига нисбатан қилинажак ҳар бир фитнани олдиндан сезиш қобилиятига эга тархон бу гал ҳам сергак тортиб, бир баҳона билан мўғул беклари қароргоҳидан чиқиб жуфтакни ростлади. Тархон ва унинг одамлари кетгандан кейин Султон Али мирзо қўрқмасдан Тошкент қўшинига қарши чиқди. Аммо ўртада уруш бўлмади. Ҳар иккала қўшин бир-бирига яқинлашиб келди-да, тўсатдан бараварига орқага қайтди.

Бу воқеадан хабар топган Бобур мирзо Самарқанд устига қўшин тортишга аҳд қилди. Дарҳол иниси Жаҳонгир мирзога одам юбориб, уни юришга чорлади. Андижон қўшини йўлга чиқиши билан Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халил Уш қўрғонини босиб олди. Бобур мирзо бу хабарни эшитсаям, йўлидан қайтмади, шитоб билан бораверди. Қолаверса, Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ айрим самарқандлик беклар унинг ҳузурига чопар юбориб, унга ўз кўмаklarини ваъда қилганлариям Бобур мирзо учун қулай шароит яратганди. У олдинга юргани сайин орқадан хиёнаткор Султон Аҳмад Танбалнинг бадкирона қилмишлари ҳақида бири-бирдан ташвишли хабарлар етиб кела бошлади. Аммо, Бобур мирзо «Самарқанддек пойтахт турғунча, не киройи ул қилғайким, Андижондек ер учун киши авқот зоеъ қилғай», деб тўхтамай отини қамчилайверди.

Андижон лашкари Ўратепага етганда Шайбонийхон Самарқанд билан Бухоро оралиғидаги ҳарбий-сиёсий жиҳатдан муҳим таянч нуқтаси ҳисобланган Дабусия қалъасини эгаллаб, энди «ислом қуввати» деб таърифланган шаҳар устига юргани ҳақида хабар етди. Бу хабар Бобур мирзони янада тезроқ юришга ва таваккал қилишга ундади. Самарқанднинг кунчиқаридаги Хон юртига етиб, чодир тикилганда, Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ самарқандлик беклар келиб Бобур мирзога мулозимат билдирдилар.

Уша оқшом кенгаш бўлди. Самарқанд ичидаги аҳволни яхши билган тархон одамлари батафсил ахборот бердилар. Улар «Агар Хожа Яхъёга сўзимиз ўтса, Самарқанд бежангу жидол осонлиқ била муяссар бўлур», деб айтдилар. Кенгаш сўнггида, Бобур мирзо ҳеч кимга билдирмай Хожа Яхъё қошига ўз одамини юборди. Аммо у қуруқ қайтди. Хожа Яхъё на шаҳарга қўшин киритишга ёрдам бераман, на бунга тўсқинлик қиламан деб ҳам айтмабди. Эртаси кuni Хон юртидан Дарғам ариғи ёқасига кўчдилар. Самарқандни жангсиз, ҳеч бўлмаганда оз талофат эвазига забт этиш умидидан қайтмаган Бобур мирзо бу сафар Хожа Яхъё ҳузурига Хожа Муҳаммад Али китобдорни йўллади. Бу галги элчи яхши хабар олиб қайтди. Хожа Яхъё «Кечаси келсалар, дарвозани очармиз, шаҳарни берурмиз», деб айтиб юборибди. Оқшоми билан тайёрланиб, қоронғи тушиши билан шаҳарга қараб шовқинсиз юрилди.

Аммо ичкаридагилар бундан хабар топиб, режа амалга ошмади. Қўшин яна Дарғам суви ёқасига келиб ўрнашди. Ишнинг чаппа кетаётганини кўрган Али Дўст тоғойи ўзи ва ўғли Муҳаммад Дўстга рухсат сўради. Бобур мирзо азалдан таъбига ёқмаган бу кўрнамакка жавоб берди. Ҳар гал Самарқанд юришидан сўнг бўлганидек, бу бек ҳам бора солиб Бобур мирзо йўқлигидан фойдаланиб Андижон вилоятини талаб юрган Султон Аҳмад Танбалга қўшилди. Ота-боланинг кейинги тақдири ҳақида ёзар экан, Бобур мирзо нафратини яширмайди. Али Дўст тоғойи қорақурт чақиб ўлди. Ўғли эса Танбалдан кейин ўзбекларга қўшилди. Сўнг уларнинг ҳам тузлиғига тупуриб, яна айрилди, гоҳ унга, гоҳ бунга қўшилиб талончилик қилиб юрди. Охири Андижон Шайбонийхон қўл остига ўтгач, қўлга тушиб, кўзига мил тортилди. Худди мана шуни назарда тутиб Бобур мирзо: «Кўзларини туз тутди»ни бу маъноси бор эмиш», — деб ёзади.

Иши юришмаган Бобур мирзо тезда Ғури барлосни бир неча йигитлар билан Бухорога хабаргирликка юборди. улар тезда қайтиб, Шайбонийхон Бухорони забт этиб, энди Самарқанд устига келаётганидан хабар бердилар. Бобур мирзо катта ғалаба нашъаси билан маст бўлган улкан ўзбек қўшинига ўзининг анчадан буён жанг кўрмаган бир ҳовуч аскарларини рўпара қилишдан чўчиб, Кешга қараб жўнади. Кешга кетишининг сабаби Султон Али мирзо хизматидан чиққан бекларнинг кўпчилиги бориб ўша ерда ўрнашган эдилар. Икки ҳафтага яқин вақт ўтгач, Султон Али мирзо Самарқандни Шайбонийхонга берибди, деган хабар келди. Сана тўққиз юз бешинчи (1499—1500) эди. Бу воқеа тафсилотини эшитиб Бобур мирзо оғир «ух» тортди. Бу сафар ҳам орада хиёнат тургани уни чуқур изтиробга солди. Умиди сўниб, илк марта тўйиб чоғир ичди.

Бу сафар хиёнат Бўстонсарой аҳли ўртасида мавқеи кучли Абу Юсуф арғун томонидан бўлган эди. Бу ғаддор кимсанинг тахт эгаси бўлмиш мирзо волидаси Зухрабеги огага таъсири ғоят зўр эди. Зухрабеги ога Султон Маҳмуднинг мўътабар ғумъаси эди. Султон Маҳмуд уни ҳали отаси тириклигида, қирчиллама йигитлигида олган эди. Абу

Юсуф арғун бу хотиннинг вазиятни билмагани ва нодонлигидан фойдаланиб, уни Шайбонийхон ҳузурига хуфя одам юбориб, «мен ҳам ўзбек уруғиданман, агар сиз мани никоҳингизга олсангиз ўғлим билан сизнинг ҳукмингизни тан олиб, Самарқандни сиз хон ҳазратларига топширурмиз», деб нома юборишга кўндирди. Шу билан бирга нодон хотин Шайбонийхон олдига у бир пайтлар эри Султон Маҳмуд мирзо тасарруфида бўлган Термиз, Чаганиён, Ҳисор, Хатлон, Қундуз ва Бадахшон забт этилгандан сунг, ўғли Султон Али мирзога берилса, деган талаб ҳам қўйди.

Машхур мижоз олими ва сайёҳи Герман Вамбери ўзининг «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи» асарида бу воқеалар хусусида шундай ёзади: «...Давлат бошида қолган Султон Али номигагина ҳоким эди. Улуғ боболари 400 йилдан буён Самарқандда шайх-улисломлик қилиб келаётган Хожа Абулмакорим (асл номи Хожа Яхъё) ҳақиқий ҳоким эди». Вамбери бу ўринда Самарқанд Шайхулисломии Хожа Абулмакорим билан Султон Али мирзонинг пири, Хожа Аҳрорнинг кичик ўғли Хожа Муҳаммад Яхъёни бир киши сифатида кўрсатиб хато қилади. Ҳолбуки юқоридаги ҳикоямиздан маълумки, тархонлар фитнаси даврида Хожа Абулмакорим Бойсунғур мирзо тарафида, Хожа Яхъё эса Султон Али мирзо тарафида эдилар. Яқинда «Шарқ юлдузи» жаридасида чоп этилган. Г. Вамбери асарини нашрга тайёрлаганлар шу масалада ойдинлик киритмаганлари сабабли буни ўз бўйинига олдим.

Герман Вамбери воқеалар давомида ёзади: «Самарқанд янгидан (Шайбонийхон томонидан) қамалга олинди. Шаҳардагилар тўққиз ой қаршилик кўрсатди. Агар амалпараст Хожа Абулмакорим (аслида Хожа Муҳаммад Яхъё.— Х. Д.) билан хон Султон Али орасидаги ихтилоф очиқдан-очиқ душманликка ўтмаса, эҳтимол, мустаҳкам бу қалъани эгаллаш муддати яна бироз орқага сурилиши мумкин эди. Бу зиддиятчи аҳволдан яхшигина воқиф бўлган Шайбоний Самарқанд ҳукмдори Султон Алига: «Хўжа васийлигидан яшашдан ҳали тўймадингми, Абдулхайр хонадонидан инояти раббония билан туғилмиш юлдузни табриклар, ҳаётингни у билан дўстлик йўлида излашга ҳалиям вақт етмадими?» мазмунида мактуб ёзди. Шайбоний ўзининг бу дўстлик таклифи яхши ниятда ёзилганини кўрсатмоқ учун Султон Алининг онасини ўзига хотинликка сўради. Султон Алининг онаси бунга розилик берди. Бу ишлар шу даражада маҳфий қилиндики, бир жума куни Шайбоний Муҳаммадхон қамалдаги Самарқанд шаҳрига бир тарафдан кириб келди. Бундан мутлақо хабарсиз Хожа Абулмакорим (Хожа Яхъё) шаҳарнинг иккинчи тарафидаги масжидда ўтирарди».

Дарҳақиқат, агар воқеаларнинг кечишини диққат билан кузатсак, Абу Юсуф арғун билан Зухрабег оға ниятидан Султон Али мирзоям хабардор бўлган, деган хулосага келишимиз мумкин. Султон Али мирзо бу пайт чуқур таҳликага тушган, ўзига бир пайтлар паноҳ берган меҳрибони Хожа Муҳаммад Яхъёга эътиқоди суст тортган эди. Шоир ва тарихчи Камолиддин Биноийнинг ёзишича, Султон Али мирзо бу даврда Хожа Яхъё Самарқандни Бобур мирзога олиб бермоқчи, деган қатъий хулосага келган эди. Шу сабабдан у давлат пойтахтини ўзбек хониغا топшириб, унинг ҳукмронлигини тан олмоқчи ва Муҳаммад Яхъёга панд бермоқчи бўлди.

Самарқанддек буюк ва шавкатли шаҳарни жанг-жадалсиз, бор-йўғи бир аҳмоқ хотинни лақиллатиб, «сени никоҳимга оламан» деган бир оғиз сўз эвазига қўлга киритиши мумкинлигини ўйлаб, Шайбонийхоннинг гоҳ кулгуси, гоҳ ғазоби кўзғарди. Кулгусига сабаб, у улуғ орзусига шундай энгил етиши етти уҳлаб тушига кирмагани бўлса, ғазабини кўзғатгани, бу хотин Султон Маҳмуд мирзодан бир ўғилу бир қиз кўриб, неваралик бўлиб қолганига қарамай уни эрликка тилагани... Қолаверса, хон энгиллик билан қўлга киритилган ҳамма нарса, шу жумладан, салтанат тахти ҳам худди шундай энгиллик билан қўлдан чиқиб кетиши мумкинлигини, фақат қаттол жангу жадал, аскар йигитлар қони эвазига қилинган ғалаба, шу қон билан қорилиб тикланган салтанат юксак ва умрзоқ бўлишини яхши биларди.

Муҳаммад Шайбонийхон тарихда кўчманчи ўзбеклар давлати асосчиси деб аталган, Тура (Ғарбий Сибир) хони Абулхайрхоннинг фарзанди Будоқ султоннинг ўғли эди. Абулхайрхон эса Чингизхон ўғли Жўчининг бешинчи ўғли Шайбон наслидан. Абулхайрхон 1462 йили Улуғбекнинг қизи Робия Султонбегимни никоҳлаб олган эди. Кейинроқ бу ҳақда яна гапириб ўтамиз. Ҳозир эса диққатимизни унинг жанговар невараси Муҳаммад Шайбонийга қаратайлик.

Шайбонийхон бир қатор тарихий асарларда Шоҳибек номи билан тилга олинади. Биринчи қисми форсий, иккинчи қисми туркий сўздан ясалган бу исм «шоҳлар беки», «шоҳларга тенг бек» маъносини билдиради.

Бу воқеалардан уч асрача бурун бутун мағрибу машриқни ваҳимада тутган жаҳонгир Чингизхон фарзандларидан бири — Жўчининг бешинчи ўғли Шайбон наслига мансуб бўлганидан тарих қозоғига Шайбоний номи билан қолган ўзбек хони феъл-атвори узоқ йиллар Мўғулистонни тарк этиб, Дашти Қипчоқ, Туркистонга ўрнашган барча кўчманчилар каби, мўғуллардан кўра, кўпроқ туркий хусусиятларга эга эди. Агар мўғуллар туркийлар ерини эгаллашга уринган бўлсалар, туркийлар уларнинг феъл-атворини, турмуш тарзларини ўзгартириб, уларни ичларига ютган эдилар. Шайбонийхоннинг бобоси Абулхайрхон саройида ҳам туркийлар одатига кўра туғилган гўдакка

икки исм қўйиш урф бўлганди. Бу исмларнинг биринчиси ҳамisha туркий, иккинчиси, албатта, ислом ақидаларидан келиб чиқиб арабча бўларди. Буюк туркий ҳукмдор Амир Темурнинг машҳур невараси туғилганида расмий «Муҳаммад» номини, яқин кишилари учун эса туркийча «Улуғбек» номини олганини эслашимиз кифоя. Буюк соҳибқироннинг ўзи ҳам икки исм эгаси бўлганичи? Еки ундан олдинроқ ўтганлардан Хоразмшоҳ фарзандларидан бирининг исми ҳам Жалололдин, ҳам Мангуберди (Менгбурни) эди. Бу одат, юқорида айтганимиздек, туркийлашган кўчманчилар томонидан ҳам қабул қилинган эди. Масалан, Шайбонийхон бошлиқ кўчманчи халққа номи ўтган Олтин Ўрда хони Ўзбекининг расмий номи Маҳмуд бўлган. Олтин Ўрда хонларидан Жонибек билан Бердибекларнинг иккинчи исмлари Муҳаммад бўлган. Аммо Муҳаммадлар кўп бўлгани учун Амир Темур ҳам, Улуғбек ҳам, Жонибеку Бердибеклар ҳам туркий исмлари билан тарихда қолишди. Туғилганда Муҳаммад деб ном олган Шайбонийхон ҳам ўзининг иккинчи исми билан кўпроқ тилга олинганининг сабаби шу бўлса керак.

Аммо Шайбонийхоннинг иккинчи исмини бошқача изоҳловчилар ҳам бор. Жумладан, бу қараш форс тарихчиси Муҳаммад Козимнинг «Тарихи оламорои Нодири» («Дунёни безовчи Нодир тарихи») асарида ўз аксини топган. Муҳаммад Козим ўз асарида ўзбеклар ҳукмдори исмини кўпчиликка эргашиб «Шоҳибек» деб эмас, балки «Шойибек» тарзида келтиради. Қадимий туркийда эса «Шой» («Шай») сўзи «қудрат» маъносини билдирган. В. Радлов эса бу сўзни «кучли», «жасур» сифатида изоҳлаган. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, «Шоҳибек» аслида туркийча «Шойибек» исмининг форс тилида бузилган шакли, аниқроғи туркийча исмга форсий мазмун берилгани. Ушбу фикрнинг тўғрилигини исботлаш учун Бобур мирзо «Бобурнома»да хоннинг исмини «Шайбоқхон» тарзида келтирганини эслатамиз. Мана шуларга асосланиб Шоҳибек аслида Шойбек бўлиб, у «куч-қудрат эгаси» маъносида ишлатилган деб айтишимиз мумкин. Бу икки исмининг талаффузда деярли фарқланмагани эса кўпчиликни чалғитиб келган.

Ривоят қилинишича Шайбоний отаси Будоқ Султон билан онаси Қўзибегимдан ёшлигида етим қолиб, укаси билан бирга отасининг содиқ хизматкори Қорачабек онасида тарбияланди. Қорачабек бу шаҳзодадан меҳр-шафқатини аямади, унга садоқат билан хизмат қилди. Балоғатга етган Шайбоний Абдулхайрхон ўрдусининг турли тарафларга тарқалиб кетган кишиларини атрофига тўплаб, бобосининг салтанатини тиклашни орзу қилади. Жиддий тайёргарликдан сўнг, сулоланинг йўқолган шон-шавкати қайтармоққа киришади.

Дастанлаб, ёш Муҳаммад Шайбонийхон парчалланган Темур давлатининг шимолий чегарасида ноиблик қилаётган Қўшлиқхон ўғли Мазид тархондан (Муҳаммад Мазид тархон) уни ўзи хизматига олишни сўрайди. Мазид тархон розилик беради. Аммо, тез орада ўз ҳокимиятига хавф солаётган ўзбеклардан, энг аввал Шайбонийхондан қўрққан Мазид тархон уларни Бухоро ҳокими Абдулалӣ тархон (Бу Самарқанддаги тархонлар фитнасини уюштирган Дарвиш Муҳаммад тархон эди, уни Абдулалӣ деб ҳам атардилар.) ҳузурига жўнатиб, қутулишга қарор қилади. Бухоро ҳокими ўзбекларни яхши кутиб олди ва улардан унумли фойдаланиш чораларини топди.

Вамберининг «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи»да бу ҳақда шундай маълумот берилган: «Туркистоннинг шимолий вилоятларидаги имтиёзли ҳокимлар (тобелар) исён кўтарган пайтда, Абулхайрнинг ворисларидан исённи бостириш учун фойдаланилди. Лекин ўзбек шаҳзодалари бу ерни ўзларининг она Ватанларидек ҳис этганлари учунми ёки тўплаган кучлари таъсири биланми, хуллас, ҳар қандай қўролли хизмат учун тўланган оддий маошга қаноатсизлик қила бошладилар. Шу боис Ўтзор, Соврон, Сигноқ шаҳарларини уларга бериб, рози қилиш лозим кўрилди. Кейинчалик ғоятда кенгайиб кетган Шайбоний давлати шу тарзда таъсис этилди.

Шайх Мансур Шайбонийнинг пири эди. У пирининг: «Ўртадан эмас, четларидан бошламоқ лозим» деган рамзий сўзларига мувофиқ мамлакатларни истило қилиш фикрига тушди. Аввало у атрофдаги турк бекларига мурожаатнома юбориб, уларни темурийлар ҳокимиятини бутунлай тугатишга даъват этди. Бунга айнаи фурсат келганини аңглатди.»

Мана энди хон Амир Темур давлати пойтахти дарвозалари олдида турарди. Бу дарвозаларнинг очилишига ишончи комил эди.

«Шайбонийнома» деган буюк китоб битаман деб хизматида кирган Муҳаммад Солиҳ бу аҳмоқ хотин можаросини қандай тасвирлаши мумкинлигини ўйлаб, хоннинг юзига табассум ёйилди. Ейилди-ю, ўчди. Хон ўйга чўмди. У ўзинга ўғил бўлай деб турган Султон Али мирзони деб нобуд бўлган Абдулалӣ тархон номи билан машҳур Дарвиш Муҳаммад тархоннинг ўғли, Бухоро ҳукмдори — Боқи тархонни Дабусия қалъаси ёнида шармандасини чиқариб қувганини эслаганди. Бечора Боқи тархон Бухорога кириб олиб уч кунгина жанг қилишга чидади.

Асли хоразмлик Муҳаммад Солиҳ, темурийларда алами бўлгани учун, Шайбонийхоннинг темурийлар ва уларнинг ҳукмдорлари устидан қилган бу кичик ғалабасиниям бўрттириб кўрсатишга уринади. Шайбонийхон бу иқтидорли шоирнинг мана шу заифлигини билиб турса-да, ич-ичида Шарафиддин Али Яздий достони билан баҳс қилгу-

лик китоб ёзилишини, бу китоб ўзи ҳақида бўлишини жуда-жуда истарди. Лоф бўлса, лоф бўлаверсин, бунақа лофлар кишилар кўнглини тўлқинлантиради, холос. Бухорода таҳсил олиб юрганида у «Зафарнома»ни қайта-қайта ўқиган, «Темур тузукоти»ни эса, бош-охир ёдлаганди. Бироқ, буни на устозлари, на талаба дўстлари биларди.

У ҳозир буюк жаҳонгир тиклаган иморатнинг дарвозаси олдида турарди. Гарчи аллақачонлар бу олий иморат деворлари қийшайган бўлса-да, фақат шу дарвозадан киргандагина шону шавкат тахтини кўриш, унга эғалик қилиш мумкинлигини хон чуқур англади. Бу дарвозани очиш учун нодон хотинга «Ўғлим ва сизнинг доғингизда ёниб юрибман. Сиз ёрим бўлсангиз, ўғлингиз ўғлим бўлар» — деган сўзларни айтишгина шарт эди ва хон шу сўзни айтди. Узи эса илдам бориб, Боғи Майдонда чодир тикди.

Аксарият қисми ўз аждодлари тарихидан беҳабар замондошларим ушбу тарихий эссени ўқиш давомида «туркийлар», «турклар», «ўзбеклар» атамалари устида чалғишларини истамай, ўша тарихий даврдаги шароитни ҳисоблаб бу атамаларга изоҳ беришни маъқул кўрдим.

Биз яшаётган тупроқда қадим замонларда Сўғдиёна, Бохтар (Бақтрия), Фарғона (Паркона), Парфия, Хоразм, Чоч деб аталган қатор маданий-ҳўжалик марказлашиши асосида қурилган давлатлар ташкил топган. У Кушонлар даври деб аталган катта бир салтанат таркибига ҳам кирган эди. Уша олис даврлардан қолган Болаликтепа, Варахша, Афросиёб, Пайкент, Қува, Ахсикент, Ёрқўрғон каби ёдгорликларни ўрганиш жараёнида очилган амалий ва тасвирий санъат обидалари, бой маданий мерос Ўрта Осиё халқларининг ўтмиш тарихи инсоният маданияти ривожига жуда муҳим ўрин тутганини исботлайди.

Энеолит ва бронза даврида (милоддан аввалги VIII минг йиллик) бу тупроқда яшаган аҳоли қандай номлар билан аталгани бизгача етиб келмаган. Аммо бронза даврининг охирларида, тахминан милоддан аввалги иккинчи минг йиллик охирида Ўрта Осиё, шу жумладан, бугунги Ўзбекистон ҳудудида яшаган аҳоли суғдлар, бохтарликлар, хоразмийлар, чочликлар деб, атрофдаги дашту саҳроларда яшаган кўчманчи қабилалар эса саклар, массагетлар деб юритила бошланган.

Массагетлар Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқимида, саклар (шаклар) эса Амударё ва Сирдарёнинг ўрта оқими теварагидан то Сибирия ҳудудигача бўлган чексиз кенгликларда кўчиб юрганлар.

Суғдийлар Зарафшон водийсида, хоразмийлар Амударёнинг қуйи оқимида, яъни массагетлар билан қўшни, бақтрияликлар Хисор ва Сурхон воҳасида, чочликлар Чирчиқ дарёси воҳасида, парконаликлар Фарғона водийсида яшаганлар.

Шуни қайд қилиш лозимки, ўтган асрларда кўҳна Шарқ тарихини ўрганиш билан асосан овруполик олимлар кўпроқ шуғулланишди. Бу энг аввало қаддини тиклаб олган Оврупо ўзининг оч назарини Осиё қитъаси мулкларига тикиши билан, фақат шундан кейингина илм-фан фидойиларининг ўрганишга ташналилиги билан изоҳланади. Шу сабабдан, Шарқ тарихини асосан овруполиклар тадқиқ қилгани учун бу қадимий ҳудудда яшаб ўтган халқлар, элатларнинг номи маъноси, келиб чиқиши асосан Оврупо (эроний) тиллари нуқтаи назаридан чиқиб ўрганилган. Уша даврда туркий тилларни ўрганиш сусти бўлгани сабабли, бу тилларга деярли мурожаат қилинмаган. Бунинг оқибатида бир томонлама фикрлар пайдо бўлди. Шу сабабдан ҳам жуда кўп овруполик тилчилар Ўрта Осиёда яшаган қадимий халқлар, элатлар шарқий эрон тиллари гуруҳига мансуб Суғд ва Хоразм тилларида гаплашганлар деганлари гумонлидир. Саклар ва массагетлар Оролбўйи, Еттисув, Тангритоғ (Тянь-Шань) ва Олтой этакларида яшаган туркий тилли хунлар, сэнбийлар, уйғурлар билан ёнма-ён яшаганини ҳисобга олиб, Н. Аристов, Г. Грум-Гржимайло, А. Кононов, С. Малов, Пелько, А. Габен каби тадқиқотчилар бу кўчманчи халқларнинг эрон тилли гуруҳга киришига шубҳа билан қарайдилар. Юнон муаррихи Ҳеродотнинг «Тарих» асарини таржима қилган И. Пьянов: «Массагетлар деганда фақат туркийларни назарда тутиш керак» — деб ёзади.

Энди воҳаларда яшовчи халқларга назаримизни қаратайлик. Назаримиз уларнинг ҳаммасини қамраб ололмагани туфайли, фақат асрлар оша Амир Темур салтанатининг марказига асос бўлган воҳа — қадим Суғд мулкида яшаган халққа эътибор берайлик. Суғд мулкини араблар томонидан босиб олиниши воқеаларини баён қилган муаррих ат-Табарий Суғд ҳокимлари ва лашкарбошилари турклар эди, деб маълумот беради. Қадимий Суғд маданият ўчоқларидан бири — Панжакентда топилган суғдий тангачаларга зарб қилинган сўзларни ўрганган тадқиқотчи О. И. Смирнова суғдликлар турк тилида сўзлашганлар, деган хулосага келади. Олиманинг бу хулосага келишига ундаги Суғд тангачаларида зарбланган «жабғу» сўзи бўлиб, бу сўз фонетик ва морфологик тузилишига кўра туркийчадир. «Девонул луғатит-турк»да изоҳланишича «йибғу», «йафғу» сўзи «хондан икки даража паст бўлган мансаб ёки мансабдор» маъносини билдиради.

Бу қадимий этник гуруҳлар орасида бохтарликлар (бақтрияликлар) билан суғдийлар жуда юксак маданият эгалари бўлгани кўҳна Юнон, Рум, Эрон, Хитой, Ҳинд ва араб манбаъларидан маълум.

Атоқли туркшунос олим Лев Гумилёв шундай ёзади: «Ҳар бир халқ тарихи илдизлари жуда олис мозийга бориб тақалса-да, ҳамма замонларда муаррихлар муайян халқ

тарихини ёзаётганларида маълум бир санадан, яъни мазкур халқ пайдо бўлган санадан бошлайдилар. Туркийлар учун бу сана 545 йил эди».

Ҳўш, ўша йили нима юз берган эди? Янги эранинг VI асри ярмида Олой тоғларининг ғарбий қисмида яшаган «ашина» уруғи кучайиб, теварак-атрофдаги уруғларни ўзига бўйсундира бошлади. 545 йилдан бошлаб ашина уруғи атрофида бирлашган қабилалар «турк», «туркийлар» номини олди. VI асрнинг ўрталарида (562 йилда) бу қабилаларнинг юз минглик қўшини Ила, Талас, Сир, Аму ўзанлари оралиғи, Помир тоғининг ҳам ғарбий, ҳам шарқий тарафларида ўрнашиб ҳукмронлик қилаётган эфта-литлар — ҳайталийларнинг ерини босиб олди. Мана шу санадан бошлаб Урта Осиё ҳудудида туркий уруғлар барқарор бўла бошладилар.

Биз ҳикоя қилаётган даврга келиб, бир замонлар турлича номлар билан аталган уруғлар замирида туркийлар деб аталган ягона халқ аллақачонлар шаклланиб улгурган эди. Бу халқ шаклланиши қачон тугаган эди, деган суроққа эса олимлар турлича жавоб беришади. Баъзилар бу жараён мўғул босқини арафасида, яъни XII аср охирига келиб икки дарё оралиғида бунёд бўлган йирик давлатлар тузилиши билан якунланди деса, баъзилар бу шаклланиш IX—X асрларда — Қорахитой давлати тузилганда, бошқалар XI—XII асрда — Қорахитойлар билан Хоразмшоҳлар ҳукмронлиги оралиғида, айримлар эса XV—XVI асрда тугаган деб кўрсатадилар. Яна баъзилар бу жараён XI—XIV асрлар орасида рўй берган деб таъкидлайдилар. Аммо биз бу жараён XII аср охирида, мўғул босқини арафасида, Хоразмшоҳлар давлати даврида рўй берди деб ҳисоблаймиз. Босқиндан сўнг бу ҳудудда ўрнашган мўғуллар ҳам кўп вақт ўтмай мана шу шаклланиб улгурган туркийлар таркибига сингиб кетдилар. Шу ўринда мўғул босқинидан сўнг Амир Темурнинг пароканда ўлкани ягона ҳокимиятга бўйсундириши билан боғлиқ фаолияти маҳаллий халқ бирлигини кучайтиришга энг кучли асос бўлганини унутмаслигимиз керак. Бу пайтга келиб давлат ҳужжатларини ягона туркий тилда ёзиш расмий тус олди. Бобур мирзо яшаган даврга келиб «туркийлар» деганда Амударёнинг жанубий қирғоғи теварагида, икки дарё оралиғида, Дашти Қипчоқнинг жанубида яшовчи маҳаллий аҳолининг асосий қисми англонарди. Бобур мирзо ва бошқа темурийлар шу халққа мансуб эдилар.

Ўзбеклар эса мўғуллар босқинидан сўнг Дашти Қипчоқ ва Олтин Урдада яшаган туркийлашган мўғул уруғларидан бири эди. Уларнинг номини кўпчилик тадқиқотчилар Олтин Урда хони Ўзбек (1312—1342) номи билан боғлашади.

Ҳўш, «ўзбек» сўзининг этимологияси, «ўзбек» атамаси қачон ва қандай пайдо бўлган. Бу ҳақда турлича қарашлар мавжуд. Менинг ўйлашимча, бу атама қадим аждодимиз Ўғизхон номи билан боғлиқ бўлиб, «Ўғизбек» сўзининг «ўзбек» бўлиб кетган шакли бўлса ажабмас. Нима бўлгандаям, «ўзбек» атамаси жуда қадимий даврларга бориб тақалади. Мелоддан олдинги XII асрга тааллуқли Аш-Шира (Ассирия) битиклари Осиёнинг бепоён даштларидан бостириб кирган скифлар босқини ҳақида хабар берар экан, бу жанговар кўчманчи қабилалар номини ишгауз, уларнинг бошлигининг исмини Испак деб маълум қилади. Туркий халқлар тарихи билан жуда яхши таниш бўлган одам «ишгауз» деган ном аслида «ўғиз» ном билан боғлиқлигини тезда пайқайди. Маълумки, йгирма тўрт уруғлик бу туркий қабила икки йирик гуруҳдан иборат бўлиб, бири «ичўғиз» («ички ўғиз»), иккинчиси ташўғиз («ташқи ўғиз») деб номланган. «Ичўғиз» номиини Аш-Шира битикларидаги «ишгауз» сўзига нақадар ўхшашига эътибор бергандирсиз. Уша қадимий битиклардаги Испак исмига келсак, аширраликлар босқинчиларнинг ўзларига бегона, номаълум исmlарини бузиб ёзишлари табиий. Аслида эса, скифлар бошлигининг исми Ўғизбек ёки шу исмнинг қисқарган шакли — «Ўзбек» бўлганига шубҳа йўқ (қолаверса, ён-атрофлардаги бошқа халқлар ҳам ўзбекларни «ўзбак» деб аташини эътиборга олсак, бу фикримиз қатъийлашади). Тарихда бундай бузилишлар жуда кўп учрайди. Аждодларимиз — саклар, массагетлар ва уларга мансуб қаҳрамонлар номи юнон муаррихлари асарлари орқали бузилиб етиб келган. Бу исmlарнинг аслида қандайлигини билмаймиз. Қолаверса, муаррих нотаниш тилда ишлатилган исmlарнинг баъзан нақадар бузишини жуда яқин ўтмишимиздан мисол келтириш билан исботламоқчиман. Хоразмлик буюк муаррих Баёний русларнинг Хива шаҳрини босиб олиш билан боғлиқ воқеалар баёнида Чор Россияси қўшини бошлиқларининг номларини, жумладан Кулачов, Веруфкин номларини тилга олади. Бу номлар русча бўлиб, аслида Головачёв, Верёвкин бўлган. Худди шу бузилиш оқибатида «Ўзбек» («Ўзбак») аш-Шира битикларида «Испак» бўлиб ёзилгандир.

Муҳаммад Шайбонийхон Боғи Майдонга чодир тиккан куни Султон Али мирзо онасининг гапига кириб, ҳеч ким билан маслаҳатлашмай, ҳеч кимга хабар қилмай, ўзига яқин бир тўп киши билан хон ҳузурига келди. Шайбонийхон «бўлажак ўғли»ни жуда совуқ қарши олиб, ўз одамларидан пастроқдан жой кўрсатди. Муҳаммад Солиҳ эса, бу учрашувни бошқача тасвирлайди: «Шайбонийхон Султон Али мирзонинг келганини кўриб, «Мирзо, келинг ота-бада бўлиб қуришайлик», дейди ва мирзонни қучиб ўпади. Сўнг «Онагиз келсалар, ўртада никоҳ ўқитурмиз, токи бу менинг онагизу сизга бўлган аҳдим бўлсин» дейди».

Менимча, Муҳаммад Солиҳ бу воқеаларни ўз кўзи билан кўриб тургани учун ҳам ишонарлироқ ёзади. Зеро, Шайбонийхон Самарқанд дарвозасини очадиган «ўйинни» ҳали тугатмаган эди.

Ҳадемай Султон Али мирзонинг ёнидагилардан бири Зухрабеги оғага хоннинг сўзини етказди. Хон сўзини эшитиши билан бу хотин қиздек яسانيб Боғи Майдонга ўз канислари билан етиб келди. Уни хон чодирига эмас, бошқа бир чет чодирга киритиб, шу ердан чиқмай ўтиришга мажбур қилдилар. Бу орада Султон Али ва унинг онаси Шайбонийхон олдига чиқиб кетганини эшитган Самарқанд казо-казолари нима қилишларини билмай қолдилар. Ҳукмдорлар ёғийга бош эгиб чиққани учун, охири бошқа бир чора топаолмай, мулзам бўлиб, Хожа Яхъё бошчилигида хон ҳузурига келиб мулозимат қилишга мажбур бўлдилар. Шайбонийхон Хожа Яхъёга таънали гаплар қилса-да, ҳур-мат кўрсатди.

Шундан кейин Шайбонийхон дарвоза очилганига ишониб, ўйинни тўхтатди ва сафдошлари билан кенгаш қилди. Кенгаш давом этар экан, Султон Али мирзо қандай ночор аҳволга тушиб қолганини англаб, ранг-рўйи оқариб, кўзларидан ёш тирқираб оқди. Мирзо яқинлари унинг бу ҳолатини кўриб, вазият нақадар даҳшатли эканлигини англаб қолдилар ва ғариб ҳукмдорларини олиб қочмоқни хаёл қилдилар. Аммо Султон Али мирзо бундан бир иш чиқмаслигини сезиб, пешонамда битилганини кўраман, деб кўнмади. Аммо пешонасига ўлим битилганидан беҳабар эди.

Кенгаш қилаётганлар «Султон Али мирзо тирик экан ғавғо бўлади» деб айтганлари шу ўлимнинг қарори бўлди. Тўрт кундан сўнг Темур Султон Қўлба даласида мирзонинг бошини танасидан жудо қилди. Бобур мирзо бу ҳақда алам билан ёзади: «Бу беш кунлик ўлар жон учун ямон от ила борди. Хотин сўзига кириб, ўзини неқномлар чағрасидан чиқарди. Мундоқ кишининг воқоени мундин ортуқ битиб бўлмас. Бу йўсунлиқ шанъё ҳаракатни мундин ортуқ эшитиб бўлмас».

Шайбонийхон Зухрабеги оғага ҳатто бир қайрилиб ҳам қарамади. Фақат: «Унга шундай бир эр топингларки, қайтиб эр қилишдан қўрқсин», деб буюрди. Шундай кишини топиб, унга никоҳлаб бердилар. Муҳаммад Солиҳ бу ҳақда шундай ёзади:

*Оносин бир кишига бердилар,
Иш сўзин дер кишига бердилар,
Ул мунинг звида манзил қилди,
Бу онинг комини ҳосил қилди,
Лаънат ул навъ онаға, ким ул
Нафси учун ўлима берди ўғул!*

Боғи Майдондаги кенгаш тугаши билан, саҳродан ўтатуриб дарёга йўлиққан одамлар сувга ташлангандек, кўчманчилар лашкари Самарқандга ёприлиб кирди. Шаҳар ичида қирғин-барот бошланди. Шаҳарга ҳоким этиб Жонвафобий тайинланди. У икки-уч кундан кейин шаҳарда зўрға тартиб ўрнатди. Асли бунга шоир Мулла Шодининг бир оғиз гапи Шайбонийхон қулоғига етиб боргани сабаб бўлди. Мулла Шоди хоннинг яқинларидан бирига: «Агар ҳазрат Шоҳбахт (яъни Шайбонийхон) Самарқандни талотум қилсалар, қаерни пойтахт қиладурлар?»— дея қилган пичинги Шайбонийхон эс-ҳушини йиғиштиришига туртки берди.

Шаҳарда сал осойишталик чўккан кунларнинг бирида Шайбонийхон Хожа Муҳаммад Яхъёни чақириб: «Сиз Султон Али мирзога кўп номаъқул гапларни айтгансиз, қолаверса, унга мусаҳийлиғ қилгансиз. Мирзоям сизга муносиб эмас эди. Энди сизга жавоб, Хуросонга боринг... Токи сиз бунда экансиз, тинчлик бўлмайду»,— дея аччиқаччиқ гап қилди. Кейин унга ўз отини инъом қилиб шундай деди:

«Бу от сиздан уч кунгача на бир чимдим ўт, на бир ҳовуч сув тилайди. Қамчи урма-сангиз ҳам йўртиб бораверади. Мана шу от сизни Хуросонга етказиб қўяди...»

Уша куни Хожа Яхъёнинг ер-суви, турар жойи мусодара қилинди. Эртаси куни саҳар пайти хожа ўз ўғиллари Хожа Муҳаммад Закариё ва Хожа Боқи билан шаҳар дарвозасидан узилди. Шаҳарнинг қирғинбаротдан омон қолган одамларининг деярли барчаси хожа оиласини кузатиб чиқди. Хожа Яхъё бутун куч-кўронини, бойлигини олиб чиққанини кўз остига бостириб қўйган Қанбарбий билан Кўпакбий уч юзга яқин навкар воситасида Самарқанд билан Кармана оралиғидаги бир қишлоқда турган карвонни таладилар ва Хожа Яхъёни, бегуноҳ ўғилларни шахид қилдилар. Бу воқеа Самарқанддан тўққиз тошлик йўлдаги қишлоқда, тўққиз юз олтинчи йил муҳаррам ойининг ўн бешинчисида (1500 йилнинг 13 августиди) рўй берди. Муҳаммад Солиҳ бу ҳақда шундай ёзади:

*Кўргач ул молу яроғини қозоқ,
Тамаъ этди анго ва борди жоқ.
Борибон сўнггига ўлтурдилар,
Молини қўш топа келтурдилар,
Хоннинг ондин хабари йўқ эрди,
Молиға ҳам назари йўқ эрди.*

Бобур мирзо эса бу иш Шайбонийхон розилиги билан қилинганлигини айтиб, шун-

дай ёзади: «Мундоқ ишларни беклар ўз боши билан хонидин ва подшоҳидин бевуқуф қила бошласа, бас хонлиғига не эътибор?»

Шу ерда, ушбу воқеага бевосита тегишли Хондамирнинг «Макоримул-ахлоқ» асаридан бир ҳикоятни келтириб ўтиш ўринли:

«Тўққиз юз бешинчи йилда Мовароуннаҳр томонидан, Хожа Насириддин Убайдуллоҳ ўғли Хожа Яхъё ғоятда шавкат ва азамат билан яшайди ва Султон Али мирзо бу жанобнинг фикрисиз ҳеч бир ишга киришмайди, балки ҳар куни у кишининг мулозиматига боради, деган гаплар аниқ равишда ва кетма-кет этишиб турарди.

Бу гапдан мақсад шуки, мазкур йилнинг охирларида, бир куни Олий ҳазрат (яъни Алишер Навоий) Сайид Юсуф доғлоқчига илҳом тили билан хитоб қилиб: «Хожа Яхъёнинг тутган йўли дарвишларнинг феъл-атвори учун муносиб эмас. Шу нарса муқаррарки, кимки ўз ота-бобоси хулқидан четга оғишса, унга катта зарар етишади. Чунонки, Мавлоно Хурдаки Бухорий ва Абубакр наддоф Амир Ҳусайн замонида Самарқандда аҳолини ўзи томонларига олиб, байроқ кўтариб (Бу ерда Навоий Самарқанддаги сарбадорлар ҳаракатини назарда тутмоқда—Х. Д.), лашкарга (яъни мўғулларга) қарши чиқиб, шаҳарни мазкур амир ва ҳазрати Соҳибқирон (яъни Темур) учун сақладилар, мана буларга ана шундай зарар етишди. Булардан бири Амир Ҳусайн қўлида ўлдирилди, бириси ўзбек диёри тарафларида саргардон юриди. Бунинг тафсили «Зафарнома»да ёзилган...

Бу гап-сўзлар бўлиб ўтгандан бир оз кейин, Самарқанд томонидан ўзбек подшоҳи Шохбахт Мовароуннаҳрни қўлга олиб, Хожа Яхъёни икки ўғли билан бирга, у мамлакатда мустақиллик қозонгани учун, шаҳид қилди, деган хабар етишди.»

Шундай қилиб, Самарқанд тахти — дярли бир ярим аср давомида темурийлар ўтирган тахт кўчманчи ўзбеклар хони Шайбонийхонга ўтди. Бу кунлар Бобур мирзо Кешда эди. У ўша заҳоти отланиб, Ҳисорга қараб йўлга чиқди. Самарқанд қўлдан чиққанидан воқиф самарқандлик беклар ҳам у билан бирга Чағаниённинг Чилбу ўлангигача йўлаш бўлиб, ўша ердан айрилиб Хусравшоҳ ҳузурига бориб паноҳ сўрадилар.

Қочоқ аҳволига тушиб қолган Бобур мирзо кейинги пайтда унга душман бўлиб қолган Хусравшоҳга қарашли ерлардан ўтишга мажбур эди. Бошқа иложи ҳам йўқ эди! У аввал Қоратегин орқали ўтиб, тоғаси — Султон Маҳмудхоннинг иниси Олачахон ҳузурига боришни ўйлади. Олачахон бир пайтлар қалмоқлар билан бўлган урушда роса кўп одамини қиргани учун шу номни олган эди. «Олачанинг ваҳҳи тасмияси мунинг дерларким, қалмоқ ва мўғул тили билан ўлтургучини «олачи» дерлар.» Олачахоннинг асли исми Султон Аҳмад эди.

Аммо Бобур мирзонинг умиди ушалмади. У довонма-довон ошиб, ютаман деб турган тоғ жарлари оғзидан ўлим таҳликаси билан ўтиб, тоғма-тоғ сарсон юрганида Иброҳим тархон Шероз кўрғонини Шайбонийларга бермай, сақлаб турибди деган хабар келди. Бобур мирзо ўша заҳоти отини орқага бурди. Фан орқали ўтиб, аввал Кашдуд кўрғонига, сўнг Кўҳак дарёсининг ёқасига қўнди. Уша куни Қосимбек бошлиқ бекларни Роботи кўрғонини олишга жўнатди, ўзи бўлса Самарқандга яна яқинроқ Ёрйалоққа жўнади. Манзилга етганда кўрғонни олишга юборган одамлари зафарсиз қайтдилар. Бобур мирзо Ёрйалоқдаги Асфидак кўрғонига ўрнашди. Шу ерда туриб жўнатган хуфя одами Самарқанддан анча гап олиб келди.

Эмишким, Шайбонийхон Самарқанд шаҳрини бошқаришни Жонвафобийга бергач, унга олти юзга яқин навкар қолдириб, ўзи шаҳар атрофидаги боғлардан бирида ором олаётганмиш. Ёнида етти-саккиз мингга яқин навкар ҳам бор эмиш. Бир пайтлар ўзига хизмат қилган, энди бўлса хоннинг энг садоқатли аскарбошиларига айланган — Ҳамза Султон билан Маҳди Султон ўз қўшинлари билан Самарқанд яқинидаги Бўдана даштини қўналға қилибмишлар.

Қолаверса, бу ғайри табиатли кўчманчи ва саҳройи халқнинг ҳокимияти самарқандликлар ён-атрофидаги туманларда яшовчи эллар учун жуда малол келган эди. Шу боис улар ҳар турли йўллар билан кўчманчилар асоратидан қутилиш чорасини излай бошладилар ва биринчи навбатда Бобур мирзони ўз бобоси пойтахтини озод қилишга даъват этдилар.

«Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи»дан: «... Ўз сулоласи манфаатига ғоят содиқ Бобур бу даврда ўзининг бир неча садоқатли тарафдорлари билан Зарафшоннинг юқори жойларида қўшин тўпламоқда ва Хўжа Абулмакорим (Бу ерда Вамбери хато қилмайди, дарҳақиқат Хўжа Абулмакорим, (Хўжа Яхъё эмас) Бобур билан бирга эди. Х. Д.) ҳам унинг ёнида эди. Тўққиз юз олтинчи (1500) йилнинг куз фаслида, қоронғи бир кечада хўқандликлар Самарқанд дарвозаларига яқинлашуви билан халқ уларга қўл узатди. Шайбоний Самарқандни қанчалик осон олган бўлса, шунча енгил бой берди. Чунки унинг одамларининг аксари Қоракўл чўлидаги қароргоҳда эдилар. Шу боис бирликда ҳаракат қилишга сира имкон йўқ эди.

Биринчи жангда 400 та аскардан айрилгач, эртаси куни ўз аҳволининг фалокат билан туғанини сезган Шайбоний тез қўрилиш учун барча чора-тадбирларни кўриб, Бухорога чекинишдан бошқа чора топмади.»

Биз бу мухтасар ҳикоя билан чекланмай, бўлиб ўтган воқеалар хусусида батафсилроқ тўхталишни истардик.

Бобур мирзо хуфяси олиб келган маълумотдан сўнг, Самарқандни қайта эгаллаш учун қулай пайт етганини англади. Энг муҳими, шаҳарда кўчманчи қўшин жуда оз эди. У шошилич кенгаш чақирди.

Муҳаммад Солиҳ ҳам «Шайбонийнома»да хон яна аскар тўплаш мақсадида лашкарнинг бир қисмини Туркистон томонга Маҳди Султон билан Севинчак Султонни бош қилиб юборганини, Маҳмуд Султон эса қўшиннинг бир қисми билан Бухорога кетганини, хон олдида Ҳамза Султон билан Темур Султон қолганини ёзади.

Асфидак қўрғонидаги кенгашда Бобур мирзо тарафдорлари ўзларининг жуда оз — бор йўғи икки юз киши бўлишларига қарамай Самарқандни ҳозир олсак, оламиз, кейинга сурсак, ололмаимиз, халқ хонга кўникиб қолади, деган қарорга келишди. Икки юз қирқ киши улуғ бир шаҳарни қандай қўлга киритишлари мумкин эди? Бунинг учун ягона йўл шаҳарга кечаси, эл ётган пайтда, хуфёна кириб олиш эди. Фақат бу ҳужум кутилмаган ва шиддатли бўлиши шарт. Шаҳар ичидаги тўрт юз-беш юз одамни енгиласан осон бўлмас, бироқ, энг муҳими, уларга шаҳар фуқаролари ёрдам бермаслиги тайин-ку! Шаҳар олинса у ёғи бир гап бўлар. Шу қарордан сўнг, кун оғиши билан улар Ёрайлоқда йўлга чиқиб, ярим кечада Хон юртига етиб келдилар. Аммо олдинга юборилган хабарчилар «Шаҳардагилар бу режамиздан хабардор бўлмиш»,— деган гапни олиб келгандан кейин Бобур мирзо ўз аскарларини ўша заҳоти ортга — яна Ёрайлоққа бошлаб қайтди.

Душманни ғафлат уйқусида босиш учун яна Асфидак қўрғонидан бош чиқармай кутиш бошланди. Ана шундай сўлғин куз оқшомларининг бирида қизиқ гап бўлди. Бобур мирзо ҳар оқшом атрофига яқинларини тўплаб у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб ўтирарди. Лекин гап ҳар гал бари бир Самарқандни олишга келиб тақаларди. Мана шундай қизғин суҳбатларнинг бирида Бобур мирзо: «Келинг, айтингким, тангри рост келтурса, Самарқандни қачон олғаймиз?»— деган сўроқни ўртага ташлади. Ҳамма жимиб қолди. Бироздан сўнг даврадагиларнинг бири: «Ёзда олғайбиз!», иккинчиси: «Бир ой-қирқ кунда», бошқаси: «Йигирма кунда олғайбиз!»— деган гап қилдилар. Даврада ўтирганлар ичида суҳандонликдан кўра қилич чопишни маъқул кўрган камгап Нўён Кўкалтош бўлса, оғзидаги носи билан ғулдиради: «Худо рўст келтурса, ўн тўрт кунда олурбиз!»

Даврадагилар: «Нега айнан ўн тўрт кунда, а, кўкалтош, айтинг?»— деб Нўён Кўкалтош устидан кулдилар. Бобур мирзо ҳам бошқалардан кўра бир мунча меҳр қўйган бу содиқ навқарининг сўзини эшитиб, мийиғида кулиб қўйди. Фақат ичида «кошки» деган гап, юрагини ачиштириб, ғамирларди.

Бобур мирзо ўша тун ғалати туш кўрди. У ўтирган хонага Хожа Убайдуллоҳ кириб келганмиш. У ҳазрат истиқболларига югуриб чиқиб, куллук қилган эмиш. Хожа рўпарасида охишга ўтирибдилар. Хизматчилар Хожа олдига бетакаллуфлик ила дастурхон солишибди. Хожа ҳайрон қолиб «Нима гап?» деган маънода унга ишорат қилибдилар. У ҳам имо ила «Сабабини мен ҳам билмайман, бу ишни дастурхончи қилибдур», дегандек ишорат қилибдимиш. «Тушундим» дегандек бош силкибдилар. Хожа ўринларидан туришлари билан у ҳам кузатиб чиқибди. Уйдан чиққач ўнг қўлиданми, ё чап қўлиданми, аниқ эсида йўқ, бир кўтарсалар, оёғи ердан узилибди. Шу алфоз «Шайх маслаҳат берди», деб туркийча сўйлабдилар.

Оёғи ердан узилганидан ваҳимага тушиб, уйғониб кетди. Уша заҳот таҳорат олдида, Самарқандга қараб отланишга буюрди. У икки кун Самарқанд атрофида айланиб юрди. Шайхулислом Хожа Абулмакорим шаҳардан чиқиб унга қўшилди. Шайбонийхон Самарқандни қўлга киритганда, Султон Али мирзо ва унинг яқинлари ўлдирилганда, шайхулислом авф этилиб тирик қолганди.

Муҳаммад Солиҳ «Шайбонийнома»да Хожа Абулмакорим Бобур мирзони Самарқандга чақириб қўйидагича мактуб ёзган, деб маълумот беради:

*Хонвафо оз киши бирла ҳосил,
Шаҳр ичинда турубтур ғофил.*

*Кел фалон кеча, фалон кўча сори,
Ким санинг сори келур халқ бори...*

Совуқ ва бахмалдек тимқора куз кечаларининг бирида улар Пули Мағокига етиб, шовқин-суронсиз етмиш-саксон эпчил йигитлар Ғори Ошиқон тарафга юборилди. Токи улар Ғори Ошиқон тарафдан шаҳар деворига шотилар қўйиб чиқиб, Феруза дарвозасини қўриқлаб турганларни бошқа дунёга рихлат қилгач, ташқаридагиларни ичкарига киритишлари керак эди. Бу сафар Бобур мирзо йигитларининг омади юришди. Шаҳар деворига чиқиб олган навқарлар Феруза дарвозасини қўриқлаётганларни чопқилаб ташлаб, дарвозани очдилар. Бу иш шовқин-суронсиз бўлди. Шаҳар уйқуси бузилмади. Фақат азондан дўконларини саронжом-саришта қилиш учун келган дўкондорларгина уларни таниб, олқишлаб, қичқира бошлагандан кейин бу жимлик бузилди. Янгилқидан

хабар топган фуқаро кўчалару майдонларга ёприлиб чиқиб дуч келган кўчманчиларни ўлдирди бошладилар.

Шаҳар ҳокими Жонвафобий шаҳид кетган Хожа Муҳаммад Яхъёнинг мусодара қилинган ҳовлисида истиқомат қилишини эшитган Бобур мирзо «Бийни тутиб келинлар!» деб одам юборди. Аммо, Жонвафобий аллақачон жуфтакни ростлаб, Оҳанин дарвозаси орқали Хўжа Дийдорга — Шайбонийхон ҳузурига қочиб кетганди.

Тонг отганда Хожа Яхъё хонақоси тоқи устида ўрнашиб олган Бобур мирзо Шоҳизинда қабристони яқинидаги Оҳанин дарвозасида қолган-қутган ёғий аскарлари икки дарвоза орасини бекитиб олиб қаршилиқни давом эттираётганини эшитиб ўша ёққа от бошини бурди. Ун тўққиз яшар йигитнинг дилидаги ғайратни сезгандек от ҳам ўқдек учди. Аммо мирзо етиб боргунча самарқандликларнинг ўзлари биров тош-кесак отиб, биров бобосидан қолган қиличу найзасини пешлаб шайбонийларни шаҳардан суриб чиқаргандилар.

Аммо бу ерга келгани яхши бўлди: Шайбонийхонни кўрди. Шаҳарга қилинган тунги ҳужумдан хабар топган хон темир ниқобиини ҳам киймай, тўшакка қандай ётган бўлса, ўша ҳолда, фақат елкасига жун чакмонини ташлаб, қиличини яланғочлаб юз эллика яқин аскар билан етиб келганди. Хонни кўрган Бобур мирзо шаҳар ичиди турли рақибни кузатиш қанчалар ҳузурбахш эканини туйди. Хон шаҳардаги аскарлари суриб чиқарилиб, дарвоза яна тамбаланганини кўриб, ҳеч нарса қила олмаслигини сезгач, отини бобосидан қолган қиличининг терси билан бир урди-да ғафлаткаш Жонвафобийни лаънатлаб Хўжа Дийдорга қайтди: «Лашкар оз эди-ю, кўрғон маҳкам эди-ю, эли бепоён».

Бобур Мирзо Арқдаги Бўстонсаройни манзил тутгач, шаҳар улўғлари уни муборакбод қилишга кела бошладилар. Уша куни Нўён Кўкалтошнинг «Тангри рост келтурса, ўн тўрт кунда олурбиз!» деган башоратини эслаб (шаҳар ҳақиқатан ўн тўрт кундан сўнг илигига ўтган эди), Кўкалтошнинг елкасига зарбоф тўн ёпди. Уша-уша шу йигитга нисбатан дилида илиқ меҳр уйғонганини сезди.

Бобур мирзо Самарқандни олиш тафсилотини битар экан, бу иш билан 1470 йили Ҳирот қалъасининг Султон Ҳусайн Бойқаро томонидан иккинчи марта забт этилишини қиёслаб шундай ёзади: «Султон Ҳусайн мирзо ҳам Ҳирийни ушбу йўсунлуқ ғофилликда олибтур. Вале иш билур киши олида равшан ва инсофлик эл қошида мубайяндурким, бу иш била ул иш орасида кўп фарқ бордур. Аввал буқим, Султон Ҳусайн мирзо кўп ишлар кўрган, бисёр тажрибалар кечурган улўғ ёшлиқ подшоҳ эди. Иккинчи буқим, ғаними Ёдгор Муҳаммад Носир эди, ўн етти — ўн саккиз ёшлиқ бетажриба ўғлон эди. Учинчи буқим, ғанимнинг ичидан кайфиёт ва ҳолотни билган киши Мир Али мирохур мирзоға кишилар йибориб, ғофилликда ғаним устига келтурди. Тўртинчи буқим, ғаними кўрғонда эмас эди. Боғи Зағонда эди. Султон Ҳусайн мирзо олғон маҳалда Ёдгор Муҳаммад мирзонинг эшигида уч киши экандур, алар ҳам маст. Бешинчи буқим, ул мартаба ғофилликда — ўқ келди ва олди».

Мен Самарқанд олғонда ўн тўққиз ёшта эдим. Не кўп иш кўриб эдим, не тажриба бўлуб эди. Иккинчи буқим, менинг ғанимим Шайбоқхондек пуртажриба ва кўп иш кўрган ва улўғ ёшлиқ киши эди. Учинчи буқим, бизга Самарқанддин ҳеч киши келмайдур эди. Агарчи шаҳр эли манга кўнгуллуқ эди, вале Шайбоқхоннинг кўрқунчидин ҳеч киши бу хаёлни қила олмас эди. Тўртинчи буқим, менинг ғанимим кўрғонда эди, ҳам кўрғонни олилди, ҳам ғанимимни қочирулди. Бешинчи буқим, бир мартаба Самарқанд қасдиға келиб, ғанимни тўйдуруб, иккинчи марта келганда тангри рост келтурди, Самарқанд фатҳ бўлди.

Бу дегонлардин ғараз элга санги кам урмоқ эмас, баёни воқеи бу эдиким, мазкур бўлди. Бу битилганлардин мақсуд ўзини ортурмоқ эмас, рости бу эдиким, мастур бўлди. Бу фатҳда шуаро тарихлар айтиб эдилар. Ул жумладин бир байт хотирда қолибтур.

Байт:

Боз гуфто хирад ки тарихаш
Фатҳи Бобур Баҳодур аст, бидон».

Байтнинг мазмуни: «Ақл яна айтдики, билгил: унинг тарихи «фатҳи Бобур баҳодур» бўлур.»

Бундан тўққиз юз бешинчи (1499—1500) йил келиб чиқади.

Самарқанд кўлга киргач, тез орада шаҳар атрофидаги кўрғонларда ҳам одамлар бош кўтариб, шайбонийларни қува бошладилар. Шу ғалаба сабаб бўлиб, Шовдор, Суғд туманларидаги кўрғонлар, Миёнкол, Қарши, Хузор, Кеш яна туркий беклар кўлига ўтгани ҳақида хабарлар етди. Ҳатто олис Қоракўл Марвдан қўшин тортиб келган Абулмуҳсин мирзо томонидан забт этилди, деган хушxabар ҳам келган эди.

Кўнгли биров тинчган Бобур мирзо Уратепада қолган оиласининг кўч-кўронини олиб келишга одам жўнатди. Оиласи шаҳарга етиб келган кундан озмунча вақт ўтмай хотини — Султон Аҳмаднинг қизи бўлмиш Ойша Султонбегимдан бир қиз туғилди. Бу

қизалоқ Бобур мирзонинг тўнғич фарзанди эди. Аммо, пешонасига қора кунлар битилганининг илк огоҳи бўлиб, гўдак чилласи чиқмай оламдан кўз юмди.

Худди шу кунлар Шайбонийхон ҳузурда Муҳаммад Солиҳ билан хон кўнглини овлаб юрган Мулло Камолиддин Биноий Бобур мирзога бош уриб келди. Қочоқ шоирга раҳм қилган мирзо уни кечирди. Аммо Қосимбек «Шайбоқхоннинг шоири бекорга келмаган, бир нияти борки, келган. Ҳарқалай узоқроқ тутайлик»,— деб туриб олгандан сўнг, шаҳарни олишда жонбозлик кўрсатган бегининг сўзини ерга қолдирмай, Мулло Биноийни Шаҳрисабзга юборди. Аммо, озмунча вақт ўтмай, шоҳ Бобур қаҳрини шоир Бобур меҳри енгган бўлса керак, Биноий яна Самарқандга чақирилди. Биноий Самарқанд қамалини Бобур мирзо билан ўтказди. У Самарқандга қайтиб келгач, ҳаял ўтмай Бобурга «На егулик ғалла, на кийгулик кийим бор, ейдиган, киядиган нарчаси бўлмаган киши илм билан ҳунарга қандай урина олсин», деган мазмунли бир форсий рубоий узатди.

Бобур мирзо унга бир туркий рубоий билан жавоб қилди:

*Ишлар бори кўнглунгдағидек бўлғусидур,
Инъому вазифа бори буйрулғусидур.
Ул ғаллау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалға бўю ғалладин уй тўлғусидур.*

Аммо кейинги воқеаларнинг кечиши «ишларнинг бори кўнгулдағидек» бўлишига йўл бермади. Биноий «на егулик ғалла бор» деб рубоий битганда кўнгли бир хатарни сезган эканми, билмадик, ҳарқалай тез орада бу қисмат Самарқанд фуқаросининг бошига тушдики, бу ҳақда кейинда ҳикоя қиламиз.

Камолиддин Биноийнинг тақдири орадан ўн икки йил ўтгач, 1512 йилда Эрон шоҳи Исмоил Сафавий Шайбонийхонни Марв ёнида мағлуб қилгач, эронийлар кўмагида бобоси тахтини олиш ҳаракатида юрган Бобур мирзо тақдири билан яна бир бор — бу сафар охириги марта кесишадиким, бу ҳақдаям ўша воқеалар ҳақида ҳикоя қилганда эслаймиз.

Олтин қозиқ ўрни — Самарқанд атрофида шаддот отлар гурсиллаб айланади. Отларнинг туёқларидан ўт чақнаб ўтмишу келажак зулматини ёритади, ер гувлаб силкинади, чавандозлар эғнидаги жавшанлар, қўлларидаги қилчу қалқон жарангги Хурсон ва Мовароуннаҳр фуқароларини қўрқувга солади, ҳукмдорларнинг кўнглида ҳавас гулларини очтиради ва хазон қилади.

Отлар гурсиллаб айланади... Бу жангари отлар жилову кишанни тан олмайди, лекин, чавандозлар дили кўринмас иплар билан бу олтин қозиққа маҳкам боғланган эди. Бу кўринмас ипларни фақат ҳаёт ришталарини кесгувчи бешафқат ўлим тиғигина уза оларди...

Олтин қозиқ ўрни — Самарқанд атрофида шаддот отлару баҳодир чавандозлар билан бирга хиёнат ва садоқат, ҳавас ва ҳасад, муҳаббат ва қаҳр, меҳр ва ғазаб, жаҳолат ва разолат айланарди...

Тўққиз юз ўн бешинчи (1500) йилнинг қишини Шайбонийхон уруш ҳозирлиги билан ўтказди. У қиш ичида Қорақўл қалъасини Абулмуҳсин мирзодан тортиб олди. Хузур ва Қаршини қамал қилиб, олишга улгурмади. Вабо бошлангач у ердан қочди. Тез орада Дабусия қалъаси хон қўлига ўтди. Шу ерда кўҳна тарих битикларида жуда кўп тилга олинган қалъа ҳақида ёзган бир шеъримни келтиришни мақбул топдим. Зеро унга ўша олис кунлар сасини сингдиришга уринганман:

Дабусия

*Кўҳна қалъа осмонига
Сузиб чиқди тўлин ой
Ва босқинчи ўз лашкарин
Бошлар ўлим жангига.
Балқир эди кўкда ҳаёт,
Еғдирарди кўк чирой,
Аммо ерда бўяларди
Ўт-ўлан қон рангига.
Тошлар узра мудраб ётар
Қузғунларнинг тўдаси,
Бўкканидан, ердан кўкка
Кўтаролмай лошини.
Ётар эди тўда-тўда
Босқинчилар мурдаси,
Мангу билмай ўзга юрта*

Шундай хор бўлишини.
Қалъадаям тирик жон йўқ,
Фақат ғувлар кўр шамол,
Учирай деб ғўсноғора,
Қиличлар овозини.
Елар тунлар қора бўрон
Учиролмай, лол-ҳайрон
Жангчиларнинг лабларида
Қотиб қолган сўзини.

...Кейин йиллар, ойлар чанги
Кўмиб ташлар уларни,
Мангу тинар Дабусия
Қалъасининг булоғи.
Лекин баҳор келганида
Бўйлаб алвон гулларни,
Эшитади ул сўзларни
Шоирларнинг қулоғи...

Бобур мирзо ҳам қиш бўйи бўлажак урушга жиддий тайёргарлик кўрди. Мана шундай нотинч кунларнинг бирида Ҳиротдан унга тенги йўқ бир совға келтирдилар. Ҳазрат Мир Алишер унга бир китобат бериб юборибдилар. Ун тўққиз яшар шоирнинг кўнгил ёзиб қувонишга имкони йўқ эди. У ғазаллари битилган дафтардан шошилинч бир нусха кўчирди-да, охирида Алишербекка бағишлаб бир туркий байт қўшди ва тортиқ қилиб Ҳиротга жўнатди. Чопар кетиши билан кўкка учиб чиққан юраги яна қайтиб ерга қўнди. Бу галги уруш жиддий ва узоқ бўлишини билиб, у энг аввало Андижон, Тошкент, Ҳисор, Ҳирот ва бошқа ерларга одам юбориб кўмак сўрашни ўйлади. Тошкентдан тўрт юз-беш юз мўғул, Андижондан иниси Жаҳонгир мирзо жўнатган Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халил бошлиқ икки юзга яқин киши, Қарши, Хузор ва теварак-атрофдаги кўрғонлардан одам йиғилди. Аммо на Султон Ҳусайн Бойқародек улуғ подшоҳдан, на унинг ўғли Бадиуззамон мирзодан, на Хусравшоҳдан бир одам келгани Бобур мирзони таажжубга солди, дилини хуфтон этди. Ахир, улар теурийлар салтанатининг илиниб турган илдизига сўнги зарбани беришга қодир киши шу Шайбонийхон бўлишини наҳотки тушунмасалар? Самарқанд қўлдан чиқса, Шайбонийхон ўз қўшинини улоқ чоптириб олиб ўтирмайди-ку! У жаҳонгирлик даъвосини қилиб турган бўлса, эртага Тошкент, Ҳисор, Ҳирот, қолаверса, бутун Мовароуннаҳру Хуросон унинг оёғи остида ётиши мумкин-ку!

Хуллас, тўққиз юз олтинчи (1500—1501) йилнинг шаввол ойида Бобур мирзо Боғи Навга келиб, бўлажак уруш маслаҳатини қилди. Беш-олти кундан сўнг қўшин йўлга тушиб, бир ярим кунлик масофада жойлашган Сарипулдан ўтиб тўхтади. Қўналгоҳ атрофи хандақ билан ўралди. Бухородан йўлга чиққани ҳақидаги хабари етган Шайбонийхон қўшини ҳам Хожа Яхъё ва ўғиллари ўлдирилган Хожа Қардзан деган ерга келиб тўхтади. Икки қўшин ораси бир оғочча келарди. Эртаси кун қуёш чиқиши билан жанг бошланди. Бу уруш деярли ҳар кун саҳардан бошланиб, гоҳ у томон, гоҳ бу томоннинг чекиниши билан, асосан қоронғи тушиб қолганида тугарди. Лекин қисиб келганлар ҳам, чекинганларни маълум масофагача, аниқроғи ҳар иккала қўналға атрофидаги хандақларгача қувиб келиб ортга қайтардилар. Ўзаро тенг рақобатга барҳам бериш учун кўчманчилар шабихун (тунги ҳужум) уюштирдилар. Лекин бундан бир иш чиқмади. Бобур мирзо қароргоҳининг атрофи мустаҳкам эди.

Аммо охир-оқибатда тажрибасизлиги ва ёшлиги Бобур мирзога панд берди. У Хузордан икки мингга яқин йигитни Боқи Тархон, Тошкентдан мингдан ортиқ мўғулни Сайид Муҳаммад дўғлат бошлаб келаётганини билган ҳолда, уларни тишни-тишни босиб кутиш ўрнига, ўйламай-нетмай жангга чиқаверди. Охир-оқибатда Тошкент қўшини яқинлашай деб қолган кун мағлубиятга учради.

«Менинг эҳтимолимнинг жиҳати бу эдиким,— деб ёзади Бобур мирзо,— уруш кун саккиз юлдуз оралиқта эди, агар ул кундан ўтса ўн уч-ўн тўрт кунгача саккиз юлдуз ғаним орқаси сори бўлур эди». Аммо бу ўйлагани ўша сўнги жангда тескари бўлди, саккиз юлдуз унинг ортида турса-да, мағлуб бўлди.

Сўнги жанг жуда қисқа, аммо бағоят даҳшатли бўлди. Икки қўшин бир-бирига жадал яқинлашиб келаётди, қутилмаганда Шайбоний буронғорининг учи Бобур мирзо аскарларини айланиб ўтиб, орқадан сиқувга ола бошлади. Бобур мирзо ўша заҳоти аскарларини орқага юз ўгиртди. Бунинг оқибатида шундай бўлдиким, жанг кўрган йигитлардан тузилган ҳировул ўнг қўлда — жанг марказидан четда қолиб кетди. Бобур мирзо қўшини жонҳолатда жанг қилиб, ғаним буронғорини ғулга тика бошлади. Буни кўриб, Шайбонийхоннинг тажрибали саркардалари «Ҳужумни кучайтириш керак, тўхтаб эмас, чопиб жанг қилиш керак»,— деб хонга маслаҳат беришди. Хоннинг ўзиям буни ўйлаб турган эди, ўша заҳотиёқ унинг амри билан кўчманчилар буронғори рақиб

жувонғорини босиб, орқага қайтганда Бобур мирзо қўшини ўртада қолиб талваса бошланди.

Ўлганининг устига чиқиб тепгандай, худди Андижон воқеаларида бўлганидек, қўшиндаги мўғуллар урушмоқни қўйиб, саросимага тушган аскарларга мадад бериш ўрнига уларни ўлдириб, талай бошладилар. Бу ҳақда Бобурга хабар етганда, у бўзлаб юборди:

— Бадбахт мўғул! Бир бу эмас, ҳамиша одати ушмундоқдир! Босса ҳам ўлжа олур, бостирса ҳам ўз элини талаб ўлжа олур!

Камолиддин Биноийнинг «Шайбонийнома»да ёзишича, Шайбонийхон Самарқандни Султон Али мирзо онасининг «муҳаббати» туфайли қўлга киритган пайтда унинг қўшинида Тошкент хони Султон Маҳмудхон юборган беш минг мўғул аскарлари бор эди. Ушанда шаҳарни талаб бу аскарлар Тошкентга катта ўлжа олиб қайтган эдилар. Бобур мирзо кўмак сўраганида Султон Маҳмудхон худди ўша беш минглик қўшиндан беш юзга яқин одамнигина ажратиб юборди. Уларнинг жанг пайтидаги хиёнатни балки махсус тайёрланган бўлиши ҳам мумкин. Бир неча ой аввал бирга жанг қилган кўчманчи ўзбек ва мўғул беклари тил топиши ҳақиқатга яқин эмасми!? Мен айнан шундай бўлган деб таъкидлашдан йироқман. Аммо гумон қилишга ҳақлиман.

Икки тарафдан сиқувга олинган Бобур мирзо аскарлари тутдай тўкила бошладилар. Кўчманчиларнинг теурийлар қўшинини енгишда жуда қўл келган жанг услуби бор эдиким, Шайбонийхон уни бу жангда ҳам усталик билан қўллади. Бу тўлғама эди. Тўлғама ичида қолганларнинг омон чиқиши қийин эди.

Бу жанглар арафаси ва давомида Бобур мирзо жаҳонгир бобосининг тузуқларида жанг қилиш баҳосида айтилган маслаҳатларига амал қилмади. Жумладан «Тузуқот»даги қуйидаги маслаҳатни унутди: «Сардор лашкар назоратчиси билан бирга душман сипоҳининг озми-кўплигини мулоҳаза этсинлар, саркардаларини ғаним лашкарбошилари билан солиштирсинлар». Бобур мирзо бўлса ўзининг жангу жадалда синашта бўлмаган турлича беклари ва йигитлардан иборат қўшинини, юқорида ёзилганидек, ёрдамга келаётган кучларни кутмасдан, Бухоро, Қорақўл каби кучли кўрғонларни забт этган, урушдан чиқиб келаётган, чиниққан ва тажрибали аскарларга ва лашкарбошиларга юзма-юз турганини ўйламади.

Фалакдаги юлдузлар Бобур мирзо ортида тургани билан қора қисмат юлдузлари унинг пешонасини ёритиб турарди. Мана шу юлдузларнинг совуқ нури остида Бобур мирзо қўшини ортига чекинди.

Хуллас:

Бобур ўз туғини ташлаб қочти,
Бобурийларга не гуллар очти.

Чун ғазаб ўти фурузон бўлди,
Ул икки сон киши яксон бўлди...

Бобур мирзонинг ўзи бошқа бир сабаб баҳона ёзганидек, «мағлуб ҳарифқа хўй басдур» — Самарқанд қўшини бир пасда баҳор туманидек ғойиб бўлди.

Ун тўққиз ёшлик омадсиз саркарда ўн-ўн икки йигити билан Зарафшоннинг совуқ тўлқинларига от солди. Орқада қолганларни хиёнаткор мўғуллар аямай ўлдиришар, отларию анжомларини ўзларига олардилар. Мўғул аскарларининг бундай бемалол иш тутиши юқорида уларнинг шайбонийлар билан тил бириктиргани ҳақидаги гумонимизни яна бир карра тасдиқламайдими?

Пешинга етмай уруш майдонида фақат ўликлар қолди, Бобур мирзо ёнида жанг қилган Иброҳим тархон, Иброҳим сору, Иброҳим жоний, Абулқосим кўҳбур, Худойберди туғчи, Худойберди барлос, Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халил ҳам жанг майдонида қолди. Омон қолган бекларнинг баъзилари ўз юртларига, баъзилари бошқа ҳукмдорлар паноҳига қочдилар. Муҳаммад Солиҳ битганидек:

Тўзиб эрди навқари Бобурнинг,
Эриб эрди жигари Бобурнинг...

Қуёш нури сўнай-сўнай деб турган шом маҳали Бобур мирзо Шайхзода дарвозасидан Самарқандга кирди.

Бу воқеалар тасвирида Герман Вамбери шундай ёзади: «Унинг (Бобур мирзонинг) у ердаги ҳокимияти баҳоргача, яъни ҳормай-толмай турган ўзбек хонининг етарли даражада аскар тўплаб, янгидан ҳужум бошлаш давригача етди. Онгсиз, шиддатли ҳужумлар ва шу пайтда ҳар икки тараф намойиш қилган ҳамда ҳайратга соладиган қахрамонликлар тула умумий урушлар Бухоро — Самарқанд орасида, Сарипул ёнида содир бўлди. Бутун ғайратлари зое кетиб, Бобур бу урушда енгилди. Кўп қийинчиликлар билан Самарқанд қалъасига мажбурий қочиб кириб, омонсиз таҳдиддан қутилди.

Бобур бу ҳарбдаги фалокатнинг асосий сабабини ёрдамчи мўғул аскарларининг хиёнатларида кўрса-да, бундан бошқа сабаблар борлиги ҳам инкор қилинмаслиги

лозим. Ҳиндистонда кейинчалик мўғул (Бобурийлар) салтанатини барпо этган Бобур ва саркардаларининг мана шу буюк жангда кўрсатган матонат ва қаҳрамонликлари ҳар жиҳатдан таҳсинга лойиқ, албатта. Аммо Бобур лашкарининг сони, «Шайбонийнома» муаллифининг ривоятига кўра, 40 мингга етса-да, Мовароуннаҳрда ва Андижонда тинч ҳаёт кечирган аскарларнинг жанговар ва шафқатсиз ўзбекларнинг тажовузига қарши туришлари учун имконият йўқ эди.

Бу урушда Бобур катта зиён кўрди. Зобитлари орасида уч Иброҳим (Иброҳим тархон, Иброҳим сори, Иброҳим жоний) ҳалок бўлдилар. Ҳар қанча мунаввар фикрли эса-да, кейинчалик ҳам хурофотга ишонишдан халос бўла олмаган Бобур учун бу машъум воқеа бир фол сифатида ҳар вақт кўз олдида турарди. У муҳорабани аввалги ғайрати билан ҳар қанча давом эттириш учун Самарқандда тайёргарлик кўрса-да, Мовароуннаҳрда темурийлар ҳокимиятини бундан кейин қайтариб бўлмаслик фикрига афсус ила қаноат ҳосил қилишга мажбур эди».

Бесаранжом ўтган тун ёришиб, бўлган воқеалар тош-тарозига қўйилгач, Хожа Абулмакорим, Қосимбек ва бошқа беклар шаҳар дарвозаларини бекитиб, душман билан кўрғонда туриб жанг қилишга Бобур мирзони кўндирдилар. Шаҳар ташқарисидаги ҳаракатларни назорат қилиш мақсадида Бобур мирзо Улуғбек мадрасаси томида оқ уй тиклади. Шаҳар мудофаасига тайёргарлик бошланди. Ҳар бир дарвоза бек ва йигитларга бўлиб берилди.

Икки кундан кейин узоқдан кўтарилган чангу тўзонга ваҳима билан қараган шаҳар фуқароси пешин деганда шаҳардан бир фарсахлик масофада келиб тўхтаган ғаним қўшинини кўрди. Уларнинг шаҳарга яқинлашмай узоқда тўхтагани оддий фуқарони бир қадар чалғитди. Душман келасолиб шаҳарга ташланмаганидан алданган, бақириқ-чақириқларни эшитмаган тўпори йигитлар тўда-тўда бўлиб, бири найза, бири чўқмор, яна бири чалғи кўтариб, шаҳардан чиқавердилар. Кўчманчи ўзбеклар билан жанг қилган аскарлар уларни бу йўлдан қайтаришга уринганда, шаҳарликлар аскарларни мазах ҳам қила бошладилар. Шайбонийхон қўшини бу ола-қуроқ «лашкар»нинг қаттиқ таъзини берди. Худога минг шукурким, ўзбеклар уларни шаҳар дарвозасигача қувиб келиб, жангни давом эттирмай ортга қайтдилар.

Биринчи жиддий жанг Ҳазрати Шоҳ (Шоҳизинда) мазори ёқасида юксалиб турган Хўжа Хизр масжиди яқинида бўлди. Шайбонийхоннинг иниси Музаффариддин Султон Маҳмуд бошлиқ ўзбеклар яна шаҳар остонасига етгач жангни тўхтатиб, орқага қайтдилар. Шаҳарга яқинлашган айрим даштликларни шаҳар деворларидан ёғдирилган ўқлар тўхташга мажбур қилди. Бобур мирзо ҳам чочий камондан ўк узиб, икки-уч ғанимни ер тишлатди.

Бу жанг ўзбек қўшини учун ҳам сабоқ бўлди. Улар шаҳар атрофидаги хандақлардан ўтиш ва деворга чиқиб олиш учун махсус мослама қурооларсиз жиддий ҳужум, қолаверса, ғалабанинг мушкуллигини англадилар. Уша кундан бошлаб бу ишга жиддий киришдилар, тут оғочлари кесилиб, тўра ва шотилар тайёрладилар.

*Бу баҳона била чархи гардон,
Асру кўп боғни қилди вайрон.*

*Шотиву тўра фаровон бўлди,
Шаҳр аҳлига намоён бўлди.*

*Бир тўра бўлди киши бошиға,
Тўра ўкулди киши бошиға.
Тегди бир ўнға баса ўн шоту...*

Кечалари ҳам шаҳар девори устидаги йўлаклар одамлардан бўшамасди. Феруза дарвозасидан Шайхзода дарвозасигача ҳатто от миниб бориш мумкин эди. Халқ деворнинг ёйсимон бурилган бу қисмини Шутургардон, яъни Туя бўйни деб атарди. Шомда йўлга чиқиб, шаҳар деворини бир айлангунча тонг отарди. Мана шу деворлар ичида «юз минг уйлуқ киши» яшар эди.

Яқинлашиб қолган кўклам нафасидан илиқлашган кечаларнинг бирида Шайбонийхон Оҳанин дарвозаси билан Сўзангарон дарвозаси оралиғида ҳужум уюштирди. Бу икки дарвозани қўриқловчи навкарлар «жанг бошқа ёқда-ку» деган ғофил ўй билан бемалол ўз уйларида, бозор-ўчарда юрардилар. Улар яшаган Муҳаммад Мазид тархон ҳовлисида (бу ҳовли икки дарвоза оралиғида эди) соқчи навкарларга бошлиқ Кўчбек, Муҳаммадқули қавчин билан бир неча хизматкор қолган эди. Душманлар ҳужуми шу ҳовлига тўғри келди.

Кутилмаган ҳужум даставвал уларни гангиратиб қўйди. Кўчбек, Муҳаммадқули қавчин, Шоҳ Сўфи ва яна бир йигит — тўртовлон шаҳар деворига чиқиб олишга улгурган ғанимга қарши қатъият билан қилич чопишиб, шотидан тепага ўрлаётганларни камондан ўққа тутдилар. Айниқса, Кўчбек яхши уришди. Матонатли тўртовлон душманни чекинишга мажбур қилдилар.

Сўзангарон дарвозасида ҳам йигитларсиз қолган Қаро барлос астойдил туриб

берди. Гозуристон дарвозасини қўриқлаган Қутлуқхўжа кўкалтош ва Қулназар мирзо-ям озгина киши билан душман ҳужумини қайтардилар. Ҳатто йигитлари етиб келган Қосимбек Сўзангарон дарвозасидан чиқиб ўзбекларни Хожа Кафшаргача қувиб бориб, жуда кўп душман жонига қасд қилдилар.

Уйлагани амалга ошмаганидан сўнг, Муҳаммад Солиҳнинг маълумотига қараганда, Шайбонийхон ўз бекларига қарата: «Чопқиллашиб овора бўлмайлик, қабамоқдин яхши иш йўқтур. Мана буёғи ёз бўлғай, мева-ю ошиқилар бисёр бўлур. Шаҳарни қамаб тураверайлик. Ҳарнаким келса худодан кўрайлик. Эвлук эл эвуни келтурсин, боғларни манзил қилсин», деб айтади.

Хоннинг бу ҳукмидан кейин лашкарнинг бир қисми қамал билан, бошқаси боғу роғларда ўрнашиш билан машғул бўлди. Тез орада кўпчиликнинг оиласи кўчиб келди. Орадан бир ойча муддат ўтди.

Ёз бошланиб шаҳардан ташқаридаги боғларда мевалар фарқ пишди. Бир муддат фожиаги воқеалар ҳақидаги ҳикоямизни тўхтатиб, Муҳаммад Солиҳнинг Самарқанд мевалари борасида қилган таърифини эшитайлик:

Мевалар етти-ю ғам кетти бори,
Бир-бири сўнгидан етти бори.

Тут бисёр номоён бўлди,
Урику олма фаровон бўлди.

Бўлди бисёр узум бирла қовун,
Ҳар бири дейки: «Манинг бирла овун».

Бўлди осуда «баҳоваддини»,
Борча оғзида анинг таҳсини.

Узумидин ҳам ўлай нуктагузор,
Ки они ҳам демак эрур ночор.

«Сурхак» отлик узуми дилкаш эди,
«Лаъли якдона»си асру хуш эди.

...Яна бир узуми «бедона» эди,
Суйи бисёр ҳақимона эди...

Ташқарида мана шундай тўкин-сочинлик ҳукм сурган пайтда шаҳар ичида очлик бошланди:

Нор ранг олғоч нористонға,
Тушти ўт ғуссадин қўрғонға.

Ташқари «оби»лар ўлғоч хушбўй,
Бўлдилар шаҳр эли оби рўй.

Ташқари боғлар ичра анҳор,
Ичкари сувсиз улус йиғлаб зор.

Шаҳар фуқароси шу даражага етдики, ит демай, эшак демай сўйиб қозонга босдилар. Аскарлар қилтириқ бўлиб қолган отларига дарахтларнинг баргларини бера бошладилар. «Анда тажриба бўлдиким, бори яфроқлардин тут яфроғи ва қаро йиғоч яфроғи отга сазоворроқ эмиш. Баъзи қуруқ йиғочларни ранда қилиб, тарашасини сувга ибитиб отга берурлар эди».

Қамалдагилар ҳар тарафга одам юбориб, жанговар куч, моддий ёрдам тиладилар. Аммо вақт ўтиб, мадад келишидан умидларини уздилар. Боз устига Бобур мирзо ва унинг одамлари кайфиятини яна бир нохуш хабар қаро қилди: Султон Ҳусайн Бойқародек мардона ва тажрибали подшоҳ қони бир инисига назар қилмай, ҳатто руҳан қўллай деган ниятда ҳам одам юбормай, Темур давлатининг қийшайган деворлари пойдевори-га сув қуяётган Шайбонийхондек ғаним ҳузурига Султон Ҳусайн мирзо отиға боғлаб битилган «Мажолисул-ушисон» номлик тасниф битган мутасаввуф Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийни элчиликка юбориб, ҳол-аҳвол суриштирди.

Гарчи Ҳирот ҳукмдори Самарқанд аҳлини, Бобур мирзони ўйламай, ўзини ўйлаётганини, Шайбонийхоннинг кейинги ниятларидан воқиф бўлишни истаётганини Бобур мирзо жуда яхши англаган бўлса-да, бу хабар унга ғоят қаттиқ ботди ва дилида қиш кулбасида зўрға ёниб турган шамчироқдек заиф умид чироғи совуқ хабар нафасидан ўчди. Мирзо буёғи жуда қийин бўлишини англаб, алам билан шайхулислом Хожа Абулмакоримга дилини ёрди: «Бурунғилар дебтурларким, қўрғон беркитмакликка бош керак, икки қўл керак, икки бут керак.»

Шайхулислом йигирмага чиқабошлаган бу мирзо кўпни кўрган саркардадек вазмин ва тадбиркор мулоҳаза қила бошлаганига эътибор қилган бўлса-да, бу сафар унинг гапини яхши илғамади. Хожанинг ҳолатини сезган Бобур мирзо сўзини давом эттирди:

«Бош сардор бўлғай, икки қўл икки тарфдин келур кўмак ва мадад бўлғай, икки бут кўрғоннинг суйи билан захираси бўлғай».

Сўнг ёш мирзо бироз сукут қилди-да, Ҳусайн Бойқаро юборган элчи ҳақидаги хабарга ишора қилиб айтди: «Биз бу атроф ва жавонибдағилардин кўмак ва мадад кўз тутарбизу булар худ ҳар қайси бир ўзга хаёлда. Бизни мана шу ўзга хаёлдалиғ хароб қилмасайди...»

Ҳиротлик мутасаввуфнинг элчи бўлиб келгани мирзо ёдига Алишербекни ва унинг мактуботини солди. Бундан бир неча муддат аввал тонгласи, шаҳар ҳам, лашкар ҳам ғафлат уйқусида ётганида андижонлик содиқ бир йигитини қошига чақириб, жавоб мактуботни унга топширгани, сўнг шахсий соқчиларидан олти нафарини ёнига чорлаб, бу йигитни билинтирмай шаҳардан чиқариб юборишни тайинлагани шундоқ кўз ўнгида турибди. Эгар остига усталик билан яширилган омонат оғирлигини сезмаган тулпор Сўзангарон дарвозасидан чиқиб зулматга сингди. «Алишербек мактуботимни олдимикин?»— дея ўйлади мирзо. Аммо Самарқанд қамали бошланишидан бир неча вақт аввал Алишербек дунёдан тамом кўз юмганидан у беҳабар эди.

Очлик азобига дош бераолмаган шаҳарликларнинг айримлари кечалари пинҳона девор ошиб ташқаридаги чорбоғлардан у-бу олиб кела бошладилар. Аммо бундан огоҳ бўлган ўзбеклар деворшарларнинг анчасини ушлаб олиб, қулоқ-бурнини кесиб қўйиб юбордилар. Шундан кейин девор ошадиган мард топилмай қолди. Шу можаролар орасида куз осмонини тўлдирган қора булутлар ичидан ялт этиб чиққан хира нурдек бир хабар етиб, Бобур мирзонинг дилидаги сўнган чироқ пилиги яна чўғлана бошлади. Эмишким, Андижондан Султон Аҳмад Танбал қўшин етаклаб, Пискентга етиб қолибдимиш. Эмишким, Султон Маҳмудхон ҳам Тошкентдан қўшин чиқарганмиш, Дизакка етиб келган эмиш...

Бу хабарни Шайбонийхон ҳам эшитди. Аммо хон парвойини бузмади. «Келишарверсин-чи...— деди у ёнида Ҳирот саройи ҳангомалари билан ўзини зериктирмай ўтирган Муҳаммад Солиҳга.— Бир қилич чопқилайлик, токи кўнгил ёзилсин».

Бари бир Шайбонийхон аскарларига яшаш тарзини ўзгартирмаган ҳолда зимдан урушга тайёргарлик кўришни буюрди. Токи кўмакка шошиқич келаётганлар ўзларини назарга илишмаётганини пайқашсин, дилларига шубҳа ва қўрқув тушсин. Қўрққанга қўша кўринар, дейдилар. Қўрққан лашкар жангга ярамайди. Қолаверса, Султон Маҳмудхон қанақа саркарда эканини хон яхши биларди. Султон Маҳмудхон уруш кишиси эмаслигини Бобур мирзоюм биларди. Биларди-ю, умид қилишдан ўзга чораси йўқ эди. Аммо унинг сўнги умидиям баҳор қатқалоғидек осон синди. Ермадга келганлар Шайбонийхон қўшинига рўпара бўлдилару уруш қилмай орқага қайтдилар. Шайбонийхон ўйлаган режаси иш берганидан қувонди. Бобур мирзо эса, қора қисматидан нола чекди: «Ҳаҳ, аҳволинг шу эркан, мунча дағдаға ва тараддуд тортдингиз. Агар кўзингиз қўрқса, кўзингизни боғлаб юриб рўпара бўлалинг».

Ермадга келган қўшин бошлиқларининг кўзига эмас, дилига қўрқув тушган эди. Дилини эса боғлаб бўлмас, шижоатга чорлаб бўлмас...

Шайбонийхон ҳадемай совуқ тушиши, боғларда мева тугаб, қўшини қийналиб қолишини англаб, шаҳарни қандай бўлмасин қўлга киритиш чорасини излай бошлади. Энг аввало, Тошкент билан Андижон қўшинини қочирган қўрқувни қамалдагилар дилига солиш тадбирини қидирди. Шу мақсадда у аскарларига вақт ярим тундан ошгандан сўнг ҳар кеча шаҳар дарвозаларига яқин бориб ноғора чалиб, шовқинсурон кўтаришни буюрди. Токи бу тўс-тўпалон ичкаридагиларни ухлатмасин, оромини ўғирласин. Шундан кейин ҳар ярим кеча бориб ноғора чалиб, сурон кўтариб ғавғо қила бошладилар.

Қамалнинг тўртинчи оёи тугаб, бешинчи оёи бошланди. Шайбонийхон қўшинининг бир тўдаси Карманаю Бухорога, бир тўдаси Қарши билан Кеш тарафга йўл олди. Қамални давом эттириш учун катта ўлжа, кўп захира керак эди. Хон қошида жуда оз аскарлар қолганидан хабар топган шайхулислом одамлари Бобур мирзони ғанимга тўсатдан ҳужум қилиш имкониятини қўлдан чиқармасликка даъват қилдилар. Бундай қулай вазиятдан фойдаланмоқ заруратини Бобур мирзоюм тушунарди. Муҳаммад Солиҳнинг ёзишича, минг кишига яқин одам қуролланиб ташқарига чиқдилар.

Бироқ, очарчиликдан силласи қуриган минг кишининг ҳужуми бир боғлам қуруқ қамишнинг ёнганидек бўлди. Лов этди-ю, сўнди. Кўчманчилар уларга қаттиқ зарба бердилар. Султон Ҳамза билан Султон Баҳодир Маҳмуд, Темур Султон бошлиқ аскарлар отлари остида қамалдагиларнинг энг сўнги илинжи яқсон бўлди.

Шу кундан қамалдагиларнинг руҳи тушиб, шаҳардан қоча бошладилар. Улар тўп-тўп бўлиб Шайбонийхон аскарларига бош эгиб боришдан ўзга илож топмадилар. Шундан кейин шайхулислом Абулмакоримнинг гапи билан шаҳардаги барча емиши қолмаган оилалар ҳам ташқарига чиқарилди:

Чиктилар барчаси булжор била,
Йиғлошиб дидан хунбор била.

Борчаси қўл тутушиб чиқтилар,
Жон берурга ёвушуб чиқтилар.

Борча зиндон аро ётқон кишидек,
Балки зор ўлгону қотқон кишидек.

Заъфарон бўлубон чехралари,
Қурук ўтдек бўлубон сабзалари.

Йўл юрурча йўқ аларга қувват,
Туз турурға йўқ аларға қувват.

...Чиқти бир ойча бу таври қўрон,
Ким борисини босиб эрди сўрон.

Ўн минг эвлук киши чиқти бўлғой,
Шаҳрлар шояд алордин тўлғой.

Чун бу сўздин яна ўтти бир ой,
Бўлдилар борлиқ эл бори гадой.

Олти ой чекти бу қўрғон қабали,
Бўлмади ҳеч тарафдин ҳалали.

Ишлари етти анго ким дедилар,
Бошда деган нималарни едилар...

Олтинчи ой охирида кетма-кет уюштирилган ҳужумлар, айниқса шабихун қилишлар оқибатида яна бир зўр берилса шаҳар дарвозалари очилиши, ичкаридагиларнинг жанг қилиш учун на мажолли, на қуввати қолгани ойдинлашди.

Ҳеч қаердан мадад келмаганидан, шунча қилган хатти-ҳаракатлари зое кетганидан дилларда норозилик туғилиб, бундай ғариб аҳволлари сабаби ва сабабкорини қидириш бошланди. Шаҳар аҳолиси ва ҳатто айрим беклар орасида «Бобур мирзо шаҳарни ташлаб чиқиб кетса, бу ночорлик барҳам топгай»,— деган фикр оралади. Дилларни безовталаган бу гумон тилларга кўчди. Шивир-шивир Бобур мирзо қулоғига етгач, у олдида маънос бош эгиб ўтирган шайхулислом Хожа Абулмакоримга қараб: «Нима қилай, энди бўйнимга қиличу садоғимни илиб чиқайму?»— деди. Шайхулислом бошини баттарроқ эгди. У нима дейишни билмасди.

Шайбонийхон шаҳарга яқинроқ — Ғори Ошиқонга келиб манзил қурди. Бобур мирзоям Ғори Ошиқон рўпасидаги Малик Муҳаммад мирзо хонадонига келиб кўнди.

Кунлардан бир кун Феруза дарвозасини кўриқлаб турганлардан бири Бобур мирзони (уларнинг ораси бир неча қадам эди) Шайбонийхондан элчи келганидан огоҳ этди. Бобур мирзо хон элчисини Малик Муҳаммад мирзонинг уйида қабул қилди. Элчи Бобур мирзога «Ҳазрати Имом аз-замон Халифатур раҳмон Муҳаммад Шайбонийхон сулҳ сўзини ораға солдилар»,— деди. «Сулҳ» сўзини эшитиб, мирзонинг кўнгли ёришгандек бўлди. Аммо дам ўтмай, сулҳ шартларини эшитгач, кўз ўнгини гўё зулмат тўсди. Ғазабдан қўллари титраб кетганини сезди. Бироқ, номус кучлилик қилиб, зўрға ўзини босди.

Шайбонийхон бир онадан туғилган эгачиси йигирма тўрт яшар Хонзодабегимни хотинликка сўраган эди. Сулҳнинг биринчи талаби шу эди. Иккинчи талабга кўра Бобур мирзо шаҳарни тез тарк этмоғи лозим. Шайбонийхон «Мирзонинг бошидан бир мўй тушмаслигига кафолат бераман»— деб айтибди.

Муҳаммад Солиҳ Шайбонийхон Хонзодабегим номига нома юборганини, номада унга ошиқлигини изҳор этиб, агар никоҳига ўтса, иниси Бобурга зарар етказмаслигини айтганини ҳам маълум қилади:

Айлайн шарт сенинг бошинг учун,
Бўлма ғамнок қариндошинг учун.

Ҳеч ямонлик анго ёвутмоғоли,
Сени тулмуртуб ани тутмоғоли.

Ҳар қаён хотири истар борсун,
Борсун, ончаки юрудан ҳорсун...

Элчи оғзидан сулҳ шартларини эшитиб, изтиробга тушган Бобур мирзо бундоқ қора қисмат пешонасига битилганидан онасига арзу дод қилди. Қутлуғ Нигорхоним ёлғиз ўғлини қўтқариш ўйида хоннинг талабини бажаришга уни кўндирди. Бечора онаизор йигирма яшар фарзандининг қоп-қора сочларини силар экан, ногоҳ бир дона оқарган соч толасини кўриб, ўкириб йиғлаб юборди. Уғил ҳам овутаман деб кучар экан, волида-сининг оқариб кетган сочлари ичида қорасини кўрмай, ўз қисматини лаънатлади. Улар бир-бирини овутиб учинчи шўрпешона — Хонзодабегимни ҳузурларига чорладилар.

Аллақачон сулҳ шартларидан хабар топган шаҳарнинг кабирлари ҳам Бобур мирзога хон қўйган талабларга кўниш зарурлигини айтиб ялиниб-ёлвордилар. Бир дарвиш-

ни топиб, унга ризолик сўзини Шайбонийхонга етказишни топширишди. Дарвиш хон қароргоҳига — Ғори Ошиқонга бориб шаҳардагилар сўзини айтиди. Хон дарвишнинг кашкулини тиллага тўлдириш, деб буюрди. Сўнг сўзида қатъий эканини тасдиқлаш учун қўлига муқаддас китобни олиб, Бобур мирзо ва у билан чиқажак кишиларга мутлақо зиён етказмасликка онт ичди. Уша куниёқ оқшом яқинлашганда Хонзода-бегимни тахтиравонли аравада шаҳардан чиқардилар ва Шайбонийхон пайсалга солмай, уни никоҳига қабул қилди. Мухаммад Солиҳ ёзганидек:

Ёр чун хон қошига ёвушти,
Қўйди Бобурни, анго ёпушти...

Бу қора кунлардан чорак асрдан кўпроқ вақт ўтгандан кейин, улар шарҳини қозға туширган Бобур мирзо бу воқеани четлаб ўтиб шундай ёзади: «Зарурат бўлди, сулҳгуна қилиб, кечадин икки пақр бўла ёвушиб эдиким, Шайхзода дарвозасидан чиқилди. Волидаи хонимни олиб чиқтим. Яна икки хотун киши чиқти: бири Бечка халифа эди, яна бири Минглик кўкалтош эди. Менинг эгачим Хонзодабегим ушбу чиққонда Шайбоқхоннинг илигига тушти».

Уз асарини ёзишда асосан шарқ қўлёзмаларига суянган, шу жумладан «Бобурнома» маълумотларидан унумли фойдаланган Герман Вамбери «Бухоро ва Мовароуннаҳр тарихи» асарида бўлиб ўтган воқеаларни Бобур мирзо асарида қайд этилгандек кўрсатади: «Шайбоний... Самарқандни қаттиқ қамал қилди. Тўрт ой чўзилган бу қамал Темур пойтахти тарихидаги энг оғир дамлардан эди. Қамал қилувчилар гўзал пойтахт атрофидаги бойлик ва неъматлардан ўзлари хоҳлаганча фойдаландилар. Аммо қамалдаги чиғатойлилар эса, озиқ-овқат етишмаслигидан мусулмонлар қошида фавқуллодда ёмон саналган от ва эшак гўштлири, ҳатто ўсимлик илдизларини тановул қилишга мажбур бўлдилар, отларига эса пайраҳа бердилар. Бунинг устига тартибсизлик ва итотсизликлар қўшилди.

Ниҳоят, Бобур бўм-бўш қалъа ичида ўзининг ёлғиз қолганини кўриб, минг турли таҳлика ва қўрқувлар орасида, ҳечқурса ўз ҳаётини сақлаб қолиш қасдида, бир кечада Шайхзода дарвозасидан чиқиб, қалъани тарк этди. Катта опаси Хонзодабегим эса асир тушди. Шайбоний уни никоҳига олди».

Бобур мирзо Самарқанддан қочиш тафсилотини баён қилар экан, асл воқеани очиқ ёзмайди, ёзишга юзи чидамайди. Кимдир буни ёлғон, ҳақиқатни яшириш деб айтар, лекин ёлғон буни номусни фарқлай оладиганлар Бобур мирзонинг юқоридаги сатрларни битаётгандаги ҳолатини дил-дилдан англасалар керак, деб ўйлайман.

Мардлиги билан дунёга машхур отаси номус қилиб айтолмаган ҳақиқатни унинг қизи Гулбаданбегим «Хумоюннома»да битади: «Отам ҳазратлари олти ой давомида Самарқандни олмоққа уриндилар, лекин мақсадларига ета олмадилар. Хуросондаги амакилари Султон Ҳусайн мирзо Бойқаро киби, Кошғардаги тоғалари Султон Маҳмудхон ҳам ёрдам юбормадилар, ҳеч жойдан мадад ва ёрдам келмагач, маънос бўлдилар.

Ана шундай вақтда Шоҳибекхон (Шайбонийхон) «Агар ўз синглингиз Хонзодабегимни менга берсангиз орамизда сулҳ тузилади ва иттифоқлик алоқалари ўрнатилади», деб айтгизиб юборди, Охир Хонзодабегимни ўша хонга бериб, ўзларининг қайтишлари зарур бўлди»

Урни келгани учун айтиш керак, «Хумоюннома»ни ўзбек тилига ўгирган мутаржим Хонзодабегимни Бобур мирзонинг синглиси деб хатога йўл қўяди. Бобур мирзонинг ўзи «Бобурнома»да шундай ёзган эди: «Бори қизларидин улўғ Хонзодабегим эди, менинг бирла бир туққон эрди, мендин беш ёш улўғ эди».

Юқорида номи тилга олинган муаррих Мирза Мухаммад Ҳайдар ҳам «Тарихи Рашидий»да Гулбаданбегимнинг Самарқанд воқеалари ҳақидаги сўзларини тасдиқлаб ёзади: «Унинг (Бобурнинг) қаршилик кўрсатишга ҳеч чораси қолмай, Шоҳибек билан сулҳ тузиб, ўз эгачиси Хонзодани унга берди».

Шундай қилиб, Бобур мирзо Самарқандни ташлаб чиқади. «Икки юз киши пиёда, елкаларида чопон, оёқларида чориқ, қўлларида таёқ бўлгани ҳолда, беяроқ, худога таваккал қилиб, Бадахшон ва Кобилга қараб йўл олдилар».

Мана шу воқеани кўз олдимга келтириб, бундан тўққиз йил бурун бир шеър ёзган эдим:

Отлар елар шиддатдан терлаб,
Янграр хатар тўла такалар.

Ҳуркиб кўкка сапчир патирлаб
Тун уйкуси — қора қарғалар.

Отлар елар, тилларанг хазон
Суворийлар узра сочилар.

Элас-элас янграйди азон —
Тоғлар узра осмон очилар.

Отлар елар, елар кўпириб,
Уйғотганча мудроқ йўлларни.

Гўё тўғон бандин ўпириб,
Тошқин қувиб келар уларни.

«Мирзо Бобур, қайга борурсан,
Бобонг тахтин, юртингни ташлаб?!

Қора тақдир сани қул каби
Қаёнларга кетмоқда бошлаб?!

Мирзо Бобур, бу қандай савдо,
Қора ҳижрат сари юз тутмоқ?!

Юрагингни этар-ку адо —
Тирик туриб Ватандан кетмоқ?!

Мирзо Бобур, ортга бир қара,
Ортга бир боқ, токи сен омон —

Ахир, кейин тушларингда ҳам
Бу тупроқни кўрмоғинг гумон!..»

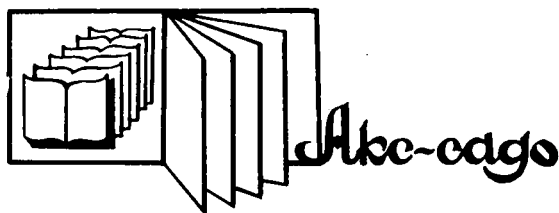
От пишқириб тўхтар, чавандоз
Узангига тирар оёғин

Ва бўғзига тўплар беовоз,
Вужудига тўлган ингроғин.

Алам билан юраги урар,
Шивирлайди титроқ лаблари:

«Ҳамма ердан кўриниб турар
Самарқанднинг миноралари».

Охири келгуси сонда

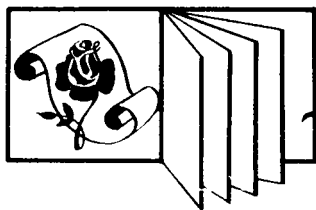

«Шарқ юлдузи» журналининг 1990 йил 7 сонида босилган «Жароҳат» мақоласини ўқиб жуда тўлқинланиб кетдим. Муаллифлар Юнусали Султонов ва Аҳмаджон Исоқовлар бизнинг Фарғона водийсидаги атроф-муҳитнинг ҳолати ҳақида жуда тўғри гапларни ёзишибди. Мен уларнинг фикрларини кўшимча далиллар билан тўлғазаман.

Қўқон атрофидаги Ўзбекистон, Киров ва Фрунзе туманлари ҳудудига Қўқон шамоли йил мобайнида қарийб мунтазам эсиб туради ва баъзида секундига 30—35 метр тезликкача етиб, ердаги тупроқ ва қумларни учуриб экинларни нобуд қилавергани сабабли, шамол йўлини тўсиш учун тол қайрағочлар экиб, иҳотазорлар ташкил этилганди. Орадан маълум вақт ўтгач, дарахтлар вояга етиб, шамол ғўза ниҳолларига шикаст етказмайдиган бўлиб қолганди. Пахта якка ҳоқимлигига зўр берилган йилларда мана шу дарахтларнинг ҳам куни битди. Орденапарастларнинг буйруғи билан ҳаммасини кўпориб ташлаб, ўрнига пахта экишди. Бунда дарахтларнинг пахтага соя солиши асосий баҳона бўлди.

Фақат шугина эмас. Ўзбекистон туманидаги «Ғаниобод», «Комсомол» совхозлари, «Пахтақайнар» ва Ленин номли колхозлардаги вояга етган ўрикзорлар, узумзор ва олмазор боғларни ҳам кўпориб, ўрни пахтазорга айлантирилди. Туман бўйича жами 800 гектар боғ ва дарахтзор йўқ қилинди. Худди шундай ҳодиса қўшни туманлардаги хўжаликларда ҳам рўй берди. Оқибатда бозорда меванинг нархи тенг баравар сакраб кетди. Бу ҳам майли, энг ёмони Қўқон шамоли яна қутириб, экинларни учуриб кета бошлади. Ҳозирги кунда турғунлик йилларидаги хатоликлар тузатила-япти. Қўқон атрофи туманларида иҳотазорларнинг йўқ қилинганлиги ҳам турғунлик йилларидаги энг қўпол хатолардандир. Эндиликда бу хатони тўғрилаб, эски иҳотазорлар ўрнига яна дарахтлар экиш керак. Бундан ташқари, далалардаги ариқ ва зовурлар бўйларига терак экилса, ҳавони мусаф-фолаштириш билан бирга, халқ эҳтиёжи учун зарур бўлган ёғоч масаласини ҳам маълум даражада ҳал қилиш имконини берган бўлар эди.

А. СУЛТОНОВ.

Усмон Азимов

Янги дунёларга руҳини

қисматини

Севги

Бу — шовқиндан толган дунёга
Ойдин сукут тўқмоқдами ой?
Ёки кўкка чиқиб пиёда
Раҳмат нурин сочмоқда худой?

Соғинч дилни тортади дорга,
Вақт Умиднинг риштасин узар.
Деразангнинг расмин деворга
Ойдин қўли билан ой чизар.

Қилич сермар қайдадир чакмоқ,
Тўзиб келар булутлар — банги.
Деразангнинг расмини бироқ
Учирмайди девордан тангрим.

Тунги баҳор осмонида, оҳ,
Ола тасир — ёнғин, отишма,
Оёқ ости бўлиб кетар ой
Олиб чиқилмасдан отишга.

Менга чўзди ёмон дастини
Худо урган қисматнинг танги...
Бироқ деразангнинг расмини
Учирмайди девордан тангрим.

Ёзининг уйғоқ фасли ҳам ҳатто
Тадбиридан тамом адашиб,
Ун беш қаро кеча — бехато
Чиқармади ойни талошиб.

Қибла қотиб бош оққан томон
Тавба-чун тиз чўкаман гангиб...
Деразангнинг расмини ҳамон
Учирмайди девордан тангрим.

Кузнинг бесар кечаларида
Туманларга қоришган тубан,
Ердан ҳам паст кўкнинг қаърига
Ойни банди қилади бирдан.

Мен хонамда ёқаман чирок —
Кўланкалар чекинсин ёниб...
Деразангнинг расмини бироқ
Учирмайди шафқаткор холик.

Қорлар ёғар ҳавода ўйнаб,
Қорлар ёғар — бир осмон — тўзғин.
Лабларингга ноҳос кўяр лаб,
Муз фалакдан кўчган бир учқун.

Ойни қисмат титратиб ютар,
Ғижирламас тишида чанги...
Бироқ, деразангнинг расмини
Учирмайди девордан тангрим.

Бу умрдан энди кеч, кўнглим,
Деразадан нари — ҳаёт бор.
Деразадан ўтмоқчи бўлдим —
Манглайимга урилди девор.

Яшамадим, ахир, зиёда —
Қодир эгам, айлагин карам.
Балки ғамдан фориг дунёда
Азобларим топғуси барҳам...

...Бу — шовқиндан йироқ дунёга
Ойдин сукут тўқмоқдами ой?
Ё бошимга келиб пиёда
Раҳмат нурин тўқмоқда худой?

Лаҳадимнинг ичида сокин
Фаришталар хаёлдан сузар.
Менинг тирик руҳимга тангрим
Деразангнинг расмини чизар.

Мен розиман, ўжар тангрдан,
Деразангдан соғинчинг тошар —
Етти қават ернинг тагидан
Мен юзингни қилгум тамоша!..

* * *

Фақат тўрт тарафми?
Наҳотки?..
Фақат!..
Фақат тўрт тарафинг борми, эй жаҳон?!
Наҳот, тўрт тарафга қиласан тоқат,
Мени асир олган
Қулфаҳм замон?!
Шимолнинг — қор уммон — қалбим музлатди,
Жанубинг гул билан авради ўзин.
Ғарб ўзга худолар билан сўзлатди —
Уяркан Шарқингнинг сурмали кўзин.
Бу қафас ичида нега яралдим —
Янги дунёларга руҳни кистайман.
Лаҳзада
Минг эпкин билан таралиб,
Минг тараф дунёда
Яшаш истайман.
Ахир, уч ўлчовмас,
Минг ўлчов танда —
Бу ғариб яшашим дунёга тақлид..
Тўрт тарафли дунё,
Ҳеч бўлмаганда,
Англа,
Пастлик бордир
Ва бор юксаклик.

* * *

Гумроҳлар кулади:
«Курашдим!.. Енгдим!..»
«Зўрга ошно бўлдим, омадга маҳбуб...»
Мен эса англадим:
Енгганмас ҳеч ким!
Ғолиб йўқ!..
Ҳаммамиз мағлубмиз, мағлуб!
Мен эса англадим:
Осмон мовиймас,
Тош — юмшоқ.
Бемалол еявер тишлаб.
Билдим — душман эмас дунёда бир кас.
Ҳақиқатни эса бўлмайти ушлаб.
Англадим,
Мен сени севишим керак,
Кетма, деб йиғлашим керак зору зор.
Бошингни елкамга қўйсанг-чи, тентак..
Ахир, ўлим бордир,
Ўлим — бор,
Бор,
Бор!..

* * *

Бир денгизга — бир осмон керак,
Бир юракка — бир бутун худо.
Марина Цветаевдан

Мен севгидан олгандим таълим.
Аммо нафрат — жаллод муаллим
Қилич солди. Йиқилди ярмим.
Жоним — ярим.

Сен фалакда бутун тур карим,
Заррангдан ҳам бўлмагин жудо.
Ғарчи менинг юрагим ярим —
Унга керак бир бутун худо.

Бунчалар тўзгиндир сенинг сочларинг,
Хаёлдай бешакл, қайғудай чалкаш.
Туманга чўккандай гўё бошларинг —
Мумкин эмас тараш, мумкинмас тараш.

Бул туман ичида адашдим мен ҳам,
Олис қийноқларга ўзимни чоғлаб.
Сен овоз бермасдан ўлтираркансан
Туманни елкангга ташлайсан боғлаб.

Шафқат қил! Кўз ёшим қуриди маним,
Кўнгил қайтиб келди, осмонга тегиб...
Ўлимга тайёрдай ўлтирасан жим —
Туманга кўмилган бошингни эгиб.

Турмуш суратлари

1

Йигит пахса урмоқда.
Аёл белкуракда лой узатар.
— Тоҳир, — дедим.
Йигит қайрилмади.
— Зухра, — дедим.
Эшитмади аёл.
— Севгингиз ҳақида сўзлаб беринг, — дедим.
Узоқ ўйга толдилар...
— Ҳеч нарса эсимизга тушмади, —
Ғамгин жилмайдилар, ниҳоят.

2

Қабристонда митти қабрлар.
Митти марҳумлар ётар уларда.
Уларни катталар ўлдирганлар.
Гўдакларни алдаганлар —
Ширин-шарбат меваларга
Заҳру заққум қўшиб...

Қабристонда митти қабрлар.
Митти марҳумлар ётар уларда.
Катталар кўрқмайдилар —
Чунки митти қабрларда
Фақат митти суякчалар ётар...
Митти жигарларни эса,
еб битирган очофат қуртлар.

3

— Мустақиллик керакмасми сенга? —
Сўрадим ёзда ҳам бўйинбоғ боғлаган одамдан.
Айтишса, —
осмонга ишора қилди у, —
мустақил ҳам бўлаверамиз.
— Қул бўлгин, деб айтишса-чи? —
Қизишдим мен.
— Қул бўл, деб айтишмайди, —
пўнғиллади у.
Тўғри айтасан,
Қачон қул бўл, деб айтишган,
саратонда бўйинбоққа қул бўлган, биродар?

4

— Аввал пулини беринг, —
деди фалончисй.
Фалончибой пул узатди қўли қалтираб
.
. Сўнг диванга ҳорғин чўкиб,
хаёл сурди фалончибой:

«Кичкинамга телпак оламан,
Уртанчамга ботинка,
Аммо каттасига пальто олишга
Пули қурғур етмайди энди...»

..... Фижимланган ўринни тузатаркан,
хаёл сурди фалончию:

«Кичкинамга телпак оламан,
Уртанчамга ботинка,
Аммо каттамга пальто олишга
Пули қурғур яна етмайди...»
Мутаносиблик қонуни,
шу ерда ҳам бормисан, аблаҳ?

5

Дўконлар куп-қурук.
Пештахталар таги — осмон.
Мастуранинг кўли калта —
осмонга етмайди...
Мастурадан бошқа ҳамма нарсани
осмонга чиқардинг,
етмиш икки йил.
Юлдузлар ўрнида, масалан, ботинка
(болаларники),
Ой нурлари эса — ёмғирпўш
(катталар учун),
Қуёш — қони сизган гўшт бўла қолсин
(бу албатта, бутун оилага)...
Аммо Мастуранинг кўли калта —
осмонга етмайди.
Болаларига етади фақат...
Болаларнинг бечора думбалари!

6

— Ароқ ичамиз.
Қўрқманг, яхши болалар туғиладилар.
Қар бўлса, болалар, ёмонми?
Қўр бўлса болалар, ёмонми?
Ақлсиз бўлсалар, ёмонми? —
Қичқирди тўсатдан Шомирза алкаш.
Сўнгра ариқ ичида
бефаҳмлар устидан кулиб,
ухлаб қолди у.

7

— Алпомиш бўлса эди, —
гапириниб қолдим мен.
— Бизнинг азобларга чидай олмасдан,
ўлиб кетар эди бечора Алпомиш, —
мийиғида кулди яқтаги ямоқ чол.
— Сен ўлмаганмисан? —
деди кампири унга.
Узига ҳайрон қаради
яқтаги ямоқ чол.

8

Бир хонада ўн бола ухлар,
Қир ёстиқда тентирайди бит.
Катагида бир ўзи ётар —
Маза қилиб мизғир қари ит.
Ҳатто оллоҳ фалақдан айтар:
— Уйғон, инсон, барига тупир!
Фалакка-чи, бир садо қайтар:
— Шукур!
— Шукур!
Борига шукур!..

Ўт ичидан ҳайқирар: — Ұлдим! —

Ойдаи келин этади нидо.

— Ношукур бўл!

— Ношукур бўлгин!.. —

Самоватда йиғлайди худо.

9

Икки толга боғланган беланчаклар тебранар.

Қуёш ёндирапти.

Тўрт томон пахта.

Бахтигул — синфдошим — кетмонини қўйиб, мен билан
суҳбатлашгани йўл четига чиқар...

— Эркиним бешида ўлди, — дейди!

— Тўлқиним тўшимда ўлди, — дейди!

— Қўрқмасим бешикда ўлди, — дейди!..

— Фақат Ёдгорим қолди! —

Ишора қилди у икки тол тарафга.

Икки толга беланчак боғланган.

Қиздираяпти.

Тўрт томон пахта.

Ёдгор!

Нимадан ёдгорлигингни унутма, Ёдгор!..

10

— Хато қилибмиз.

Бу одам дўзахий экан.

Йиқитинглар жаннатдаги ҳамма ҳайкалларини,
қарсақлар!

— Хато қилибмиз.

Бу одам жаннатий экан.

Йиқилган ҳамма ҳайкалларини қайта тикланглар,
қарсақлар!

Бу ишларинг бекор —

аросатда юраверсин эди бу одам.

11

— Пастлашиб кетяпти болаларнинг бўйи.

Яқинда пакана халққа айланамиз...

— Ерга яқин бўламиз, —

пинагини бузмади

осмонга яқин ўтирган зотлар.

— Осмон биздан узоқлашади, —

қўрқа-писа шивирлади кимдир...

Уни узоқлашаётган осмонгина эшитди, холос.

12

— Ҳайкал, — дедим, сен кўрсатган томонга бориб келдим.

Ҳеч нарса йўқ.

Қўлингни туширавер энди...

Қўлини туширишдан уялиб,

жим тураверди ҳайкал...

Азиз Саид

Бухоро. Қадимги

манзаралар

Туркумдан

Алданган бармоқлар намози

Танг танг така тум танг
осмонда икки каптар
тамбур созига ўйнанг
дардларимнинг қабридан
чиқаётир бу оҳанг
танг танг така тум танг

кетмонлар дастасида
оромларимиз ўлди
олтин деб алдадилар
ҳовучлаган кўзимиз
қора тупроққа тўлди
оқар эди қаро чанг
танг танг така тум танг

Худойим сиз ҳам тингланг
бармоқларнинг намозин
Бисмилло деб туғилдик
оқ сути бор шишани
сийна деб тутқаздилар
инжиқроқ эдик бизлар

суяклари ранго ранг
бобо бармоқлар чинор
бизлар илон чирмашганк
йиқилмаган даҳ минор
Худойим билинг билманг
танг танг така тум танг

қандоғозга ўралган
нонларни тутқаздилар
йиғлар жонсиз ўн боланг
танг танг така тум танг

биз мўмин бармоқларга
нажоткор ким мукамбар
Худо ўзинг бер мадор
овмин оллоҳу акбар
шу симда оқарар тонг
танг танг така тум танг

катта бўлдик расида
суздирдилар билмам ким
сочининг тўлқинида
яна қолдик алданиб
гуллар қучиб турфа ранг
танг танг така тум танг

осмонда икки каптар
тамбур созига ўйнанг
дардларимнинг қабридан
чиқаётир бу оҳанг
танг танг така тум танг

Алдаган бармоқлар намози

Лай лай ла ла лум лай
сахрода гулхан ёнгай
ёнида ўн қаландар
Худого сажда қилгай
лай лай ла ла лум лай

Бисмилло деб йўл олдик
белларда олтин камар
торда наволар чалдик
кунлар кечди бесамар
ўлаётирмиз бизлар
кўзларимиз ёш кўрмай
лай лай ла ла лум лай

ажин босган юзларга
мушт бўлиб тушдик гоҳи
кекирдакларда ўлдик
кўкларга етди оҳи
раҳм қил яна бир бор
Худо сендан айланай
лай лай ла ла лум лай

ағёр юртга келганда
дарвозани очдик биз
қондан бўрон қўпганда
шамол бўлиб қочдик биз
шамшир пойига солдик
дастурхон кафан қолмай
лай лай ла ла лум лай

сахрода гулхан ёнгай
ёнида ўн қаландар
Худога сажда қилгай
лай лай ла ла лум лай...

сулувларнинг сочидан
назр бердик кечаларга
сўнг уларни яширдик
номи йўқ кўчаларга
гувоҳлик берган тилга
муҳр босдик ўйламай
лай лай ла ла лум лай

яратгансиз билгайсиз
душман бармоқ бармоққа
ориқ-чуриқ авлодлар
ботаётир томоққа
Худо нажот айлагин
тирик қолайлик ўлмай
лай лай ла ла лум лай

кетсак жонсиз баданга
сурингиз мушку анбар
кеч гуноҳдан илоҳим
овмин оллоҳу акбар
ўлармикин ўн фарёд
паймоналари тўлмай
лай лай ла ла лум лай

Таланган бармоқлар намози

Жингир жингир жингир-эй
судралади ўн туя
йўли қиру ўнгир-эй
куйлаб кетиб боради
оёқларда занжир-эй
жингир жингир жингир-эй

ўрқачи йўқ уларнинг
кўзлари ҳам йўқдир-эй
қиблани тополмасдан
таваллолар қилади
бисмилло деб кўзғалдик
йўллар қондан ҳўлдир-эй
Оллоҳ агар бор бўлсанг
сарбонимни ўлдир-эй
жингир жингир жингир-эй

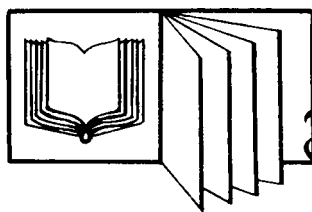
ёниб қолган Бухоро
шамолнинг тўрвасида
ҳовуч-ҳовуч кулдир-эй
тулпор минган ботирлар
бугун кимга қулдир-эй
жингир жингир жингир-эй

кажавада чайқалиб
борар қоши сумбул-эй
эрта ағёр шоҳидан
ағёр ўғлон кўргунча
қора илон кўргур-эй
жингир жингир жингир-эй

қанорларга жойланган
тарих кетар бенишон
имлолари куйдир-эй
элга минг йил аза бу
ёвга минг йил тўйдир-эй
жингир жингир жингир-эй

ўн туянинг қарғишин
минор кўкка еткур-эй
овмин оллоҳ акбар-эй
Бухоронинг шамоли
суягимни синдир-эй
эгам агар бор бўлсанг
сарбонимни ўлдир-эй
жингир жингир жингир-эй...

Вали Бобомуродов

Қора от

Қисса

Қўлдошнинг ўзи тирик қайтаётганига ишонмасди. Ҳамма уруш тугаганидан хурсанд, оиласи, болалари, қишлоғи ҳақида завқланиб гапирса, у ўзини четга тортар, аламдан юзи буришиб-буришиб кетарди. Уни ким ҳам кутарди? Ҳеч ким! Бир кўнгли бегона юртларда қолиб кетгиси келди. Ҳеч нимадан ташвиши йўқ юраверади. Уйланса ҳам мумкин-дир-у, лекин бундан нима фойда? Энди бахтли бўлишига ишонч йўқ. Шундай экан, ҳарқалай ўз юртига боргани яхши. Кўнгил етари, кўнгил очари йўқ эса-да, ўғлининг қабрини кўради. Мусаллам қарамай қўйган бўлса, қабрни ўт-ўлан босиб кетгандир. Дарвоқе, тўшагини булғаганлар билан юзма-юз чиқиб, айтадиганини айтса-чи?

Уруш тугаб, одамларга жон кириб қолгандир. Раҳим бригадир шалпайиб ётган мўйлабини тараб-тараб юргандир. Умид билан ерга ташланган уруғ униб чиққандир. Довучалар туз сепиб ейдиган бўлгандир. Ариқлардан бўтана сувлар тўлиб-тўлиб оқаётгандир. Қишлоқ болалари бугун-эрта анҳорни тўлдириб чўмилсалар ажаб эмас.

Қўлдош саллот энтикиб кетди. Агар ўғли тирик бўлганида ҳозир олти ёшга тўларди. Бир чеккада болаларнинг чўмилишини кузатиб турганида Қўлдош саллот елкасида сафар халтаси билан, кўксига орден-медалларини тақи-иб Жилвон томондан яёв келаверса. Қарасаки, қишлоққа кираверишдаги анҳорда болалар бир-бировига сув сепиб, маза қилиб чўмиляпти. Бирдан уларнинг кўзи урушдан қайтаётган амакига тушса. Ҳаммаси сувдан чиқиб, унинг ёнига чопса. Қўлдош саллот сафар халтасини очиб, совғасалом улашса...

— Ораларингда Мўмин деган болани танийдиганлар борми?

— Қайси Мўмин, Қўлдош амакининг ўғлими?

— Ҳа-да.

— Бор, мана шу бола Мўмин-ку, амаки!— деса ўйинбошиси, сочлари жингалак, дўмбоққина болани кўрсатиб.

Қўлдош саллот синчиклаб қараса, ўғли кап-катта бўлибди. Сал кам беш йиллик айрилиқ, соғинч туйғуси билан ҳайқирса:

— Ўғлим!!!

Отасини кутавериб кўзлари толиққан Мўмин ўзини унинг қучоғига отса:

— Дадажон!!!

...Мўмин югуриб келиб дадасининг бўйнига осилди. Юз-кўзларидан ўпди. Бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди. Қўлдош саллот ўғлининг сочларидан тўйиб-тўйиб хидлади. Кўзларидан ёш чиқиб кетаёзди. Сўнг ўғлини ерга қўйиб, бошига фуражкасини кийдирди. Хиёл орқага тисланиб, унга тикилди:

— Катта йигит бўлиб қолипсан-ку, болам! Айтганча, онанг қани?

— Уйда, сизни кутиб ўтирибдилар.

— Қани, кетдик эмасам!

Қишлоққа кириб боришар экан, хотин-халаж кўча эшикка кўчиб чиққан эди. Битта-яримтаси келиб омон-эсон қилувди, дарров уни ўраб олишди. Суюнчихўрлар аллақачон хабар етказибди, узоқдан Мусаллам югуриб келарди. Бошидаги қизил дуррачаси учиб кетганига ҳам парво қилмайди, югуряпти, сочлари тўзгиган. У ҳаллослаб етиб келган эди, одамлар йўл бўшатишди. Мусаллам уч-тўрт одим нарида тўхтади. Чопгани учун терлаб кетибди. Ҳансираб эрига тикилди. Қўлдош саллот ана шу бир-икки дақиқа-даёқ хотинининг қийналганини ҳис қилди. Сочларига битта-яримта оқ оралабди. Юзи қорайибди, кийимлари ҳам бир аҳволда. Аёли бутун меҳри, соғинчини жамлаб:

— Келдизми?— деди.

— Келдим, Мусал, келдим!

Ҳай, аттанг, ҳеч ким бўлмаганда хотинини бағрига босарди, нимранг лабларидан бўса оларди. Ҳозир одамлар қараб турибди, одобдан эмас. «Қўлдош саллот боди бўлибди», деб гап қилишади. Аёли ҳам сезди, кўп манак отмади. Қўлдош саллот-да аёлининг кўз ёш қилиб елкасига осилмаганига яраша сўрашди:

— Тинч юрибсанми, ишқилиб?

— Шукр...

Одамлар Қўлдош саллотни қуршаб, олиб кетишди. У ўртада, бўйнига Мўминни туяқозоқ қилиб миндириб олган, ёнгинасида аёли. Ҳовлига кириши билан ҳамма ишга тушиб кетди. Биров супага сув сепяпти. Биров оғилхонадан қўй етаклаб чиқди. Биров ҳовлининг чеккасидан ҳандақча қазиди. Ошхона томондан енглари шимарилган қассоб битта пичоғини тишлаганча, иккинчисини қайраб ўша ёққа ўтди. Султон бова узоқ тиловат қилди. Сунг ҳамма юзига фотиҳа тортди. Қассоб қўйни шартта бўғизлади. Хотин-халаж нон ёпишга тушдилар. Қўлдош саллот нима қиларини билмайди, қишлоқдошларига қарашай деса, улар рухсат бермайди. Болалар унинг аскарча кийимига, ғарч-ғурч хиром этигига, кўксидаги нишонларига беш кетиб туришади. Кўпчилиги фуражка кийиб олган Мўминга ҳавас билан, айримлари ҳасад билан қарайди. Қўлдош саллот у ёққа борди — қовушмади, бу ёққа борди — қовушмади. Охири қишлоқ болалари уни ўртага олишди:

— Амаки, ҳаммаси ўзингизникими?— деб сўради бир бола нишонларини кўрсатиб.

— Ҳа.

— Урушга борганларнинг ҳаммасига берадими?

— Агар яхши жанг қилса, беради.

— Менинг дадам яхши жанг қилган, у кишига ҳам берганми?

— Берган, берган, кимнинг улисан?

— Карим сурнайчининг.

— Ие, шунақами? Яша, шоввоз! Дадангминан ўртоқ эдик. Қаерда жанг қилди?

— Урушда-да!

Қўлдош саллот боланинг жавобидан кулиб юборди. Шу пайт унинг елкасига кимдир кўлини қўйди. Угирилиб қараса, Раҳим бригадир экан. Жилмайиб турибди.

— Раҳим амаки!— деб юборди Қўлдош саллот.

— Бормисан, ўғлим,— деб қучоқ очди бригадир.

Қўлдош ҳам қулочини ёзди. Лекин бирданига Раҳим бригадирнинг хати хаёлига келиб, қўллари ўз-ўзидан икки ёнига тушди. Тили зўрға калимага келди:

— Амаки...

Ҳамма нарса бирдан кўздан йўқолди. Қўлдош бованинг қаршисида кўлида вино тўла банка кўтарган Шавкат турарди... У болага бақрайганча тикилди. Шавкат эса, нима қиларини билмай, турди-турди-да, банкани қўйиб, кетишга чоғланди. Эшикни очиб, ўзини энди ташқарига олган эди, қоровул сўз қотди:

— Шавкат! Болам, кетма, бирпас ўтир.

Шавкат иккиланиб изига қайтди-да, тўшакка омонат чўкди. Бова пиёлага вино қўйиб ичди. Кейин билибми-билмайми, Шавкатга узатди:

— Ичмайман,— деди у.

— Тўғри, болам, ичма! Ичиш ёмон, менга ўхшаб ўрганиб қолсанг капут бўласан! Сен умуман ичма! Уттиз ёшинга довуру ичма, тушундингми?

— Тушундим, бова.

— Уттиз ёшимга довуру ичмайман, деб ваъда берасанми?

— Ваъда бераман.

— Эмасам, шунинг учун битта оласан?

— Йў-ўқ.

— Ма, хай, қиттагинасини ич! Мени апирис одамакан, деб ўйлама боянам! Бир кўнгил кетди-да! Ай, болам-ов, бовангни билмайсан-да, билмайсан. Бовангни юраги соб бўлгани билсанг қўлимни қайтармасдинг!

Шавкат пиёлани ноиложликдан олди. Ҳидидан сесканиб кетди. Тишлари такиллаб,

қўллари титради. Пиёладаги суюқлик чайқалди. Кейин нима бўлса-бўлар, дея кўзларини чирт юмди-да, винони симирди. Аввал нордон, кейинига аччиқ таъм сезди. Ичи ёниб кетгандек бўлди. Қоровул газакка шўртак пиёз тутди. Бироздан кейин Шавкат чуқур нафас олди. Утириб-ўтириб, танини қандайдир ёқимли карахтлик чулғади. Боши билинар-билинмас айланаётганини ҳис этди. Ёстиққа ёнбошлади-да, иштаҳаси очилиб, нон билан пиёз чайнашга тушди. Қоровул яна бир пиёла қўйиб ичди-да, кейин кайфи ошиб, бу дунёнинг ташвишлари, одамларнинг бузилиб кетаётганлигидан, охиратдан куюниб гапирди. Қўлдош саллотнинг ўз фалсафаси бор эди.

— Болам-ов, сен ёшсан-да, бовангди дилини тушунмайсан,— дерди у куюниб.— Лекин бовангга ёқасан. Эмасам, юрагимдаги дардни сенга айтармидим. Билсанг ҳозирги замонда ё амалинг бўлиши керак, ё пулинг. Лекигин шуни билиб қўй, ҳали шундай кунлар келадики, истаган одамнингман очиқчасига гаплашаверасан.

Шавкат Қўлдош саллотнинг гапини жимгина эшитар, ҳар замонда бошини силкитиб, маъқуллаб қўяр эди. Айниқса, ҳозир қоровулнинг гаплари Шавкатга малҳамдек ёқди.

Қўлдош саллот ўз умридани нолимайди. Фақат аёли хиёнат қилганию ўғлининг бевақт кетганига куяди. Қизиқ, у умрининг яхши томонларини жуда кам эслайди. Ҳар-қолда, ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ-ку! Яхши кунлари ҳам бўлгандир. «Бир кишининг умри шу-да,— дейди баъзан ўзига ўзи.— Олло-таоло бир бошимга шунча кўргилик ёғдирди. Қўлдош саллотди синовдан ўтказди-ёв чамамда. Ишқилиб синовдан яхши ўтган бўлайин-да!» Қўлдош саллот баъзан ўзини синовга дош берган ҳисоблайди. Суйган қулига дард берган эгам шифосини ҳам берар экан. Олло-таоло вақти-вақти билан Қўлдош саллотнинг ҳузурига қора отни юборади. Бу унинг Қўлдош саллотга кўрсатган марҳамати эмасми? Зеро Қўлдош саллот учун бундан-да ортиқ, бундан-да катта марҳамат йўқ. Қора от уни ўғли Мўминнинг ҳузурига олиб боради...

— Болам-ов, қора отни кўрганмисан?— деди у Шавкатга.— Қора отни бир кўр. Ҳамма жойи қоп-қора, бирон ерида оқи йўқ, адҳамдек қоп-қора! Зулукдек қоп-қора! Аммо-лекигин ўзи яхши от, биласанми шуни?

— Йў-ўқ.

— Мен биламан, болам. Қора от худди қушдек учади, минсанг роҳат қиласан. Қора от фақат мени миндиради.

— Доим айтасиз, мен ҳеч кўрмадим-да, шу отни.

— Галварслигинг бор-да, болам. Қора от ҳаммага ҳам кўринавермайди. Фақат бовангга кўринади, кўп ичсам кўринади. Мени Мўминнинг олдига олиб боради. Уғлимни соғинган пайтларимда тўйиб ичаман. Ичсам қора от келади,— дея Қўлдош саллот «оҳ» тортиб кўзларини юмди. Оғир тин олди.— Соғиндим! Ай, улим-а. Мўминим-а! Соғиндим-ку сени, болам!

— Соғинган бўлсангиз, қора от келади, а, бова?— деди соддалик қилиб Шавкат. — Келади. Ай, келмай қайга боради, болам, ҳозир келади. Ташқарига чиқиб қара-чи, келганмикин?

Шавкат ишониб-ишонмай телбалардак ташқарига чиқиб, атрофга нигоҳ ташлади, бирон шарпани сезмади. Адҳам от ҳали келмаганлигини бовага айтди.

— Келмабдими-а, келмабдими? Ҳозирга довр келмадими, акун келмайди. Келмаса, боянам ичаман!— Қўлдош саллот кўзларини юмди. Гавдаси чайқалиб кетди. Бу пайтда Шавкатнинг боши гир-гир айланиб, қоровулнинг юз-кўзини текис илғай олмасди. Қўлдош саллот яна бир пиёла вино қўйди. Сўнг банкани кўтариб, қараб турди-да, деди:

— Пиёлага сиғмади, сенинг ҳақинг қолди. Аммо-лекигин сен акун ичмайсан!

Шавкатнинг яна ичгиси келаётган эди. Бу гап унга ёқмади. Кимгадир гапиргиси, кўп гапиргиси, юрагидагини тўкиб солгиси келди. У алгебра муаллимидан, Замирадан шикоят қилмоқчи бўлди. Лекин Қўлдош саллот унинг гапини эшитмас, ўзи жавраб, Шавкатни эшитишга ундарди. Шавкат бирданига бу ердан кетиши, бошқа бировга дардини айтиши мумкинлигини ҳис қилди. Ҳис қилдию гандирақлаб жойидан кўз-ғалди. Қоровул учиб қолибди, дея ўйламаслиги учун, ўзини зўр бериб, тўғри тутишга ҳаракат қилди.

— Кетаман, бова!

— Бир ўзинг қўрқмайсанми?

— Қизиқмисиз, бова?— деди Шавкат бепарво.

— Майли, болам, эрта-мерта боянам кел!

Шавкат гандирақлаб йўлга тушганда осмонда саноқсиз юлдузлар жилваланарди...

* * *

Қўлдош саллот Шавкатнинг отаси Насим акани ёшлигидан яхши билади. Қоровулнинг аввалги хотини Насим акага амма. Аммаси уй-жойини ташлаб, бошқа биров билан қочиб кетди-ю, уларнинг авлоди иснодга қолди. Ушанда Насим саккиз-тўққиз ёшли бола эди. Сингисини кўтариб ўйнатиб юрарди. Ҳозирга довр эсида, уйга кирса онаси билан уч-тўрт хотин — бири қўйиб, бири олиб, аммасини қарғарди:

— Тарзингга бедаво чиққур! Илойим, эрсирамай ўл! Суксурдай эринг урушда саллот бўп қон кечиб юрибди, сен бу ёқда... Ҳе, дудинг чиқсин!

— Қўлдошжон тирик қайтса, чопиб ташлайди!

— Касофатинг ўзингга урсин, сен бузуқини! Боянам бу кишим камсамулка эмиш...

Аммаси Насимга туршак берарди. Насим синглисини кўтариб, кўпинча аммасиникига борарди. Аммасининг ўғли Мўминни ўйнатарди. Мўмин-да Насимни кўрди дегунча қийқириб юборарди. Мўмин икки ярим ёшида сандалга тушиб, танасининг кўп жойи куйди. Аммагинаси дунёни бошига кўтариб увлади. Ҳовли одам билан тўлди. Насим ҳам борди. Аъзойи-бадани куйганидан Мўмин ғужанак бўлиб қолган экан. Хотинлар дарров боланинг куйган жойига қатиқ суртишди. Кимдир бригадирга югурди. Уруш пайти эмасми, ҳарбий комиссариатдан бир дўхтир урушга кетгувчиларни текширишга келиб-кетиб юрган эди, ўшанга хабар беришди. У келиб Мўминни обдон кўздан кечиргач, бошини чайқади:

— Танасининг қирқ-эллик фоизи куйган, жуда оғир!

Ҳамма унинг оғзини пойлаб турган эди, гапи ҳукмдек эшитилди. Аммаси фарёд солиб, сочларини юла бошлади. Боланинг онасини кўргандан кейин Болта дўхтир ё унинг ҳуснига маҳлиё бўлди, ё фарёди юрагини ўртади. Ҳарҳолда боягидан юмшоқроқ тушунтирди, одамларда умид уйғотди:

— Лекин тузатса бўлади. Отаси қайда?

— Отаси урушда. Айланай дўхтиржон, нима десангиз розиман, фақат боламни доволасангиз бўлди! Дардингизни олай, дўхтиржон,— деди аммаси йиғлаб.

Дўхтир бунга «ихтиёрим сенда, истаганингни қил, болам омон қолса бўлди» деган маънода тушунганини Насим қайдан билсин! У аммасининг ингичка қошларига, нимранг лабига, буғдойранг юзига, жиққа ёш қора кўзларига зимдан разм солганини Насим қайдан билсин! Болта дўхтир Раҳим бригадирга юзланди:

— Касалхонага жойлаштираман ҳам бўлади-ю, лекин ҳаво совуқ, уйда даволаганим яхшидир.

— Маъқул,— деди шалпайиб ётган мўловини бураб Раҳим бригадир.

— Эмасам менга битта от берасиз. Марказга бориб келиш керак! Менинг отим чарчаган. Тездан керакли дори-дармонни олиб келай.

— Майли.

Тўпланган одамлар сал тинчиб тарқалди. Насим онаси билан аммасиникида қолди. Аммаси йиғлаб ўтирди. Гўё Болта дўхтир келса, ўғли тузалиб кетадигандек кўзи тўрт бўлиб, уни кутарди. Ниҳоят у келди. Мўминга бир-икки хил дори ичирди, куйган жойларига оқ малҳам сурди. Раҳим бригадир қовоғини солиб, хўмрайганча Болта дўхтирнинг ҳаракатини кузатарди. Хотин-халаж нафасини ичига ютди...

Аста-секин қоронғилик тушди. Уйда ҳеч ким қолмади. Ҳамма Болта дўхтирни кузатишга чиқди. Бир Насим билан бир Мўмин қолди. Бироздан сўнг аёллар яна уйга киришди. Аммаси йиғлаб эди, онаси уни юпатди.

— Отдай бўлиб кетади, қўйинг, хафа бўлманг!

— Илоҳим, айтганингиз келсин, янгажон!

Шундан сўнг улар гирмонни қарғаб кетишди. Насим ҳозирга довр элас-элас эслайди, онаси билан аммаси гирмон ҳақида узоқ гапирди. У мудраб-мудраб уйқуга кетганини ўзи ҳам сезмай қолди. Эрталаб кўзини очиб, яна Болта дўхтирни кўрди, яна Раҳим бригадирни кўрди. Болта дўхтир худди кечагидек пўрим кийинган эди. Раҳим бригадир худди кечагидек қовоғи солиқ, кийимлари бир аҳволда эди.

Насим синглисини кўтариб, уззукун аммасиникида юрар, кечқурун синглисини онаси олиб кетар, эрталаб яна келтириб қўярди. Кунлар шундай ўтаверди. Аммаси чўпдек озиб, ранги заъфарон тусга кирди. Болта дўхтирнинг давоси қор қилмади. Мўмин кун сайин оғирлаша бошлади. У кўп ўтмай бу азоб-уқубатларга дош бера олмай ҳаётдан кўз юмди. Бу энг даҳшатли кун сифатида Насимнинг хотирасида қолди. Аммаси айтиб-айтиб йиғлади, фарёд чекди. Қишлоқ аёллари ҳам қўшилиб айтиб-айтиб йиғлашди.

Ушанда саккиз-тўққиз ёшли Насим кейинчалик кўп нарсанинг гувоҳи бўлишини билмасди.

— Энди сен аммангникида тура тур. Бечоранинг кўнгли ярим,— деди онаси.

Насим аммасини яхши кўрарди. Жон-жон деб рози бўлди. У сандалнинг тўрдаги кодагида, аммаси чап томондаги кодагида ётарди. Бир кеча ғўнғир-ғўнғир овозни эшитгандек бўлди. «Уйқусираяпман», деб ўйлади. Лекин товушлар тобора аниқ эшитилиб борарди. Биттаси аммасининг ҳазин товуши, биттасини қаердадир эшитгандек... Насим кўзини очди. Уй ичи ғира-шира, тоқчадаги хира чироқ лип-лип ёняпти. Уй ўртасида ярим яланғоч аммаси дир-дир титраб турибди. Эшик ёнида йирик гавдали... одам. Насим таниди, танидию нафаси ичига тушиб кетди. Кўзларини чирт юмди. Яна очди. Йўқ, туши эмас, ўнги! Кўз олдида Болта дўхтир — жиддий эмас, бу сафар бошқача, гуноҳкордек турарди. Бу сафар қовоғи солиқ, хўмрайган Раҳим бригадир йўқ эди. Бу сафар ярим кеча... Болта дўхтир алланималар деб ғўлдирарди.

— Кўйи-инг!— деди аммаси инграб.

— Нимадан кўрқасиз, ёлғизлик жонимга тегди, хўп денг!

— Кетинг! Худо хайрингизни берсин, тезроқ кетинг! Ахир эшитган қулоқ нима дейди? Ҳозир анави бола турса, нима деган одам бўламан? Тезроқ кетинг! Кети-инг!!!— дея яна ингради аммаси.

— Одамлар билиб ўтирибдими? Болага келсак, ўзингиз баланд гапириб уни уйғотасиз ҳали! Келинг, кўп тихирлик қилманг!— деб Болта дўхтир хиёл олдинга ташланди.

Насимнинг нафаси ҳалқумига тикилди. Мушталари тугилди. Аммаси титраб-қақшади:

— Яқинлашманг!

Шу биргина сўз Болта дўхтирни жойида таққа тўхтатди.

— Шунақами?

— Шунақа.

— Майли, ихтиёрингиз,— деди Болта дўхтир.— Лекин билиб қўйинг, мен сизни...

У севаман дедими, йўқми, Насим аниқ эшитмади. Бунақа ҳолга биринчи марта дуч келиши. Ҳарҳолда, шунга ўхшаш гап қилди, бир нималар деб вағир-вуғир қилиб чиқиб кетди. Аммаси анчагача серрайиб турди. Сўнг тўрдаги кодакка — Насимнинг ёнига тикилди. Насимни иссиқ бағрига олиб маҳкам қучоқлади. Юз-кўзидан ўпди, кўз ёшлари Насимнинг юзини ювди. Хўрликдан, аламдан Насимнинг-да кўзидан ёш чиқиб кетди. Аммагинаси титрарди. Насим ҳам титрарди: «Катта бўлсам... катта бўлсам...» Лекин аммасига билдирмади. Аммаси ҳам сезадиган ҳолда эмас, ўз дарди ўзига етарди...

* * *

Замира китоб ўқиб ўтирганида уйга Жамил кириб келди.

— Бунча кеч, дарсинг тугаганига икки соат бўлди-ку! Кўчама-кўча санқигунча дарсингни тайёрласанг бўлмайдими? Уст-бошингни расво қилибсан-ку!

Унинг койишини Жамил парвойига илмади. Аллақайси қўшиқни хиргойи қилиб, кийимларини алаштириб чиқди.

— Ўт тез, чойингни ич-да, кейин дарсингни қил!— деди Замира ўқиётган китобидан кўз узмай.

Бирдан Жамил юмшоқ тортди. Ялинишга ўтди:

— Опа, мисолни ишлаб бер! Ҳеч тушунмаяпман, хўп дея қол!..

Замиранинг ҳам кўнгли юмшади. Китоб-дафтарни очиб кўз югуртирган. укасидан сўради:

— Ун олтига ўн бешни қўшсак, неччи бўлади?

— Ун олтига ўн бешни қўшсакми... йигирма-а... йигирма-а... Опа. ўзинг айта қол!

— Ҳа муғомбир, менга ишлатмоқчисан-да. Ўттиз бир бўлади, такрорла!

— Ўттиз бир бўлади.

— Ёз!

Жамил ёзди. Шу тариқа у Замирага уй вазифаларини бажартириб олди. Ишини битириб чиқиб кетаётганида, опаси унинг йўлини тўсди:

— Қаёққа?

— Кўчага.

— Ойим келгунларича овқат пиширишимиз керак. Сен пиёз арчасан!

Жамилнинг юзи буришди.

— Дарс тайёрлайвериш миям суйилиб кетди. Бироз ўйнаб келай!

— Олдин менга ёрдамлаш! Ярим соатда масаллиқ тайёр бўлади, кейин ўйнайсан!

— Пиёз арчасам, кўзим ачишади,— деди Жамил ва лип этиб ўзини кўчага урди.

Замиранинг оғзидаги оғзида, бўғзидаги бўғзида қолди. Нима қиларини билмай Шавкатларникига ўтди. Шавкат ланка ясаб ўтирган экан.

— Биласанми, мен нега келдим?— деди Замира унинг ишини кузатиб ўтириб.

— Йўқ.

Замира келишининг сабабини худди биров эшитиб қоладигандек қулоғига айтди.

Бу гапни эшитиб, Шавкатнинг юрагига ғулғула тушди...

— Бўпти, ўйлаб кўраман,— деди у.

* * *

Кимдир қақираётгандек бўлди. Қўлдош саллот экан. Қўлдош саллотни ёш десангиз бинойидек соқол-мўйлови бор, қари десангиз эртаю кеч вино ичиб юргани-юрган. Шавкат иккиланиб Қўлдош саллотга яқинлашди.

— Нима дейсиз, бова?

— Ай, болам, бир иш айтсам қиласанми?

— Қиламан.

— Уйга бориб бийингга айт, менга чап енги йиртиқ чопонимни берсин! Кўмир туширайканла, де!

Қўлдош саллотнинг уйи мактабдан икки юз метр чамаси нарида. Бованинг қизиқ

одатлари бор. Кези келганда директору раиснинг гапини тан олмайди. Уларнинг аччиқ-аччиқ гапларига пинагини бузмай кундадек ўтираверади. Баъзан қуруқ ўтиндек дарров «пов» этиб ёнади. Гоҳида ёш болага ишониб «сир айтади». Умуман бу одамнинг ичидагини тушуниш қийин.

Шавкат тўнни олиб келганида Қўлдош саллот чой дамлаётган эди. Қоровулхона кичкинагина, эшик томондан газ плита ва оёқ кийимлари учун жой қўйилган, қолган қисми ердан бир метр чамаси сўри қилиб кўтарилган. Утган-кетгани сўраб-суриштириш учун мактаб дарвозаси томонга бир дераза очилган. Орқа томонда эса, туйнукчаси бор. Бова пиёласини чайқаб шу туйнукдан тўкди.

— Абит қилдингми?

— Йўқ.

— Утир эмасам, қорнингни тўйғаз, жинғироққа ҳали вақт кўп!

— Раҳмат, емайман.

— Утир деяпман!

Шавкат нима қиларини билмай, қоровулнинг рўбарўсига чўкди. Бова унинг ҳадиксирашини, кўзларини мўлтиратиб боқишини, гуноҳ иш қилган кишидек ўнғайсизланишини кимгадир мэнгзади. Таниш, жуда таниш, қаердадир кўргандек. Одам одамга ўхшаши мумкин. Тавба, унинг ҳадиксирашини, ўнғайсизланишини қаранг!

— Отинг нима эди, болам?

— Шавкат.

— Кимнинг улисан?

— Насим аканинг.

Бирдан ҳаммаси ойдинлашди. Бованинг юраги орзиқди. Мусалламга ўхшайди. Йўқ-йўқ, унинг ҳадиксираши, ўнғайсизланиши Мусалламнинг ҳадиксираши, ўнғайсизланишига ўхшайди. Худди ўзи, қуйиб қўйгандек. Аммо Қўлдош саллот Шавкатга сездирмади:

— Ай, болам-а, Насим сенга ака бўладими?

— Йўқ.

— Эмасам, ака дема-да! Уқияпсан-ку, Насим Салимовнинг ўғлиман, де!

— Насим Салимовнинг ўғлиман.

— Даданг яхши юрибдими? Лекин узи дуруст одам, апирисликни билмайди.

— Яхши,— қисқа жавоб қилди Шавкат.

Қўлдош саллот Насимни болалигидан яхши кўрарди. Ҳали Мусал қизлигидаёқ Насимни танирди. Қачон қарамасин, Насим Мусал аммасининг изидан эргашиб юрарди. Аввалига Қўлдош болакайдан хафа бўлди. Кейинчалик кўникди. Бир-икки дафъа Насим ўзи билмаган ва сезмаган ҳолда уларнинг учрашишига сабаб ҳам бўлганди. Уша пайтларда Қўлдош бўктар 1га ўхшаш алламбало кийимларни кийиб юрарди. Бу кийимлар қаердан келганини ҳатто ўзи ҳам билмасди. Насим уни саллот амаки, деб атарди. Баъзан саллот амакига бораман, деб хархаша қиларди. Аммаси унга «Сен мунақа қилма, саллот амакингдан буларга гапирма», деб бир-икки тайинлади. Ушанда Насим ҳайрон бўлган эди. Аммаси туршак берганидан сўнг, гапирмасам гапирмай, деб мурғак қалбидан ўтказди. Насимнинг унга эргашishi аммаси учун яхши, ҳарҳолда маҳобат камаяди. Қўлдош саллот Насимга чақмоқ қанд бериб, харсанг тош панасига ўтирғизиб қўярди. Узи эса, негадир тошнинг нариги томонига ўтиб ўтирарди. Аммаси ҳам унинг ёнига борарди. Бир гал Насим уларнинг тани бирлашиб кетганини кўрди. Кейин кетамиз, деб хархаша қилди.

Кейинчалик Қўлдош саллот ичида «Насим ўзи сезмаган ҳолда бизни қўриқлади», деб ўйлаб юрди. Мусал сермайл эди. Қўлдош ёшлигига бориб, даҳл қилиб қўйса, тўйдан кейинги кечада расвои жаҳон бўлмасмиди? Муаккал кампирлар келиннинг ийналмагига қулоқ тутмайдими? Ким деган йигит бўларди?

Мусаллам билан эндигина турмуш қурган пайтларида эса, у Насимни бўйнига туяқоziқ қилиб миндириб оларди. Болакай жажожи, юмшоққина қўлчалари билан унинг сочини юлқиларди. Бу Қўлдош саллотга хуш ёқар, ўзи ҳам шундай ўғил кўришни дилдидан истар, ой деса ой, кун деса кун дегулик хотинига зимдан разм солиб, унинг кун сайин тортилаётган қўйлагини кўриб ич-ичидан қувонарди...

Қўлдош саллот урушдан қайтгач, Насим ундан қочиб юрди. Бир кун тўсатдан иккови тўқнаш келди. Насим изига бурилиб қочмоқчи эди, Қўлдош саллот уни тўхтатди:

— Ай, Насимбой, нега мендан қочасан?

Насим «шўлқ» этиб бурнини тортиб қўйди-да, индамай бир ерга, бир унинг пўрим кийимига қараб тураверди.

— Қани, яқинроқ кел-чи!

Насим кўрқа-писа унга яқинлашди.

— Кўрқма, истасанг мен сенга...— дея у чўнтақларини титкилади. Қўлга илингулик

ҳеч нима топмагач, бирдан ҳайрон бўлиб турди-да, нима қиларини билмай деди,— юр уйга, сенга битта мидоль бераман, во!

Насим орқага тисарилди.

— Ай, Насимбой, Насимбой, мени танимадингми? Мен Қўлдош яз... ҳалиги, саллот амакинг бўламан! Танидингми ўзи?

Насим таниганини бош эгиб билдирди.

— Таниган бўлсанг нега чўчийсан?

— Мени урмайсизми?

Қўлдош саллотнинг юраги «шув» этиб кетди. Пича кайфи бор эди. «Яқинлашма, деб ўргатишибди-да,— деб ўйлади.— Ай, кўтир дунё-ей, кўтир дунё. Менга акун ишо-нишмайди. Аламдан бир бало қилиши мумкин, деб ўйлашади». Қўлдош саллот ютинди:

— Урмайман, ким айтди, уради, деб?

— Жўраларим айтди, маст бўлса, ҳаммани сўқади, деди. Катта пичоғингиз бор экан. Мусал аммамминан эрини сўяман, деб юрганакансиз!

— Ай, Насимбой, Насимбой, саллот амакингди кўнглини сен билмайсан,— деди у юраги тўлиб. Негадир шу болага кўнглини очгиси келди.— Қон тўкқандан акун не наф? Қисталоқ урушда йигитларнинг оғзидан оқиб ётган қонини кўриб, раҳмим келган-ки, шуларни ҳам бир она туққандир, деб. Гитлер шималик қилиб уруш очмасаки, шу гаплар йўқ эди. Ай, Насимбой, ўзинг айт, одам одамга ғозий бўлса, яхшими? Боянам бир-бирига қарши алламбало кўрқинчли милтиқларни ўйлаб топгани-чи! Ана акун қисталоқ гирмоннинг иши олдида Мусалламнинг иши кичкинагина кўринади. Ай, Насимбой, мен шунақаманми, а, шунақаманми?

— Йў-ўқ,— деди Насим кўрқа-писа.

— Кўзимга чўп суққанларга қасд қиламанми? Худога солдим! Эмасам, ҳозирга довур юрармидим? Ай, Насимбой, сенга шунча манак урганимминан бир нимага тушу-нишинг маҳол. Саллот амакингди сен билмайсан, Насимбой...

Насимни кўрганда, истаса-истамаса Қўлдош саллотнинг эсига Мусаллам тушади. Хаёлан у билан гаплашади: «Ай, Мусал, нега мундай қилдинг? Е мени урушдан қайтмай-ди, деб ўйлаб эдингми? Қайтмаганим-ку, яхши эди-я, мундай расвогарчиликди кўрма-ган бўлардим!»

«...»

«Мўминни эҳтиёт қил деб эдим, лоақал шу гапимга қулоқ осмабсан. Мўмингинам тирик бўлганда сени тергаб ўтирмасдим. Истасанг ўзим жавобингни берардим. Мени кўп манак урдирмай айт-чи, нега Мўминни сандалга туширдинг?»

«Атай қилибманми, дадаси».

«Дадаси дема-да, Мусал! Акун мен сенга номаҳрамман.»

«Мен атай қилибманми? Ўзимнинг ҳам юрагим куйиб адо бўлди-ку! Нима қилай,

одам баъзан ўзига қарши боришга мажбур бўлар экан. Муни сиз яхши тушунасиз-ку!»

«Тушунаман, Мусал, тушунаман, мен сени айблаётиманми? Сўраётиман, Мўмин-ни нега эҳтиёт қилмадинг деб?»

«Аслида сиз ҳам, мен ҳам бахтсиз бўлиб туғилганаканмиз. Йўқ, сиз-ку ҳали бах-тингизни топиб кетасиз. Мен қилмишим учун жазоимни тортяпман. Лекин Мўмин-нинг ўлимида заррача бўлса-да, айбим йўқ. Пешонада эзилгани шу бўлса, мен нима қилай? Айтинг, дадаси, мен нима қилай?»

«Ай, Мусал, қўй, юрагимни ўртама, аслида ҳаммасига қисталоқ гирмон айбдор.»

«Мени кечиринг, дадаси!»

«Ай, Мусал, соб бўлган юрагимни ўртама, дедим-ку! Мен сени аллақачон кечириб эдим».

Қўлдош саллот ич-ичдан Мусалламни кечирिशга урингани билан асло бундай қилолмасди. Ўзича тантилиги тутар, ҳар нарсани кўнглига олмасликка ҳаракат қилар, лекин бунинг уддасидан чиқа олмасди. Насимни кўрганда негадир кўнгли бузилар, яна ичда Мусалламни айбларди. Насим дўст чиқиб қолди. Муносабатлари бузилиб кетма-ди. Ҳатто Насимнинг Рўзигулга уйланишига ҳам Қўлдош саллот сабабчи. Ўзи дилкаш одам, оддий, содда кишиларни ёқтиради. Фақат ичса, ўзини йўқотади. Икки-уч марта Насимни ҳақорат қилди:

— Ҳамманг бир гўр,— дерди у жазаваси тутиб.— Амманг ҳам, сен ҳам бир гўр! Аммангни барибир ўлдираман! Ҳамманг бир бўлиб Мўминнинг бошини единглар!

Оғзидан кўпик сачратиб сўкинарди, хумордан чиққунча сўкинарди. Бу эса, ўз навбатида уларни бир-бировидан узоқлаштирди. Бора-бора Насим катта бўлиб, бунақа гапларни малол оладиган бўлди.

Фалакнинг гардиши айланиб бугун қаршисида Насимнинг ўғли ўтирибди. Бўйи узайиб, овози дўриллаб қолибди. Исми нима эди, дарров эсдан чиқарди? Демак қариб-ди. Хотира қолмабди.

— Ай, болам, отинг нимайди?

— Шавкат.

— Болам-а, майиздан е!— деб қоровул жулдур ёстигининг остидан битта шиша чиқариб олдига қўйди.

Шавкат чўчибми ё қорни очлигиданми, майиз билан нон чайнашга тушди. Қўлдош саллот бир-икки пиёла вино ичиб олгач, сергап бўлиб қолди. Шавкатнинг нон чайнашига тикилиб, яна эсига Мусаллам тушди. Юртдан узоқларда юрганда Қўлдош саллот Мусаллам билан Мўминни қаттиқ соғинарди. Ҳеч ким бунчалик соғинмас, деб ўйларди у ўзича. Хужумга ўтиш олдидан Мусаллам билан Мўминнинг суратини қўйнидан олиб бир кур кўрар, гўё сарғайган сурат унга журъат берарди. Умуман у хотинидан хат келишини интиқлик билан кутарди. Мўминнинг хатти-ҳаракати ҳақидаги гапларни ўқиб беихтиёр жилмаяр, юраги орзиқиб, кўзидан ёш чиқиб кетарди. Ҳозирга давур эсида. Раҳим бригадирнинг хати тақдирини ўзга дунёга буриб юборди.

«Анча илгари ўғлинг Мўмин сандалга тушиб, баданининг кўп жойи куйиб эди. Қўлдошжон, шу боланг пешонангга сиғмади, тақдир экан-да, иним...»

Қўлдош саллот бу жумлани ўқиб гангиди. Ақл бовар этмайдиган жумла эди-да! Кўзи ҳеч нимани илғамай, бутун вужуди ҳувиллаб қолди. Бу нима деган гап? Қўлдош осиймики, ўғлидан айрилган бўлса?! Охират бўлдимики, ёлғизи, суянган тоғи Мўминидан айрилса! Асли бу дунё фано! Асли бу дунё фано!!! Бақо эмас бу дунё! Бақо эмас!!! Қандай бедодликки, Қўлдош саллот қулунидан айрили-иб ўтирса! Урушда, ҳар минутда, ҳар дақиқада ўлиши мумкин бўлган урушда у тирик юрса-ю, ўғли дунёнинг нариги чеккаси, энг овлоқ жойда, энг тинч жойда ўлиб кетаверса, алам қилмайдими? У икки-уч марта яраланиб, ўлимдан қолиб, жанггоҳларда қон кечиб юрса-ю, зурёди дунёнинг энг чеккасида ўлиб кетаверса! Ишонган боғим, суянган тоғим, мендан қоладиган тирноқ шу, дея кўнглини чоғлаб юрса-ю, бугун ўйлагани сароб бўлиб чиқса, алам қилмайдими? Бошқа юртларда ажали етиб ўлса-да, армони йўқ эди унинг. Чироғини ёқадиган зурёди бор эди. Мусалламга қийин бўлди-ей, қийин! Аёли бечора бу дардга чидаёлмай адоий тамом бўлгандир. Ай, дунёи бевафо, дунёи кўтир, Қўлдош саллотнинг айби нима? Нима унинг айби? Фалак, ҳеч қурса Мусалламга раҳминг келмадими? Қўлдош саллот қайтгунча ёлғизликка чидармакин? Ахир у товус эмас-ку, жуфт бўлмай тухум қўйса! Қизиталоқ гирмон қачон чекинадию Қўлдош саллот юртига қайтади? Қачон Мусалламнинг кўнглини кўтарарди? Кечагина эмасмиди, жўраларига ўғли ҳақида завқ билан гапиргани? Суратини кўрсатгани? «Худди ўзинг, кичкина Қўлдошча» дейишгани? Қўлдош саллот ўғлини олим қилмоқчи, катта ўқишга ўқитмоқчи эди. Демак, йўқ ўғли ҳақида ўртоқларига завқланиб гапириб берибдими? Суратини кўрсатибдими? Ҳаётда йўқ ўғлини катта ўқинида ўқитмоқчи бўлибдими? Мусалламнинг кўзи қайда эди? Ёш болани ҳам сандал ўқинига қўядиларми? Ай, Мусаллам, Мусаллам, нега бундай қилдинг? Ахир билмасмидинг, Қўлдош саллот душманнинг ўқига учса, ундан ким қолади, нима қолади, деб ўйламабмидинг? Қўлдош деган одам дунёдан изсиз ўтиб кетиши мумкин, деб ўйламабмидинг?

У кўзлари жиққа ёш бўлиб, хатнинг давомини ўқиди:

«Эр бошига иш тушса билинади, иним. Бардам бўл! Бу хатни ёзиш мен учун ҳам қанчалик оғир эканлигини биласанми? Мен айтмасам-да, бир кун хабар топардинг. Уша сен яраланиб, госпиталкада ётганинда, яъниким хатинг узилиб қолганида боянам хунук бир воқеа бўлди. Бу бутун қишлоқ учун исноддир. Мўминни даволаш учун Болта деган бир дўхтир келиб-кетиб юриб эди. Мусаллам ўшаминан қочиб кетди. Дўхтирда нима айб? Яъниким ғунаҳини кўзини сузмаса, буқача ипини узмайди. Лекигин сен ноумид бўлма! Пешонангга ёзилгани шу экан-да! Хайр эса, бардам бўл, ўғлим! Дуои жонингни қилиб, Раҳимбой.»

Баъзан инсон ғайритабиий равишда ўзини одатдагидан бақувват ҳис этади. Бирданига Қўлдош саллотнинг бошига иккита тўқмоқ тушди. Биринчи тўқмоқ зарби уни гангитиб, юрагини ўртаб юборди. Иккинчи тўқмоқ уни йиқитиши керак эди, лекин Қўлдош саллот йиқилмади. Гўё шундай бўлиши керакдек, ўзини ишонтирди. Телба кишидек хаёл сурди.

Мўмин туғилганида у қандай севинганди. Ҳатто доя кампирни қучоқлаб олганди.

— Иби саққо, муни қилиғини қаранглар! Иби, ҳозиргиларди уяти қолмабди. Қўйвор-э! Бованг мени кундузи қучоқлашга уялади-ю, сен уялмайсанми, болам?— деганди доя кампир.

Қўлдош овозини баралла қўйиб қичқирганди:

— Э-ҳей, мен ота бўлдим! Мен ота бўлдим!

— Иби саққо, бақирма-е!— деганди доя уришиб.

Қўлдош ўшанда илк бор оллоҳ таолонинг борлигига дилдан ишониб, ўғлини Мўмин дея атаган эди...

У ўзимга олмайман, дегани билан барибир чўкди. Ёмон чўкди. Нега бундай бўлганига ҳеч ақли етмасди. У-ку, немислардан беш-олтитасини қонига белагандир. Аммо Мўминда нима айб? У суратда сочлари қоп-қора, жингалак эди. Отаси қаттиқ яхши кўрса, боланинг сочи жингалак бўлади. Ҳақ гап экан. Мўминнинг юзлари лўппи-лўппи, оппоқ эди. Кўз қорачиғи тимқора, бурни ингичка, уч томони думалоқ эди. Мўмин энг аввал «дада» деган сўзни айтган. Мусаллам деразадан тушаётган офтобга уни ўтқазиб қўярди. Мўмин ўйинчоқларини титкилаб-титкилаб зерикканида ўзи ҳам билиб-билмай «дада»ларди.

Кейинчалик одамлар Қўлдош саллот таносил¹ касалига учрабди, дея гап тарқатишди. Бу унчалик тўғри эмас. У таносух² га йўлиққан эди. Бундан ўзи ҳам хафа бўлмасди. У ўғли билан учрашганида, негадир Мўминни бошқача тасаввур қиларди. Тасаввур қиларди эмас, бошқача кўрарди. Бунинг сабабини ўзи ҳам билмайди. Ҳозирга довур ҳайрон. Ахир Мўминда нима айб? «Айб Мусалламда,— деб ўйлайди баъзан.— Мусал ўша дажжолминан учрашиши керак эди. Мўминнинг ўлими эса, бир баҳонаи сабаб. Гувоҳлар йўқ, зино қилишган. Менинг муқаддас уйимни, кўрпа-тўшагимни булғашган. Мусал ўша маддоҳга ишонган. Ҳайҳот, мен ҳали тирик эдим-ку, ўлганимда ҳам идда муддатини ўташи шарт эди-ку!»

Қўлдош саллот Мусалламнинг ярим яланғоч ҳолда ўзини Болта дўхтирга инъом этганини тасаввур қилди. Майкачан, иштончанг бангисифат ёр ҳирсга берилган ожиз жувонни зоҳиран қўғирчоқдек ўйнарди. Интиқом Қўлдош саллотнинг тишларини ёғжирлатиб юборди. Узоқ дилхушлик, ҳаддан ошиш, бировнинг тўшагини булғаш, риндонна ишрат тўшаги булғанган кишини ғазаблантириши табиий. Мусалламнинг номахрамга ошқора жазб этиши Қўлдош саллотга ёмон таъсир қилди. Назорат қилгувчи бўлмагач шу экан-да! Хотинга инонган шу экан-да! Қўлдош саллот «Мусал асл хотин, бевафо эмас», деб ўйларди. Хотинга инонманг экан-да! Бир хотиннинг макри қирқ эшакка юк, деб бежиз айтишмаган экан-да! Мана, энди ҳаммаси тамом. Қўлдош саллотнинг бошқа ғами йўқ. Уғли йўқ, хотини йўқ. Бир ҳовли-жойини демаса... Айтмоқчи, зурёдсиз, хотинсиз ҳовли-жойининг кимга кераги бор?

«Ўлиб кетсанг-да, ўғлим етим, хотиним бева бўлиб қолади, демайсан, — ўйларди у. — Ҳеч нимадан ташвишланмайсан, фақат урушаверасан, урушаверасан! Гирмоннинг йигитларини қирасан. Ай, Қўлдош, ниҳоят бир куни сенга-да навбат етади, энағар немиснинг битта дайди ўқи тегади. Ушанда қиш бўлса, оппоқ қор устида қип-қизил қонинг сизади. Баҳор ёки ёз бўлса, кўк майсалар қонингминан бўялади. Куз бўлса, сарғайган ўтлар қонингдан қизғиш тус олади. Кузда ўлганинг дуруст, уфқда қизариб ётган шафақ мисол ўз қонингга беланиб, ўли-иб ётасан! Мазза, ўялпсан-у, кўнглинг суст, ҳеч нимадан ташвиш тортмайсан. Ай, Қўлдош, етим қоладиган ўғлинг йўқ, бева қоладиган хотининг йўқ, ётавер акун мазза қилиб!»

Қўлдош саллот ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келди. Ҳақиқатан ҳам унга нима! Бир бошга бир ўлим бор! Юрадим энди куйиб-нетиб! У урушдан соғ қайтмаслигига ишонарди. Бир кун эмас, бир кун ўққа учаман, дерди ўзига-ўзи. Борди-ю, ўлмаса-чи? Миясига чақмоқдек урилган бу фикрдан унинг кўзи ярқ очилиб кетди. Дарвоқе, ўлмаслиги мумкин-ку, унда нима қилади? Қайси юз билан қишлоғига қайтади? Одамлар нима дейди? «Ана, жони темирдан экан, Қўлдош саллот келяпти, қани, ким кутиб олади?» демайдимми? Тўй-маъракада битта-иккита оғзи шалоғи таъна қилмайдимми? Йўқ, бундан кўра ўлгани яхши. Улмаса-чи? Ул-ма-са-чи?

Унда ҳам барибир қишлоғига қайтади. Топади, унга хиёнат қилган Мусалламни. Тўшагини булғанган ўша одамни ҳам топади. Айтадиганини айтади: «Икковинг тўшагимни булғаб эдинг, мени қайтмайди, деб ўйлаб эдинг, мана, мен келдим! Мен боянам қайтиб келдим!»

Ушанда нима дейишини ўзи билади, хумордан чиққунча сўқади. «Ғинг» деса, иккаласини-да қўшмозор қилади.

Қўлдош саллот ҳақиқатан-да урушдан тирик қайтди. Хиёнат қилган Мусалламга, тўшагини булғанган Болта дўхтирга гапирадиганини гапирмоқчи эди. «Ғинг» деса, икковини-да ҳисобини қилмоқчи эди...

* * *

Шавкат ҳам бова ҳақида тўхтовсиз ўй сурарди. Уйининг ниҳояси шу бўлдики, бова мактаб қоровули, унга яқинлашиб янги йил байрами арафасида қорбобо билан қорқизнинг кийимини олса мумкин, қўлга тушганда ҳам бова унга ёрдам беради. Мияси келган фикрдан суюниб, секин қармоқ ташлади:

— Бова, мен ҳар куни келсам, йўқ демайсизми?

Қўлдош саллотнинг чайнаётган нони оғзида қолди. Шавкатга тикилиб турди-да оғзидаги нонни зўрға ютди.

— Кел, болом,— деди негадир мулоим тортиб. Кейин қўшиб қўйди. — Ай, билам-ов, бир гапинг борга ўхшайди-ёв!

— Йўғ-е!

Шавкат бу фикрини Замирага ҳам айтди.

— Қўй-э, ҳушёр бўлиш керак! Қўлдош саллот яхши одам эмас, доим ичиб юрад. Ҳаммани қўйиб, ўша ёрдам берадимми? Ёмондан кўрқ! Ўзимиз бир иложини қиламиз,— деди Замира ўйламай-нетмай.

Шавкатнинг жаҳли қикди.

¹ Таносил — жинсий аъзолар касаллиги

² Таносух — руҳнинг кўчиб юриши.

— Сен мунақанги гап қилма,— деди хафа бўлиб.— Қўлдош бова яхши одам! Ичган бўлса, аламдан ичади.

— Ёрдам бераман, деб ишни расво қилмасин яна. Бир тутқаноғи тутса борми...

— Одамларнинг гапига ишонаверасанми?

Замира у деса, Шавкат бу деди. Иккови роса тортишди.

— Мен сирни бовага айтаман, деганим йўқ-ку! Қоровул қоровул-да! Бир гап бўлса, ёрдами тегади.

Охири Замира қўлини силтади.

— Бор-е, ўзинг биласан, лекин сирни айта кўрма!

Шавкат бова билан яқинлашиб, одамлар ўйлаганидан бошқачароқ эканини билди. Бова баҳорда селда қолган, кейин ўзини ўнглаб ололмаган дарахтга ўхшайди. Унинг юраги тўла дард. Лекин яхши одам. Тўғри, у кўп ичади. Аммо ичишининг сабаби бор. Ичса қора от келармиш, бу от билан ўғлини кўргани борармиш. Ҳатто бир гал ичиб олиб, Шавкатга «Қара-чи, қора от келибдимми?» деб буюрди. «Йўқ» деган эди, роса хафа бўлиб, тагин ичди. Шунақа вақтда оғзидан кўпик сачратиб сўкинар, йиғлар, кимгадир ялинар, илтижо қилар, охири йиғлаб-йиғлаб ухлаб қоларди. Шавкат эса, жуда ачинарди бовага. Нега одамлар қоровулни хушлашмайди, дея ўзига-ўзи савол беради-ю, бу саволга жавоб тополмайди. Шу-шу Қўлдош саллотнинг тақдири уни қизиқтириб қолди. Бўшади дегунча, унинг олдига чопади, лекин бугун дарсдан сўнг қоровулхонага кирса, бова йўқ экан. Ҳувиллаб бирпас ўтирган эди, келиб қолди.

— Ай, ҳа, уйингга кетмадингми?— деди у.— Бовангда ишинг борми?

— Ўзим шундай.

— Сен бола, бовангди гирдига ўралашиб қолдинг. Бир гапинг борга ўхшайди, айтмайсан-а!

— Йўқ, нега энди...

— Айтмасанг айтма. Болам, мен бир оддий қоровул бўлсам.

— Йўқ, айтаман. Айтайми?

— Айт, болам-а, мендан сўраб ўтирасанми?

— Ҳалиги...— Шавкат гапни нимадан бошлашни билмай қолди.— Ҳалиги, менга ёрдам берасизми?

— Ёш бошингга нима ташвиш?

— Бу иш сизга чўт эмас, бова.

— А-а, шундоқми,— дея хурсанд бўлди Қўлдош саллот. У ширакайф эди.— Бовангди қўлидан келадими ишқилиб? Ай, болам-а, кўнгилди кўтардинг-ку! Хўп эса, акун гапингни эшитайлик!

— Менга анув хонадан қорбобоминан қорқизнинг кийимларини олиб берсангиз! Бова анграйиб қолди.

— Кийимни нима қиласан? Ай, афсус, иложи йўқ-да, болам. Олиб беролмайман! Шавкатнинг тарвузи қўлтиғидан тушди. Инонган тоғи шундай дегач, нима қилсин?

— Нимага керак эди ўзи?— деб сўради Қўлдош саллот Шавкатнинг руҳиятини кўриб.

— Бу сир, ҳеч кимга айтмайсизми?

— Айтмайман-э!

— Замира — қорқиз, мен — қорбобо бўлиб, болаларга совға улашмоқчи эдик. Қўлдош саллот анграйди.

— Қизиқ гап қилдинг-ку, болам!

— Кийимларни олиб берсангиз, ҳозир уйга элтиб қўярдим.

Қўлдош саллот бирдан ўзгарди:

— Юр, олиб бераман!

Шавкат кийимларни қўлтиқлаб кетаётган эди, Қўлдош саллот уни яна гапга тутди.

— Буларни яшириб қўй-да, сўгин югуриб уйга бор. Бийинга айт, битта кичик банкада вино бераркансиз, де! Ай, оёғингди қўлга олиб, чоп лекигин. Боянам кутавериб, бовангдан тоқати тоқ бўлмасин.

Шавкат бир юриб, бир чопиб, йўлга тушди. Бова унинг изидан тикилиб қолар экан, эсига яна Мусаллам тушди. Гап йўқ — Мусалламга ўхшайди!

* * *

Ушанда Қўлдош саллот фронтдан соғ-омон қайтди-ю, Раҳим бригадир ёзганидек бўлиб чиқди. Ҳовли ҳовлига ўхшамайди, деворлари нураган. Каламушлар ҳамма жойни кавлаб ташлаган. Ҳовли юзини, супаларни шўра, янтоқ босган. Хайрият, Раҳим бригадир бор, ерга ул-бул экирибди. Бирпасда ҳовлини одам босди. Ҳамма Қўлдош саллотни қўришга ошиқади. Эшитган одам сувдек оқиб келаверди. Биров ўзининг эрини сўрайди, биров ўғлини. Хуллас, Қўлдош саллотни саволга кўмиб ташлашди:

— Болам, Мансур уканг қани? — деди Салима хола.

Бечора, қариб қолибди, юзларидаги ажин минг йиллик дарахтнинг илдизидек, сочлари ҳам оппоқ оқарибди.

— Мансурми? — деди Қўлдош саллот ҳайрон бўлиб. Кейин нима деярини билмай Раҳим бригадирга юзланди.

— Мансурвойдан хат келганига уч кун бўлди. Йўлдан ёзибди, боряпман деб. Ҳозирга довура дараги йўқ, шуни сўраяптилар.

Қўлдош саллотнинг кўнгли кўтарилиб, илжайди, ҳазиллашгиси келди:

— Ай, хола, хола-ей, Мансурни сўраманг! Йўлда — Тошкентда қолиб кетди. Юр, бечора онанг кутиб ўтиргандир десам-да, унамади.

— Иби, нима учун унамади, болам? — дея холани ташвиш босди.

— Асли шу ўғлингизнинг ёшлигидаёқ қадам олиши бежо эди. Нима эмиш. Тошкентда ишлаб, пул топиб, хотин олиб, сўғин келармиш. Шу ёқлардан хотин оламан, эмасам уйга қайтмайман, деди.

— Болам, қўй, ҳазиллашма, Мансурим унақа эмас!

— Сизга ёлғон айтаманми?

— Иби, каппам куюбди-ку! Уришиб-уришиб изга солсанг бўлмайдими, болам? Ё ёлғонлаясанми?

— Ие, сизга ёлғонлайманми? Агар ёлғонласам ўлган қарға кўзимни чўқисин.

— Қўй, қасам ичма, болам! — деди Салима хола Қўлдош саллотнинг гапига чиппачин ишониб.

Саллот баттар авж олди:

— Мен у аҳмоққа тушунтирдим, юр, қишлоқда ҳам қизлар сочини тараб сени кутиб ўтирибди, хотин қуриб қолибдими, дедим. Тўғри айтибманми?

— Тўғри, болам, тўғри. Кейин Мансур нима деди?

— Уйланиш учун пул керак, дейди. Шунинг учун ишлаб пул топаман, дейди.

Хола бирдан жонланди.

— Иби, машколсин у бир. Уйлангинг келганакан, онангга айт! Иби саққо!

— Мен айтдимки, Салима холамининг сендақалардан уч-тўрттасини уйлантириб қўйишга қурблари етади, дедим. Тўғри айтибманми?

Хола ўғлининг ташвишини унутиб, ялпайиб ўтириб олди.

— Иби, тўғри айтибсан, болам, қурбим етади!

— Биласизми, боянам нима дедим? Мен айтдимки, дадангдан бир хум тилла қолган, шу тиллалар ҳозир Салима холамда, дедим. Тўғри айтибманми?

— Тўғри, болам.

Холанинг соддалигидан ҳамма кулди. Ўзи эса, буни сезмади. Қўлдош саллот ҳазилини давом эттирди:

— Боянам у худдонамга айтдимки, Салима холам шу тиллаларни ҳовлининг ўртасига кўмиб қўйиб эдилар, жойида турибди, дедим.

— Ҳамма гапинг тўғри, — дерди ҳамон Салима хола ҳазилни тушунмай. Кейин бирдан жиддий тортди: — Иби, қайси тиллаларни айтяпсан, болам?

— Ҳовлининг ўртасига кўмилган тиллани-да!

— Иби, мен ўлай, ҳовлининг ўртасига кўмилганини сен қайдан биласан?

— Биламан-да!

Қўй, болам, ҳазиллашма, боянам одамлар ул-бул деб ўйламасин. Битта инангдан бошқа нима бор? Холангни манак урдирасан-да, а?

— Ие, нега сизни манак урдирай! Ҳали ёлғон десангиз-чи?

— Ёлғон-э? Ўзи урушдан зўрға омон чиқдик-ку! Тилла қайда!

— Тиллангиз бор, эмасам нега Мансурга ўхшаганларнинг уч-тўрттасини уйлантиришга қурбим етади, дедингиз?

Хола мункир келди.

— Қачон айтдим?

— Ҳозир.

— Айтганим йўқ.

— Айтдингиз. Тўғрим, Раҳим амаки, айтдилар-а?

— Айтдилар-айтдилар, — дея ҳамма тасдиқлади.

Салима хола барибир бўш келмади:

— Айтган бўлсам айтгандирман, ўзинг сўраганинингдан кейин айтдим-да! Бу гапларни қўй, Мансурим қачон келади? — деди хола Қўлдошнинг гаплари ҳазил эканлигини энди тушуниб.

— Эртага ё индин етиб бораман, оймга айтинг, тайёргарлик кўраверсинлар, деб эди, — деди Қўлдош саллот.

Шу билан холанинг кўнгли тинчиди.

Уруш урушлигини шу ерда ҳам кўрсатибди. Одамларнинг усти юпун. Қишлоқ кўримсиз ҳолга келиб қолибди. Қирқ биринчи йилдан бу ёғига тўй бўлмагандир. Қўлдошдан олдин икки жангчи фронтдан қайтибди, шуларниқанда аскаркўрди бўлгандир. Шуни ўйлаб Қўлдош саллот Раҳим бригадирни чеккага тортиб, минг истиҳола билан гап бошлади:

¹ Инак — сигир

— Начайлик, омбордан майда-чуйда олдирмайсизми, ҳарҳолда қуруқ... биз қарздормиз.

Раҳим бригадир шалпайиб ётган мўйлабини силади.

— Ҳаммаси гатоп бўлади, ўғлим, кўп штароп қилма! Айтмасингдан бурун одам жўнатганман.

Қўлдош саллотнинг кўнгли тоғдек кўтарилди. Хайрият, Раҳим бригадир бор экан. Хайрият, эл-улус бор экан. Кўнгли ўксиклигини сездиришмади. Ҳамма ишга киришиб кетган, атрофни супуриб-сидиришар, кимдир ҳовли тўридаги сўрига жой солар эди. Уртада дастурхон ёзиғлик, қўшнилар топган-тутганини олиб келишибди. Бу томондан Қўлдош саллотнинг кўнгли хотиржам бўлди. Сўнг яна Раҳим бригадирга юзланди.

— Начайлик, Мўминнинг қабрини кўрсатиб қўйсангиз!

— Майли, ўғлим, ўзим ҳам айтмоқчи бўлиб турувдим.

Қишлоқ қабристонига йўл олишди. Йўлда иккови ҳам сукут сақлади. Нимани гапиришади? Гап Мусалламга бориб тақалади, дилсиёҳлик бўлади. Қабристон қамишзорга айланаёзибди. Қамишларнинг шовуллашидан кишининг юрагини ваҳима чулғайди. Раҳим бригадир олдинда йўл бошлаб, Қўлдош саллот орқада унсиз борарди. Бирдан Қўлдош саллотнинг аъзо баданига титроқ кирди. Уғли билан тирик ҳолда хайрлашиб, бугун қабрини зиёрат қилгани келаётир. Ай, дунёйи бевафо! Қўлдош саллотда нима қасдинг бор эди? Энди Қўлдош саллот учун ҳаётнинг нима қизиги қолди? Бу оламда яшашдан бирон мақсад бўлиши керак-ку! Сурати яшагандан не фойда? Қўлдошнинг сийрати Мўмин эмасмиди? Мўмин эмасмиди, унинг ёлғиз овунчоғи? Суянган тоғи ҳам ўли эди-ку! Зурёдсиз ўтиб кетаверадими бу дунёдан? Қандоқ бола эди, Мўмин? Бир чиройли эдики, бир чиройли! Сочлари жингалак, юзлари лўппи-лўппи, дўмбоқ бола эди-я! Не гуноҳи учун дунёдан эрта кетди, яратганнинг ўзи билмаса, бандаси билмайди! Эмасам Қўлдош саллот қирғин урушдан тирик қайтиб, ўғли бу ёқда фалокатга йўлиқармиди? Оллоҳ таоло от ўрнига ўғлини олдими? Илгари ҳам Қўлдош саллот бу ҳақда кўп ўйлаган. Бу ўй-хаёли замирида маълум маъно борга ўхшайди. Наздида Қўлдош саллот ўлиб, Мўмин тирик қолса яхши эди. Зурёд ўз номи билан зурёд! Қўлдошнинг чироғини ёқадиган Мўмин эди-да! Онаси ёмон йўлга юрган бўлса ҳам Мўмин тирик қолса, унинг чироғи ўчмасди. Раҳим бригадир бор, Қишлоқдошлар бор — ўғлини яккалаб қўйишмасди. Қўлдош саллотнинг қапаси куйгани шу эмасми?

Мўминнинг қабри... кичкинагина. Қабрнинг ўнг томонида Қўлдошларнинг авлоди — отаси, бобоси, бобосининг ака-укалари. Қўлдош аввал отасининг чўкай деган қабрига бош қўйди: «Отажон-ей, мана, мен келдим. Ҳаммасидан хабарингиз бордир? Нима қилай, чироғингизни ёқдим, токи тирик эканман, чироғингиз ўчмайди. Лекигин Қўлдошнингиз дунёга устун бўлармиди, ахир бир кун Азроил унинг-да жонини олар. Чироғингиз ўчмайдими кейин, дадажон? Ай, ота-я. Шу экан-да, бу дунё торга тор экан, кенга кенг. У торлик қилган бўлса, сиз кенглик қилибсиз. Уғлимни ёнингизга олибсиз! Ё билармидингиз, сезганмидингиз? А, отажон, сезганмидингиз авлодимиз тугаёзганини? Зурёдингиз қирилиб битаёзганини ҳис этганмидингиз? Отажон, қўйнимда асраганим кулча илон бўлиб чиқса, мен нима қилай? Мен гумроҳ шундай бўлишни билибманми? Мўминнинг ўрнига мен кетсам бўлмасмиди, отажон? Отажон-эй, ҳозирга довр эсим-да, фронтга отланганимда менга кўп насиҳат қилиб эдингиз. Эсингиздами, ўшанда бу ерга сизминан хайрлашгани келиб эдим. Болалигимда доим такрорлайдиган гапингиз эсингиздами? «Уғлим, қизиталоқ гирмон хўб айёр, деб эдингиз. Мен мардикорда ишлаб юрганимда гирмон уруш очиб эди. Розикбой, Йўлдош — сен урушга борасан, гирмонни чиққан жойига киритиб қўйиб, сўгин қайтиб келасан. Сен бормасанг гирмон чекинмайдиган. Ана ундан сўгин еганинг олдинда, емаганинг орқангда деса, шиш-малик қилиб кетаверибмиз-да! Ай, ўғлим, бир азобларни кўрдим, бир азобларни кўрдим! Гирмон деганини девмисол бир махлуқ десам, ўзимизга ўхшаган одамакан! Энағарди боласи гирмон хўб айёр-да, яшириниб ётади. Номард, зўр бўлсанг чиқ бўёқ-қа! Йўлдош полвониминан энг шимариб олиш, дейдиган мард йўқ», деб такрорлардингиз. Бугун боянам ҳузурингизга бош эгиб келдим. Мен акун нима қилай, отажон? Ҳай, майли, бу дунё шу экан-да!»

Қўлдош саллот кўзларининг жиққа ёши билан бошини кўтарди. У гангиб қолган эди. Нарироқда — ўғлининг қабри тепасига чўнқайди: «Мўмин, Мўмингинам! Ай, болам-а, нималар қилиб қўйдинг? Отам ёлғиз қолади, деб ўйламадингми? Отамнинг чироғини ким ёқади, деб ўйламадингми, болам? Қаддим букилиб қолишини билмасмидинг? Эсингдами, отанг фронтга кетаётганда, худди бир нимани сезгандек чирқиллаб йиғлаганинг, отанг томонга талпинганларинг эсингдами, болам? Ай, болам-а, мен биламан, нега ўзингни сандалга урганингни мен биламан! Отангнинг ҳалол кўрпа-тўшагини булғаган, ҳаром нафсини тиёлмаган онангнинг қилмишларини кўрмайин деб, куймайин деб, куйиб адои тамом бўлмайин деб ўзингни сандалга ургансан, жоним болам! Мен биламан, сен ҳали гўдак эсанг-да, ҳаромминан ҳалолни ажратгансан! Уйингга бегона эркак киришини, онангминан шивирлашишини, сенга нимадир совға қилишини сен истамаганлигингни мен биламан, жоним болам! Ай, болам, болам-а, отамнинг чироғи ўчади, деб ўйламадингми? Мен учун, лоақал келажак авлодимиз учун тишингни ти-

шингга кўйсанг бўлмасмиди? Ахир, сен ўладиган, бекордан-бекорга ўлиб кетадиган бола эмасдинг-ку! Е ўзингни уруш қурбони деб билдингми?.. Лаънати пашист, ўша ёқдан туриб боламини ўлдирдинг-а! Мўминимни ўлдирдинг-а! Болам-ов, қулуним-ай! Не кунларга қолдим, жоним болам?..»

Ўй-хаёлининг ниҳояси йўқ Қўлдош саллот кифтида нимадир сезди. Аммо парво қилмади, парво қиладиган ҳолда эмасди. Раҳим бригадир унинг елкаларидан кучди. Қўлдош саллот ўғирилди. Амаки кетмон олиб келган эди.

— Тур, ўғлим! Хафа бўлганингминан фойдаси йўқ. Пешонангга ёзилгани шу экан-да! Улганларнинг руҳини шод қил! Қабрлари бир аҳволга тушиб қолибди, ўт-ўланларни чопиб тозал!

Кўзлари, киприклари жиққа ёш бўлган Қўлдош саллот кўлига кетмонни олди...

* * *

У кўк эшикни қийналмай топди. Йўл-йўлакай ўй суриб кетди. Изига қайтгани маъқулмикан? Нима дейди? «Мен келдим», дейдими? Эшикни Мусалламнинг эри очса-чи, уни Қўлдош саллот танимайди-ку, дабдурустан бирон нима деса-ю, у бошқа одам бўлиб чиқса-чи? Қўлдош саллотнинг боши қотди. Нима қиларини билмай изига қайтиб, нариги кўчагача бир-икки бориб келди. Ҳозирга довуруқ шу ҳақда ўйламаган экан. Нима дейди? Яхшиси бормагани маъқул. Раҳим бригадирнинг отини яна изига қайтарди. Тагин иккови ҳам уйда бўлади, деб каллаи саҳарлаб йўлга чиққан эди. Қишлоққа қайтар экан, фикрлари яна чувалашди. Одамга алам қилар экан. У қон кечиби юрса-ю, бу... Йўқ, тўшагини булғаганларга бир нима демаса бўлмас. Билиб кўйсанларки, улар учун доимо бир маҳобат бор.

Сирасини айтганда, Қўлдош саллот жанжални сотиб оладиганлардан эмас. Кўзини юмиб кетавериши ҳам мумкин. Лекин ўтиб кетадиган томони бор: Мусаллам лоақал Мўминнинг қабридан бир қур хабар олса бўлмасмиди? Йўқ, Қўлдош саллот уни тинч қўймайди. Мўминнинг руҳи учун у билан учрашади. Бир гапларни айтсинки, Мусал туғилганларига пушаймон бўлсин! Бир гапларни айтсинки, зор-зор йиғласа-да, кўнгли жойига тушмасин. «Ай, Мусал, — деб мурожаат қиларди у хаёлан. — Сен биласанми, эркак учун аёлнинг бевафолик қилишидан ёмони йўқ! Аёлингки сенга вафо қилмадими, бу дунёдан умидингни уз экан-да. Ай, дунёни бевафо, кўп ёмон бўлди-ей, кўп ёмон бўлди».

Қўлдош саллот яна отини марказ томонга бурди. Эшикни Мусаллам очди. Қўлдош саллотни кўриб турган жойида тахтадек қотди-қолди. Тили калимага келмас, нимадир демоқчи бўлар, лекин гапиролмасди. Қўлдош саллот ҳам дабдурустан бирон нима деёлмади. Ўйлаб қўйган гаплари елдек учди-кетди. Мусаллам ўзини анча олдирибди. Юзларига бир-ярим ажин тушиб, сочига оқ оралабди. Лекин уст-боши яхши, тоза-озода. Пешонасига танғилган гуллик дуррачаси, қизил чит кўйлаги ўзига ярашиб турибди. Қўлдош саллот нима деярини билмай ҳайрон бўлиб тураверди. Эмасам гапирадиган гапи кўп эди. Бақрайганича туриб-туриб, охири:

— Мана, мен келдим, — деди.

Мусаллам лабини тишлади.

— Келинг...

Қўлдош саллот «Эринг» деган сўзни ичига ютди:

— ...борми?

Мусаллам гарангсиди. Ўзини билмаганга солди.

— Ким?

Қўлдош саллотнинг тепа сочи тикка бўлиб кетди, ўзини тутиб туролмади.

— Кимни сўраётганимни билмайсанми, қанжиқ?

Мусаллам ҳеч нима демади, киприклари намланди. Орқасига бурилганча, гандираклаб ичкарига кириб кетди. Қўлдош саллот ўзини ҳовлига олди. Ҳовлиси бинойидек. Қизикади шекилли, ҳамма жойга гул экибди. Куттириб қўйди-ку! Қўрққанидан чиқма-яптими? Мусаллам айтмагандир. Ҳа, айтмаган у қанжиқ! Энди нима қилсин ё қайтиб кетсинми? «Бўлган иш бўлди-да, бу ёғига тинч яшайдими, нотинчми, ўзидан кўрсин», деб хаёл қилди у. Лекин юрак тинчлик бермади, бир куйдириб кетиши керак-да! Эмасам дунёда Қўлдош саллот деган одам борлигини эсдан чиқариб қўйишади. У алғовдалғов хаёлга чўмиб, ёнида пайдо бўлган одамнинг шарпасини сезмади. Болта дўхтир томоқ қирди. Қўлдош саллот ўғирилиб қаршисида қовоғи солиқ, ўрта бўй, ўрта семизликдаги, сочлари ўсиқ, буғдойранг одамни кўрди. Кўрдию ўзини йўқотди. Кўз олдида даҳшатли манзара пайдо бўлди. Мусаллам ярим-яланғоч ҳолда ўзини мана шу одамга инъом этганини тасаввур қилди. Майкачан, иштончан бангисидат ёр ҳирсга берилган ожиз жувонни... ўйнади... Қўлдош саллотнинг кўз олди хиралашди, боши айланди. Қади букчайди, ёмон аҳволга тушди, ўзидан ўзи уялди.

— Ҳа, ошна? — деб баланддан келди Болта дўхтир.

— Шу... келдик, — деди Қўлдош саллот тутилиб.

— Келган бўлсанг жуда яхши, менда нима ишинг бор?

«Ие, бунинг «сен»сирашини қаранг, — деб ўйлади Қўлдош саллот. Муомиласи

бошқача-ку! Кўрқоқ аввал мушт кўтаради-да! Кўлдош саллотни ким деб ўйлаб, эдинг, энағар?» Унинг жаҳли чиқди.

— Нега келганимни билсанг керак?

— Гапинг бўлса чайналмасдан айт!

— Бақирма, энағар! Қулоғим кар эмас! — деб хиёл олдинга ташланди Қўлдош саллот. Унинг кўзлари ёниб, косасидан чиқиб кетаёзди. — Нима учун келганимни биласан, сени бир кўрай деб келиб эдим! Анави қанжиқни бир кўрай деб келиб эдим!

Болта дўхтир рўбарўсида қандай одам турганини энди пайқади. Пайқадию талвасага тушди.

— Бировнинг хотинини ҳақорат қилманг! — деди сизлаб.

Қўлдош саллотга бу гап ўтиб кетди. Мусалламни «хотиним» дегани ёмон таъсир қилди. Ҳозирга довури ўзини босиб турган бўлса-да, бу ёғига чидай олмади.

— Нима дединг, занғар?

Болта дўхтирнинг юзида қон қолмади.

— Хотинимни ҳақорат қ-қилманг д-дедим, — деди дир-дир титраб.

— Ҳе ўша хотин бўлса, ўшанақа хотинни... — деб Қўлдош саллот ёмон сўкинди.

Сўнг деворга суяб қўйилган белкуракни олиб, жаҳл билан Болта дўхтирга отиб эди, у қочиб уйга кирди. Белкурак тегиб-тегмай «тарақ» этиб эшик ёпилди. Ичкаридан Мусалламнинг пиқиллагани эшитилди, бундан Қўлдош саллот баттар тутақди. Шиддат билан эшикка ёпишган эди, очилмади. Сўнг қарсиллатиб тепди. Аммо барибир очилмади, бақувват асалган экан. Шовқинни эшитиб, қўшнилари йиғилди. Ҳай-ҳайлашиб Қўлдош саллотни ташқарига судраб чиқишди. У оғзига келганини қайтармай сўкди. Ёмон сўкди-ей! Бир сўкдики, аёллар уялганидан ўзларини панага олдилар. Кўплашиб Қўлдош саллотни отига миндириб, жўнатиб юборишгунча одамларнинг она сути оғзига келди. Жўнатиб юбордилар-у, Болта дўхтир билан Мусалламга нафратланиб қарашди.

Шу! Қўлдош саллотнинг кўлидан келгани шу! У аламдан, хўрликдан нима қиларини билмасди. Дунё кўзига қоронғи бўлиб кўринарди. «Ҳаммасига Мусал сабабчи, — деб ўйлади яна. — Ўша Мусал! Эрида ҳам гуноҳ кўп, лаънати аввал ҳам икки марта уйланган экан. Узидан бола бўлмайди-ку, яна уйланибди. Шуниси яхши. Мусал бир куйсин. Бир куйсинки, кўзи мошдек очилсин! Аммо кеч бўлади. Тўрт йилгина жуфтини кутмагanning жазоси шу! Бошқа эркакни ўйламаган хотин борми! Аммо суйган аёлики шу ишни қилса, бу дунё тамом бўлган экан-да! Ахир мен ўйнагани кетмагандим-ку!»

Қўлдош саллот отни ўз ихтиёрига қўйган эди, қишлоққа келгунча қўёш тиккага чиқди. Уйга иккита шиша кўтариб кирди. Паррак қилиб пиёз тўғради, туз сепди. Ичди. Ҳозирга довури бундай кўп ичмаган, биринчи марта шундай ичиши. Илгари кам-кам ичган бўлса-да, бу сафар икки шиша винони навбати билан бўшатди. Боши айланиб, кўнгли алағда бўлиб, нимадир егиси келди. Қўшнининг боласини қақириб қатик олди-ди. Чалоп қилиб ичди, нон тўғраб еди, махорка ўраб чеқди. Утириб-ўтириб яна алам қилди. Шунча жойга бориб ҳеч нима демай қайтиб келди. Эмасам гапирадигани кам эдимиз? Шу ҳам иш бўлди-ю! Нима демоқчи эди ўзи? Юрагини зардобга тўлдирадиган, кўнглини алағда қиладиган, рангини хазондек сарғайтирадиган гапларни айтмоқчи эди. Айтолмади, эсидан чиқди, ўзини йўқотиб қўйди. Айтмоқчи бўлиб юрган гапларни айттолмади. Ландовурлик, латталиқ қилди. Хўш, энди нима қилса юрагидаги оташ пасаяди? Ичсамикин? Ҳа, ичиш керак! Бўлмаса соб бўлади! Яна озгина ичса, зўр бўларди-да! Аслида ҳаммасига тупуриш керак, тупурмоқ керак! У ўрнидан гандираклаб туриб, супанинг ўртасига чиқди. Турган жойида қўшни болани қақирди:

— Саттор, ҳўв Саттор!

Нариги ҳовлидан жавоб қайтди.

— Бу ёққа кел!

Кўп ўтмай қўшни бола кўчадан айланиб келди. Кўзларини жавдиратиб. Қўлдош саллотга қаради. Қўлдош саллот унга ёғимланган эски пул узатди.

— Югуриб бориб магазинчадан вино олиб кел!..

Саттор қайтиб келганида Қўлдош саллот бетоқат бўлиб кўча эшикда ўтирар эди. Уни кўриб суюнди.

— Хайрият, келдингми шавалак? Утир ўзинг ҳам.

— Ишим бориди, молга қараш керак.

Қўлдош саллот яна ичди. Кўп ичди-ей, ёнбошлаб қолгунча ичди. Ана энди бош шундай айландики, ҳатто ўзи ўтирган уйнинг ҳам эшик-дерзасини илғаёлмасди. Чеккиси келди. Чўнтагидан махорка солинган халтачасини чиқарди. Ўрай деса қоғоз йўқ. Ўрнидан туришга мажоли етмади. Ичса-да, мияси ишларди. Шу топда Мўмин бўлганида зуд билан қоғоз топиб берарди. Хаёли Мўминга тақалиб, Қўлдош саллотнинг кайфияти баттар бузилди. Ичида Мусалламни бўралаб сўкди: «У атайлаб шундай қилган!..»

* * *

«Эркак зотини ўйламаган аёл йўқ,— деб ўйлади Қўлдош саллот.— Эркак қаҳат бўлиб турганида, ҳар нарсага кўникаверади киши. Болта дўхтир бинойидек маъшўқ,

қўл-оёғи бутун. Бегонанинг бағри ҳам иссиқ бўлар ахир. Мусал шуни сезган, энағарнинг қизи билганки, ҳамсоянинг оши ширин бўлади. Болта дўхтир штароп қилса, у ипдек эшилган. Тилли-жағли кишилар топишмайдимики, ит итминан, эшак эшакминан топишгандан кейин».

Бу фикр Қўлдош саллотнинг миясига кўрғошиндек ўрнашиб олди. Кўз олдида яна ўша дахшатли манзара зуҳур бўлди. Нимқоронғи уй, ярим яланғоч хотини ҳирсдан тўлғанади. Майкачан, иштончан бангисифат ёр эса, ҳирсдан тўлғанаётган жувонни... эз-ғилайди... Тасаввур Қўлдошни беҳад ғазаблантирди. «Уни ўлдириш керак, ҳисоб дуранг бўлсин. Энг одил йўл шу!» деган қарорга келди у. Кимдандир эшитиб эди, аллақайда бир хотин эрига хиёнат қилибди. Эрини сафарга юбориб, ўзи биров билан дон олишармиш. Эр у ёқда уйим-рўзғорим деб ташвиш билан елиб-югуриб юрса, бу ёқда хотин ҳамма жойни суғорармиш. Бир марта нимадир бўлиб, эр сафардан вақтли қайтиб келибди. Қарасаки, аҳвол бу туриш. Сафарга отланаётганда хотини оёғи куйган товукдек югургилаб қолишининг сабабини энди тушунибди. Унинг бузук йўлга юрганини элга исбот қилишни ўйлаб-ўйлаб охири бир қарорга келибди. Кейин навбатдаги сафарга отланиш олдидан аёлини ёнига чақирибди: «Эй, хотин, мен жуда узоққа кетяпман, ўн кунсиз келолмасам керак, тушундингми?» дебди. «Тушундим, дадаси, тушундим!» дебди хотини бидирлаб.

Эр шу гапни айтиб, йўлга равона бўлибди. Хотин, эр дегани шунчалик бўлар-да, бечора бир оғиз гапирмади-я, энди номаъқулчилик қилмайман, деб ўйлабди. Лекин шу кеча тўлғониб чиқибди. Тишини тишига қўйиб, ёстиқни қучоқлаб ётаверибди. Ўйнаши ҳам эл-улусдан ҳайиққанидан келмабди. Шундай қилиб уч кун ўтибди, хотиннинг сабр косаси тўлибди. «Доим қилиб юрган ишим, боянам бир марта ўзимга эрк берсам-чи, уч кун чидаганимга эрим раҳмат десин!» деб ўйлабди. Эртасига ғўшт беҳона қассобхонага бориб, ўйнашига кўриниш берибди. Уйнаш кечаси мўйловини бураб, кўзини ўйнатиб пайдо бўлибди. Ғунажин кўзини сузгандан кейин бука ипини узади-да!

Ана энди гапни эрдан эшитинг. Уч кун пойлаб, ҳеч гап чиқмабди. Тўртинчи кун «Хотиним қилмишидан пушаймон, эмасам аллақачон қилғилиғини қиларди», деб ўйлаб ўтирса, бирдан девдай бегона киши унинг ҳовлисига дорвор ошиб кириб кетибди. Қараса, ўша ўзи билган қассоб. Жони ҳалқумига тиқилиб, қозикалонга югурибди. Ана энди Қози бобою уламолар уйга бостириб кириб кўрсаларки, қип-яланғоч жувон қассобнинг қўйнида ётганмиш. Гувоҳлар етарли, икковини-да эл-улус олдида расвосини чиқаришибди.

— Мусулмонлар, бу нима деган гап? Бировнинг жуфти ҳалолига кўз олайтирган қассопти зиндонга солиш керак,— дебди бир одам.

Ғала-ғовур бошланиб, биров у дебди, биров бу дебди. Охири Қози бобо ҳукм ўқибди:

— Бу хотинни қирқта пишакминан битта қопга солиб, савалаш керак!

Эртасига қирқта мушук топиб. Қози бобо айтганидек хотин билан мушукларни қопга солишибди.

— Ақун пишакларни саваланг!— дебди Қози бобо.

Мушук деганлари қопнинг ичида бузук хотинни талай кетибди. Улар ҳар миёвладдики, хотин ҳар бақирибдики, ҳеч қўйинг! Хуллас, мушуклар қопдан соғ-омон чиқибди-ю, бузук хотин тилка-пора бўлиб кетибди. Бу ҳолни кўриб қассобнинг юраги ёрилиб, ўлиб қолибди.

— Эй, мусулмонлар, бузуқларнинг жазоси шу!— дебди халойиққа қарата Қози бобо...

Қўлдош саллот воқеани хотирлаб ўйларди: «Қозилардан-да ақлли одамлар чиқаркан-у, бу замоннинг айрим кишилари гапирган гапинга тушунмайди». У гандираклаб ўрнидан турди. Ошхонага кириб, катта қутининг ичида яшириб қўйган дандон сопли пичоғини олди. Яна уйга қайтиб кирди-да, қолган мусалласни симириди. Этигини кийди. Негадир ташқарига қушдек енгил бўлиб чиқди. Не кўз билан кўрсинки, шундоққина эшик ёнида от турибди. Қора от! Адҳам от! У суюниб кетди.

— Устимга мин!— деди қора от.

Тавба, от ҳам гапирар экан-да! «Ай, галварс, галварс, биров ҳазиллашаётгандир. шу топда ким у ҳазиллашаётган?» Қўлдош саллотнинг жаҳли чиқди.

— Қўрқма, устимга мин!— деди от яна.

Қўлдош саллот ўзи истамаган ҳолда қора отга минди. От юриб эмас, ё тавба, учиб кетди. Булутлардан-да юқорига кўтарилди. Меърожни кутмаган Қўлдош саллотнинг боши қотди.

— Яхшилаб ўрнашиб ол, ҳозир бундан-да тез, бундан-да юксакларга кўтариламиз,— деди қора от пишқириб.

Майин шабада Қўлдош саллотнинг танига ҳузур бағишлар, отнинг ёли ҳилпирар, баъзан чиройли кишнаб кўярди.

— Ай, қаёққа боряпмиз?

— Бошқа дунёга.

— А-а, бошқа дунёда нима қиламиз?

— Борсак кўрасан.

Қора от анча учди. Қўлдош саллотнинг учган сари учгиси келарди. Ниҳоят, бир ерга тушишди. Унда ҳам ҳудди ердагидек одамлар куймалашиб юрибди экан. Буни кўриб Қўлдош саллотнинг ҳафсаласи пир бўлди. Ҳозирга довур нима хаёлда эди-ю, яна ўша одамларми?

— Нега хафа бўляпсан?— деди қора от.

— Хафа бўлганим йўқ, ўзим шундай.

— Ўғлингни кўришни истайсанми?

— Қайси ўғлимни?

— Мўминни-да! Е боянам ўғлинг борми?

— Мўминни, қани Мўмин?

— Истасанг, ҳозир келади!

Қора от айтганидай кўп ўтмай Мўмин келди. Сочлари жингалак, кўзлари катта-катта, юзлари лўппи-лўппи, дўмбоқ бола — Мўмингина келди. Қўлдош саллот ўзини йўқотди, кўзларига ишонмади. Тавба, Мўмин тирик экан-да!

— Салом, дада!

— Мўмин, Мўмингинам! Бормисан, болам? Ай, улим-а, сени ўлди дейишганига мен галварс ишониб ўтирибман. Тирик юрибсанми, ўғлим, болагинам!

— Тирикман, дада.

— Бу ерга қандай келдинг, болам?

— Оқ от олиб келди.

— Оқ от?! Оқ от ҳам борми?

— Энг яхши от — оқ от, дада! Ҳа, оқ от бор!

— Қора от-чи? Ахир, у мени сенминан кўриштирди-ку! Эмаса бу ерларга келиб билармидим.

— Қора отдан-да оқ от яхши!

— Ундай дема, ўғлим, қора от эшитмасин, жаҳли чиқади. Бу ерга қора отминан келганимни унутма, болам. Ай, улим-а, қора отни менга ёмонлама!

— Майли, гапирмайман.

— Ўғлим, йигит бўлиб қолибсан, қишлоққа қайтмайсанми?

— Қайтолмайман.

— Нега, ўғлим?

— Бу ерга келган одам қайтиб кетмайди.

— Унда мен ҳам сенинг ёнингда қоламанми?

— Билмайман, дада.

— Жуда камгапсанми, ўғлим?

— Аслида шунақа эдим.

— Дарвоқе, ўғлим, сенга Раҳим бригадир салом айтди.

— Саломат бўлсинлар!

— Наҳорда район марказига борувдим, онангни кўрдим.

— Қўйинг, гапирманг!

— Ҳозир уни ўлдиришга кетяпман, мана бу пичоқминан чавақлаб ташлайман!— деди Қўлдош саллот пичоғини кўрсатиб.— Розимисан, ўғлим?

Мўмин ўйлаб ўтирмади.

— Розиман.

— Раҳим бригадир қўймаяпти, нима қилай, ўғлим?

— Раҳим бова йўқ-ку бу ерда?

— Ана-ку, кўрмаяпсанми, мени суяб олган.

— Кўрмаяпман.

— Қўйворинг, Раҳим амаки, қўйворинг, деяпман!

Қўлдош саллотни қучоқлаб олган қўллар баттар чирмашди.

— Қўйворинг деяпман! Қўйвор!!! Қўйвор, энағар! Айт, ўғлим, қўйворсин!

— Қўйворинг, бова, ал қасос-ул минал ҳақ, қўйворинг!

— Ана, ўғлим айтди, ал қасос-ул минал ҳақ, деяпти. Ўғлим айтяпти, қўйвор деяпман, барибир ўлдираман! Ўғлим, айт, қўйворсин... Қўйворинг, Раҳим амаки! Қўйвор деяпман! У манжалақини ўлдирмасам қўймайман, барибир ўлдираман! Ўғлим айтди, Мўминим айтди, розиман, деди. Тўғрим, Мўминжон? Айт, тўғри де! Тўғри де!

— Тўғри...

— Ана, тўғри, деди! Ўғлим айтди, тўғри, деди. Барибир ўлдираман! Бригадир бўлсанг ўзингга! Ўлдираман! Ўл-ди-ра-ман!!!

— Сен менинг оёғимни ўп, Мўмин ҳақи!— деди Қўлдош жазавада.

— Мен ҳар доим тайёрман,— деди Мусаллам.

— Ким учун, мен учунми ё ҳамма учунми?

Қўлдош саллот эшикни тарақлатиб ёпиб чиқиб кетди. Қайтиб келмас бўлиб кетди. Бир умрга кетди.

— Нега мундай қилдингиз, Раҳим амаки?
— Нима қилдим?
— Номард ўлмас экан-да!
— Азалдан дунё шундай, ўғлим!
— Мўминнинг ўзи рози бўлди, эмасам бу қарорга келмасдим. Шу туриш кетавераманми, акун!
— Мўмин ҳали ёш.
— Ёш бўлса-да, Мўминнинг гапи мен учун қонун!
— Қўй, ўғлим, кўп куюнма! Бу эр кишининг иши эмас. Мард бўл! Ўзингни бос!
Тур ўрнингдан, бошингни кўтар! Бошингни кўтар, деяпман...

— Тур, Қўлдош, тур ўрнингдан, қуёшга қара, тепангга келибди,— деди уни сил-китиб Раҳим бригадир.

У кўзини зўрға очди. Боши лўқиллаб оғрир, оғзи тахир, сув ичгиси келарди. Ко-сага талпинди. Сўнг Раҳим бригадирга анграйиб қаради.

— Э, яшанг, ўртоқ саллот!— деди Раҳим бригадир.— Роса кансет қўйдингиз-ку, қаердан бунча ичдингиз?

— Йўғ-э!
— Боянам «йўғ-э» дейсиз! Сизга ярашмас экан!
Қўлдош саллот мулзъм бўлди. Қайтариб ёстиқни ҳам расво қилибди. Раҳим бри-гадирга тик боқолмади, кўзини олиб қочди.
— Акун ичманг, зарари бор!— деди бригадир.
— Хўп.

Қўлдош саллот совуқ сувга ювиниб, оғзини чайди. Муздай сув жонига ҳузур ба-ғишлади, бошини ҳам ювди. Оҳ-оҳ, мана! У табиати равшан тортиб, бригадирнинг ёнига келиб ўтирди. Раҳим бригадир узоқ хаёлга толиб, сўнг томоқ қирди:

— Биласан-ку, гапни чўзиб ўтирмайман!
— Биламан.
— Уйланиш ниятинг борми ўзи?
— Қўйинг, гапирманг!
— Мен ростиминан сўраяпман.
— Йўқ.
— Нега?
— Биттаси нима қилди?..
— Гурунч курмаксиз бўлмайди, ўғлим!
— Қўйинг амаки, овора бўлманг, гапим гап!
Раҳим бригадир бундай кескин жавобни кутмаган эди. Нима дейишини билмасди.
— Майли, бир ўйлаб кўр...— деб қўйди.

Умр дегани оқар сув, елдек ўтиб кетар экан. Чархнинг шунча жабр-ситамига қандай чидаш берганига Қўлдош саллотнинг ўзи ҳам баъзан ҳайрон қолади. Бу азоб-уқубатларга инсон боласи чидаши етти ухлаб тушига кирган эмас. Жони темирдан экан. Баъзан ўзича ўйлайди: «Қорним тўқ, устим бут. Менга яна нима керак?» Ўти-риб-ўтириб яна алам қилади. Мўминни кўз олдига келтириб, шундай ўғли пешона-сига сиғмаганига ачиниб, дарди-дунёси қоронғу бўлиб кетади. Айримлар боласини детдомга берармиш, инсофсизлар. Маза-маза, серфарзанд кишиларга маза! Қўл-дош саллотдек шалвираб юрмас улар! Шу Насимни олайлик. Кечагина бола эди. Бу-гун ўғли эл-улусга қўшилай деб турибди. «Аммо Насимнинг ўғлига ичирганим, уни шу аҳволда уйига юборганим чатоқ бўлди,— деб ўйлади Қўлдош саллот.— Насим ҳозирга довура алами боракан-да, деб ўйлаши мумкин. Аммо Шавкат ақли бутун бо-лага ўхшайди. Аслида Насимнинг ўзи ҳам дуруст йигит. Худдонимлик нима — бил-майди, апирислик нима — билмайди. Ишқилиб, ўғли вино ичганига хафа бўлмасин-да!» Кейин хаёлан Насимга мурожаат қилди: «Қўлдош саллотди айбсита, Насим-бой! Ай, Насимбой, Насимбой, амакингди юрагини билмайсан-да, билсанг гоҳида келиб ҳолидан хабар олардинг! Ҳай, майли, сендан гинам йўқ, ҳозир гина-гузор қи-ладиган пайтми? Аммо-лекигин шу улинг бўлакча-да, бўлакча шу Шавкат улинг! Шу боис қиттеккина ичирдим, эмасам унингга нима ишим борида...»

Айни пайтда йўлда гандираклаб борар экан, Шавкат ҳам бова ҳақида ўйларди. «Бовага қийин, қирқинидан қийилган бовага қийин!» Унинг назарида бовада аллақандай яширин куч бор гўё. Бўлмаса умрида ичмагани вино тўла пиёлани узатса, индамай олармиди? Кўчада шундай тентираб юрармиди? Одам ичганда кўнгил етар истаб қо-ларкан. Ғира-шира қоронғилик чўккан, ҳаво анча совуқ. Аммо Шавкат совуқни сезмасди, пальтосининг ёқаси очик кетиб борарди. Ўзича ҳозир кимни учратса, ўшанга юрагини очиб, дардларини айтмоқчи бўлди. Дарвозахона олдидаги кенгликда симёғочдан туша-ётган ёруғда Жамил бир бола билан ланка тепаётган экан.

— Жамил, бу ёққа кел!— деб чақирди у ўзини вазмин тутишга уриниб.— Яхшими-сан, ўқишларинг қандай?

— Кўпайтириш-бўлишни ҳеч ўрганолмаяпман,— деди Жамил бурнини шўлқиллатиб тортиб.

— Йўқ!— деди Шавкат ўзини шер ҳис қилиб.— С-сен яхши ўқийсан, ҳиқ, лекин ўқитувчинг қасданига сенга б-билмайсан дейди, ҳиқ, т-тўғрими?

Жамилга жон кирди.

— Тўғри, фақат мени уришгани-уришган!

— Майли, хафа бўлма, ҳиқ! Мен ўзим Алламовнинг таз... таъзирини бераман,— деди Шавкат гердайиб.

— Алламов дейсизми, Шавкат ака? Қайси Алламов?

— Алламов-да! Ал... алгебрадан киради-ку!

— Йў-ўқ,— деди Жамил ҳафсаласи пир бўлиб.— Бизга ҳамма дарсдан Муяссар опа киради.

— Ҳе, бола,— деди Шавкат Қўлдош саллотдек қўл силтаб.— С-сен ёшсан-да, ҳиқ! Кўп нарсани т-тушунмайсан, ҳиқ, Муяссар опанг ҳам Алламовнинг бири-да! Эмасам сени койирмиди? Лекин с-сен, ҳа, с-сен, менга ёқасан! Ҳайронман, негадир юрагимдаги д-дәрдимни сенга айтгим к-келади, ҳиқ!

Жамил Шавкатнинг ширакайфлигига эътибор қилмади.

— Менам сизни яхши кўраман!

— Лекин мен Замирани ёмон кўраман, худбин у! Ҳиқ, м-мен сени яхши кўраман! Бола, сенга д-дәрдимни очаман, ҳиқ, юр уйга!— Шавкат шундай дея Жамилнинг қўлидан ушлаб тортиб қўйди. Кейин ботинкасини ҳам, пальтосини ҳам ечмасдан ўзини ичкарига урди. Уйдагилар кечки овқатга ўтиришган экан.

— П-привет!

— Болам-ей, қайларда юрибсан? Патинкангди еч аввал,— дея қаршилади Рўзигул опа.

Шавкат тўрда ўтирган дадасига кўз қирини ташлаб, ноилож ботинкасини ечди. Уйга кираркан, иштаҳа билан овқатланаётган кичик синглисининг қулоғини чертиб ўтди. Укаси гингшиди, Насим ака оғринди.

— Қаерда дайдиб юрибсан?

— ...

— Дарсинг тугаганига уч-тўрт соат бўлди-ку! Ҳозирга довур қаерда эдинг?

— Ишим бориди.

Насим ака бир гапдан қолди. Рўзигул опа дарров Шавкатга бир коса овқат сузиб келди. Угра ошига қошиқ урар экан, Шавкат тўнғиллади:

— Пиёзи бунча кўп?

— Пиёзи кўп бўлса, менинг косамга сол!— деди онаси.

Негадир укасининг овқат ейиши Шавкатнинг ғашига тегди.

— Ҳўриллатмай ичсанг ўласанми?

Боядан бери Шавкатнинг янги ҳунар чиқарганига тишини тишига қўйиб, чидаб ўтирган Насим аканинг сабр косаси тўлди.

— Нимага бунча ғуд-ғуд қиласан?

— Тўғри-да, ҳўриллатмай ичса ўладими?— деди Шавкат тўнғиллаб.

Насим ака дафъатан Шавкатнинг оғзидан вино ҳиди келаётганини сизди. Уғлининг кўзларига тикилди, қизаринқирабди. Лекин ишонмади.

— Қани, бир ҳуҳ де-чи!

Шавкат ноилож ҳуҳлади. Ўзича ичмаганлигини исботламоқчи бўлди. Насим аканинг тишлари ғижирлаб, кўзлари косасидан чиқиб кетаёзди. Бир силтаниб Шавкатни коптокдек жойидан юлиб олиб, пойгакка отиб юборди. Рўзигул опанинг эхонаси чиқиб кетди.

— Вой, ҳа!?

— Аблах, ичибди-ку!

Шавкат ғужанак бўлиб қолди. Насим аканинг важоҳатини кўриб, она ўғлининг устига ўзини отди.

— Тегманг! Боламни ўлдириб қўясиз...

* * *

Шавкат кийим учун қоровулхонага кирганида Замира марказга кетган эди. Совғасалом олиб уйга қайтса... Жамил Шавкатнинг ичиб келганини айтиб қолди. Бирдан Замиранинг юзи докадек оқарди. Кечаси билан ухламай чиқди. Минг хаёлга борди. Қаёқданам уни ўзига шерик қилиб олди! У Шавкат албатта сирни очган, деб ўйлади. Эрталаб Шавкатларникига ўтса, Насим ака ўғлини сўроқ қилаётган экан. Шавкатнинг кўзлари қизарган, боши эгик, нон тўғралган ширчайга қўл ҳам урилмабди. Замира индамайгина дастурхон четига ўтирди.

— Гапир, қайдан ичдинг, кимминан ичдинг?— дерди Насим ака зуғум қилиб. Шавкат бошини эгиб олгач, баттар жини қўзиди, беихтиёр қўлини чойнакка олиб борди.— Айтасанми-йўқми?

Рўзигул опа жон талвасада унинг қўлидан ушлади.

— Айт-э!— Насим ака бир силтаниб, чойнакни кўтарган эди. Шавкат орқасига тисарилиб, юз-кўзини қўли билан тўсди. Аммо Насим ака ўзини босди...

— Қоровул боваминан ичдингми?— деб сўроқлади Замира қўрқа-писа.

Шавкат индамади. Сукут — аломати ризо. Демак...

— Қайси қоровул? — сўради Насим ака.

— Қўлдош боваминан.

— Иби, мен ўлай! — деб юборди Рўзигул опа. — Қоровулга қайдан шерик бўлдинг! Каппам куюбди-ку! Қозонга яқин юрсанг қораси юқади, ёмонга яқин юрсанг балоси юқади, деганлари шу-да. Мактабда шунақа қилсанг, кўчада нима қилиб юрган эксан!

— Қўлдош бова яхши одам! — деди Шавкат ёўлдираб.

— Яхши бўлмаё кетсин. Муштдай болага ичиргунча ҳар нима бўлсин, у имонсиз чол! Ҳей, инсон, туринг ахир, мактабга бориб, директорга айтинг! Нега менинг боламни йўлдан уради?

— Учир овозингни, олашақшақ! Қўлдош саллотга тил теккизма! — деди Насим ака...

Қоровул билан учрашиш Насим акага оғир. Ичмаган пайтида ундан яхши одам йўқ. Ичса тамом — оғзига келганини қайтармайди. Бундай пайтда Насим акага кўзи тушса бўлди, Мусаллимни кўргандек оғзидан боди кириб, шоди чиқади. Гўё ҳаммасига Насим айбдордек унга ёпишади. Насим Қўлдош саллот билан аммасининг тақдири ҳақида жуда кўп ўйлаган. Ушанда ёш эди, эҳтимол шунинг учунмикан, хотирасидан ўша воқеалар ҳеч кўтарилмайди...

Орадан ҳафта-ўн кун ўтгач, Насим онаси билан аммасиникига борди. Дарвозани Мусаллам аммасининг ўзи очди. Очди-ю, ҳайратдан қотди-қолди.

— Иби! Иби, мен ўлай! — деб юборди шошиб.

— Ассалом, ўргилай, — деди Насимнинг онаси. — Соғ-омон юрибсизми? Зерикмайгина ўтирибсизми?

— Раҳмат, келинг, янга, ичкарига кириг! — деди Мусаллам аммаси саросима билан олдинга тушиб, ичкарига бошларкан. — Иби, Насимжонниям олиб келибсизми? У шошганча елиб-югуриб дастурхон ёзди, туршак, жийда қўйди. Сўнг чой дамлаб келиб, меҳмонларнинг рўбарўсига ўтирди.

— Олинг, янга! Насимжон, ол! Яқинроқ ўтир, иби, нега уяласан?

— Уялганим йўқ... — Насим ер чизди.

Аммаси ҳамон ўзини ўнглаб ололмасди. Нуқул ер чизгани-чизган. Кўзларини мўлтиратиб, киприklarини пирпиратиб ўтираверди. Насимнинг аммасига раҳми кеди. «Бечорага қийин, шунча гап-сўзга қолди», деб ўйлади. Ўтириб-ўтириб аммаси тилга кирди:

— Янга, ҳамма мени сўкаётгандир, нима қилай, бошқа иложим қолмади, у тинч қўймади, — дея йиғлаб юборди. — Шундай бўлишини мен истабманми?

Насимнинг онаси кўнгилчанлик қилди, ўйиб-ўйиб олмоқчи эди, бўшлик қилди, аёллигига борди.

— Ҳаёт-да, бу ўргилай, қўйинг йиғламанг! — деди қайсинглисини юпатиб.

— Акун бир умр қишлоққа боролмасам керак. Одамларнинг юзига қандай қарайман? Узим ҳам ҳайронман, нега бундай бўлганига ҳалигача тушунмайман, тушунолмайман. Эртаю кеч изимдан қолмади. Эмасам бунақа бўлишини хаёлимга келтирганим йўқ эди.

Бу гап Насимнинг эсига бир воқеани солди. Аммаси келавермасди. Насим эса, унинг ишдан қайтишини сабрсизлик билан кутарди. Сабри тугаб, кўча эшикка чиқди. Аллақачон қоронғи тушган, қишлоқ тинч, ўқтин-ўқтин итларнинг ҳуригани эшитиларди. Насимнинг юрагига ғулғула оралади. Аммаси нега кечкиёпти? Ё бирон кўнгилсиз воқеа юз бердимикин? Йўғ-э, нима ҳодиса бўлиши мумкин? Бирон иши чиқиб қолгандир. Қўшниларикидами ё эмасам дугонасиникидами ушланиб қолгандир. Ундай деса, Мўмин ўлганидан сўнг аммаси камгап бўлиб қолган, Насимга бир-икки оғиз гапирса гапирар, эмасам беҳудага оғиз очмасди. Ишдан ҳар доим бир вақтда қайтади, ҳозирга довур кечиккан эмас. Насим нима қиларини билмай, ичкарига кирди, ташқарига чиқди, юрагини ваҳм босди. Ҳозир нима кўп, ўғри кўп. Тунов кун қўшни қишлоқдан бир одамни ўлдириб кетишибди. Шу тобда биронта безори келса-я...

Баданида титроқ туриб йиғлаб юборди. Уйга кириб, эшикни занжирлади. Чироқни ёқса-да, қўрқув босилмади. Бурчакка тиқилди. Ташқарида нимадир тақиллагандек бўлди, юрагини баттар ваҳима босди. Аммаси қизиқ-да, иш тугагандан кейин дарров уйга келмайдими? Узи-ку, ҳамма жойни ўғри босган! Уйламайдими, Насим кўрқади деб. Ташқарида бойўғли сайради. Насимнинг бутун вужудини даҳшат чулғади. Назарида ҳовлини ёввойи ҳайвонлар босиб кетгандек бўлди. Аллақайси йиртқич тирноқлари билан эшикни аёвсиз тирналарди. Насим баттар бурчакка қисилди. Эшикни тирнаётган Тулки экан. Насим уни аниқ кўрди... тасаввур қилди...

— Эшикни оч! — деди Тулки. — Барибир сени ейман!

Насим дир-дир қалтиради. Нима бўлса ҳам эшикни очмасликка аҳд қилди. Аммаси келгунча бир илож қилиш керак. Пичоқ тандирхонада қолибди, эмасам бу қадар чўчиб ўтирмасди. Энди... Бирпасдан сўнг эшик ёнида Бўри пайдо бўлди. Насим аниқ кўрди, эшик ёпиқ бўлса-да, кўрди... Бўрининг кўзлари ёнарди, тишлари ғижирларди...

— Йўқ, бу болани мен ейман! — деди у.

Тулки Бўридан кўркишини Насим эртаклардан яхши биларди. Лекин эшикни тирнаган Тулки очликдан бўлса керак, Бўрига тик боқди.

— Йўқ, бу ўлжага биринчи бўлиб мен етиб келдим, — деди у. — Шунинг учун уни мен ейман!

Бўрининг жаҳли чиқди, кўзларида ўт чақнади.

— Ҳали менга гап қайтарадиган бўлдингми?

— Мен рост гапни айтяпман, Бўри ака.

— Йўқол, кўзимга кўринма! Ё ажалингдан беш кун бурун ўлгинг келяптими?

— Ахир бу бола...

— Йўқол, деяпман!

Шу билан Тулки кетди. У айёр эди-ю, аммо Бўри кучли эди. Унинг олдида Тулки ожизлик қилди. Насим эса Тулкидан ҳам ожиз эди. Бўри даҳшатли панжалари билан эшикка тирмашди.

— Қани, ҳўв бола, эшикни оч!

«Тамом, — деб ўйлади Насим. — Суягимгача ғажийди. Бўрига бас келиб бўлмайди.» У кўзларини чирт юмди.

— Эшикни оч деяпман! — увиллади Бўри.

— Эшикни оч! — Дупур-дупур урилди эшик.

Насим бурчакда ғужанак бўлиб ўтирар, шу пайтгача унсиз йиғлаётган эди, бу ёғига овозини баралла қўйворди.

— Нега йиғлаяпсан, эшикни оч, мен аммангман!

Насим аммасининг овозини таниди. Шундай бўлса ҳам қўрқа-писа занжирни тунширди. Аммаси ўзини ичкарига олди. Кўзларидан шашқатор ёш оқаётган болани бағрига босди. Узи ҳам йиғлабди. Кўзлари жиққа ёш.

— Нега йиғлаяпсан? — деб сўради аммаси.

— Қўрқдим. Бўриминан Тулки келади деб қўрқдим, — йиғлаб жавоб қилди Насим.

— Йигит киши ҳам қўрқадими, ахир сен менинг қўриқчимсан-ку! — деб хўрсинди аммаси.

— Ўзингиз нега йиғладингиз?

— Йиғлабманми?

— Ҳа.

— Анави одам... — деди яна йиғлаб аммаси. Деди-ю, тилини тишлади. Насимни кучоқлаб олди. — Ўзим шундай.

— Нега кеч келасиз?

— Ишим чиқиб қолди.

Аммаси яна йиғлади. Аммо Насим ҳеч нимага тушунмади. Аммаси йиғлайверди, у жимгина тикилиб ўтираверди. Утириб-ўтириб Насимнинг-да йиғлагиси келди. Аммаси бунақа эмасди-ку! Бирон гап бўлдимикан? Тагин Қўлдош язнасидан анавинақа ёмон хат келган бўлмасин. Бу фикр хаёлига қаердан урилганини ўзи ҳам билмайди, лекин юраги орқага тортиб кетди.

— Амма, язнамдан хат келдимми?

Аммаси ҳайрон бўлди. Сўнг бош чайқади.

— Эмасам нега йиғлаяпсиз?

Аммаси жиддий тортди. Кўз ёшларини артди.

— Бир йиғлагим келди-да, — деди зўрма-зўраки илжайиб, — Қорнинг очқандир?

Унинг жавобини кутмай ўрнидан турди. Чироқ ёруғида Насимнинг кўзи аммасининг уст-бошига тушди. Кўйлаги ғижимланган, этагига қаердандир лой тегибди. Чап энгида эзғиланган қук ўтнинг изи. Юзи шилинганми ё бирон нима тегиб кетганми, қанақадир из бор. Демак, аммаси тойиб кетиб бирон чуқурга йиқилибди, шунга йиғлаяпти.

— Амма, йиқилдингизми? Этагингиз лой-ку?

Амма Насимнинг синчковлигига ҳайрон бўлди. Шошиб қўли билан юзидаги бояги изини яширди.

— Иби мен ўлай, — деди саросимага тушиб. — Янгида ариқдан сакрайман деб...

Овқатланишгач у исирик тутатди...

Аммасининг биринчи ва охириги марта кечиккани шу. Эрта билан далага жўнайди, кеч кирар-кирмас қайтади. Гирмонни қарғайди, пўтгачи хат олиб келган-келмаганлигини суриштиради, қиш кечалари узун эмасми, кодакка тиқилиб, Насимга ушук¹ айтиб беради:

¹ Ушук — эртак, чўпчак.

— Бир бор экан, бир йўқ экан, — дейди аммаси. — Қадим замонда бир бўри бор экан...

Насимнинг хаёлида панжалари даҳшатли узун, кўзлари чақнаган ўша Бўри жонланади. «Барибир сени ейман!» дейди Бўри. Насим бурчакка тиқилади, қўрқувдан титрайди. Яхшиямки аммагинаси келиб қолади, эмасам Насим нақ Бўрига ем бўлармиди.

— Амма! — дейди Насим. — Бўри одамни еб биладими?

Аммаси билинар-билинемас хўрсинади:

— Ҳозир бўрилар кўпайган...

Насимнинг танасида яна титроқ туради, аммасининг пинжиги тиқилади. У бир нарсага ҳайрон, ҳар гал аммасининг бағрида ухлаб қолар, эрталаб ўзини тўрдаги кодакда кўрарди. Лекин у эрталабга доғур аммаси билан ётишни истайди. Аммаси бурунгидай камгап эмас, ҳозир хушчақчақ. Гоҳида кўйлагининг ёқасига хушбўй атир сепиб олади-да, эрталабга доғур ундан ёқимли хид уфуриб туради. Азалдан хиргойи билан бир иш қиларди. Уч-тўрт кундан бу ёғига шўх-шўх лапар хиргойи қиладиган одат чиқарди. Ишдан сал олдинроқ қайтади-да, тез-тез сочини ювиб, пардозга ўтиради. Баъзан чўнтагидан чақмоқ қанд чиқариб, Насимга беради. Ҳатто бир-икки марта уйга оқ нон олиб келди. Бугун ҳам дуррачасида нимадир тугик эди. Елиб-юғуриб бирпасда гўшт қовурди. Маза қилиб овқатланишди.

Насим ўша ёлғиз қолганидан буён ёмон тушлар кўради, кечалари алаҳсираб чиқади. Баъзан кўрқиб уйғониб кетади. Бу кеча ҳам шундай бўлди... Бир маҳал кўрқинчли тушдан босинқираб уйғонди. Бироз гарангсиб ётди. Ётиб-ётиб кимнингдир шивирлаганини, гўнғирлаганини эшитгандек бўлди, аммо қулоқларига ишонмади. Уй ичи хиралигидан аммаси тушида гапиряптими ё ўзи алаҳсираяптими — Насим англай олмади. Аммо шивирлаётган аниқ аммаси эди. Ие, биров гўнғирлаяпти ҳамми? Насимнинг баданини муздай тер босди, тирноғига доғур титроқ кирди. «Анави боди дўхтир бўлмасин», деб ўйлади. Лоп этиб бир-икки ой олдинги кеча Насимнинг эсига тушди. Ушанда аммаси Болта дўхтирни қувиб чиқарган эди... Йўқ, бўлиши мумкин эмас! Аммаси унақа иш қилмайди. Қўлдош язнасини ҳеч кимга алмаштирамайди!

У синамоқ учун йўталди:

— Иби, мунча вағирлайсиз, секинроқ, — дея шивирлади аммаси. — Насим уйғониб қолмасин!

— Ўзининг уйида ётса бўлмайдими? — деб гўлдиради эркак киши.

— Қизиқмисиз, онаси мени ёлғиз кўярмиди? Биласиз-ку, ҳозиргилар оғзиминан юради.

Насим қулоқларига ишонмади. Ё туш кўряптими? У баданини чимчилади. Ўнгида-ку. Энди нима қилсин? Шартта ўрнидан турсинми? У нима қиларини билмай анчагача хаёл суриб ётди. Фикрлари чувалашиб, мияси торс ёрилай деди. Уйлаб-ўйлаб чора топди: уйқусирагандек ғингшиди. Кейин жойида бир-икки ағдарилди-да, туриб ўтирди. Шивирлаётганларнинг нафаси ичига тушиб кетди. Насим аниқ кўрди, икки кишига мўлжаллаб солинган ўринда аммаси Болта дўхтир билан қимирламай ётарди. Катталар уялдими-йўқми, билмайди, лекин Насим уялди. Бу уят аста-секинлик билан ғазабга айланди. Шаҳд ўрнидан турди.

— Насим, ҳа? — деди аммаси титраб.

— Ташқарига чиқаман! — кўрс жавоб қилди у.

— Қўрқмайсанми? — аммаси ёнидаги одамнинг устига кўрпани ёпиб, ўрнидан турди. — Юр, мен қараб тураман!

— Керакмас! — деди Насим кескин.

У Болта дўхтир томонга бир-икки хўмрайиб қаради-ю, ташқарига қараб юрди. Улар қайтиб кирганларида Болта дўхтир кийиниб олган эди. Насим қаттиқ тикилган эди, у тилпирчилаб қолди. Ялтоқланиб Насимга жилмайди: «Эскидан ошнамитиз-ку!» дегандек қаради. Насим тупугини зўрға ютди.

— Нега келдиз? — деди алам-изтироб билан.

Катталар уни алдашга тушдилар.

— Ҳеч кимга айтмайсан-а? — деб сўради аммаси.

Насим бир нима дея олмади.

— Насимжон унақалардан эмас, сотқин киши одамларни сотади. Насимжон эсли-хушли бола! — деди Болта дўхтир унга пул узатиб. — Мана, бу пулга эртага кўйлак олади!

— Керакмас!

Болта дўхтирнинг пул узатган қўли ҳавода муаллақ қолди. Аммаси кўкрагига уриб йиғлади:

— Каппам куйди-е! Расво бўлдим, тамом бўлде-ем! — дея сочларини юлди. — Насимжон, ҳеч кимга айтма, хўп де, мени расво қилма! Биламан, сен яхши боласан, ҳеч кимга айтмайсан! Хўв инсон, пулни беринг. Насимжон ҳеч кимга айтмайди. Яна озроқ кўшинг! Ана шундай, ма, Насимжон, ҳеч кимга айтмайман, де!

Насим бошини эгиб жим турарди. Лекин охири аммасига раҳми келди. Олақолса-

микин? Ахир шунча пул! Кўйлак олса ҳам бўлади, янги ботинка ҳам. Кейин мазза қилиб кийиб юради, ўртоқларининг кўзини ўйнатиб.

Аммаси ҳамон ялиниб-ёлворарди:

— Айт, ҳеч кимга айтмайман де!

— Ҳеч кимга айтмайман! — деди у охири бошини эгиб.

— Илоҳим, сенгиндан ўргилай! — деди уни маҳкам қучоқлаб аммаси.

Ҳақиқатан-да Насим янги ботинка олди. Аммаси қип-қизил матодан унга кўйлак тиктириб берди. Лекин у ўшанда ёш эди, кўп нарсага ақли етмасди. Кейин аммаси Насимнинг кўнглини кўтариб, ими-жимиди уни ўз уйига жўнатди. Насим кечалари алаҳсираб чиқармиш, бундан у қўрқармиш. Аммаси Насимнинг ўрнига синглисини олиб кетди. Синглиси Насимдан-да ёш, Насимдан-да гўл эди...

* * *

Нима бўлганда ҳам Шавкатнинг вино ичгани яхши бўлмади. Унинг бу қилмиши бутун бир режани барбод қилиб юбориши мумкин-да! Асли бу ишга Шавкатни қўшмаганида Замира бугун юрагини ҳовучлаб ўтирмас эди.

Катта танаффусда мактабда шивир-шивир оралаб қолди. Пионерлар хонасига ўғри тушибдимиш. Замира ҳам чопиб борса, эшик олди болалар билан тўла эди.

— Нима гап? — деб сўради у бир боладан.

— Қорбобо билан қорқизнинг нарсалари йўғимиш.

Замиранинг юз-кўзида қон қолмади. Турган гапки, бу Шавкатнинг иши. Юраги орқасига тортиб кетди. Шавкат кеча ҳаммаси жойида, дегандек кўз қисиб қўйганди. Гап бу ёқда экан-да!

Ичкаридан Карим Самадович билан пионервожатий чиқиб, қоровулхонага йўл олди. Бу Замирани янада ваҳимага солди. Карим Самадович қаттиққўл, бир сўзли, бошлаган ишини охиригача етказмаса қўймайди. Замира қоровулхонанинг орқа томонидаги туйнуксимон деразача ёнига бориб, ичкарига кулоқ сола бошлади.

— Қўлдош ака қорбобо билан қорқизнинг нарсалари йўқ-ку. Тераза маҳкам, бирон жой бузилмаган. Хабарингиз йўқми?

— Хабарим бор.

— Хўш-хўш?

— Ай, дириктр ука, хабарим бор. Эрталаб жойида бўлади. Менга керак эди, олдим.

— Сизга нимага керак бўлди?

— Бир керак бўлди-да, дириктр ука.

Карим Самадовичнинг жаҳли чиқди.

— Сизга мактаб мулкидан фойдалан, деб ким рухсат берди, ўзи?

Қўлдош саллот пинагини ҳам бузмади.

— Ай, директр ука, мен оддий қоровулман, фойдаланадиганлар бошқа, — деди хиёл жилмайиб. — Қорбобоминан қорқизнинг кийимига шунчами? Эртаминан жойида бўлади, ҳозирча сир.

— Сир?! — директор ниманидир тушуниб, ёнидаги пионервожатийга қаради. — Ҳабибаой, синглим, сиз бораверинг!

У чиқиб кетгач, директор тўшакка омонат ўтирди.

— Кеча бу ерга ким келган эди?

— Дириктр ука, бу ерга келган одам ўғирлик қилмайди.

Карим Самадович яна асабийлаша бошлади.

— Гап ҳозир бошқа нарса хусусида, ким келган эди?

— Насимнинг ули.

— Биринчи келишими?

— Кўп келади.

— Ичасизлар ҳам?

— Мен ичаман, у фақат қиттаккина ичди. Нима бўлибди? — Қўлдош саллот тўғриси айтди.

— Нима бўларди? — деди Карим Самадовичнинг жаҳли чиқиб. — Ёшларни ичишга ўргатаётганингиз яхшими?! Ўзингизни сал тийинг-да, ақул! Кўряпсиз-ку замонни! Хафа бўлманг-у, сиз бошқа жойда ишлашингиз керак. Бу ер мактаб...

Қўлдош саллот раҳбарларнинг кўпини кўрган. Бирдан жазаваси тутди. Айниқса директорнинг кейинги гапи ўтиб тушди. Ўзини босиб туролмади.

— Кетаман, ҳайдамасангиз ҳам кетаман! Пишириб енг!

Карим Самадович ҳеч бир гапдан қолмади.

— Кетинг! Лекин аввал қорбобо билан қорқизнинг кийимини жойига қўйиб, кейин кетинг!

— Айтдим-ку, эртаминан жойида бўлади, қўрқманг! — дея Қўлдош саллот нарсаларини йиғиштира бошлади. Сўнг:

— Ҳа, майли, Насимнинг ули учун ишдан кетсак кетибмиз,— деди-да, чиқди-кетди.

Қўлдош саллот ёнбош тушиб, хаёлга толиб уйда ётган эди, кимдир чақирди: — Қара, — деди кампирига. — Бемаҳалда келган ким бўлди?

Моҳира хола икки табақали эшикни очиб эди, Қорбобо билан қорқизга кўзи тушди.

— Биз ҳалиги... ўрмондан келдик.

— Урмондан, қанақа ўрмондан? — ҳайрон бўлди хола.

— Узоқ ўрмондан келдик! — деди қорқиз. — Қорбобоминан қорқиз бўламиз.

Қўлдош бовага совға олиб келдик!

— Иби, ман ўлай, ичкарига киришлар! — деди хола. Кейин ўзи йўрғалаб олдинга тушди. Эшикни очар-очмас Қўлдош саллотга сўзлади: — Ҳой, чол, туринг! Меҳмон келди, узоқдан, ўрмондан эмиш.

— Нима дединг? — дея бова хиёл кўзғалиб қўйди.

— Иби, меҳмон келди деяпман, туринг ахир!

Қўлдош саллот ўрнидан туришга улгурмади. Остонада қорбобо билан қорқиз пайдо бўлди. Бова бир кўришдаёқ меҳмонларни таниди. Танидио жаҳли чиқди.

— Апирис, Насимнинг ули, нима дейсан?

— Ҳалиги... биз совға олиб келгандик, — деди қорбобо тутилиб.

— Кимга? Қани ўша совғани оладиган бола! — деди алам билан Қўлдош саллот.

Тўлиб турган экан, бирпасда дардини тўкиб солди: — Калака қиляпсанларми? Ай, бовангди ўйинчоқ деб ўйлаяпсанларми? Дардимни кўзғаб, дилимни хун қилмоқчи-санларми?

Моҳира хола пиқ-пиқ йиғлаб юборди. Қорбобо — Шавкатнинг ҳам юз-кўзи оқарди, оёқлари қалтираб, тиззалари букилиб-букилиб кетди. Лекин қорқиз — Замира ўзини йўқотмади.

— Нега ундай дейсиз, бова? — деди бурро-бурро. — Сизнинг болаларингиз мана — биз! Шунинг учун янги йил байрамиминан табриклагани келдик.

Шавкат елкасидаги халтани ерга қўярини ҳам, кўймасини ҳам билмай ҳайрон эди. Замиранинг имоси билан халтанинг оғзини очиб, ундан битта кўйлак чиқарди. Иккила-ниб Қўлдош саллотга узатди. — Мана, бова, янги йилингиз муборак бўлсин!

— Ай, керак эмас-э! Кўйлагим кўп-э!

— Атайлаб сиз учун олдик. Бу совға. Совға қайтарилмайди, — деди Замира била-фонлик қилиб.

Қўлдош саллот баттар оёғини тиради.

— Олмайман дедимми, олмайман!

— Олинг, чол, болаларнинг сўзи қайтмасин! — деди Моҳира хола ўртага тушиб.

Қўлдош саллот кўйлакни олиб, ўзига ўлчаб кўрди.

— Раҳмат... — унинг бўғзига бир нима тикилгандек овози ўзгарди, кўзидан тирқи-раб ёш чиқди.

Умрида не-не кунларни кўрмаган. Лекин ундай-бундай кунда йиғламаган, юраги метин бўлиб кетган эди. Ҳозир муштдек болалар Қўлдош саллотни йиғлатди. Чархнинг не-не ситамларини кўрган, лекин чидаган одам шу меҳрга чидаш бера олмади, се-винчиданми, нимаданир кўзларидан ёш чиқиб кетди. Озгина кайфи бор эди, уялмади, ҳиқ-ҳиқ йиғлади. У тўйиб-тўйиб йиғлади, кўнглини бўшатгунча йиғлади. Кейин хўрсиниб Шавкатдан сўради:

— Насимнинг ули, сени ҳеч ким хафа қилмадимми?

— Йўқ.

— Бовангни билмайди, деб ўйлайсан чоғи, — деди Қўлдош саллот. — Ай, болам-ов шу туришинг ёқади одамга. Бованг ҳаммасини билади, ёлғонлаганингминан билади бованг! Лекин бовангди юрагидаги дардини билмайдиганлар кўп. Мойи холанг айтади-ки, Насимнинг ўғлига вино ичирибсиз, деб. Ичса нима бўлибди, дедим? Машколинг сиз бир, ёш нарса дейди. Галварс билмайдик, Насимнинг ўғли хотинга лойиқ, эмасам мен унга ичириб девонаманми?..

Қўлдош саллот яна алланамалар деди. Гапига тушуниб бўлмай қолди. Ҳали бора-диган жойлари кўплиги учун қорбобо билан қорқиз туришди. Бова уларни хурсанд кузатди. Қайтиб ўрнига ўтирар экан, ичида бир карра Шавкатдан миннатдор бўлди. У боис эсига Мусаллим тушди. «Мўминнинг ўлимига Мусаллим айбдор», деб хаёл қилади у. «Мусаллимнинг бевафолигига эса гирмон сабаб». Шунинг учун урушга лаънат ўқийди. Уруш тўфайли дунёдан бола-чақасиз ўтапти. Қизиқ, барча кўргилик Қўлдош саллотнинг бошида. Гўё унинг назарида ер юзида нимаики ҳам бўлса, нимаики касофат бўлса, Қўлдош саллотга ёпишади. Гўё атайлаб унинг бошида калтак синдиришади. Уғлидан айрилганига ҳам мана қирқ йил бўляпти, жони темирдан экан, чидаб юрибди. Хотини вафосизлик қилганига ҳам чидади. Иложи қанча? Уғлидан айрилганлар, хотини хиёнат қилганлар озми? Аммо Қўлдош саллотга алам қилади. Мусаллам вафосизлик қилмаганида, Мўминни асраганида у ўзини авайлармиди! Кўра-била туриб, ўзини чўққа ташламасмиди! Юривди салт-сувой бўлиб. Раҳим бригад кўймади, уйланинг,

юрманг деб. Мусалнинг шу қилгани учун ҳам майли, деди. Бўлмаса уйлангиси йўқ эди, бу дунёдан шундай ўтиб кетмоқчи эди.

Раҳим бригадир ўзини у ёққа урди, бу ёққа урди, ишқилиб уларнинг бошини қовуштирди. Шундан бу ёғига Қўлдош саллот Моҳира хола билан умр қилиб келяпти...

— Тур, — деди у кампирга, — Вино олиб кел!

— Қўй-инг! — зорланди аёли.

— Тур, деяпман!

— Ўша исқотни ичмасангиз бирон жойингиз камайиб қоладими?

— Камайиб қолади, билдинг!

Моҳира хола тўнғиллаб жойидан қўзғалди.

Қўлдош саллот тўйганича ичди. Бир ичдики, сув нима, вино нима ажратолмай қолди. Ичаверди, ичаверди. Ақлини йўқотгунча ичди. Ичган сайин ўтмишидан, ҳаётдан қониқиш ҳиссини йўқота борди. Винодан тўймади, ҳаётдан тўйди. Ичишдан тўймади, тирикликдан тўйди! Ўғлини кўргиси келди. Гандираклаб ташқарига чиқди. Аёлининг илтижосига парво қилмади. Қора отни, Адҳам отни чақирди. Қора от дарров келмади. «От қора бўлганлиги учун қоронғида кўринмаётгандир», деб ўйлади. Қоронғиликка нигоҳ қадади. Ҳовлини айланиб кўрди, кўча эшикка чиқиб йўлларга қаради, аммо қора от йўқ эди. Наҳотки қора от ҳам ундан юз ўгирган бўлса! Наҳотки қора от энди келмаса! Туриб-туриб Қўлдош саллотга алам қилди. Уйга кириб яна ичди. Ичаверди! Бир пайт ташқарида қора от — адҳам отнинг шарпасини сезди. Гандираклай-гандираклай йиртиқ чопонини кифтига илиб, ташқарига чиқди. Ростдан ҳам қора от келибди.

— Устимга мин! — деди от.

У қоп-қора, адҳам эди. Аввалгисидан-да қоп-қора! Қулоғи ҳам, ёли ҳам. Туёғига довур қора эди. Бова отга минди. Қора от юриб эмас, учиб кетди. Булутлардан-да юқори кўтарилди.

— Яхшилаб ўрнашиб ол, ҳозир бундан-да тез, бундан-да юксакларга кўтариламиз! — деди у.

Майин шабада Қўлдош саллотнинг танига ҳузур бағишлади. Отнинг ёли ҳилпирайди, гоҳида чиройли кишнаб қўяди.

— Қаёққа боряпмиз? — деб сўради Қўлдош саллот ҳаяжонланиб. — Бошқа дунёгами?

— Ҳа.

— Мўминни кўрамизми?

— Кўрамиз.

Қора от анча учди. Қўлдош саллотнинг учган сари учгиси келаверди. Ниҳоят, бир ерга бориб тўхташди. Одамлар одатдагидек куймалашиб юриб эди, бова қанча кўз тикмасин, ўғлини излаб тополмади, ҳафсаласи пир бўлди.

— Нега хафа бўляпсан? — сўради қора от.

— Ўғлим кўринмаяпти-ку!

— Ўғлингни кўргинг келяптими?

— Ҳа.

— Истасанг ҳозир келади.

Қора от айтганидек, кўп ўтмай Мўмин келди. Сочлари жингалак, юзлари лўппи, дўмбоқ бола — Мўмингина келди.

— Салом дада!

— Мўмин! Мўмингинам! Сени ҳам кўрар кун бор экан-ку?! Бормисан, болам? Болам-ов! — деди Қўлдош саллот кўзига ёш олиб. Мўмин уни юпатди.

— Қўйинг, йиғламанг! Дарров соғиндингизми, дада?

— Болам-ов, сени соғинмай бўладими?

— Кўришмаганимизга кўп бўлгани йўқ-ку!

— Минг йил бўлгандир, ўғлим.

— Қўйинг, дада, акун бир йил бўлди-ку!

— Барибир менга минг йилдек туюлди.

— Ҳар доим шунақа дейсиз.

— Ай, болам-а, болам нима қилай, сени соғинаман. Соғинганимда бир кўрсам кўнглим ёзилади. Акун ҳар кун келаман!

— Доим шунақа дейсиз-у, ҳафталаб келмайсиз!

— Болам-ов! Нима қилай, ишим кўп-да! Эмасам сени кўргани келмайманми? Хафа бўлдингми?

— Йўқ, дада нима бўлаётганини билгим келади.

— Раҳим бригадир мени мажбур қилиб уйлантирди.

— Буни айтувдиз.

— Шундоқми? Бечора Раҳим бригадир урушдан ўн йилмиди, ўн икки йилмиди сўғин, ёши етиб қаза қилди. Ҳурмат-иззатминан тупроққа топширдик.

— Айтувдиз.

— Мусал ҳам ўлиб кетди. Лекигин бечора кун кўрмади. Эри илгари икки марта уйланган экан, пушти йўқ экан! Ай, болам, онанг қилганига яраша топди!

— Бу гапни ҳам ҳар келганингизда бир айтасиз.
 — Қарилик-да, айтмагандирман деб хаёл қилибман. Болам-ов, бу бошим нималарни кўрмади. Узинг яхши юрибсанми?
 — Яхши, дада.
 — Катта бўлиб қолибсан?
 — Доим шунақа дейсиз.
 — Болам, сенга Мусалнинг жияни ҳақида гапириб эдимми?
 — Ҳа.
 — Уша бола бугун мени янги йилминан табриклади. Умрида биринчи марта Қўлдош саллотни табриклашди. Қўйлак олиб келибди, манал — Бова совғани кўрсатди.
 — Жуда чиройли кўйлак экан, кийиб кўрдингизми?
 — Ҳа, менга мос келди. Ай, болам-ов, лекигин мен шунақа кўйлак киярмидим, ёшлик ўтди-кетди.
 — Унақа деманг, дада!
 — Уша бола ҳам шунақа деди. Юрагим бир ўртандики, бир ўртандики! Шунинг учун кўйлакни олдим-да! Эмасам зормидим! Бўғча тўла кўйлак бўлса!
 — Яхши бола экан, дада.
 — Яхшиликка яхшику-я, лекигин мен туфайлидан мактабида қистовга тушармикан, дейман-да!
 — Нега, дада?
 — Ай, кеча менминан қиттаккина ичувди, шунга айтаман.
 — Унга ичирманг, дада.
 — Тўғри айтасан, болам.
 — Узингиз ҳам камроқ ичинг!
 — Ай болам, сен отангдан ўксима. Мен ичмасам сени кўролмайман, сени кўриш учун ичман!
 — Биламан.
 — Ичганим учун ҳамма мендан ўзини олиб қочади. Ҳамма ҳазар қилади. Ана, Мойига қара, ичманг деяпти.
 — Мен кўрмаяпман-ку, дада?
 — Ёнингда турибди-ку, боянам кўрмаяпман дейсан. Айт, ўғлим, менга бунақа демасин! Ана, ичадиганим тугаб қолибди. Айт, ўғлим, олиб келсин!
 — Туринг, олиб келинг!
 — Ана ўғлим айтди, Мўмингинам айтди. Тур, олиб кел! Мойи дейман, тур ахир!
 — Қўйинг шуни, шохингиз чиқади!
 — Ай, кампир биласан-ку одамга шох чиқмайди. Тур, акун Мўмин рухсат бергандан кейин ичмай бўладими? Мўминжон, қаттиқроқ айт, бу Мойи эшитмаяпти.
 — Туринг, дадамга вино олиб келинг!
 — Ана эшитдингми, ўғлим айтди...
 — Уфф, ўлар бўлсам ўлиб бўлдим шу чолнинг дастидан! Ичса ўзига ўзи манак ургани-урган.
 — Нима деяпсан? Мўминнинг гапни икки қиласанми? Индамаган сари ўзингдан кетяпсанми? Ҳаддингни бил лекигин! Тур ўрнингдан, вино олиб кел!
 Мўмин хафа бўлгандек аста-секин узоқлаша бошлади.
 — Ана, Мўмингинам хафа бўлди! Мўмин болам-ов! Тўхта, ўғлим, шошма, қаёққа кетяпсан? Олиб келсанг ўлармингиз? — Қўлдош саллот алам билан аёлига ташланди. Узи ҳам билмаган ҳолда Моҳира холани аёвсиз калтаклади.
 — Нега мундай қилдинг, Мойи?
 — Қўйинг, ичманг, чол!
 — Мўмин айтса-да, ичмайми?.. Ай, болам-ов, қандай кунларга қолдим
 — Раҳим амаки, шу хотинни менга бекор олиб бердингиз-да!
 — Ие, нега полвон?
 — Айтган жойидан чиқмайди, вино олиб кел, деб эдим, гапимни икки қилди.
 — Ичманг-да, полвон!
 — Э, қўйинг-э! — Қўлдош саллот Раҳим бригадирдан ҳам қўлини ювиб қўлтиққа урди
 — Ай, Насимнинг ули, кўрдингми, бийинг вино олиб келмади, ичманг деди. Шу тўғрими?
 — Билмадим, бова.
 — Сен ўзи доим билмайман, деб турасан. Айтганча, қорбобоминан қорқизнинг кийимини нима қилдинг?
 — Бугун ҳаммага совға улашиб чиқдик.
 — Муни биламан. Кийимларни нима қилдинг?

- Эртаминан элиб берамиз.
- Ким гапирса, айбни менга тўнкайвер. Кийимларни олиб берган Қўлдош саллотми, жавобини ҳам ўзи берсин!
- Унақа деманг, бова!
- Тушундингми?
- Тушундим

Шавкат ҳам Қўлдош саллотнинг бўлар-бўлмасга ичишига ҳайрон қоларди. Ичса, ўғлини кўрармиш. Бовага Шавкатдан-да ачинадиган, Шавкатдан-да қайишадиган кимса йўқ. Қўлдош саллот ҳам баъзан унга ишониб нола қилади: «Ай, болам-ов, ҳали шундай кунлар келадики, истаган одамингминан очичқасига гаплашаверасан. Ҳозирги замонда ё амалинг бўлиши керак, ё пулинг бўлиши керак!»

Совғаларни тарқатиб, уйга қайтишар экан, Шавкатнинг миясида Қўлдош саллотнинг шу гапи чарх урарди. У ҳатто лапанглаб, ўйнаб-ўйнаб тушаётган қорга ҳам эътибор бермасди. Шу кеча негадир яхши ухлай олмади. Узук-юлуқ тушлар кўрди. Тушида ҳам қор ёғибди, оппоқ қор! Ҳамма жойни қор қоплабди. Негадир аллақердан тумонат йиғилибди. Негалигини Шавкатнинг ўзи ҳам билмасмиш... Эрта билан уни онаси туртиб уйғотди. Кеч ётган эмасми, Шавкат кўзини очишга эринди.

— Тур болам, Қўлдош бовангникига чиқармишсан!

Шавкат сергак тортди.

— Нима гап, тинчликми?

— Қўлдош саллот омонатини топширибди. Ароқ ўлсин илойим, ароққина.

Шавкат қулоқларига ишонмади. Шу кеча бовани кўрмабмиди? Онасининг гапи тушга ўхшайди.

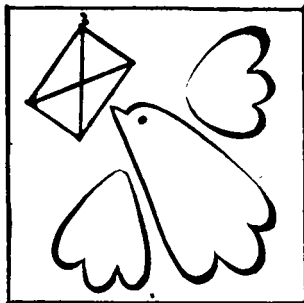
— Ёлғонлаяпсизми?

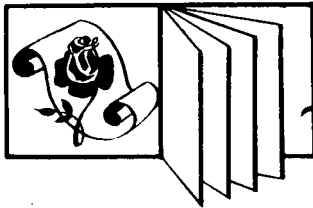
— Шунақа гапларни ёлғонлайдимми? Ярим кеча ташқарига чиқибди-ю, қоқилиб йиқилиб, совуқда музлаб қолибди.

— Йиғи овози эшитилмаяпти-ку?

— Йиғлайдиган кими бор? Мойра бийи айттириб юборибди. Шавкат тобутнинг олдига тушиб йиғласин, раҳматлининг шу болага меҳри бўлакчайди, дебди. Даданг ҳам тайинлаб кетди.

Шавкатнинг тирноғига довур титроқ кирди, кўзлари тиниб, қулоғи жаранглаб кетди: «Ай болам-ов, ҳали шундай кунлар келадики...»

Омон Мухторов

Эркин уяётган киши

* * *

Илм — эҳром...
Бериб бўлмайди
Ҳар қандай одамнинг қўлига.
Уни бузиб ташлар, айниган пайти,
Қарамасдан ўнгу сўлига.

Илм — байроқ...
Бериб бўлмайди
Учраган одамнинг қўлига.
Сизни бошлаб кетар, айниган пайти,
Сарсон-саргардонлик чўлига.

Илм — қурол...
Бериб бўлмайди
Истаган одамнинг қўлига.
Сизни ҳайдаб кетар, айниган пайти,
Унутилган зулмат йўлига!..

Ҳайкал

Ҳаётга
Бермоқчи бўлишиб сайқал,
Сиғинмоқни истаб
Одамлар қўйдилар
Яшнаб-безансин, деб
Қишлоқ ва шаҳар.
гоҳ шом, гоҳ саҳар —
минг йўсин ҳайкал,

Энди қарасангиз,
Бу юрт ҳайкалзор,
Хилват гўшаларда
Бу сафда

топилар ҳайкал.
котиллар, жаллодлар ҳам бор,

Эҳтиромга турар
Барчаси маҳтал.

Айтинг, биродарлар,
Ахир, шартмиди —
Аввалдан сиғинмоқ
бу зил тошларга?!
Улар мағрур турар, инсон дардини
Ҳамон
Юклагандек тақир бошларга!..

Ҳайкаллар, аслида,
Одамдан, ахир,
Ерга тушиб турган
шунчаки соя.
Наҳот, биз яшаймиз ҳамон
қандайдир —
Совуқ бир тошлардан
Излаб ҳимоя?!

Ривоят

Сўнги нафас етганин англаб,
Шоир деди бой бермай вақтни:
— Китобларим,
Бахтли бўлинглар,
Болаларим,
бўлинглар бахтли!..

Аввал-охир
Дунёни деса,
Кўп боқмаган
болаларга бахт.
Инсон суйган китоблар эса
Бахтсиз бўлиб келган
Ҳамма вақт...

* * *

Тўрачилик — давр иллоти.
Ажабланиш мумкин гоҳ дамлар:
Кўчадаги оддий одамлар
Бирдан баъзан тўра бўлади.

Қассоб баъзан тўра бўлади.
Косиб баъзан тўра бўлади.
Котиб баъзан тўра бўлади.
Тўрачилик — давр иллоти.

Рўпарангда темир бир девор.
Эзгу ҳислар қалбда ўлади.
Давр ўзи қандайдир бемор...
Тўрачилик — давр иллоти.

Қонли қўшиқ

1

Она деб аталган бирон юрт
Шунчалик, билгани қатағон —
Боласин беқабру бетобут
Тупроққа қорганми ҳеч қачон?!

2

Бир ерда
ўқиган, эшитганмидим —
Дунёда бўлармиш
шундай ҳайвонлар:

Ўз тукқан боласин,
очикқанида

Емоққа тушармиш,
Кўзида қонлар...

3

Ҳақ сўзга, она-юрт, ўксинма,
Даврда, эҳтимол, бор гуноҳ.
Бир ҳасрат, бир армон кўксимда,
Йўқ каби дунёда ҳеч паноҳ...

4

Биз эртадир-кечдир,
етмоқлик учун
Ҳаётда янги бир инсонликларга —
Қарши

чиқмоқликка
бурчлимиз
бутун

Дунёда учраган
Ҳайвонликларга!..

Эркин учаётган қуш

(Халқ оҳангида)

Биз кечганмиз қуллардан;
Тарихимиз минг йиллик.
Биз яралган қуллардан;
Қонда бор ҳамон қуллик.

Эрк деб, минг йил ҳайқириб,
Топмаганмиз ҳамон эрк.
Дадилроқ бўлмас юриб,
Дарвозалар бари берк.

Эҳтимол, шундан, ҳамон
Бизникидир ширин туш:
Бошимиз узра осмон,
Эркин учаётган қуш...

Туш

(Манзара)

1

Ярим тун.
Уйғониб кетаман.
Тушми,
Хаёлми...
Бу нима?
Тортгандек арқон,

Узун йўл...
Уфқда ҳар икки учи!

Худди дор остида
Турибман ҳайрон.
Қарасам,
Бехосдан
қаршимда — йўлда

Сиз...
Гўё айтолмай
муҳим бир сўзни
Чаманда очилмай турган бир гулдай,
Қаттиқ қимтигансиз
Лабларингизни.
Қўлларимни чўздим Сиз томон.
Сиз ҳам...

Аммо
бир-бирига етолмади қўл.
Сирпаниб,
орқага тортгандек,
қадам!
Уртада —
арқондай
силтанмоқда
йўл...

2

Сапчиб турдим ўрнимдан,
Қочди уйқу.
Йўқ ором...
Тушларимда кўринган
Сиз —
биргина дилором!
Айтинг,
бу қандай азоб:
Қўллар чўзик,
ҳавода?!
Лаънат сенга — аччиқ хоб!
Бахт!
Бормисан дунёда?!
Айтинг,
бу қандай қисмат:
Арқон-дорми
менга йўл?!
Лаънат сенга, ҳақиқат,
Қўлга
етолмаса қўл!..

3

Тунга келдим рўбарў...
Кийдим —
тўн қилиб,
тунни.
Қаерда, деб Сиз — пари,
Излаяпман — мен жинни!

Қаерда, деб ўша йўл,
Қаерда, деб ўша дор —
Киприкларим жиққа ҳўл,
Югураман...
Бемадор.

Мен биламан,
Бу — абас.
Аммо
кетган эсу ҳуш.
Рўпарамда тун эмас,
Ястаниб ётибди
туш...

* * *

Сен хонада турибсан ғамгин,
Қалбни эзган
Ҳислардан ҳалак.
Аммо
ял-ял ёнар кўйлагинг,
Осмондаги гўё камалак.

Чулғагандан сени изтироб,
Тўлган каби
Аламга хона.
Аммо сенга
 боққандек офтоб —
Ёмғирдан сўнг кечиб остона...

Қўриқчи

Қўриқчилар табакай яшар?
«Бу мумкиндир.
Бу — мумкин эмас!»
Сени эзар, авлоди башар,
Кўринмаган кўзингга —
 қафас.

Юрган йўлинг пойлар қўриқчи,
Мудрамайди у бирон нафас.
Сўндиради бутун кўрингни:
«Бу мумкиндир.
Бу — мумкин эмас!»

Эрк, қайдасан? Қаерлардасан?
Мен учун кам — бир ҳою ҳавас.
Ҳуркитади қўриқчи баъзан —
Бизда бўлса неки муқаддас...

Тун

Чироқлар бирма-бир ўчарлар.
Қоронғи қоплайди уйларни
Ва энди,
Бўшаган кўчалар
Эгаси —
 шамоллар ўйнайди.

Шамоллар ўйнайди.
Дарахтлар
Шитирлаб,
 шивирлар оҳиста...
Кун ҳали ойнадеқ ярақлаб —
Беркиниб турибди
Олисда.

* * *

Ҳозир
Қаердасиз?
Нозанин, эрка
Дарахтлар атрофда
 оппоқ гуллаган.

Уларга сиғиниб,
Тиз чўкиб ерга,
Мен сўраб турибман
Сизни
Улардан.

Кетмай кўз олдимдан
Ранги-рўйингиз,
Бўғзимни
 куйдирган ажиб хўрсиниқ.
Менинг руҳимдаги сизнинг руҳингиз —
Шу
 оппоқ порлаган
Гуллардек
Тиниқ...

Ёмғир бўлиб, қор бўлиб

(Халқ оҳангида)

Бағрим бугун тўлиб-тўлиб,
Кетдим Сизга зор бўлиб.
Йўлингизда ёмғир бўлиб,
Йўлингизда қор бўлиб.

Қочгим келар қайларгадир,
Узимча йиғлаб-кулиб.
Қайга борай, қолди, ахир,
Дунё менга тор бўлиб.

Мен умидли бу оламда
Кетмай буткул тўкилиб —
Эринмасдан, бир қадамга
Келсангиз-чи, бор бўлиб...

* * *

Мен сизни ардоқлаб,
Қўймай сизга шарт,
Бажаргим келади шартларингизни.
Мен бедард бир киши.
Менда йўқ ҳеч дард!..
Менга берсангиз-чи дардларингизни?..

Мен бошдан
Атадим сизни олий зот,
Кўзга суртганимча
гардларингизни.
Сиздан мен
* Дунёда кутган илтифот:
Менга берсангиз-чи
дардларингизни?..

* * *

Бош эггандек — ибодат расм,
Чўнкайгандек, одатда, чоллар —
Сувга бунча қиласиз таъзим,
Девона толлар?

Сув билмайди илтижо надир,
Не дунёда юксак хаёллар?
У сиздан ҳам баттар телбадир,
Девона толлар...

Дадахон Ҳасан

Сени танидманки - меҳри халқсан

Болтиқ бўйларига бир келиб кетинг...

Латиш қизи Дзинтрани эслаб

Дунё яшармоқда инонмоқ учун,
Болтиқ бўйларига бир келиб кетинг.
Эй аҳли машаққат, иқболи нигун,
Болтиқ бўйларига бир келиб кетинг.

Бу юртда майдонга чиқаркан ҳамма
Ва ҳал бўлар экан ҳар бир муаммо,
Майдон бу юрт учун саҳна-драма,
Болтиқ бўйларига бир келиб кетинг.

Емғир ҳам бетиним қуйгани-қуйган,
Одамлар майдонда уйгани-уйган,
Қутлуғ бир туйғуни туйгани-туйган,
Болтиқ бўйларига бир келиб кетинг.

Майдонда туғилиб қаҳр-муҳаббат, —
Замбарак ўқидек ҳар кун, ҳар соат,
Гумбурлаб кетаркан ҳақ ва ҳақиқат,
Болтиқ бўйларига бир келиб кетинг.

Бир боқсанг майдонда кўринмас ҳеч ким,
Ногоҳ чайқалади кўчалар лим-лим,
Иншоллоҳ, бу буюк инқилоб дедим,
Болтиқ бўйларига бир келиб кетинг.

Эсини йўқотиб қўяди бир дам,
Умрида шунча халқ кўрмаган одам,
Шукрим, мавжуддир шундай бир олам,
Болтиқ бўйларига бир келиб кетинг.

Ҳар элнинг ўзида ўз кушандаси,
Аралаш кечаркан қаҳру хандаси,
Сиз эй нафс, фиск, иғво, ғафлат бандаси,
Болтиқ бўларига бир келиб кетинг.

Толеин зулматдан олган Осиё,
Хаёл суравериб толган Осиё,
Ҳамон аросатда қолган Осиё,
Болтиқ бўларига бир келиб кетинг.

Инчунун Ғарбдир бу, мазлум Шарқ эмас,
Болтиқ бўйлари бу — тирик эҳтирос,
Икки денгиз бунда қалқар басма-бас,
Болтиқ бўларига бир келиб кетинг!

Туш

Кеча тушимда юртимни ёв босган эмиш,
Дор тикиб ёв одамларни кўп осган эмиш.

Ёвлар кўкрагида ўқ-ёй, қалқон таққанмиш,
Учқур эмиш, ёвқур эмиш, чунон чаққонмиш.

Аскармисан аскар эмиш, чақмоқдай чақнаб,
Бошларида дубулғаси турибди яшнаб.

Ажаб, дейман, бу қандай ёв, келди қаёндан,
Ёмғир бўлиб, ёғилдими ёки осмондан?

Отай десам қўлларимда қуролим йўқдир,
Тутай десам яқосидан, мажолим йўқдир.

Ногоҳ муштларимни тугиб ёвга ёндашдим,
Зора бир зарб урсам дея қулочим очдим.

Қулоч очдим-у ногаҳон ё тавба дедим,
Шу он журъатимдан ўзим пушаймон едим.

Ажаб: кўз олдимда таниш юзлар турарди,
Менга боқиб, меҳр тўла кўзлар турарди.

Қизик, улар бизнинг тилда сўйлашар эмиш,
Ўқиб шеърларимизни, кўп ўйлашар эмиш.

Ҳатто севиб қўшиғимиз-қўйларимизни,
Англар эмиш барча фикру ўйларимизни.

Кўзлари ҳам бизникидай қорамтил-қизғиш,
Хуллас, булар ўзимизнинг одамлар эмиш...

Наманганда

Меҳр ришталарин излаган гўдак,
Чунон талпингани каби онага, —
Дарднинг хуружидан жон бўлиб ҳалак,
Етиб келган эдим касалхонага.

Шукр айлаб тангрига илтижо этдим,
Бомдод чоғларида оёққа туриб.
Чунки уч кундаёқ соғайиб кетдим,
Мен бу ердаги чин меҳрни кўриб...

Ясир Арофатнинг деганлари

Дангал жанг қилмоққа не етсин, укам,
Қилич яланғочлаб тушсанг майдонга.
Билки, эрк жангида ҳалок бўлсанг ҳам,
Номинг кўмилажак шарафга-шонга.

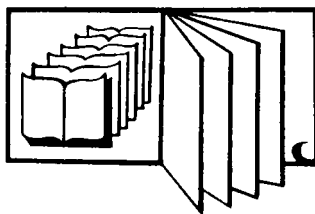
Фашист дегани ҳам дунё талашиб,
Аввал огоҳ этиб, сўнг қилич тутган.
Бу сур аждарлар-чи қуртдай қалашиб,
Токай вужудимиз ютгани-ютган?..

* * *

Ҳали эс танимай сени танидим,
Сени танибманки — меҳрли халқсан.
Хатто сенга қаҳрин отса-да ҳар ким,
Сен меҳр кўрсатдинг, гарчи ноҳақсан.

Сен, эй аҳли одоб — меҳрибон элим,
Мунчалар раҳмга тўлиб-тошмасанг.
Эй, ҳотам авлодим, эй раҳмдилим,
Меҳр улашмоқда ҳаддан ошмасанг.

Мен қандай чидайман, хатто ёвга ҳам
Раҳминг келаберса, товланса меҳринг.
Наҳот сени ямлаб ютаётган дам,
Аждар оғзида ҳам келмаса қаҳринг?..

Аке едо

Севимли ойномамизнинг 1990 йилги 7—8 сонларида ёритилган шоир Хуриш Давроннинг «Ватан ҳақида етти ривоят» асарини ҳаяжон билан ўқидим. Мен ўзимни худди тарихини, гурурини янгидан англаган одамдай ҳис қилдим. Ривоятлар заррача ҳам зериктирмайди, зеро, Ватан сўзи оддий сўзлардан эмас, бу сўз замирида қанчадан-қанча орзу-истаклар, меҳр-муҳаббатлар ётади. Шоир қадим тарихимизни, ота-боболаримиз урф-одатларини ўргатувчи, ҳақгўйликка, мардликка чорловчи ривоятларни тўплаб, тилимизда ва хаёлимизда айланиб юрган гапларни йиғиб бизга тақдим қилгандай туюлади. Аслида эса асар катта меҳнат ва улкан истеъдод натижасидир.

Адабиёт ўқитувчиси сифатида бир фикрни айтиб ўтмоқчиман, балки бу фикр адабиёт дарслари дастурини тузишда педагог-олимларга ёрдам бўлар. Янги дарсликлар устида иш олиб борилаётган ҳозирги даврда мана шу ривоятлардан ҳам фойдаланган маъқул (менимча, бирон-бир асарни дастурга киритишда муаллифнинг ёшига қаралмаса керак). «Ватан ҳақида етти ривоят» асари Ватан, она халқ, тарихга ҳурмат тушунчаларининг ҳақиқий маъносини англашга ёрдам беради, ёшларимизни тарбиялашда, ота-боболаримизнинг қандай одамлар бўлиб ўтганликларини билишда муҳим тарбиявий аҳамият касб этади.

Тоҳир РҶЗИБОЕВ,
ўқитувчи

Ўткир Раҳмат

Остонада турибди Сойинч...

Ўтаётган умр

Меники дейман гоҳи юз кўрсатган офтобни,
Меники дейсан сен ҳам унга шукрона айтиб.
Тонгги шабнам ялтираб кўз-кўз қилар шу тобни,
Бўй кўрсатар дарахтлар тундан саломат қайтиб.

Бекатларда тўпланиб, шовқин аро одамлар,
Гоҳ тош отиб, гоҳида макташади бир-бирни.
Кимдир шукрона айтиб ўтмоқда дер бу дамлар,
Кўз ёш тўкиб аллаким қарғаётир умрни.

Соялар

Бағрида тақлидлар тўла бу ҳаёт,
Ўлчовлар танланар баъзан турмушдан.
Ишонгинг келмайди учган самолёт,
Андоза олинган десалар қушдан.

Одамзод ҳаёли тополмас ўрин,
Доимо минг ташвиш қўйнида юрар.
Бир куни кўрар-у ўргимчак тўрин,
Кашфиёт билиб у кўприклар қураар.

Муҳаббат — дунёнинг Лайлиси, Қайси,
Уларга тақлид ҳам қилганлар бўлди.
Бу дарднинг домига тушганлар айтсин,
Кимга ғам ҳамроҳу, кимга бахт кулди.

Маймуннинг зотидан эмас тўтиқуш,
Ахир, бу ҳаммага аниғу аён.
Ҳаттоки одамга тақлид қилиб қуш,
Кунда минг такрорлар бир сўзни гирён!

Бир бошлиқ муз ёриб тушарди кунда,
Совуқ демай сувни қаттиқ қишда гоҳ.
Ходими чўмилди ёқмоқ-чун унга,
Муз босиб, кўз юмди бечора ногоҳ.

Ногоҳ куй янгради — дард чекар фарёд,
Тинглаганмас бундай оҳангни олам.
Дардларин куйлашди ғунғиллаб бот-бот,
Тақлид қилиб унга бир қанча одам.

Кимлардан андоза олди-ю, кемтик
Кўланкалар пайдо қилди қоялар.
Дунёда қуёш бор, келганида тик,
Қаергадир сингиб кетди соялар.

* * *

Кўзларимда сачраб ўтли нур,
Дарвозангга бориб санчилур!

Балки мени ўйларсан бу пайт,
Ҳовуримни сезмадингми, айт?

Соғинчимга ўзинг бердинг эрк,
Севинчимга нега йўллар берк?

Илинж қўймас мени бир пас тинч,
Остонада турибди соғинч!

Шоҳизинда

Мақбара кифтини шамол ўпар гоҳ,
Гоҳ офтоб сочини ўйнай бошлайди.
— Эҳтимол, тирикдир, ўлмагандир шоҳ?!
Сайёҳлар саволга кўмиб ташлайди.

Тиллари рангларга ўхшаб ранг-баранг,
Бу ўтли нигоҳлар киприк ёшлайди.
— Балки шоҳ кизу ерда жон сақлар аранг?..
Сайёҳлар саволга кўмиб ташлайди.

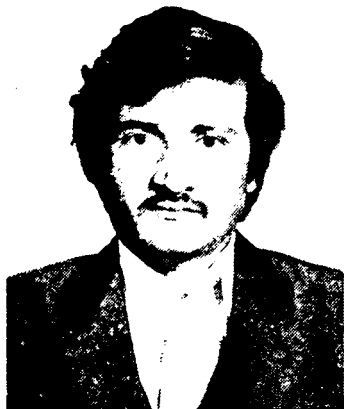
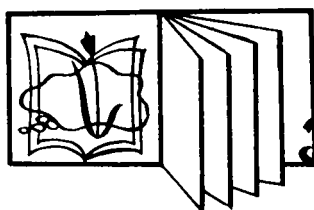
Қирқ зина елкасин босиб бирма-бир,
Танг қолиб хорижлик бошин қашлайди.
— Балки шоҳ қудуқда жон сақлар ҳозир?..
Ва сўнгсиз саволга кўмиб ташлайди.

Минг тилсим тиллашиб топган бу паноҳ,
Жилоли рангларда сўзлаб тўймайди.
Ишониб-ишонмай, ўлмаган деб шоҳ,
Барибир сайёҳлар келмай қўймайди!

Осмон

Қор ёғмоқда майда-майда,
Дардин айтиб осмон бўзлар.
Гўё қийқим қоғозларда
Юрак дардин ерга сўзлар.

Балки ёниб ошиқлардай
Ерга мактуб битади у.
Жўнатишга журъат этмай,
Сўнг парчалаб йиртади у.

Дилмурод Қуронов

ЧИНОР ҲИКОЯСИ

Ҳикоя

Уҳ-хў, мени бу ерга ўтқазिशганига хийла замон бўлди-ёв... Эрта баҳор эди, ҳали совуқнинг захри кесилмаганди. Ут-олов йигит тунда сойдан кечиб мени олиб ўтганди. Шундан бери бу ерда турғунман.

У вақтлар бу тепалик хирмон эди. Адир буғдойларини янчиб, «ҳа бўл, ҳа бўл» билан шамолда шопиришарди. Ҳар йигитлар, ҳар йигитлар... бир ўтиришда тўртта нонни сувга ботириб еб кетаверишарди. Одамлар майдалашиб боряптими-ей!

Кейинроқ бир хунрезликнинг гувоҳи бўлдим: Исроилбек қишлоқ фаолларидан ўн кишини шоҳларимга осди!.. Э-воҳ! Яхшиликка ёмонлик дунё: улар орасида мени ўтқазган одамнинг невараси ҳам бориди!.. Алам қилади, шоҳларимнинг синиб кетмаганига ҳайронман. Қандоқ қилай, иложим қанча?! Кейин одамлар мenden тамом юз ўгиришди: бирининг отаси, бирининг боласи, бошқасининг жигари хунига шерикман? Ҳе-е, йўқ, худойим бандаларини дардга полвон яратган экан, яна улар билан топишдим. Бир хор бўлган жой — бир обод, деганлари рост экан: бу ер ҳозир чойхона.. Шундоқ, сойнинг биқини, сув салқини, менинг соям — оҳ, жоннинг роҳати!.. Кундузлари бу ерда аксар қариялар бўлади. Уларни гўдаклигидан биламан, яхшидир, ёмондир — ҳаммаси кўнглимга яқин. Ёшлиқларини, воқеаларни эслашади, аралашгим келади, чидамай кетаман-у, илож қанча, гунглигим-қисматим...

Хўл ўтиннинг ёниши қийин бўлганидек, бугун ҳам қариялар суҳбати ҳадеганда қовушавермади. Улар уёқ-буёқдан эринибгина узук-юлуқ гап олишади-ю, яна жим бўлишади. Утмиш хотиралари минг бор эсланган, қайтаришдан фойда йўқ. Ёшроқ суҳбатдош кела қолсаю, «Э, санлар ниманиям кўрибсан...», дея дostonларини қайтадан бошласа.

Сутдай оқ «Жигули» равон юриб келди. Рулдаги киши бош эгиб саломлашди. Машина шаҳар томон бурилди. Шу сабаб бўлдию, суҳбат бошланиб кетди, «тутантирик» топилди-да...

— Бечорага қийин, — секин гап ташлади Болтавой сўфи. — Номус ўлимдан қаттиқ, дейдилар...

— Замон айниди, — ингичка овоз билан мавзуни илиб кетди Мерган бува. — Ҳаёндиша қолмади. Бир парча этни ўн тўққиз-йигирма йил боқсанг-у, маломатга қолсанг!.. Ҳе-е, ёшликнинг кўзи кўр-да, шайтон йўл бошлаб ўша келгинди билан дон олишмасанг, отанг иззатинг билан узатарди, оқибат нима бўлди?..

— Замон айниди, ёшлар айниди, дея чайналишади-ю, — гулдураб гапга аралашди Раҳмон полвон. — Уларда нима айб? Райимжоннинг нима... еб юрганини билсан, бил-

масликка оласан, қиз бечорани индамас милтифинг бўлса отибоқ юборасан!.. Куш уясида кўрганини қилади, тузукми?! Райимжонинг, болаларим бўйи бўйимга етди, демай, бировди хасмига кўз олайтиргандан кейин баттар бўладиган-да, ўзи!..

Ҳа-а, Райимжон кап-катта бўлганида хунук ном олди. Бола-чақали одам ўзини тиймаса, худо инсоф бермаса қийин экан. Кечаси бировнинг деворидан ошиб юриш... Билмадим, унинг ўрнида бошқа одам бўлганида нима қиларди? Райимжон идорага яқин катталардан-да, балоям урмади, юрибди, ҳеч нарса бўлмагандек. Қизи...

— ...Менга қолса, қизи ажаб қипти: «Отамга иснод нимаёканини кўрсатиб қўяй дедим», депти. Уғил болани ишини қипти! — Полвон Мерган бувага ўғирилди. — Мерган, бир нарсани тагига етмай гапиришинг қолмади-қолмади-да! Шу айри тилинг кўзингдан айирганди, ҳалиям бурнингга сув кирмади-я!..

— Ҳа, мен эшитганимни...

— Э-э, бўлди-е!..

Раҳмон полвоннинг салобати босдими, Мерганнинг дами ичига тушди. Худонинг ўзи етказган мавзу узилиб, орага жимлик чўкди...

...Бопладинг, Полвон! Ҳақ гап учун отангни тилини кесишганди. Энди сен гапир, отанг учунам гапир. Ёшлигингдан сенга ихлосим баланд эди, кеча яна бир хурсанд қилдинг. Райимжоннинг кўришиш учун узатган кўлини олмадинг: «Кўй, таҳоратим синмасин...» дединг. Сени ҳар ким ҳар хил тушунади, билган иззат қилади, билмаган оғзи ботир дейди. Гапир, гапинг бўзгингда қолмасин аммо. Бу ерда не-не одамлар ўтирган, эшитганимни айтаман-да: амри-маъруфни кишига озор бермай қилиш керак, дейдилар. Тагин билмадим. Ҳар бандаям ёмоннинг тирклигида жазо топишини кўришни истар-да, «боқийлик нақдми, насия?» деган ўйга борса керак-да...

— Ассаломалейкум, — йигирма бир-йигирма икки ёшлардаги йигит салом бериб, «будка» томон юрди.

— Мулла Мамарайим, — хиёл энгашиб гап бошлади Болтавой сўфи, — бу ўтган Содиқвойнинг ўғлими?

— Ҳа, — маъқуллади Мамарайим бува чой қуйиб узатаркан, — кейинги хотинидан, ёлғизи.

— Шуни кийгани — исписопкага ўхшаган анави шим ростданам юз эллик сўмми, а?

— Ҳа, — шошиб маъқуллади Мамарайим бува. — Амиркани кийими, жуда пишиқ бўлармиш вей... Шундоқ миҳга илиб тортсанг, миҳ қайрилармиш-у, бу йиртилмасмиш.

— Бу дейман, Мамарайим, — кулиб гапирди сўфи, — куёв навкарингизда дастурхонга тортилган ўпка ўзийизикимасмиди? Жуда-а опқочишга суягингиз йўқ-да, а?!..

— Болтавой ака, мен гапирганда бир қийиқ чиқармасангиз бўмайди-да, а? — қизишди чол. — Пишиқлиги шуки, почасидан бир қарич қайтариб қўйибди, бўйи ўсиб кетса орқасига қайтариб кияверади, йигирма йил кияди, ҳа.

— Э-э, — кулди сўфи, — семириб кетса нима қилади?

— Вей, — баттар қизишди чол, — сизга нима ташвиш, бўйини ўйлаган хумпар эини ҳам эсдан чиқармагандир?!

Болтавой сўфи қарайдики, иш чатоқ, ҳазил зил бўлиб турибди, паст тушмаса бўлмайди. Паст тушди, лекин ўшанда ҳам бир санчиб олди:

— Сиззи гапийиздаям жон бор, Мамарайим. Миртолиб ҳам кийиб юрибди бирини, жа-а ранги кетиб қопти. Шуни туғилганида кийган чиқар?

Кейинги суҳбатга аралашмай ўтирган Полвон носини тупуриб, мўйловини артиб олган жаҳл билан деди:

— Э, қисталоқ! Отанг ким — ошқовоқ, энанг ки-им — носқовоқ, нимангга кериласан, номард!..

— Ҳў-ўй, Полвон, кимни бўралаб сўқяпсиз?

— Кимни бўларди, аши такасалтангни-да! Етмишни қоралаган ота редиска-педиска экиб, ҳўлфурушлик қилиб, шуни жайлаш ташвишида юрса-ю, бу, бўйнинг узилгур, ҳалигача бир ишнинг бошини тутмаса, яна юрши ҳалигиндай. Ҳей, номард, эл қатори эллик сўмлигидан кий, ҳа, юзига бир кўзини боғлаб қўй, ҳеч бўлмаса фотиҳангга яраб қолар.

— Толелининг боласи ўн бешида бош эмиш, бетоленинг боласи ўттизида ёш эмиш, полвон, — ўтга мой қўйди Мамарайим бува. — Яна бунинг осмондалиги-чи, вей. Содиқвой бизди жиян қизини сўратган экан, бу: «Бурни каттейкан, бўмайди...» депти. Узинг нимасан дегани одам йўқ, вей. Ҳа, ўзинг нимасан, бир арғамчисан-да!..

— Энди... биз у-бу деяверамиз-у, Содиқвой бечорага қийин...

Болтавой сўфи гап бошлаган эди, Полвоннинг гулдурраган товуши уни босиб кетди:

— Э, менга қолса мунақа ўғилдан битта тўнка яхши: майдалаб ўчоқда ёқсам кўр бўлади, сандалга солсам белимнинг захмини олади.

Орага яна жимлик чўкди. Полвон кафтини тўлатиб нос отди. Мерган бува тасбеҳини ўғирганча суҳбатдошларининг дам унисига, дам бунисига қарайди: «Нима бало, Полвон чап ёни билан турганми?!...»

Содиқвойнинг ўгли... Умр — оқар сув, деганлари рост, кечагина эди...

Бириччи хотини билан у ўн икки йил турмуш қилди, фарзанд кўрмади. Қанчалар эзилди бечора; одамлар нималар демади, қанақа гаплар бўлмади, ҳе-ҳей! Бирор даврага дадил киролмай қолди, ширинтойларни кўриб бағри эзилди, қийин, қийин!.. Кўз очиб кўргани, жонидан ортиқ суйгани, вужудининг бир қисмига айланиб қолгани — Фазилатдан айрилиш унданам қийин!..

Содиқвой иккинчи бор уйланди, ўғил кўрди! Эсимда, ўшанда ундан бахтлироқ одам йўқ эди, қишлоқдаги ҳар бир эшикни очиб қийқирди:

— Уғил кўрди-им!!!

— Муборак бўлсин! Умрини берсин!..

Қувонч билан қайғу — эгизак: Содиқвойни бахтли этган аёл ўша кўйи тўшакдан турмади. Уртанди, ёнди, начора, тағин уйланди. Бола ҳеч нарсадан беҳабар ўсаверди. Аёлниинг ичи торроқ экан, болани бегоналаштирди, Содиқвой чидай олмади — жавобини берди.

Содиқвойнинг азонлаб қўшнисиникига сўтга югурганлари, қош қорайиб, одам оёғи тинганда боланинг кийимларини беўхшов ювганларини кўрдим. Энди бир вақтлар бутун қишлоқ оғзида бўлган бу ишлар унутилиб кетган. Фақат қишлоқдагилар гоҳ-гоҳ: «умрини берсин дебмиз-у, инсоф-тавфиқ берсин демабмиз», деб қўйишади...

— Пешинам бўп қолди, — секингина гап ташлади Мамарайим бува. — Энди қайт-сакмикин?

Чоллар фотиҳа қилиб кўзғалишди. Полвоннинг дағдағасидан кейин жимгина тасбеҳ ўғириб вақтни ўтказган Мерган минғирлаб гап бошлади:

— Козимжоннинг оиласи қўшнисиникига ўн тўрт марта кириб чиқди, уйда иши йўқмикин-а?

— Худойим сени яратганда қўлингга чўп тутқазган, — яна ҳалиги гулдураган товуш эшитилди. — Сассиғини ковлаб чиқармасанг кўйнинг ўрнига тушмайди. Тасбеҳни «олло» деб ўғирдингми, ё «кирди-чиқди» дебми, э, одам бўлмай...

Дарёдан от ҳам, ит ҳам сув ичади, лекин ўшанда унинг суви ҳаром бўлмайди — етти юмаласа ҳалол, дейишади. Шуни ўйлаб овунаман-у, Мерганга ўхшаганлар соямда ўтирса алам қилиб кетади. Иложим бўлса-ю, баргларимни тўкиб ташласам, дейман. Начора...

— Той бола, шўрвадан борми?

— Ассалому алайкум, — чойхоначи йигит меҳмонларга пешвоз чиқди, — хуш келсизлар, келинг, Ақромбой ака.

Кўришдилар. Меҳмонларга тўртта косада шўрва келтирди, аччиқ қилиб «раис чой» дамлади.

— Қани, олинглар, ош бўлсин.

— Қаттиқ нондан опке, Той, — Ақром ака шерикларига юзланди. — Шўрва қаттиқ нон билан жуда ўтади-да...

Той бола қуритилган нондан патнисга тўлатиб келтирди.

— Тожиддин ака билан нега тиклашдинглар, Ақромтой? — шўрвага нон бўктираркан, сўради Комил мироб.

— Ҳе, — қўл силтади Ақром ака, — «према»ни қирқиб қўйибди, харажатимиз ошиб кетганмиш. Э, ярамас-э, ёнингдан бермаятган бўлсанг, кетса давлатнинг пули кетади-да?! План юз ўн тўртга етса.

— Сиз шунақа дейсиз-у, уям ўзини ўйлайди-да, — гапга қўшилди ҳисобчи Ад-ҳам. — Эконом қилса мунга «према» берилади.

— Сал гуноҳдан қўрқсанглар-чи, — агроном Собиржон гапга аралашди. — Совхозда битта ҳалол одам бўлса, ўша — Тожиддин ака! Бировнинг қамалиб-негиб кетишини хоҳламайди, «законний» ишлайди...

— Э-э, жим кет-э, гўдаклигимдан бери у ким — кассир, бўғалтир, эканомис — мисоли мол қулоғидаги кана: сўраверади, сўраверади, отилиб кетмайди.

Шофёр Қодиржон суякни иштиёқ билан тозалагач, косага солди, пиёладаги чойдан ҳўллаб, Ақром акага юзланди:

— Йигирма йилдан бери ишлайсан-у, йўлини билмайсан. Газитга мундоқ яхлит қилиб ўраб олиб бор-чи, ўн баравар қилиб «према» ёзибермаса мен кафил. Бу одам мисоли бир наҳанг, фақат катта луқмага оғиз очади. Жуда зиқна дейишади мун: уйда қоплаб зайими, маҳсига тиқиб кўмган пуллари бор, ҳа...

Қизиқ, одамзодга ҳайрон қоламан гоҳи, бири у дейди, бошқаси — бу. Бири: «Тожиддин ҳалол одам, соясиданам қўрқади», деса, бошқаси: «Бе, ўлгудай зиқна, топганини юғучидан ўзгага очмайди», дейди.

У ҳам шу ерда катта бўлди, ҳозир етти боланинг отаси. Бошқа

катталардай қорин солмади, уйини ҳам тузата олмади, ҳалиям лойтом уйда ўтиради. Бир костюми бор, кўк мовутдан, ўттиз йилдан бери эгнидан тушмайди.

Қай бири ҳақ бу одамларнинг?

— Бечоранинг гўрига фишт қалаганимизнинг сабаби «према»ни қирқиб қўйганими? — куюниб гап бошлади Собиржон. — Тўғри-ку, ахир, сизи харажатийиз ошиб кетган, Ақром ака. Бировга бир айб қўйишдан аввал ўзим кимман деб ўйлаш керак. Бор икир-чикирийиз менга маълум-ку, қирқта одам талада, элликта ведомисда.

— Ҳа, — Ақром аканинг жаҳли чиқди, — юз йигирма сўм ойлигингга мени талага байламақчимисан бўлмаса. Юз йигирма сўм деб куйиб-пишиб, майлисларда ёш боладай дакки егандан, шаҳарга тушиб ишлаганим яхшимасми?! Ҳалиям гўдак экансан, бола, атрофингга қара, нима бўляпти ўзи? Шунга мослашасан, мослашмай кўр-чи.

— Хўп, сизни тўғриям дейлик, — хотиржам давом этди Собиржон. — Лекин, мана, Турсунбой акани олайлик. Бригадаси учун ўзини ўтга-чўққа уради, куйиб-пишиб ҳалол ишлайди. Натижа ўзийизга маълум.

— Фалончига ўхшанг, деб менга ўргатма, ёш боламасман! — деди жаҳли чиқиб Ақром ака.

— Э-э, сизга гапириб нима маъни топдим?! — Собиржон туриб сув қузури томон кетди.

— Қизиқсиз, Қодиржон ака, — койиди Ақром ака. — Ҳар кимни олдида гапиради-ган гапми бу? Билмайсизми, ахир бу унинг думи, агенти.

— Э-э, айтса-айтсин, қўрқадиган ерим борми?!

Шунча гапни биласан, индамай юрганингга доғман, Собиржон! Ҳамқишлоқмиз, кўз-кўзга тушади, дейсан, бу эза пешана тери қилган ҳамқишлоқларини юлишдан ор қилмайди. Узинг-ку, ҳаром луқма емасан, лекин кўриб индамаганинг ҳалқумингни булғайди-ку!

О-о, ҳарислик одамзоднинг кушандаси экан-да. Ҳазрати Одам алайҳиссалом бугдойга ҳарис бўлгани учун беҳишдан чиқарилганди. Шунча замонлардан бери тозаланмаган қон тоза бўлармикин?

Йўл четига қора «Волга» келиб тўхтади: ўтирганлар қўзғалишди. Тутақиб кетган директор машинадан тушди.

— Нима ўтириш бу?! Иш вақтида пишириб қўйибдимми бу ерда?! Ишлайсанми сенлар, ё ялло қилиб юришаверасанми? Текинхўрлар!..

— Биз, — вазмин гапирди Собиржон, — заготконтордан келиб, энди тушлик қил-япмиз...

— Жим бўл-э, ўзи сенда баҳана тайёр доим! Асли сени ўзинг бош айбдор, бўлим-мас бу — каптархона, хоҳлаган вақтингда қўнасан, хоҳлаганингда учасан...

Мажлисида дакки егандирсан, шундан хунобдирсан, кўзингга олам қоронғи кўринар балким. Лекин берган саломинг қани? Ахир буларам сенга ўхшаган одам, сендан ҳеч бир ками йўқ, осмондан келма, болам.

Ибтидоинг бир: сен ҳам муҳаббатдан яралгансан, интиҳоинг бир: сен ҳам ҳозир тепкилаётганинг — ер остига кирасан. Осмонда юрма, болам, унда муаллақ қололмайсан, пастга туш, барибир тушасан...

— Той, манави гўштни бошлаб димлаб бер, ошна.

«Аралаш моллар» дўконининг мудири — Эркатоё масаллиқларни бериб, сўри томон юрди. Козим муаллим ичкаридан телевизорни тезгина олиб чиқиб улади, рўпасига ўтирди.

— Ия, ютқазяптию, бу «Пахтакор»ди ўйинини кўргандан кўрмаган яхши!... — Мутал қассоб юзини ўғирди, шиша пўкагини очишга тутинди.

— Дарвоза буюқда қолиб қаяққа тепяпти? Буларга йигирма метрлик дарвоза бўл-маса уришолмайди, югур, югурсанг-чи!..

— Мунча куйкидинг? — Козим муаллимнинг жиғига тегди биров. — Ютса сендан шох чиқадами?!

Козимжон унга эътибор ҳам бермайди, иягини кўлига тираганча экранга тикилади: иложи бўлсаю коптокни ўзиёқ тепиб юборса!..

— Бир ошнам бор, — гап бошлади давранинг гули Эркатоё. — Ўлгудай болелчик аммо, ҳар сафар ўйинни кўргани Тошкентга боради. «Пахтакор» чемпион бўлганда уйланаман, деб оғзига сўз олган. Биз: «Хўй бола, бўйдоқ ўтиб кетасан», десак, «бор ишингни қил», дейди. Буям бир дард экан-да.

— Ҳа, — маъқуллашди бошқалар.

— Гоҳ-гоҳ жиғига тегаман: «Ука, энди бизни ўғил ўйнаганида уйланасан», дейман. Ҳа, дарвоқе, — Эркатоё муаллимга ўғирилди, — бу бизни ўғилга нега икки қўйдинг?!

— Ҳеч балони билмайди...

— Эй, болларди ичиди ўкситмай, тўртми-бешми қўйсанг асақан кетармиди?!

Емоқни қусмоғи бор, дейдилар, Козимжон. Узинг туппа-тузук бола-сан-у, шу билан улфатлигингга куяман-да! Ахир, биласан, улфатинг олақарға экан, еганинг нима бўларди?..

Команда ўйинидан бўғилиб турган муаллим захрини сочди:

— Футболчи бўлади, деяпсану, метаматикани бошига урадим, ютган-ютқизганини билса бўлди-да.

Бу гап Эркатоининг ҳамиятига тегди, бўзариб кетди.

— Ие, ҳали бизни ўғил, сизнингча, калла деб қовоқни кўтариб юрибдимми?! Ўзимизни бир эсланг, мавлоно, ўлиб-тирилиб ўқиб, олий математикани билиб нималарга эришдийизу, биз қовоқкалла, нималарга эришдик? Сиззи о-олий математикангиз юз элликни ўттизга, уни яна олтига бўлишга асқотди, шундо-оми? Бизи оддий арипметика печатлаб санашга...

— Нима бўлгандаям сендан бир тийин сўраганим йўқ, меҳнатим билан аравамни тортяпман!..

— Шунақами? — Эркатоё масхаромуз тиржайди. — Ҳали сиззи топганиёиз ҳалолу, бизники ҳаром бўлдимми? Ўзийиз ро-ост айтинг, даптарга деб беш тийиндан йиққан-ийизда сизга қанчаси қолади? Моторли валасапитга яраша йиғилиб қолгандир, а? Битта моторли олволинг, ўн беш йилдан бери валасапит миниб орқангиз товон бўп кетгандир?..

Даврадагилар хаҳолаб кулиб юборишди. Эркатоё ғолибона тиржайди. Ғазабдан ўзини йўқотган Козимжон сапчиб туриб, унинг юзига бир шапалоқ тортиб юборди. Ҳангоманинг асили бошланди: униси бунисига сапчийди, буниси унисига, ўртадагилар унисини уёққа, бунисини буёққа судрайди.

— Қўйворр! Онасини кўрсатиб қўяман уни, ҳе сени...

— Қўйиб бер, — жиккаккина бўлсаям дадил қичқирди Козимжон, — савлатидан ҳуркима, бор-йўғи бир замбар... унинг!..

— Ҳа-а, мени ўғлимни қовоқ деган сени! Кўрасан, ихлос қўйганларинг юради пайпоққа нағал қоқиб. Катта ўқишга жойламасам, Эркатоё отимни бошқа қўяман!..

Сўри бўшади, димлама димланганича қолди...

Дехқоннинг нонини иккига, косибникини тўртга, савдогар нонини олтига бўлиб ушатинг, дейишарди. Илгарилари карвон йўли узоқ, йўл азоби — гўр азоби, йўлда қароқчи деган махлуқлар... — савдогарнинг нони ҳалол!..

Ҳа, нодон бола-я, сен савдогармассан! Илгарилари савдогар дўконига одам кўяриди, савдо қилсин деб, сен ҳам шу! Жуда нозик иш, аввали бировнинг моли билан савдо қилади — омонатга хиёнат ёмон; тарозидан, газчўпдан урган ундан ёмон — тошбақа тарозигар бўлган, дейишади. Энди-и, сенгаям қийин: план дегани бор, бажаргани мол керак, мол олгани — «муомила». Қийин, қийин! Бу харажатларни қоплаш, ўзинггаям яратиш учун ҳамқишлоқлар кўзига бакрайиб туриб юлиш ундан қийин! Тушунган тушунади, тушунмаган оғринади. Қийин сенга, болам!..

Мана кун ҳам қайтди, энди бироз мизғий...

— Сизни севаман, Розия!..

— ...

— Нега индамайсиз?..

Қизча бахтданми, ҳаёданми лов-лов ёнади, бош кўтаролмайди. Иягига теккан муздай қўлдан сесканади, лаблар қовушади.

— Қўйинг, яхшимас.

Қизча амаллаб йигит оғушидан чиқадию уйи томон югуради, тезда қоронғулик қаърига сингади...

Ие, бу ким бўлди? Раҳматжоннинг ўғлими? Ё қариб кўздан қолдимми? Ҳа, ўша!.. Лекин қизча тунов кунгимас-ку! Кечагина бошқасига шу гапларни айтувди-ку?!

Енгилтак қиз-жувонларга қўлларини бигиз қилиб кўрсатишади, суюқ-оёқ йигитлар-чи?!

Бечора қизим-а, суйганингни кимлигини эртами-индин биласан, қандоқ чидайсан? Чиқма энди, жон қизим, унга ишонма!..

...Тавба, кўзимга фақат ёмон нарсалар кўринади-я! Нима бало, қаридимми?!.. Яхшиям гапирмайман-а, йўқса ўша куниеқ атрофимни болта кўтарган оломон қуршармиди?!

Кўриб, эшитиб, гапирмаслик оғир!..

Кошкийди, бир кун келиб овозимни баралла қўйиб гапиролсам, афсус.

Одамзодга ҳавасим келади!..

Расулжон Камолов

Расулжон Камолов — 1965 йилда Фарғона вилоятининг Рошидон ноҳиясидаги Амиробод қишлоғида туғилган. 1984—1986 йилларда Совет Армияси сафида хизмат қилган. 1990 йилда Тошкент Давлат Дорилфунунининг журналистика шўъбасини тугаллаган. Ҳозир Ўзбекистон телеграф агентлигининг Фарғона вилояти бўйича махсус мухбири.

ДАЪВАТ

Ҳикоя

Уфқнинг бир чети кўрғошин тусда ёришиб, тобора нурларга белана борди. Тун қоп-қора, пастқам пучмоқлар аро қайгадир қочиб беркинди. Кўп ўтмай дунё юпанди, дов-дарахтлару майсалардаги самовий кўз ёшлар қуриди, теварак яшнаб кетди...

Кечга бориб яна ҳарб бошланади, тун аввал заминни, сўнгра осмонни эгаллайди ва олам яна зулмат ичида қолади. Азалдан абад шундай, гардуни дун деганлари шулким, ўн саккиз минг оламнинг бирида ҳамиша шу алмашиниш...

Намозгар чоғи Жалол полвон ишдан аччиғланиб қайтди. Кўзи олма дарахтига осиглиқ узангига тушиб, баттар тутақди: «Қулоқларига ҳеч гап кирмади-кирмади-да, қўйган нарсанг ҳеч жойида турмайди!» Узангини юлқиб олиб, отхонага қараб юрди. Жойига илиб, ташқари чиқди. Полвон уни доим эҳтиётлаб юради. Хотини гоҳо «Йўқотинг шу зормандани, отингиз бўлмагандан кейин нима қиласиз у ёқдан бу ёққа кўтариб», дегудек бўлса, ҳазиллашар эди. «Йигитлигимдан қолгани, э хотин, шуни кўрсам ғайратим жўшади. Сени тушириб келган от-араванинг узангиси-да», дерди. Полвон бугун хотинига қайрилиб қарамади, отхонадан чиқиб эшик олдида бироз турди. Тўрқовқадаги беданалар бири олиб, бири қўйиб сайради. Жалол полвон белбоғини ечиб елкасига ташлаганича сўрига келиб ўтирди-да, баногоҳ чуқур уф тортди.

— Эҳ, номард Раҳим, мен сени одам десам... Кимлигингни энди билдим, бўлмаса ўша пайтдаёқ шармисор қилмасмидим. Нега ҳам ичимга ютиб кетдим?

Қараса, ўй эзаверадиган. Ахийри тунука чойнакдаги яхна чойни пиёлага қўйиб шарт симирдию «Ё олло», деб таҳорат олгани турди...

Эртасига далага чиқмади, тўрқовоқдаги беданаларининг сайрашига ҳам парво қилмай сўрида миқ этмай чойини ичиб, белбоғи билан елпиниб ўтираверди. Ахийри кампирини чақирди. Сурма холанинг пастки уйдан лапанглаб чиқиб келаётганини кўриб, «Ҳар нарсани хотинга айтавераманми?» деган андишада яна шаштидан қайтди-да:

— Бор, ишингни қилавер,— деди тўрсайиб. Сурма хола ўсал бўлиб ортига бурилди ва эшитилар-эшитилмас:

— Тавба, туппа-тузук одам бир кунда айниди-қолди. Бу тумтайишида ҳаммани сил қилади-ку,— деб ғудранганча ичкари уйга кириб кетди.

Ниҳоят полвон беданаларга ачинди. Урнидан туриб, дон солди, сувини алмаштирди, кафтига олиб, тумшукларини силаб-хўллаб ўзича «юпатди». Сўнг чорбоғ айланди. Аммо кўнгли ёришмади, ич-ичидан бир нима тўлиб-тошиб, ким биландир дардлашгиси, кўнглини ёзгиси келаверди. Уғилларига бор гапни айтай деса, ҳаммаси ўз иши билан овора, келинларига эса, бу ҳақда оғиз очишни эп билмади. Кўнглига ўтирадиган Абдусамад кўса ҳам ақалли ҳолинг нима демади. «Бошингга иш тушса шу экан, яқинларинг ҳам ўзини четга олиб қочаркан. Аслида нима қилардим ўша жанжалга аралашиб? Оч қорним, тинч қулоғим, деб ўтиравермайманми? Раҳим ҳам шуни кутиб тургандек, оғиз очишим билан ёқамга ёпиштирди-я, андишасиз».

Уртада қўзғалган жанжалнинг ҳаммасига асли Абдухалил сабабчи. Нима қилар эди қўлидан келмаган ишга ёпишиб? Пахтани пайҳонлагани рост, лекин Раҳим полвон ҳам жуда ўтказиб юборди-да.

Ғўзалар қаричга келиб, далада иш қайнаган, Абдухалил аравакаш бўлиб, ҳали от-араванинг тобини олганича йўқ эди. Бунчалигини билганда қамчилаб зўрламаган бўларди... Тушга яқин энг чекка ернинг уватига гўнг олиб борди. Ҳаво дим эди, йўрғага

қўйиб берса, кун тиғига қолиб кетишини ўйлаб, қайтишда отни тезлатди. Жонивор арава тариқатганча кўчани чангитиб ела кетди. Арава устида тик бораётган Абдухалил кўкрагига урилган шамолдан ҳузурланиб отни ниқтади. Дала йўли бир арава сифғулик эди. Шийпонга яқинлашганда, қийрихон муюлишда бошқаришнинг иложи бўлмади қолди. От ёнбошга қайрилганча эгатлар томон суриб кетди, арава даланинг анча ичкарасига кириб тўхтади. Бутун борлиқни чанг-тўзон босди. Барчанинг нигоҳи шу томонда эди.

Абдухалил ортига ўгирилди. Бутун аъзойи баданидан тер қуйилган, қўллари қалтирарди. Ғўзалар қумга кўмилиб кетганди. Раҳим полвон қўлида қамчи, ҳаллослаганича Абдухалил томон келди-да, хотин-халаж бор демай қамчилайверди, қамчилайверди. Хотинлар худонинг зорини қилса ҳамки, ҳовридан тушмади. Абдухалил тақдирга тан бериб, ерда юзтубан ётар, ҳар қамчи тушганда дод солар, эгнидаги яқтак эса товук патидек титилиб қонга беланарди. Шу пайт шийпонга Жалол полвон етиб келдию бориб Раҳим полвоннинг қўлидан қамчинни тортиб олиб отворди.

— Ҳе, ўша сендақа зўравонни!.. Сал инсоф билан-да. Шу етимчани калтакласанг тепкиланган ғўзаларинг кўкариб чиқадими? Улдириб қўясан-ку? Ҳали сени отасининг арвоқи уради.

Одамлар Абдухалилни қўлтиғидан олмагунларича юзтубан ётаверди. Раҳим полвон ҳали ҳам жаҳлдан тушмаган экан, шу туришда Жалол полвонга аччиқ қилиб, қамчинни ола дастасини тиззасига бир уриб синдирди.

— Нимага таъна қиялсан? Отасининг нима даҳли бор? Қара ғўзани! Арава миниш қўлидан келмаса айтмайдими?

— От ҳуркиб қочса у айбдорми?

— Сен қайишма, қўшиб қаматвормасимдан...

— Эски гапни қўзғаб қолдингми? Шунақа. Сен қаматасан, оттирасан... Муттаҳамлик эви билан-да...

Раҳим полвон унинг сўнгги гапига чидолмай бурилиб кетди, бориб ҳовуздан косалаб сув ичди-ю, идишини уватга улоқтириб юборди. Бу вақтда Абдухалил ўрнидан турган, ёшли кўзларида ғазаб ўти чақнаб, «Улдираман бир кунни, ўлдираман»,— дея бақирарди. Раҳим полвон эса, унинг гапларини эшитмасди. У олмага боғлиқ отига минди-да, «Эртага ҳамманг колхоз омборига бор, дон берилади», дея унга қамчи босди. Жалол полвон эса, отни аравадан бўшатиб, дарахтга боғларкан, яғринига шапатаб қўйди. «Ҳаҳ, жонивор, тоза терлабсан-ку», дея сўри томон кетди. Аммо ўша кунги тушлик полвонга татимади.

Эртасига Жалол полвон ҳам, Абдухалил ҳам гўё ҳеч нарса бўлмагандек далага чиқишди. Кечга яқин ҳамма тўғри колхоз омборига борди. Раҳим полвон рўйхат билан одамларга дон тарқатарди. Омбор олди тиқилинч, бақир-чақир. Ҳамма ўз улушини олиш илинжида. Раҳим полвон жон бошини ҳисобламагунча дон олдига бировни яқинлаштирамади. Ҳадеганда рўйхатдан Жалол полвоннинг номи чиқавермади. У ҳам омбор олдидаги ажриққа ёнбошлаганича навбат кутиб ўтираверди. Қош қорайди, одамлар сийраклашди, бу орада Абдухалил ўз улушини олди, кетаётиб Жалол полвонга кўзи тушди.

— Ҳой, Жалол бува, қани, уйга юринг. Келинингиз иссиққина нон ёпиб беради.

— Раҳмат, ўғлим, мавриди бўп қолар.

— Уйдагиларни сўраб қўйинг бўлмасам.

— Ҳўп, айланиб бир ўтгин,— деди полвон.

Абдухалил кетгач, бригадирнинг олдига кирди-да, ўз улушини сўради. Раҳим полвон қоғозларини йиғиштириб бўлган эди, зарда билан:

— Сенга дон йўқ,— деди.

— Нимага?

— Нимага бўларди, анов етимчанинг ҳақини давлатга ўтказиб юбориб, сеникини унга бердим. Ахир сен унга ачинасан-ку?.. — Жалол полвон гап қайтармади. Раҳимга қаттиқ тикилди. «Итдан тарқаган» деди. Раҳим полвон ранги бўздай оқариб, нигоҳини четга олди.

Жалол полвон колхоз омборидан тўлиқиб қайтди, уйга келиб хотини қўйган гўжа ошни ичдию ўрнига чўзилди. Алламаҳалгача кўзига уйқу илинмади, туриб ҳовли айланди, кўчага чиқиб ариқ бўйида анча ўтиргач, уйга қайтди. Ахийри кўзига уйқу илинди. Туш кўрибди. Тушида яна ўша Раҳим полвон... У қандайдир қоронғуликда эмиш, елкасида бир халта ун, қўлида қинли пичоқ, унга дўқ урармиш.

— Улдираман, Жалол... Барибир юзимга солдинг-а. Унутилган ишни қўзғаб, қўрқитмоқчисан? Ҳали пушаймон ейсан, ер ўпиб ялинасан. Қани тиз чўқ, оёқларимни ўп, ўпмайсанми, ялинмайсанми? Унда кунинг битди, ошна. Мадамин ҳисобчини ўлдирган қўлларим билан сени ҳам мана бундай, бундай...

Кейин кетма-кет пичоқ санчди!

Қон Жалол полвоннинг баданидан обдаста жўмрагидан оққандек оқаверди. Раҳим полвон эса, халтадаги унни қонга булаганча хохолаб кулар эмиш.

— Ўз қонингга нон ёпиб бераман, Жалол, шу нондан Абдухалил етимчанга ҳам егиздираман.

...Ахийри Жалол полвон инграб уйғонди. Теварак сокин, юлдузлар милтир-милтир қилар, ток барглари оҳиста силкинарди.

— Хайрият, тушим экан... Тавба, одам қариганда ҳам бемаъни туш кўрадими?— дея ёнбошига ўгирилди. Аммо уйқуси буткул ўчган эди. Уйланиб ётди. Тонг ғира-шира ёришаётган паллада ўрнидан туриб бомдод намозини ўқиди, нонушта қилгач, одамлар ишга таркагунча чорбоғдаги юмушлар билан овуниб юрди. Шудринг кўтарилгач, сўрига келиб чўкдию ўтираверди. Бир иш қилай деса қўли бормасдан кунни кеч қилди. Шом вақти эшикдан Абдухалил кириб келди. Кечаги қамчи ўринлари қотиб, қонталаш бўлиб қолган юзининг хунуги чиқиб кетибди. Жалол полвон қуюқ сўрашиб, сўрига таклиф қилди.

— Жалол бува, бугун далага чиқмадингиз, тинчликми?

— Тинчлик,— дея хотинига чой олиб келишни буюрди у.— Бугун нима иш қилдиларинг?

— Нима бўларди, ғўза чопдик. Ҳа, айтгандек, кечаги донни тегирмонга олиб бориб ун қилдиргандим, мағзи жуда ширин экан. Сиз ҳам ёптирдингизми?

Жалол бува индамай бош қимирлатди.

— Бугун Раҳим полвон келиб сизни сўради, ким унга рухсат берибдики, хоҳлаган вақтда ишга чиқади, деб жавради.

— Ҳа, майли, янаги сафар рухсат сўрармиз.

— Жалол бува, нега биргад сизни кўрса ранги оқаради, ҳар гапида тишлаб-тишлаб олади?

— Эҳ, ўғлим, бунинг тарихи узун,— деди айтгиси келмай.

— Айтақолинг,— деди Абдухалил.

— Ҳа, майли.— деди, узоқ йиллар аввал кўҳна Амирободнинг Тулкитепасида бўлиб ўтган кураш тафсилотини эслаб.

Жалол полвон гап бошлаганди ҳамки, бедана оламни кўчиргудек сайради. Абдухалилнинг наздида бутун борлиқ бир силкингандек бўлди. Полвон ер муштраб гапирди, йиғлаб-йиғлаб гапирди, тўрқовоқдаги сайроқи бедана ўзини тўрға уриб сайрайверди, тумшуклари синиб қон бўлди, сайрашини қўймади. Жалол полвон ҳам гапираверди, бутун қишлоқ тарихини, ҳозирги кунини гапирди. Абдухалил эшитаверди, эшитган сайин юраги тўлиб бораверди...

Тўрқовоқдаги бедананинг уни ўчди. Жалол полвон ҳам гапига яқун ясади. Абдухалил алламаҳалда уйига қайтди. Тонг отиб, ҳамма далага чиқди, полвон ҳам эл қатори ишга аралашди, айни туш пайтида Раҳим от ўйнатиб шийпонга келди. Ақалли ҳорма дейишга ҳам ярамай тўғри унинг олдига борди.

— Бу нимаси, Жалол? Колхоз сенга мадраса ё мачитми, хоҳласанг чиқсанг, хоҳласанг йўқ. Чиқмасанг бир йўла чиқма! Мен сени кечанинг ўзидаёқ аъзоликдан ўчирганман, хоҳлаган жойга бориб ризкингни териб еявер.

Жалол полвон белбоғи билан юз ва бўйни терларини артди-да, «Бу дунё сендан ҳам, мендан ҳам қолади, колхозингни гўрингга орқалаб кет», дея этак қоққанича уйи томон жўнади. Сурма хола эрининг тўрсайиб юрганидан ташвишда, нима гаплигига ақли етмай, айвон тағидаги баланд сўрида кўрпа қавир эди. Жалол полвон ахийри кампирига ёрилди. Шунда у кўзига ёш олиб, «Вой шўрим, энди нима бўлади», деди-да, қўлидаги игнасини ташлади.

Жалол полвоннинг кўз олдида уст-боши қум, кўзлари совуқ йилтираб турган Раҳим полвон кўрингандек бўлиб кетди, у худди кураш майдонидаги каби аламли ва қаҳрли қиёфада эди.

...Майдон одам билан лиқ тўла, оёқ босгани жой топилмайди. Бир четда полвонлар қатор бўлиб ўтиришар, курашни олиб борувчи оқсоқол эса, давра ичидаги полвонларни битта-битта таништирар эди.

— Бу Ҳасан карвон бўлади, Қипчоқдан, буниси Узоқ полвон, Жалаердан, буниси Амирободлик Раҳим полвон...

— Ҳой жамоа, оёғини ердан узиб урган полвонгина ҳалол йиқитган ҳисобланади, ўшандагина совринни олади, битта кўк қўчқор ҳам шунга.

Уртада кураш бошланди. Давра айланаётган полвонлар то йиқитмагунларича курашаверадилар, йиқилган томошабинлар қаторига қўшилаверади. Даврада Раҳим полвон курашяпти. Фақат ҳалол йиқитиш керак. Фарғона курашининг азалий қонуни шу. Бунда бошқа курашларга ўхшаб оёққа чил берилмайди, қўл қайирилмайди, ғирромлик қилганлар дарров майдондан ҳайдалади. Бу курашда фақат бел ушлашиб курашилади, билаги бақувват полвонларгина бел олишади, шунинг учун ҳам бу усул дунёда ягона Фарғонача кураш усулидир...

Раҳим полвон шунча курашиб бирор марта елкаси ер искамаган. Бу атрофнинг мана ман деган йигити, ҳеч бир давранан қолмайди. Амирободликлар шу полвонлари билан мақтаншади, катта-кичиқ ўтиришларнинг тўри Раҳим полвонники, доврўғи етти қишлоққа етган бу полвонни танимаган, билмаган одам йўқ ҳисоби. Шунинг учун ҳам унинг ҳаракатларини мақташади: «Яшавор, Раҳим, қўймайсан, елкангдан ошириб отмасанг нимаси полвон»— дея бақиривади. Тузук, Раҳим полвон бўш келмади, қипчоқлик

полвонни ёнбошига олиб чунонам ерга урдик, ўтирганларнинг ҳаммаси чувиллаганларича ўринларидан туриб кетишди. Кураш оқсоқоли ғолибни давра айлантириб, дўппи-сига пул йиғди. Ҳар кимнинг ҳиммати, полвонлик нони ҳам шу. Уртада курашчи полвонлар қолмаганидан кейин оқсоқол атрофдаги одамларга қараб, «Ҳой, яхшилар, мана ўз кўзларинг билан кўрдиларинг, Амирободлик полвон барча курашчиларни ҳалол йиқитди, шу полвон билан курашадиган мард топиладими?»

Жалол полвон Раҳимга узоқ тикилди-да кўз олдига темир йўл ёқасидаги қамишзорда қип-қизил қонга беланиб ётган Мадамин ҳисобчи келди.

...Тун эди, қамишзорда қурбақаларгина қуриллар, чигирткалар тунги қўшиқларини бошлаган, ойдин кеча сукунاتини аҳён-аҳёнда ўтиб қолган бугпаровозгина бузар, қишлоқ итларининг ҳуриши элас-элас қулоққа чалинарди. Қишлоққа олиб борувчи сўқмоқ йўлнинг икки томонидаги қамишлар нима учундир пайҳон бўлган, кимнингдир инграши қулоққа чалинарди.

Жалол полвон танҳо эди, вужудини муздек тер босди, қўрқа-қўрқа қамишзор ичкарисига юрди. Мана шу қалин қамишзор ичра Мадамин ҳисобчи жон талвасасида, қиёқпояларни ушлаб оёққа турмоққа уринар, мадори етмай яна йиқиларди. Полвон уни ўнглар экан, қамишзор ичидан қандайдир кўз унга тикилгандек бўлиб, атрофга аланглаб қўйди. Ҳеч ким йўқ. Чигирткаларгина тиним билмай чириллайди. Чалажон Мадаминни кўтариб, қишлоқ томон келаркан, бояги назар унинг юрагига қутқу солар эди. Ортдан қандайдир шарпа уни кузатиб келарди гўё... Полвон илкис ўгирилдию кўзи унга тушди. «Раҳим?»—деб юборди беихтиёр ҳуши учиб ва тош каби қотди. У бўлса ортига бир-икки қадам тисарилди-да, ўзини яна қамишзор ичига урди. Алламаҳалгача қамишларнинг шатир-шутури қулоққа эшитилиб турди. Ҳисобчини қишлоққача тирик етказа олмади...

Кейин Жалол полвоннинг эшигини Раҳим кеча-кундуз қоқиб келаверди, ахийри полвонни кўндириб муродига етди...

Жалол полвоннинг кўзига Мадаминнинг қонга беланиб ётгани кўриниб, ўзи: «Учимни ол, Жалол, ўчимни» деяётгандек бўлаверди. Бутун жуссасига ғойибдан аллақандай бир куч ёғилиб келди-да, уни кураш майдони томон тортди. У даврага чиқиб бел ушлашди. Жалол полвон авваллари бирда-иккида курашиб юрган, лекин бундай катта давраларда, кимсан Раҳим полвон билан курашишни хаёлига ҳам келтирмаганди. Жалол курашмади, унинг йигитлиги, билагидаги кучи курашди, икки полвон олишуви даврани чунон қиздирди, бақир-чақир кучайди, курашмисан кураш бўлди. Давра оқсоқоли бу полвонлар олишувини эртанги кунга қолдирди.

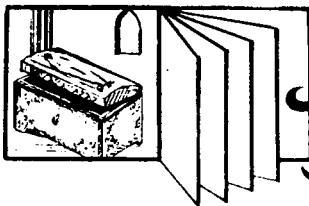
Эртасига яна жангга тушишди. Ҳа, ростакан жанг эди. Жалол полвоннинг олдида Раҳим ип эшолмай қолди, Жалол унинг белидан чунонам сиқиб тортдики, рақибни эсанкираб давра ўртасида чўккалаб қолди. Жалол полвон уни шу турганча кўтариб елкасидан ошириб ерга урган паллада Раҳим полвоннинг бурнидан қон тизиллаб келдию майдон узра сукунат чўкди. Ҳаммаёқ сув қуйгандек жим эди. Бу жимликни давра оқсоқолининг овози бузди.

— Ҳалол йиқитди, ҳалол!..

Оломон ичида кимдир титроқ товушда таассуф билан оҳ чекди, барчанинг нигоҳи даврада, мағлуб ва ғолибга қадалганди...

Полвон ерни икки қўллаб муштлаганча ўрнидан турди. «Раҳим полвон ҳам сиқибди», деган гап-сўзлар қулоғига чалинарди. Даврадан четга йўналаркан, фақат бир сўзни такрорлар, кишиларнинг кўзларига қарашга уяларди. Негадир шу топда кўз ўнгига пичоқ зарбидан ўзини уддалолмай йиқилаётган Мадамин ҳисобчи, уни елкалаб олган Жалол полвон келди. «Йўқ, мен йиқитишим керак, барибир йиқитаман», дея такрорлаганча даврани тарк этди...

Жалол полвон хаёлга толиб узоқ ўтирди, кўзи уй тўрида осилиқ турган, худо раҳмат қилгур отасидан қолган эски кураш чопонига тушди-да, ўзини янаям бардам сезди. Бориб чопонни елкасига ташлади. Қиблага қараб юзига фотиҳа тортди-да, кўчага чиқди. Раҳим полвоннинг ҳовлисига етиб борган паллада қуёш уфқнинг четида қизариб, аста кўздан йўқолди.

Меросимизни ўрганиш

Муҳаммадали Қўшмоқов

Мулла Гулханий

Наво парда ичра навосоз бўлур,
Ки бепарда оҳанг афгон бўлур.

«Зарбулмасал»дан

«Зарбулмасал»ни мутолаа қилганда, ҳикоячи, қиссанавис, яна ҳам аниқроғи, муаллиф сиймоси, унинг эътиқоди киши кўз ўнгида тобора равшанроқ тарзда жонланади.

...Шу ўринда Насриддин Афанди ҳақидаги латифалардан бири беихётир эсга келади:

«Кўп вақт Насриддин Афанди: «Қушлар тилини биламиз», деб мақтанар эди.

Бундан хабар топиб, подшоҳ уни овга таклиф қилди.

Улар бир вайрона шаҳар ёнидан ўтиб бораётганларида, бойўғли қичқириғи эшитилиб қолди.

— Вайроналар подшоҳи нима деб қичқираяпти,— деб сўради подшоҳ.

Насриддин жавоб берди:

— Бойўғли: «Агарда подшоҳ бундан кейин ҳам шундай ҳукм юргизаверса, тез вақт ичида бутун мамлакат менинг мулкимга айланади», деб айтаяпти».

Халқ яратган улўғ ҳақиқатгўй миллий қаҳрамон — Насриддин Афанди ўзбек фольклорининг ҳамма даврлар учун замондош, энг муҳими, замонавий образидир. «Зарбулмасал» ҳикоячиси ҳам ўз асрининг Насриддин Афандиси сифатида таассурот қолдиради. У ҳам мустабиднинг башарасига қараб туриб, бор ҳақиқатни айтади, ҳақгўй қаҳ-қаҳаси зулм дунёсини зилзила бўлиб титратади, йиғини кулгу билан айтади, ўйнаб гапирса ҳам ўйлаб гапирди, қаҳрамонларнинг баъзи телба-тескари туюладиган луқмалари орасида ҳам донолик офтоби чарақлаб кўринади...

Насриддин Афандини, Машрабни, Мулла Гулханийни тўққан ва эр етказиб, елкасини ер искамайдиган қилиб кураш майдониға чиқарган она-халқ.

Шоир Гулханий халқ хотирасида яшаб келаётган ёрқин сиймолардан биридир. Халқ тилидан тушмай келаётган мана бу ривоят уни оқил, ғурурли, ҳақгўй, баҳодир киши сифатида намоён қилади: зеро, бундай фазилатлар соҳиби бўлмаган киши на шеър айта билади, на ҳажв, на аския... «Мажмуаи шоирон»да у рўйинтан паҳлавон, ҳам шоиру ҳам сипоҳ, «неку табъу хушгўю соҳибхунар», ҳангомаларда ҳозиржавоб сўз устаси — аскиячи, мағрур (Гулханий: «Недин кўзга илмас санию мани»), дейди Фазлий ва аввалги мақтовларини унутиб: «Сипоҳию шоир эмас...» деб ёзади), девонафелъ, оташин шоир ва шахс сифатида тавсифланади.

Эмишчи: Бухородан қизиқчилар келиб, Қўқон қизиқчиларини енгди. Гўё Қўқонда кундузи қоронғи бўлдию, Бухорода ялдо кечасини ой кундан ҳам равшанроқ ёритди...

«Мол аччиғи — жон аччиғи». Илло, кулгу бўлиш олдида жон аччиғи не бўпти? Бухоро амирлиги билан Қўқон хонлиги ўртасидаги ёвлик неча авлод ёстиғини қуриштиб, суяк суриб келарди. Кулиб енггани ўлиб енгиб бўлмайти: кулиб энгиш керак... Хон илон чаққандек тўлғониб ухлай олмади. Эрта-мертан кўзининг ёғини еб юрган шотирларидан бирига буюрдики:

— Уч кун ичида бухороликларни енгадиган бир қизиқчи топасан.

Бечора шотирнинг қизиқчи изламаган жойи қолмади. Охири, жонидан умидини узиб, кетсам, покизагина бўлиб кетай, деб, Қўқондаги таърифли жой — Гиштлимачитга келиб, ҳаммом қилди. Ювиниб чиқиб қараса, бир одам ўтирибди. Иссиқхонада бугланавериб, ичи қувраб кетганми, ҳайтовур, ютоқиб, бостириб-бостириб чой ичаётибди.

«Дунёда шунақа оёқ остида ивирсиб, ер юзини ивирситиб юрганлар ҳам бор-а,— деб ўйлади

шотир.— Кел-е, шу билан бир оғиз гаплашай: сўздан маза чиқса, умримнинг поёни, ўлимимнинг арафасида бир отамлашай...» У шундоқ ёнидаги сўрига омонатгина ўтирди-да:

— Ҳой,— деди,— бир пиёла чой келтир.

Чойхўр овоз чиққан томонга ялт этиб бурилди. Шотир бу гал оғиз очмади, қамчисининг дастаси билан: «Олиб кел!» ишорасини қилди.

— Чой керак бўлса, келиб ичинг, мен чойхоначининг югурдаги эмасман,— деди ҳалиги одам. Шундай деганда, икки кўзи пориллаб ёнди, амалдор кўнглига туйқусдан бир ғулу ўрмалаб кирди. Лекин отдан тушган бўлса ҳам, эгардан тушгиси келмай:

— Эсинг жойидами, мени танийсанми ўзи? — деди.

Чойхўр эса пинагини бузмай:

— Ҳа, сиз фалончисиз,— деди.— Аммо мен ҳеч кимга югурдаклик қилмайман.

Шотирнинг кўнглига гумон тушди: «Хоннинг буйругию бошумнинг сиртмоқда тургани овоза бўлиб кетибди шекилли. Бўлмаса, бу ялангоёқ мени таний туриб, нега айтганимни қилмайди, бир пиёла чойни эмаклаб, ер ўпиб, юкини олиб келмайди?»

— Танисанг ҳам, аслимизни билмайсан шекилли...

Чойхўр чўрткесарлик билан:

— Тўраган палагингиз элнинг кўз ўнгида: сирли жойи йўқ. Аслингизни ҳам биламиз... Сиз машҳур қизилэтикнинг ¹ невараси бўласиз,— деди ва пиёласидаги чойни симириб ичди. Унинг шаҳди баланд эди. Шу туришида, ҳай-ҳайламасангиз, бундан қаттиқроқ гапларни айтишга ҳам чоғи бор эди. «Сендан кўрқмагандан кўрқ». Хоннинг шотири шошганини ўзи сезмагани ҳолда, (керилиб, ерга оёқ босайми-босмайми, деб, таманно билан юришлари қаёқда?) лип этиб, бетгачопар чойхўрнинг ёнига ўтиб ўтирди. «Муллажиригнинг овози қулоқни эшитадиган қилади»,— деб хомчўт қилди у:

— Менга қаранг, нафасингизни совуқлигига саратонда сув музлайди-я... «Мингта сизу биздан битта жиз-биз яхши». Сўзнинг бовлиққа келаридан гаплашайлик... Бир ҳафтада неча тилла топасиз?

— Неча тилла топсам, киссам билади; сизга на кўйгиллиги, на ҳемири фойдаси...

— Мен сиздан шаҳар сўраётганим йўқ-ку, айтаверинг-да...

— Э, боринг, бир тилла...

— Мен ҳар кунига ўн тилла бераман, менинг хизматимга кирмайсизми?

— Қандай хизмат экан? — деди чойхўр истеҳзоли оҳангда, куюқ қошларини ғалати кериб.

— Анов Тароқчилик маҳалласида қошиқ ҳам ясайдилар, биласиз; ўша ердан катта бир қошиқ олиб келасиз. Қошиққа сиққулик тоза пахта топасиз. Шу пахтани ёққа пишиб, қошиққа кўйиб, шамол ўтиб турадиган жойимдаги носқовоқни ўша билан кўтариб юрасиз...

— Менинг хизматим сизга қимматга тушар экан,— деди чойхўр бамайлихотир.— Бир қушга ҳам дон, ҳам сув керак — жонингизни койитиб нетасиз... Сизга ҳеч қандай хизматкорнинг кераги йўқ, бунинг ўнғай йўли бор...

— Бали, эшитайлик,— деди «ҳамсуҳбат» бироз тараддулланиб.

— Икки мири сарфлаб, Тароқчиликдан истаган қошиғингизни олинг, пахтани ёғга пишнинг...

Қошиқнинг учини томоғингиз билан йўғон ичагингиз охирига пўкак қилиб тикиб қўйсангиз, бу ёғи носқовоғингизни теп-текинга кўтариб юравереди...

Бу жавобни эшитувчи жаҳлланиш ўрнига қувониб кетди, қорнини ушлаб, юмалагудек бўлиб кулди. Кейин:

— Топдим, топдим. Бу мени ўлимдан қутқарди. Қўқоннинг орини олиб берадиган қизиқчи — шу,— деди.— Унга янги либос кетиринглар, хон ўрдасига олиб кетамиз.

— Урдага бориб бўлганман,— деди ҳалиги одам.— Энди бўйнимга арқон солиб судрасангиз ҳам бормайман.

Амалдор бўлган воқеани айтди. «Бутун умидимиз — сиздан»,— деди.

— Бўлмаса, бухоролик қизиқчи шу ерга келсин, бир сляташиб кўрамай.

Шотир ўрдага бориб, бўлган гапни хонга ботмайдиган қилиб айтиб, бухоролик қизиқчиларни бошлаб келгунча, ҳалиги одам сўрида ёнбошлаб, мизғиб қолган эди. Буни кўриб, бухоролик қизиқчи ҳаммага: «Жим бўлинг!» ишорасини қилди, ўзи бир пақир совуқ сув олдию, бемалол ухлаб ётган ҳарифининг устидан шов эткизиб кўйиб юборди... Пинакдаги киши бир сесканиб ўрнидан турдию, ҳеч кутилмаганда, бошдан-оёқ ювинаётгандек ҳаракат қилиб, баланд овоз билан ғул дуосини ўқийверди...

Бу сўзсиз аскиянинг асл мазмунини ҳамма тушунган эди. Гур кулгу кўтарилди. Бухоролик қизиқчи ётти ухлаб тушига кирмаган бу бадихадан гангиб қолди. Уни мот қилган киши мулла Гулханий эди.

Эмишки: қўқонликлар шу сўзсиз аския бўлиб ўтган ҳаммомни Гулханийга тортиқ қилишган. Бу ривоятнинг шаҳодати шулким, Фиштлимачитда Гулханий ҳаммоми ҳали-ҳозир мавжуд.

«Зарбулмасал» бадияти бетакрор ва юксак. Адиб бутун асарни, таъбир жоиз бўлса, қабиҳул малиҳ санъати асосига қуради. У жуда кўп ранг-баранг бадийи воситалардан ҳам моҳирона истифода этган ҳолда, мазкур санъатни ўз бадийи тафаккурига ўзан қилиб олади. Бу хусусият «Зарбулмасал»нинг бошланишидаёқ кўзга яққол ташланади. «Аммо ровийлар андоғ ривоят қилурлар-ким, илгариги аҳди айёми нофаржомда Фарғона иқлиминда Кайқубод отлик подшоҳдин қолғон бир эски шаҳристон бор эди», деб ўз ҳикоясини бошлайди адиб. «Илгариги аҳди айёми нофаржом» — «кишиларга фойда етказмай ўтиб кетган эски замонлар» ифодасига эътибор беринг. Ҳўе муаллиф Кайқубод даври «айёми нофаржом» эди, деб уни Умархон даври («олам — маъмур, раоё — масрур») билан қаршилантираётир. Мисол келтирайлик. «...Япалоққуш Кўрқушни чоқуруб олди, айди: ...«Эй Кўрқуш, бизнинг фарзанди қурратул-аймилик эр этибдур, маслаҳат бирла бир ерга муносиб қилоли дермиз. Бойўғлининг қизи бор эмиш деб айтурлар, биз жонибдин завчи бўлуб боринг, ҳар қанча қалин деса топилур». Анда Кўрқуш айди: «Бор мақтанса, топилур, йўқ мақтанса чопилур», деган яхшилар масали бордур. Бойўғлини оғзини бир бурчидан минг чорде-

¹ Қизилэтик — ўйинчи, бачча.

вор чиқар» «қизимни қалини» деб. Ҳоло ҳазрати Сайид Муҳаммад Умар аҳду авонларида олам — маъмур, раоё — масрур. Ҳар нечук абушқалар марвариддин, қурутқалар маржондин тасбеҳлар эвурурлар, бир бўш чордевор топилмас, уёлурмиз». (Сўнгроқ, воқеалар давомида Кордон тилидан ҳам Умархон даврини мақтайдиган ҳавойи таърифларни эшитамиз). Ваҳоланки, Кайқубод ҳам «нофаржом» бўлса, шахристон бунёдга келмасди. Умархон даврида эса шу, илгариги шаҳристон Бойўғли ватанига айланган... Чоллар марвариддан, кәмпирлар маржондан тасбеҳ ўгириши эса... мана мен деб турган пичингдир. Гулханийнинг «Бер», Махмурнинг «Ҳапалак» каби ҳажвий шеърларида фош этилган зулм муҳти Олимхон ўрнига Умархон хон бўлиши билан ўзгариб қолган эмас. Халқ турмуши оғир эди. Шу маънолар бирлашиб, «айёми нофаржом» — Умархон даври эканлигини кўрсатади, пичинг воситасида, ҳаёт ҳақиқатини бадий ҳақиқатга айлантиради. «Бойўғли ватан тутмиш» эски шаҳристон — чолдеворхона эса, — ижтимоий эмас, табиий-жуғрофий нуқтан назардан маҳд этилади. Жуғрофий жиҳатдан гўзал заминда ижтимоий жиҳатдан баркамол инсоний турмуш давом этмаса, табиату меҳнаткаш халқнинг аҳволига вой! Аниқки, зулм эски шаҳристонини вайрона — бойўғлихона этган эди. Бежиз эмаски, бу ерларга кумрию булбуллар эмас, гўнгарга кўнади... Гулханий пичингининг ижтимоий йўналиши шу қадар аниқ ва дўламли.

Дарвоқе, халқ Гулханийни «Мулла Гулханий» деб эъзозларди. Халқнинг Мулла дегани — олим, донишманд дегани эди. Шоира Дилшод Барно эса «Зарбулмасал» муаллифини «шоир ва мутафаккир Гулханий» деб таърифлайди. «Зарбулмасал» оламига саяҳатлар бундай бадий иқлимни яратган ижодкор шундай деб аталишга ҳақли эканлигини кўрсатиб туради.

Шоир маҳорати шу даражадаки, у ҳар бир жузвни — бадий воситани, масални ва ҳоказони — «Зарбулмасал» миқёсида мавжуд куллга мувофиқ қилиб яратади. Энди Гулханий бадий тасвир дурбинини ижтимоий-ахлоқий нуқтага тўғрилайди.

Гулханий қабиҳул малиҳни ҳосил қилувчи маънавий қутбларни бадий заковат билан белгилайди. Унинг тасвирида коса ҳам, остидаги нимкоса ҳам илон оғзидан чиққандек гўзал...

Шундай қилиб, «Зарбулмасал» гузари катта ижтимоий йўлга тушди; Бойўғли кўлкаси остидаги юрта муҳаббат иморати ҳам хароба бўлгани аниқ; шу вайрон қалб кошонаси ўрнига Япалоққуш бойўғлихона кўрмоқчи. Гулханий ўз асарини мана шундай — улўғ фожией мазмунли, баланд ҳажвий авждан бошлайди.

Гулханий, — халқ руҳидан келиб чиққан ҳолда, — «Зарбулмасал» мазмун йўналишини «мантиққа тесқари иш кўриш» усулида кўрди. Насриддин Афанди латифалари худди шу усулда тўқилган эди. Иван — тентак хатти-ҳаракатлари айна «ички йўл»дан боради. «Девонаи Машраб» қиссаси қаҳрамони шу тарзда яшайди. Дон-Кихот ва шоввоз солдат Швейк, Шум бола «мантиққа хилоф» равишда иш кўради, мавжуд воқеликни қабул этмайди, инкор қилади ва пировардида енгиб чиқади.

«Зарбулмасал» салбий қаҳрамонлари ўз-ўзини намоеън, яъни фош этади. Муаллиф муддаоси, ўқувчилар кулгиси — ижобий қаҳрамон сифатида амал қилади.

Эгу инсоний хислатлар: ватанпарварлик, инсонпарварлик, ҳақиқатгўйлик, эл-юртга муҳаббат исқанжага олинган мустабид муҳитда маънавий мудофаа сифатида ҳажвия туғилади; охиригача қисилган пружина ўзини босиб турган кучни бор қуввати билан итқитгани каби, ҳажв ҳам улўғ инсоний идеалларни сўнги нуқтасигача сиқиб-эзиб борган разолатни маънан ўз устидан улқитиб ташлайди. Ана шунда халқ руҳи фориғланади, истиқболнинг маънавий тақомилига қўлқанот бўлувчи неқбин фикрлар, туйғулар, ғоялар, таълимотлар ҳосил бўлади.

Дилшод Барно: «Гулханийнинг «Зарбулмасал»ларини ўқуб, ўз диёрим қишлоқлари борасида ажойиб ойинанамо масаллар ёзганлари кўп таъсир қилди», — дейди. Яъни Дилшод Барно «Зарбулмасал»нинг жанрини белгилаётгани йўқ, балки унда ҳаётий ҳақиқат бадий жиҳатдан ҳаққоний ифодаланганини уқтирмоқда. Куллини ташкил этувчи жузвларни ҳам, жузвлар ҳосил қилувчи куллини ҳам унутиб бўлмайди. «Зарбулмасал» шундай бир мозаик асардирки, ундаги ҳар бир жило ўз ҳолича, айна пайтда бутун асар миқёсида уйғунлик ҳосил қилган тарзда яшайди.

Гулханий ҳукмрон синф мафқураси ҳубоб-офтобларига, саодат ҳақидаги сохта мадҳияларга чинакам воқелик даҳшатини бадий қарши кўяди. Турди (Фароғий)нинг Субҳонқулихон хонлиги ҳажвига бағишланган мухаммас-достони, «Тор кўнгилик беклар...», «Биз сари азм айла...» ғазаллари, Махмурнинг «Ҳапалак» ҳажвий ғазали, «Таърифи вилояти Қурама», «Дар сифати Олимхон, тарихи ў», «Таърихи дуввуми Амир Олимхон», Мавданнинг «Панғоз» ҳажвий мухаммаси, Гулханий «Зарбулмасал»и феодал зулмини уйғунликда, бадий қабарик бир тарзда фош этувчи асарлардир. «Зарбулмасал»да ўзбек классик адабиёти ғоявий-бадий тадрижи ўзининг муайян жараёнига яқун ясаб, янги бир жараёни бошлаган ва равнақ нуқтасида етказган ҳолда намоеън бўлади. Чунончи, Алишер Навоий эътиборни идеалга қаратган бўлса, унинг Турди, Гулханий, Махмур сингари халафлари эса диққатни мавжуд воқеликка қаратади. Лекин — бир қарашда икки қутбдек кўринувчи — бу бадий ҳодисалар ўз яхлит бирликларига эга. Дейлик, Навоий яратган ижобий қаҳрамонлар — олжанов титанлар, идеал қаҳрамонлар тарзида намоеън бўлади.

Алишер Навоий бунёдкор — идеал қаҳрамон Фарҳод образини яратган эди. Алишер Навоийдан Гулханийгача ўтган давр ичда феодализм зулми муттасил равишда кучайиб борди, эксплуатация шакллари тобора ваҳшиён тус олди. Золимларнинг асл башарасини тўсиб турган пардалар йиртилиб тушди. Навоий эзувчиларнинг мазлумларга қилган зулмини аниқ ҳис қилган ва халқ бу зулмга қарши кўрсатадиган маънавий ва ижтимоий қаршилик шиддатини ҳам идрок этган эди; «Ҳайрат ул-аброр» достонидан:

Зулмунг эмас эрди халойиққа кам,
Ким қиладурсан ани ўзунгга ҳам.

Навоий фикрининг теранлиги шундаки, у, аввало, инсоний туйғусининг самимияти билан кишини ларзага солади: золим ўзидаги одамни нобуд қилганига ачинтиради; сўнг, қолаверса, ижтимоий қонуниятни бадий очиб беради: эзилганлар зулмга албатта қаршилик кўрсатадилар. Зулм қанчалик қаттиқ бўлса, унга ҳам шунчалик қатъий ва шафқатсиз қаршилик кўрсатилади.

Гулханий эса Фарҳод каби буюк инсонларнинг маънавий зидди Бойўғли, Япалоққушлар мажозий-реалистик образларини, аниқроғи, типларини бадий жонлантирди. Бойўғли ва Япалоққуш

зулм тутдай тўккан ободлик вайронларида — чордеворлар мамлакатада дорилмомон яшайди, ўз жирканч муддеоларини эркин баён қилади, қизининг маҳрига бойўғли сояси тушмаган минг чордеворни керилиб талаб қилади, бир чордевор кам бўлса, кўнмай оёқ тирайди. Мажоз пардасига ўралган эса-да, нақадар аянч воқеликл!.. Бойўғли ва Япалоққуш — қанчалик ўткир бадий тафаккур, хаёлот меваси: улар замирида бетакрор бадий қудрат мужжасам...

«Зарбулмасал», — қахрамонлар айтган ҳикоятлар воситасида, — «фаҳм ва хирад манзилдан ўтмаган кишиларнинг бутун бир қиёфасини жонлантиради, «неча аҳмоқларнинг фазл бобини баён» қилиш воситасида нодонлик салтанатини тасвирлайди — фош қилади. Шу тариқа, бойўғлилар ва япалоққушлар салтанати равнақ топишига имкон яратиб берган муҳит ахлоқини кўзгуда акс эттиради. Бу, қиссинан мукаммал ва яхлит асар бўлиб юзага чиқишига сабаб бўлган бадий омиллардан. Уни «Қарчугой ишин қилурман, деб дуррож шикорини ихтиёр эдуб балчиқда ботиб қолган Қуланг», Нобино ва Бино, Зоғ билан Кабутар, Холвоқи мисгар, Едгор пўстиндўз, Бозанда ва Назованда, «Йўл узасиндан бир ойна топиб олиб, ойнада ўзини акси номуборагини кўруб, ойнани ерга уруб, анга неча айблар қўйган» занги, Фаж билан Каж, Яхёхожа котиб, мулла Собирий, Бозордан ўз хотинига кафш олиб, бир нотанишдан: «Бул кафш мани заифамни оёғига лойиқ келурми?» деб сўраган Муҳаммад Юсуфбой, Имом Абу Юсуф нақли, «ҳаммомдан келаётган Тева» ва бошқа ҳикоятлар, латифалар узвийликда ҳосил қиладилар.

Булар — мўъжаз асарлар — латифалар. Қисқа. Қолда. Кўпи бир жумла, икки жумладан иборат: чақмоқдай ярқ этади кулгиси оламга татийди. Баъзи лавҳалар нисбатан батафсилроқ: ҳажман ярим бетга етар-етмас — мухтасар бўлса ҳам, лекин расмана ҳикоят. Едгор пўстиндўз ҳақидаги ҳикояга қулоқ солайлик:

«Анда Турумтой айди: «Одамизод аросинда Едгор отлиғ бир одам бор эди. Гоҳо ўзини ўткир сўфи от кўяр, гоҳо миришқори хушёр ва донишманди рўзгор олиб айтур эрдик, «Ун ёшимда ҳазрати Нуҳ пайғамбарни оби азобда қолгонларида кемаларин тортиб боҳам эрдим».

Юзаки қараганда, Гулҳанни Едгор пўстиндўз ёлғонларини: оддий халқ вақилининг лофлари, беозор мақтанашларини энгил кулги билан — меҳнаткашлар оғир ҳаётининг йилт этган қувончи сифатида тасвирлаётганга ўхшайди. Лекин унинг гаплари моҳиятига қарасангиз, булар — лоф эмас, ёлғон эканлиги сезилади. Пўстиндўз ёлғонларини қизиқ, қулгили қилиб кўрсатадиган сир, бизнингча, сўзловчининг муайян ижтимоий мавқега эга эмаслигида, маълум маъмурий бошқарув усуллари воситасида ўз уйдирмаларини пардалаб, чин деб талқин эта олмаслигида. Башарти шундай бир ёлғончи қайси мамлакатда, қайси тузумда сувбошига ўтириб қолса, мустабид ҳокимият тепасига чиқиб олса, демократиядан маҳрум халқнинг аҳволига вай бўлади. Зеро, чинакам бадий асарнинг, типнинг бир хислати шундаки, улар ўқувчи хаёлотига қанот бахш этади, у муайян типни фикран турли ҳаётий шароитларга қўйиб кўришга ўргатади. Шу йўналишда мушоҳада юритиб боқайлик...

Ёлғон қудратли иблис эканлиги маълум. У айниқса ростлик ниқобини кийиб олганда, айрим шахсларнигина эмас, халқларни, мамлакатларни, уларнинг истиқболини барбод қилади. Бу манфур иллатнинг яшаш тарзи шундаки, у инсоният назаридоғи эзгу нарсаларга ўзини дахлдор ва ворис деб кўрсатади: шунга ишонтира билса борми, тамом-вассалом... Модомики, шундай экан, Едгор пўстиндўз — тўфон пайтида Нуҳ пайғамбар кемасини суришганман, деса, ажабланманг... Ёлғон шундай буқаламунки, хоҳлаган қиёфасига кира олади. Едгор пўстиндўз «яна айтур эрдик, «Андоғ ҳам эрмас», «Ун беш ёшимда ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломни кофирлар манжанаққа солиб ўтга отарда бир посяинда хозир эрдим», дер эди. Едгор пўстиндўз — типдир, уни Гулҳанний даврида ҳам, Муқимий даврида ҳам («Аммамининг эрларидир Нурато», — дейди «Танобчилар» ҳажвий қахрамони), ундан кейинги даврларда ҳам учратамиз. У Умархонни Хўсайн Бойқародан, ўзини Алишер Навоийдан юқори олган Адо сўзлари замирида ҳам мана мен деб туради. Ёлғон қўли узун, тили узун бўлиб, ҳокимият тепасига чиқиб олса, ёз қиш бўлди, деяверинг. Лекин у қандай эзгу гапларни айтади... эшитиб, сел бўласиз. Ўзини халқлар отаси эълон қилдириб, халқларнинг асл фарзандларини қириб ташлаган «дохий» қандай олижаноб кўринар эди; улўғ бир мамлакатни турғунлик сари итариб, ўз қўлига юлдаш билан овора киши нақадар тўғри ва доно сўзларни ўқиб берар эди. Ҳар иккиси ҳам энг қутлуғ воқеаларга ўзини сиртдан доҳил этиб, мислсиз сохтакорликларга йўл қўйган эди. Барча асрлардаги адолатсизликларнинг юзага чиқиш йўли, шакли бир хил — ёлғон. Зеро, ҳеч ҳайрон бўлиш керак эмаски, Едгор пўстиндўз «боз айтур эрдик, «Андоғ ҳам эрмас». «Йигирма беш ёшимда ҳазрати султони орифин Хожа Аҳмад Яссавий хонақоҳларин обод қилурда лой тепиб, хишт берган ман эрдим», деб айтур эрди», Ёлғончи қўлга тушса, зўр келса, кўзингизни ўйиб, тилингизни қирқиб олади, зўр келмаса, «нега хотинингиз атлас иштон олиб бермадингиз?» — деб гирибонингиздан бўғади. Матбуот орқали билиб бораясиз, ҳибсдаги порахўрлар, ўғрилар, муттаҳамлар — собиқ вилоят ёки марказкўм котиблари ҳам мен она халқим учун бундай ишларни қилганман, деб бизни ишонтиришга уринаётир. Шундай синоқли ҳолатларда Едгор пўстиндўз ҳам ўзини йўқотмаган: «ул ерда ўлтурғон ёр-жўралари айтур эрдик, «Эй Едгор ака, рост нақл қилинг», десалар айтур эрдик, «Қул Муҳаммад Баҳодирдин бўлагини билсам, худо урсун», дер эрди». Едгор пўстиндўзларнинг айтиб турган сўзларинигина эмас, қилиб турган ишлари ҳам ёлғондир. Уларнинг бугун тириклари ҳам анча-мунча. Ушалар касрига бошиохирини ўйламай сув чиқарилган ерлар бутқоққа айланди, уларнинг аррасига тўғри келиб қолган ўрмонлар, боғлар қирқилди-қийради. Ушаларнинг касрига Орол денгизи қуриб битаптаи, жон талашиб ётибди. Жамоатчилик, хўжасизларча иш юритиб, Орол фожиасига сабабчи бўлганларнинг казо-казоларини қўлидан етаклаб, шу ғанимат денгиз бўйига олиб борганида, биттаси киприк қокмай, бамайлихотир: «Орол гўзал ўлим топаверсин!» — деди. Ана Сизга виждон хитоби! Дарвоқе, уларнинг салафи Едгор пўстиндўз ҳам ҳеч кимга сўзини берган эмас, Едгорнинг пўстин тикканини кўргансиз, чокидан бармоқ ўтар эди. Бозорга олиб чиқса, харидорлар бармогини чокига суқуб айтур эрдик, «Бу на тикиш!» Ул жавоб берурки, «Мушт ўтмаса, хўб тикиш» дер эрди». Гулҳанний ёлғончини «арши аълоксидан ерга олиб тушади, унинг чинакам нархини — сариқ қақадан ҳам қадрсиз кимсалигини белгилайди: «Ўзи дин, илми суннатга амри маъруф қилғучи эрди, то онки таҳоратда қўл-оёқни бандигача ювмогин фарз-суннат эканин билмай, уч ангушти бирини ю(в)уб, икисини ю(в)май кўяр эрди».

«Зарбулмасал»нинг воқеалари жуда пухта — халқ латифаларидек содда, мухтасар ўйланган. Бутун асар ўзагини ҳар туманида минг чордевор қалашиб ётган мамлакатда маҳрга солиш учун минг чорвадор тополмаслик «машаққатлари» ташкил этади. «Зарбулмасал» «қаҳрамон»лари,— белбоғига кистириғлиқ чўмични олти ой ахтарган ошпаз каби,— охири минг чолдеворнинг «ило- жини қиладилар».

Адиб мана шу ўзига хос, мўъжаз асардаги ҳикоятда ҳам мукамал воқеалар тизмасини ярата олади. «Минг бир кеча», «Калила ва Димна», «Кўрқут ота китоби» сирасида «Зарбулмасал» ҳам «асар ичида асар» тарзида ёзилган. Лекин «асар ичида асар»лар бир-бири билан узвий боғланиб, ягона бадий иқлимни ташкил этадилар.

Гулханий маҳоратини намойиш қилувчи яна бир хусусият шуки, адиб ўз «қаҳрамон»лари характер мантиқини тавсифий тарзда эмас, балки улар ички оламини яққол ифодалаб берувчи суҳбатлар воситасида бадийи фош қилади. Ҳар бир мажозий қаҳрамоннинг қандай жониворлигини унинг тури, туркумига хос кўникмаларини ниҳоятда жонли тарзда очади. Чунончи, Куйкунак маҳр- га солинган Хайрбодни қабул қилмайди.

«Кўрқуш айди: «Сабаб недур?»

«Куйкунак айди: «Дарёга ёвуқдир. Зероки, Бойўғли халқи сувдин эҳтироз этарлар. Мунинг ўрнига Муғни солинг».

Гулханий Бойўғлининг сувдан эҳтироз этиши баҳонасида катта ижтимоий ҳақиқатни — феодал- лизмга хос босқинчилиқни, оған-ини қирғинларни тасвирлашга бадийи восита топади.

«Хайр ишига жарчи» бўлиб майдонга чиққан Гулханий ўз асарини «Тўрт юз зарбулмасали авомуннос» билан беади. Авомун-нос — оддий халқ, қора халқ. У золимлар манфаатига хизмат қилувчи зарбулмасалларни эмас, қора халқ зарбулмасалларини ўз асари тўқимасини ривожлан- тирувчи бадийи воситалар сифатида танлаб олди. У «Зарбулмасал»ни Умархон учун эмас, халқ учун ёзди. Бу адиб асарининг йўналишини кўрсатиб турувчи қибланом.

«Зарбулмасал» — мураккаб асар. Уни тушуниш учун бир учи сув юзасида кўриниб, асосий қисми сувстида турган музтоғни тўла-тўқис — кафтдаги симобдек аниқ кўра билиш зарур. Гўё бизга ишора қилгандек, «Кўрқуш айди: «Ботин кўз керак». анда Худҳуд айди: «Эй кўр, мен му- аммодин беҳабарман, тўғри сўзунг бўлса, сўзла, мофиз-замиринг манга аён ўлсун».

Гулханий она халқининг ботин кўзи, мофиз-замири — кўнгулдаги муддаоси бўлди.

Бу асар бўйлаб аниқ конфликт йўли ўтади. У: а) золимлар (Япалоқбиби, Бойўғли, Маликшабо- ҳанг, Куланкир султон); б) эзувчиларнинг отар ўқлари — Кўрқуш, Турумтой, Куйкунак, Шўранул, Кордон ва бошқалар, в) эзилувчилар, мазлумлар — сарбон, туя, бўталоқ; г) классик адабиёт учун анъанавий бўлган яхшилар: тошбақа, кабутар, нажжор, Муътамир подшоҳ, ошиқ Уяйна, маъшуқа Райё; ва д) ёмонлар: чаён, дарахтнинг ҳўл шохини куруқ шохига пайванд қилиб, ўзини «сохиби имтиёз ҳисоблайдиган» боғбон ҳамда е) «Зарбулмасал» яратилган даврдаги аҳмоқлик салтанати вакиллари — Едгор пўстиндўз, Яхёхожа котиб, Ниёзча отолик, Бобожон, Мулла Собирбой, Каж билан Фаж ва ҳоказо...

«Зарбулмасал» тадқиқотчилари Гулханий олға сурган ижобий идеал бадийи талқинини Кўр- қуш ва Маликшоҳин (яъни Маликшабоҳанг) каби қаҳрамонлардан янглиш ахтардилар. Ф. Исҳо- қов «Мактабда Гулханий адабий меросининг ўрганилиши» китобидан улар ҳақида шундай дейди: «Кўрқуш образи, (муаллиф ажратиб кўрсатган — М. Қ.) айрим адабиётларда айтилганидек, ушо- мадгўй, субутсиз, мунофиқ ва ўзига мустақил иш қилолмайдиган салбий образ эмас, аксинча, баъзи заиф ва зиддиятли томонлари борлигидан қатъи назар, асарда у ижобий образ сифатида талқин қилинади. Кўрқуш — фаҳму фаросатли, ишбилармон, уддавурон шахс, донишманд бобо образи. Ҳар бир масалада у мантиқ кучига, билим ва тажрибага таяниб иш кўради, халқ айтимла- ри, диний-дидактик қоидаларга амал қилади.

Япалоқнинг совчиликка давъати олдида Кўрқуш «менда орада турмоқ ҳаваси йўқ» деб жавоб қилади, узоқ қистоклардан кейингина «хайр ишига далолат қилувчи киши савобга шерикдир» деб бу ишга бош қўшади. Кўрқуш асосли гаплари билан Япалоқнинг «камхирад» (ақли камлиги), Кор- доннинг «кор») (иш) билмаслиги»ни фош этади. Худҳудни мот қилади, Кулонкирни насихат бера- ди. Бойўғлига бас келиб, муҳим хайр ишини битказади (таъкидлар бизники — М. Қ.).

Муҳтарам гулханийшунос, назаримизда, Кўрқуш характери мантиқини бундай тескари тарзда талқин қилишининг боиси бу ҳажвий асарни тутиб турадиган, таъбир жоиз бўлса, персонаж-кў- ғирчоқларни ҳаракатлантирадиган ва ўйнатадиган, лекин кўзга кўринмас «кўғирчоқбоз»ни эъти- борга олмаганидир. «Зарбулмасал»ни яшнатиб турадиган сир: «кўғирчоқбоз» ўз-ўзини фош қилаётган ҳажвий қаҳрамонни салбий воқелиқни инкор қилувчи — кулги, муаллиф нигоҳи, ки- тобхонларнинг уларга ҳаммаслақлигини марказлаштирувчи пичингдир. Муаллифимизнинг хо- зиргина биз ажратиб кўрсатган хулосалари пичинг мазмунини эмас, куруқ шаклини «тушуниш» оқибатидир. Гулханийнинг «муҳим хайр иш» деган иборасини, наҳотки, «тўғри» маъносида қабул қилиш мумкин бўлса? Кулонкир султон билан Қунушбонунинг «бойўғли сояси тушмаган минг чордевор» — мамлакатнинг вайронага айлантеришлиши эвазига қийилган никоҳи, муҳаббатсиз никоҳи «муҳим хайр ишми? Йўқ, аксинча, зулм, қабоҳат тантанаси йўлида хизмат қилувчи малай- дир. Феодализм муҳитининг бундай косалеси образини яратиши Гулханий маҳоратини белгиловчи фазилатлар сирасига кирди.

Гулханий пичингларини илғамай қолиш ҳоллари бошқа муаллифларнинг ишларида ҳам учраб туради. «Алқисса, Кордон камари ҳимматни ғаровдек неча ердин боғлади». «Ҳиммат» сўзининг маъноси — «ният, бирор ишга уриниш»дир. Аммо «Зарбулмасал»даги мазкур жумлага шундай изоҳ берилади: «Кордон саҳийлик камарини қалам қамишдек неча ердан боғлади». Бу ўринда Гулханий Кордонни гоят саҳий, қўли оқиқ қилиб кўрсатади, шунинг учун «саҳийлик камарини қамишдек неча ердан боғлади» иборасини ишлатади: (қаранг: Гулханий. «Зарбулмасал». «Уқи- тувчи», Тошкент, 1972, 26-бет). Ваҳоланки, Гулханийнинг юқоридаги ва кейинги жумлалари, шу- нингдек, Кордон хазиначи образининг «Зарбулмасал»даги тадрижи бу фикрни тўғри деб ҳисоб- лашга асос бермайди.

Модомики, шундай экан, «Зарбулмасал»нинг ҳажвий иштирокчилари инсоний эътиқодларга мутлақо зид қаҳрамонлардир. Чунончи, Кулонкир — ҳумо, Уқоб, Шоҳин, Шунқор сингари салотин

қушларнинг зидди, ҳажвий тимсолидир. Гулханий буни Япалоққуш ва Кўрқуш суҳбатида бадий ёрқин тарзда намоён қилади. Айни суҳбат мамлакатда ҳумо ўрнини япалоққушлар, бойўғлилар эгаллаганини, лекин улар элу халққа ўзларини «салотин қушлар» сифатида тақдим этаётганларини, асл башараларини яшириш мақсадида... номларини ҳам ўзгартиришларини ошкор қилади. Бадбин, риёкор воқелик... «Қарчўғай ишин қилурмен, деб дуррож шикорини ихтиёр эдуб балчиққа ботиб» қолган қуланглар муҳити...

Худди шу нуқтаи назардан қараганда, Япалоқнинг боласи нечук Кулонкир бўлиб қолгани ҳақидаги баҳс теран ижтимоий мазмунга молик. Кўрқуш аввал совчиликка кўнмайди. «Анда Кўрқуш айди: «Мен хотун олмоқ таманноси фарқоби эмасман. Нечукким, айтмишлар —

Байт:

Дала-тузни сув олса, ўрдак, қозни тўшидин,
Қулоқсизга сўз айтсанг, қулоғини тошидин.

Қачон парвоийм бор!»

Бу — Кўрқушнинг ҳаётий эътиқоди, демак, характер мантиқини белгиловчи нуқта. У, балки, ўзини ҳам «Дала — тузни сув олса, тўшидан ҳам келмайдиган ўрдак, қоз», ҳар қандай сўзни «қулоғининг тошидан ўтказиб юборадиган қулоқсиз» деб тавсифлайди ва жуда тўғри айтади. Япалоққуш ва Бойўғли муҳитида совчи бўлиб юришга бундан бошқа «зот» «арзимайди!» Бутун бир мамлакат бойўғлихонага айланганини кўриб, зулм тошқини аро ўзига сув юқтирмаслик учун маънавий кўр бўлиш керак. Гулханий уни бежиз Кўрқуш деб атаган эмас. Совчиликка дарҳол кўнақолмагани сабаби ҳам унинг «ижобий образ эмас», ҳажвий образ эканлигини маълум қилиб туради, Кўрқуш наздида Япалоққуш зулми Бойўғли зулми даражасида «самарали» эмас... Шунинг учун чекинади холос. «Анда Кўрқуш айди»: «...Отолмаган сопқон ҳам бошга тегар, ҳам (кетга)». Сен киму, Бойўғлини эшигига киши юбормоқ ким?! Ҳеч билганинг йўқмуки: «Тенг тенги билан, тезак қофи билан». Анда Япалоққуш айди: «Андин бизни нима камлигимиз бор?! «Топган (томоғини) ёғлар»дин беҳабар ўхшарсиз». «Анда Кўрқуш айди: «Борлиқдан маҳтанма, маҳтанган қиз тўйда (уялур)». Ва яна айтмишлар: «Ўзини маҳтагани — ўлумни қоровули». Сани аҳволинг оламга маълум».

Гулханий қисса яратди. Таназзул ботқоғига ботиб бораётган феодализм типларининг бутун бир тўдасини жонлантди. У бойўғлилар, япалоққушлар — зулм ҳукмронлиги остидаги муҳит мазлумлари — туялар ва бўталоқлар, сарбонларни адабий аҳоли қаторига қўшди. Бинобарин, мазлумлар ҳақидаги — қатоғон этилган ҳаёт ҳақиқатини, феодал мустабилигини, унинг мафкураси асрлар бўйи яшириб келаётган эрсеवार халқнинг улуғ дардини бадий онг, ижтимоий онг тасарруфига, кун тартибига киритди. Мазлумлар то Гулханий «Зарбулмасал»ига қадар бевосита, мустақил адабий персонажлар сифатида кўринмаган эди. Зулм, «зарра каби ихтиёр»сизлик остида ингранган — ҳуқуқсиз оналик ва болалик мунозаралари асрлар оша ҳам қалбларни титратади. «Тевани бўтаси аноси билан мунозаат қилғони» Гулханий асосий ғоясини қабариқ бир тарзда намоён қилувчи, асарни марказлаштириб турувчи шеърини ҳикоятдир. «Зарбулмасал» бошланишида асар воқеалари ривожланувчи макон ва замон «бир бойўғли тутган ватан» сифатида кўрсатилган эди. Энди эса шартлилик ғойиб бўлиб, аниқ ижтимоий муҳит — Фарғона биринчи ўринга чиқади: ҳикоят нола эмас, мунозара руҳида, ёлқинли; унинг тили «Эзоп тили» эмас, мутелик ипларини узадиган, кишанларни парчалашга қобил эгавдай ўткир.

Гулханий илгари сурган ижобий орзулар талқинини Кўрқуш ва Малик — шоҳин (Маликшабонханг) образларидан излаб топиш мумкин эмас. Мутафаккир адибнинг эзгу ниятлари, — аввал ҳам айтганимиздек, — ўз-ўзини фош қилаётган ҳажвий қаҳрамон, салбий воқеликни инкор қилувчи — кулгу, муаллиф нигоҳи, китобхонларнинг уларга ҳаммаслақлиги билан биргалликда, Тошбақа, туя, бўталоқ, сорбон, најжор, Муътамир подшоҳ, Уяйна, Райё ва бошқаларда ифодаланган.

Шунинг учун Кўрқушни ижобий образ деб ҳисоблаб бўлмайди. Унинг салбийлиги зўравонларга хайрихоҳлигида ҳам аён-ку?! «Зарбулмасал»да эсдан чиқмайдиган этиб, қабариқ ишланган, бадий қуйма «қаҳрамон» — Кулонкир султонга муносабатида Кўрқушнинг қалбсизлиги, зулм ривожига совуққонлик билан хизмат қилиши яққол билиниб туради. Дунёда зулм кўлига болта тутқазган оқилдан ҳам даҳшатлироқ кимса йўқ. Кўрқуш эса ана шундай «оқил»лар сирасидан.

Гулханийга қулоқ солайлик:

«...Кўрқуш Кулонкир боргоҳина равона бўлди ва ани сарминзилига етти. Кўрдиким, ажаб манзиле: савсани садзабон анинг васфида ожиз ва яна ҳар турлук муарраф таърифи анинг шаънида нобуд ночиз.

Байт:

Кўрди тикилган эди бир боргоҳ,
Боргоҳи хисрави анжумсипоҳ.
Кунгураси кўкка тегган ўрдалар,
Хаймаву хиргоҳи саропардалар.
Бир неча қушлар била ҳамроз ўлуб,
Булбулу кумри била дамсоз ўлуб.
Нағмаи қорунлиғин соз этиб,
Даъвати фиръавнлиғин оғоз этиб.

Кўрқуш бу асоси молоқиёсни кўруб айди: «Илгарилар сўзидурки, «гуллаган тариқ битаган» деб боргоқ дарвозасидин кўрқуб, ичкари киролмай ўлтуруб қолди».

«...асбоби куланлиги минқори билан чанғалидин маълум ва равшан» бўлмиш «ҳамма қушни пешсолори» «Кулонкир султон подшоҳ» — аслида Япалоқнинг боласи — япалоқ... Лекин салтанатига чидаб бўлмайди. Ваҳимамо дабдабаси юртни бузади. Кўзига фил пашшача кўринмайди. Кўрқушни, боргоҳу «нағмаи Қорунлиги», «даъвати фиръавнлиги» дағдағасини кўтара олмай, «дарвозасидин кўрқуб, ичкари киролмай ўлтуруб олди» — бошқа таърифга эҳтиёж йўқ. Гулханийнинг бу тасвири бадийяти феодал ақибларини ичдан бадий ёритиб кўрсатади — фош этади. «Баногоҳ Кулонкир султоннинг назарлари тушти. Аммо олдиларинда кичкина югурдақларидан бир Куйканак отлиқ қуллари ҳозир эрди, буюрдики, «Бориб, ғулмогардишда ўлтурғон ўшал киши-

дан сўрағил; муфлису муҳтожу ё мустамад бечораму?! Е очлиғ ё яланғочлиғдан келдиму? Сазовори сахо бўлса, мунда олиб кел!»

Аслида-ку, Қулонкир султон феодализм манманлигининг инъикоси, Куйканакни— унинг инъикоси, югурдак-Кулонкир султон, соя-Кулонкир султон дейиш мумкин. Куйканакка Кулонкир султоннинг барча маразлари сингиб кетган: «мол эгасига ўхшамаса, ҳаром ўлади».

«Анда Куйканак илгари бориб айди: «Эй бобо, қайси ошени баланддин парвоз қилдингиз?!» Кўркуш ани мутакаббирона сўзини англаб айди: «Эй болам, сан сўз сўрғуси бўлғунча ва ман жавоб бергучи бўлғунча, иккимиз ғойиб бўлсак, яхшироқдур». Анда Куйканак айди: «Мани бу аркони давлат аросинда ҳақури кичкина кўрдингизму?! «Кичкина деманг бизни, сакраб урармиз сизни». Ва яна айтмишлар: «Ўз жойинда Куйканак ҳам қоз олур, ҳам ўрдак». Сиз бул бемадор сўзингизни фароғирам билла Кетикулдига айтнинг. Масалдурки, «(Кетингга) боқ, нақора қоқ», ё онки «Ўзунгни эр билсанг, яна бировни шер бил».

Зулм қанчалик жиловсиз, амалий кучга айланганлигини Куйканак феъл-атворидан билиш мумкин. Мутакаббирлик— золимлик белгиларидан. Югурдак мутакаббирлиги— қутуриб кетган ҳукмдор синф ахлоқсизлиги косасининг юқи, ювиндиси. Ахлоқ мурати бузилиб, ахлоқсизлик бой-ўғиллари, япалоққушлари, кулонкир султонлари «юрт эгаси» бўлиб қолган ерда адолатнинг пойи қирқилади.

Гулханий шу учун куладика, Куйканак «кулонкир султонлар» теғирмонига сув қуйиб юрган Кўркуш билан осмондан келиб муомала қилади. Зеро, адолатсизлик, ҳақсизлик, ахлоқсизликнинг эътиқод қўйган, эзгу матлаби йўқ. «Зарбулмасал» муаллифи пичинг аралаш шундай деб ёзади: «Кўркуш ани худ донолигини англаб айди: «Эй болам, сан ато-аносига жуфт таълим бергон ўғулга ўхшарсан. Бурунғилар сўзидурки, «Сигир сув ичгунча, бузов муз ялар». Мен меҳмон бўлсам, таъзим-тавозеъ қилсанг керак.

Байт:

* Ғам ҳужум этгонда бесомонлиғим ортар мани,
Мезбон хижлат чекар, ҳар неча меҳмондур таниш.

Боракалло, меҳмонни икром қилмоғни сандин кўрдум, деди».

Кўркуш ўзини ота-онага, сигирга менгазб, Куйканакни ўғилга, бузоққа ўхшатиб, мақоллар келтиради. Унинг гиналарида жон бор, чунки у Япалоқ ва Бойўғли ўртасида иш пишитган, улар манфаатига хизмат қилган, таъбир жоиз бўлса, мафкура соҳасидаги югурдак. Шу нуқтаи назардан «подшолари» эътиборини қозонган.

Зулму зўрлик шарти шундайки, у манфаатига қилча зарар етадиган ҳолатда ҳеч кимни ва ҳеч нарсани аямайди. «Алқисса, Кулонкир ўз жойинда туруб буларни гуфтўларини эшитди. Меҳмонни озор берган сўзини англади. Куйканакни жеркиб кўздин андоқ нари солдики, қайта кўрмаклик номумкин бўлди. Ура туриб, Кўркушни олдига чақуруб, ёнинда жой бериб айди: «Эй бобо, маъзур тутунг, ўзингиздек яхшилар сўзидурки, «танимасни сийламас», дебдурлар».

Кўркуш— ҳукмрон синф маддоҳи. Кулонкир султонга насиҳат қилар экан, у ўз бадбин муддаоларини тўласича айтади:

«Анда Кўркуш сўзга дарафтод бўлди, айди: «Улуғни боргоҳинда (яъни Кулонкир султонни ҳам улуғлар сирасига қўшаётир— М. Қ.) хирадмани дониш ва аҳли хиради беҳуш (яъни Кўркушнинг ўзига ўхшаганлар— М. Қ.) ҳар қанча кўб бўлса ҳам оз бўлур. Хусусан, подшоҳи одилга (яъни Кулонкир султонга!..— М. Қ.) уч тоифадин гузир йўқ: аввал, олийи боамалки, подшоҳнинг охиратлик асбобини тараддудида бўлса. Иккинчи, вазири соҳиби раъйки, подшоҳнинг дунёлик яроғини тараддудида бўлса. Учинчи муншийи ростнавис, қапамзану нигоҳдору шамширзан бўлса. Масалдурки, «эрга берсанг ошингни, эрлар силар бошингни, итга берсанг ошингни, итлар тортар бошингни». Ҳоло, бу тургонларинг навола дўстлари, пиёла ҳарифлари, таом емакка ҳозир, маслаҳатга ақли қосир. Ва яна айтмишларки, «эсинг борида этагингни ёпқил!» ва ё онки, «яхши билла (Кўркушнинг талқинича, «яхши» — зўрлар хизматига камарбасталар— М. Қ.) юрдунг— етдинг мурода, ямон билла юрдунг— қолдинг уётқа». Еинки «ямонга ёндашсанг, балоси юқар, қозонга ёндашсанг қароси юқар». Ва яна масалдурки, «аслу насабдан орий кишилар— вифоқу нифоқдин нори кишилар...» Нечукким, айтмишлар: «Қум йиғилиб тош бўлмас, қул йиғилиб бош бўлмас». Форси улуғ «қул»ни «ғул» дерлар. Ишоратдурким, «ғул»ни бошидаги «ғайин» бўйнидаги «лом» билан муттасил ғулдек бўлур турса керак... Бу тоифалар хизмат ўҳдасидан чиқмаслар. Ва яна масалдурки: «қул қутурса, қудуққа туфлар» ё «ур деганда қул қочар». «Қул бўлсун, қулоғи ёғлиқ бўлсун» деган сўз атосини суфрасидин нон ушатмаган бир очкўзни сўзидир. («Қулларга нисбатан ғазабнинг тийиқсизлигини кўринг!») Биз қўй кўрмаган бўлсак ҳам, кий кўрган эрдук. Қулни суйган камари арқон, оре, емиши— талқон: қўлига эски ўроқ, қаттиқ ёви янтоқ бўлур. Бу тоифани оз хизматидин кўброқ миннати бўлур. Ва яна айтмишларки: «қул билан қуймоқ есанг, қустурмай қўймас». Ва яна бу сўзга ишонмасанг, ҳадиси набавий таржималарига боқ: «Ассуҳбату муассирун», дебдурлар. Ҳар ким ножинсдин мурувват тилар, гўё тол яғочидин зардолу тилайдур».

Кўркушнинг бу нутқида эзувчилар мафкураси қисқа ва яққол тарзда мужассамланган.

Гулханий ўз мақсадини бадийи маҳорат билан ифодалар экан, таъбир жоиз бўлса, қилиб дамида юриб иш битади. Чунончи, бевосита гап маҳр солиш ўрнига етиб келганда, Маликшобҳанг мамлакат-Амир Умархон хонлиги эканлиги... ўз-ўзидан маълум бўлиб қолади.

Бу эса асарга алоҳида жозиба бағишлайди.

Салбий қаҳрамонлар бир-бирлари билан тўқнашадилар, бир-бирларини фош этадилар. Ана шу жараёнда уларнинг разил башараси аниқ кўринади. Кордон хазиначи Бойўғли билан тортишиб қолганда, жаҳлланиб шундай дейди: «Эй қуёш жамоли жилвасидин маҳрум, в-эй туюрлар аснофидин маржум...»—яъни, «Эй қуёш жамолининг жилвасидан маҳрум, эй қушлар қаторидан қувилган махлуқ...» Кордоннинг бу таърифи Бойўғли қиёфасига хос иллатни бадийи тарзда кўрсатади ва моҳиятан муаллиф муддаосини намоён қилувчи нўқталардан бири сифатида ёдда қолади.

Адиб тажоҳили орфона санъатидан кўб ва ҳўб фойдаланади. Кўркуш Кордоннинг гапига жавобан: «Мовароуннаҳрда Амир Умархон бузган Ургут, Работ, Пўшағурбек, Хайробод, булардан шахри Кубод рашк айлаб, адам сари юзланди», дейди. «Илгариги айёми нофаржомда Фарғона

иқлимида Кайқубод отлиғ подшоликдан қолган бир эски шахристон»— Бойўғли ватан тутган Қубод шаҳри вайроналик тимсоли: бинобарин, у обод шаҳарлардан эмас, вайрон шаҳарлардан рашк қилиб, адам сари юзланади. Юрагида ёли йўқ адиб бундай ҳақиқатни айта олмайди.

Куйкунак маҳр айтганда, Маликшабоҳанг подшонинг эмас, «Машхур Мовароуннаҳр—Бухорода амиралмўъминин Сайид Муҳаммад Умархон бузган Ургут, Шўркўл, Работ, Пўшағар, Зомин, Бекобод, Хайробоод» каби бекликларнинг ҳар бири чордевор ўрнида маҳрга тушдики, адибнинг: бутун Мовароуннаҳр, жумладан, Қўқон хонлиги— чордеворхона, деган мазмундаги муродоси мутлақ аён бўлади. Бироқ, «Ўзбек адабиёти тарихи» IV томида бу эпизод Гулханий матнидагига нисбатан ғалат талқин қилинади: «Бойқуш аввал: «Япалоқ—кўппак боласи, у қизимга муносиб эмас»— деб туриб олади, кейин эса қизи учун Япалоқбидан минг чордевор қалин талаб қилади. Кордон бунча чордеворнинг Амир Умархон мулкидан топилмаслигини айтиб, қалин миқдорини қамайтиришни сўрайди, лекин бунга муваффақ бўлолмайди. Охири у ноумид бўлиб, Кўрқуш қошига боради, воқеани эшитиб билан сўзлаб беради. Кўрқуш эса Кордоннинг «кор билмаслиги», исми жисмига номувофиқлигидан ажабланиб, Бойўғли даргоҳига равона бўлади, қалин учун вайронани Бухоро амирлигига қарашли жойлардан ажратиб бериб, никоҳ маросимларини ўтказди» (141-бет).

Афсуски, Бойўғли солган қалиннинг шартини тадқиқотчилар тўла эътиборга олмадилар. Гулханий ёзади: «Кордон айди: «Бойўғли айтурки: «Минг чордевори тоқча банд бўлса, янги ганч қилган бўлса, ҳеч Бойўғлини сояси тушмаган бўлса, унарман ва илло мундин бири кам бўлса унамасман».

Модомики, шундай экан, бу шартнинг замирида, адиб олға сураётган бадий мазмун хонликларнинг муттасил давом этиб турган босқинчилик урушларига қарши қаратилган ҳажв гулхани алангаланиб турибди.

Кунушбону маҳрга «Ҳеч Бойўғли сояси тушмаган», яъни Бойўғли учиб келиб кўнишга улгурмаган— «янги» минг чордевор керак. Агар маҳрнинг шу шarti йўқ бўлса, унинг бадий кучини таъминлаган— бадий-эстетик, сиёсий-ижтимоий долзарблик ва ўткирлик рўёбга чиқмас эди. Кўрқуш маҳр солганда бир чордевор ҳисобига ана шундай—«ҳеч Бойўғли сояси тушмаган» бир беклик ёки вилоятни санайди. Куйкунак «Хайробоод»ни маъқул кўрмаганда, Уратепани чордеворга айлантириб беришга ваъда этиб, қафолат беради. Шундай қилиб, бутун Мовароуннаҳр минг чордевор ҳисобига Кунушбону маҳрига тушади. Ҳамлет: «Дониё-зиндон»,— деб мавжуд тузумга радду бадал хитобини ташлаган эди. Гулханий эса Туркистон хонликлари, шу жумладан, Фарғона иқлими,— «тарзи тоза» чордеворхона, деб бутун халққа овоза қилди.

Шўранул Маликшабоҳангга: «Мазни аҳлининг бахти қалам сингари қора»,— деб айтган эди. «Зарбулмасал» якунида бу ҳаётий ҳақиқатни очиб берувчи чизги мавжуд: «Куйкунак ҳазор дoston сари боқиб, ишорат қилдиким: «Хутбани бошланг...»

Булбул— ҳазордoston Кулонкир ва Кунушбону никоҳини қияди. (Ҳа, мутафаккир адиб «Булбул» демайди, «ҳазордoston», дейди. Булбул учун нақадар шарафсиз хизмат!) «Бу ишда ҳаммоллик» (Гулханий таъбири) Булбулга муносиб эмас эди. Кулонкиру Кунушбонуни— Мовароуннаҳрдаги зулмату дўзахининг «фарзанд»ларини қовуштириш— мурод-мақсадига етказишда воситачи бўлиш Булбулнинг иши эмас эди. Гулханий Булбулнинг қуни Япалоқбиди ўғлига Бойўғли қизининг хутбасини ўқишга қолганини тасвирлаш билан, маддоҳ шоирлар юртни мутлоқ чордеворхонага айлантирган золимларнинг қўлдоши эканлигини бадий исботлади. Адиб «Зарбулмасал»ни яратишда халқ қафолат, маталларини ўзи учун дастуриламал қилиб олганлигини алоҳида уқтирган эди. Булбулнинг балоғат ёшига тўлган япалоққуш ва бойқуш авлодига никоҳ ўқиётгани билан асар якунланади. Шунинг ўзиёқ муаллиф муродосини яққолроқ англашга ёрдам беради, мафкура майдонидаги бу икки кутбни—аниқ, қарама-қарши тарзда атай уқтириб кўрсатилгани— Гулханий ижтимоий майллари учун қабарик кўзгу бўла олади.

Гулханий пичинги маҳр солиш манзараси тасвирида авжга чиқади. Шоир бу авж нуқтани бутун асар давомида тайёрлаб келади. Донишманд кулгинавуси гоҳ ошқора, гоҳ зимдан қаршилантириш усулидан фойдаланиб, Япалоққуш ва Бойўғли муҳити иллатларини бевосита тарзда намоён этиб—бадий фoш этиб боради. Кўрқуш «Зарбулмасал»даги мана шу қаршилантириш усулини марказлаштиришга хизмат қилувчи образдир. У юзаки қараганда, исми жисмига монанд: айтадиган гаплари доноу, қилаётган ишлари кўрликка ўхшайди. Кўр булмас, Япалоққуш билан Бойўғли ўртасида иш ботираман деб бўзчининг моксилик қатнарими?... Аслида, у сирдан кўрдек туюлса ҳам, кўнгли кўзи «равшан»— бойўғлилар оламининг бутун сир-асрорини билади. Дарҳақиқат, Кўрқуш «Зарбулмасал»нинг ботиний кўзига— бадий фoш этиш воситасига айланади. У «коса, коса тагида нимкоса» тарзида сўзлайди ва ҳаракат қилади. Гўё «тўғри» гапни гапиради, лекин иши, сўзи мазмуни бунинг аксини кўрсатиб туради. «Бўлуб турғон ишни» битказар экан, Япалоққуш ва Бойўғли чиркин олами турмини бузади, уни қаҳрли кулгу бўронига рўбарў этади. Кордон билан Турумтой Бойўғли билан пасту баланд айтишиб, оқибат ноумид бўлиб қайтганида, Кўрқуш улар устидан кулади. «Анда Кўрқуш айди: «Сени номингни «Кордон» кўюбдурлар. Исмингни мазмуни «ишни билиб қиладурғон!» Ҳоло бул бўлуб турғон ишни бузуб келибсан. Сандин ишни билмас киши камёбдур. Исмингни аксини олиб қўйғон экан».

Мақоллар халқ донишмандлиги карвонларининг теваларидир. Бу тевалар ҳамиша карвон силсиласида йўл босади ва ҳаммаша энг керакли юкни ташиди.

«Зарбулмасал»нинг мазмунини феодал зулмига нафрат, исён билан тўлдирган санъаткор Гулханий ҳукмдорларга ҳушомад қилмайди, унинг ўткир нигоҳи саробдек тузгунликдан ташқаридаги катта ҳаётий ҳақиқатни— меҳнаткашлар азобу уқубатларини, умумий бузғунликни кўради.

Айниқса, Кордон ўқиган қўйидаги назм ибратлидир. У ёш бола ҳам ишонмайдиган муболағавийлиги билан кулгу қўзғатади: қабиҳул малиҳ санъати асосида Қўқон хонлигидаги кирдикорларни пичинг воситасида фoш этади:

Амири Умар хисрави номдор,
Килиб мулкни зулмдин беғубор.

Кабутарга шахбоз дамсоз эзур,
Ки сичкон мушук оғзидин тўма еор.

Борур аждаҳо комиға мўри ланг,
Яна сайр эдуб чикғуси бедаранг.

«Кабутарга шаҳбоз дамоз» бўлиши мумкинми? «Сичқон мушук оғзидан тўма» ейишига ақл бовар қиладики? Асло! Демак, Умархоннинг «мулкни зулмдан беғубор қилишга ҳам кабутарга шаҳбоз дамозлигига, сичқоннинг мушук оғзидан тўма ейишига ишлаган қадар ишониш керак, яъни айтилганларнинг асл маъносини— тескарисини англаш даркор. Шунда қуйидаги байт мазмуни ҳам тўғри очилади:

Амир ризоси-ла қўймишди по,
Амалдору саркарди, хайлу сипоҳ.

Умархон «ризоси-ла» қадам қўйган саркардан сипоҳ Уратепага босқин қилиб, қанчадан-қанча беғуноҳ кишиларни қирди, неча бечорани от олдига солиб, асир қилиб ҳайдаб келди— Шаҳрихон шу тариқа «пайдо» бўлди...

Мазкур тарихий заминда, Кордоннинг сўзлари мазах, пичинг бўлиб жаранглайди.

«Зарбулмасал»ни яқунловчи— «Муғ» билан боғлиқ манзарада ҳам катта мажозий маъно бор.

Асарда «Муғ»— Уратепа янгича бир ғоявий-бадий талқинда: бойўғли ва япалоққушларнинг ҳукмига, яғмогар иродасига юрмаган, исёнкор мулк сифатида намоён бўлади. Унда феодал зулмига қарши кураш яловини кўтарган бутун бир ўлканинг мажозий образи жонланади. Бойўғли жонибдин вакил— Куйкунак: «...вайрона ажносидин Хайробод бизга мувофиқ тушмади-ку», дер экан, бу кўнгилсизликнинг ижтимоий сабаби чуқур ва бойўғлиёна— ваҳшиёнадир. Халқ орзусидаги хаёлий бахтли ўлкалардан бири— Хайробод вайронага айланган, унга бойўғли сояси тушган эди. Модомики, эндиликда Хайробод бойўғлилар учун хавф солмас, яъни Кунушбону маҳрига қўшилса-қўшилмаса, уларнинг тасарруфига ўтган эди. Бу эзувчиларнинг нияти ҳар сония зулм, босқин таҳдиди остида бўлса ҳам, руҳан неқбин, довурак, исёнкор Муғтепанинг гоҳ Бухоро амирлиги, гоҳ Қўқон хонлиги қамчиси остида инграётган бўлса ҳам, таслим бўлмаётган, халқ назарида эрксевар диёр тимсолига айланган Уратепанинг қанотини қайиришдан ибрат эди. Куёв жонибдин, яъни япалоққушлар томонидан вакил бўлмиш Кўркуш Муғнинг ва унинг халқининг шу фазилатини тўғри (лекин, албатта, жиғриганиш билан) идрок этади, «Муғ эгасини(нг) муғ атворлиғи бор» деб бадниятлик билан уқтиради. Душманки, шундай таърифлабдими, эркталаб халққа бундан ортиқ мақтовни ўйлаб топиш қийин. Жаҳондаги ҳамма халқлар каби, бу меҳнаткаш кишиларнинг қалбини ҳам юксак инсоний туйғулар жўш-хўрушга киритар эди. Умархон томонидан асир қилиб ҳайдаб кетилган Дилшод Барно кейинчалик, озодликка, адолатга даъват этувчи асарлари билан ўзбек ҳамда тожик шеърлятида бутун бир давр яратгани, Гулханий «Зарбулмасал»ида эса ўз диёри кишлоқларини танигани бежиз эмас.

«Муғ» образи тадрижи Шарқ шеърлятидаги исён йўлларидан бирини ташкил этади. Гулханий «Зарбулмасал»ида анъанавий «муғ дайри»— «майхона», «харобот», «ичкиликхона» Муғтепа сифатида— янгича бир тарзда, мажозга пайваста озодлик ўлкаси сифатида кўринди.

Шундай қилиб, бойўғлилар ўзи истаганича қалинни қўлга кирита олмайди. Муғтепа бойўғлихона бўлгани йўқ, бўлмайди ҳам. (Гулханий «Уратепа» демайди, балки «Муғтепа» дейди. Муайян бир мулкни назарда тутгани ҳолда, уни мажозий-бадий образга айлантиради). Яъни, феодал зулми халқни, ҳаётни, эрк ва адолатни буткул хароб этмаган, мутлақо хароб эта билмайди, бунга кучи етмайди. Ҳақиқат эгилди, лекин синмайди. «Сувга ёвуқ» Хайробод ҳам қачондир қайтадан обод бўлади. Кунушбону маҳрига тушган ҳар бир вайрона мулк ҳақида ҳам шуни айтиш зарур. Уларнинг ҳар бири ҳам Муғтепа, улар халқининг «муғ атворлиғи» аён... «Зарбулмасал» ўз яқунда бойўғлилар оламни шу тариқа тўласича, мутлоқ инкор этади, уни ҳаёт эҳтиёжига қарши ижтимоий иллат, босиринқи туш сифатида бадийи фош қилади, шафқатсиз кулги остига олади. Феодал муҳитининг бутун даҳшатини яққол кўрсатгани ҳолда, эзгуликнинг пировард натижада енгиб чиқишига бўлган ишонч «Зарбулмасал»нинг энг кучли жиҳатидир.

Бу улуг ҳаётий ҳақиқатдир. Гулханий ижоди моҳиятини ташкил этган идеалнинг тажассумидир.

Гулханий Уратепани назарда тутган ҳолда, Муғтепа мажозий образини жонлантирар экан, бунда аниқ тарихий асосларга ҳам эга эди.

Қўқон— Уратепа тарихий муносабатлари солномасидан шу нарса маълумки, Умархон бу тоғлиқ юрт устига бир неча марта юриш қилган. Уратепани 1816 йили ер билан яқсон этган, шу босқинчилик юриши «ўлжа»ларидан бири 17 ёшли Дилшод Барно эди. Дилшод Барно кейинчалик улуг шоира бўлиб етишгани маълум. «Зарбулмасал»даги сўз Уратепа Қўқон хонлигига бўйсунмаётган ва Умархон бу жасоратли элни XVIII асрнинг иккинчи ярмида мустақиллик олган бўлса ҳам, лекин кейинча ўзбек юз уруғи ўртасидаги сулолавий курашлар оқибатида кучсизланганидан фойдаланган ҳолда,¹ асоратга солишга тайёрланиб юрган вақтга тааллуқлидир. Умархоннинг Уратепага ҳар бир юриши шафқатсизларча олиб борилган эди. «Мунтахабут таворих» муаллифи Ҳакимхон Маъсумхон ўғли унинг 1235 ҳижрий (1820—21 мелодий) босқинини тасвирлаб, жумладан, шундай деб ёзади: «Умархон аскарлари «эртаси кўчи» Уратепа устидаги тоғ тарафига ўтиб тушди. Буғдой ва арпалар пишиб, ҳамма тайёр экан. Баяқбора фармони олий содир бўлдиким, ўт қўйсинлар. Тамоми... лашкар тўрт жиҳатдан ўт ёқтилар. Тамоми буғдой ва арпа ва зироат ва дарахтлар, ҳўл, куруғ андоғ куйдиким, тамом оламни ўт олди. Ҳеч барг ва дарахт қолмади, куюб кул бўлди» (қаранг: Ҳакимхон. Хотиралар. «Фан», Тошкент 1966 йил, 6-бет). Тахминимизча, гарчи Умархон 1821 йили Уратепага юриш қилган бўлса ҳам, барибир, Гулханий «Зарбулмасал»ни бундан анча илгари ёзган.

Шоира Дилшод Барно Қўқонга келганидан кейин «Зарбулмасал»ни ўқиганини айтадики, бу ҳам айна фикрни қувватлайди.

«Зарбулмасал» яқундаги— ҳали эътиборингиз қаратилган муҳим далил: «Хайробод» ўрнига кузгача Уратепани чордеворга айлантириб, мингинчи чордевор ўрнида Кунушбону маҳрига қўшиш учун Кўркуш ўзини кафил қилиши ҳам бу фикрни мантиқан асослайди.

¹ Қаранг: Материалы по истории Ура-Тюбе. М., Изд-во Восточной литературы, 1963, стр. 4.

Демак, «Зарбулмасал» ёзилган вақтда Уратена вайрон қилиб улгурилмаган эди. Шунинг учун Кўрқуш кузгача уни харобага айлантириб, «ҳеч Бойўғли сояси тушмаган» чордевор сифатида маҳрга қўшишга комил ишонч билан ваъда беради.

Гулханийнинг вафоти ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Шунинг учун шоирнинг таржимаи ҳоли билан боғлиқ баъзи жумбоқлар хаёлни чувалаштирганда, «Зарбулмасал» қатларидаги кулгилар уйғунликда— улуғ ягона куйга айланиб, қулогимизга шундай бир ҳикматни қуйгандек бўлади: «Гулханийнинг гўрини ахтарсангизлар, овора бўласизлар. Чунки кулгининг гўри бўлмайди. У ўлмаган, кулгига айланиб кетган. У дарахтларнинг япроқлари бўлиб, ой нурида шабнамга, кун нурида шудрингга қўшилиб ханда отади, гўдаклар қиқир-қиқирида янгидан дунёга келади, аския-боз чоллар қаҳқаҳаларида яшаради, яшнаёди».

Кулги куйи авжга чиқади: оҳанглар олис бир тарихни кўз ўнгимизга келтиради:

...Бурунги вақтда, бир мамлакат халқи кўргуликка учради. Ҳўлу қуруқ баравар ёнди— бедаво дард ёшу қарини ёппасига гўрга тика бошлади. Бу дарднинг чалғи тортишини— одам ўришини кўриб, Азроилга сичқон ини минг танга бўлиб қолди. Эргаш шоир ривоят қилганидек, ердаги қиёмат-қойимни осмонда томоша қилиб, қазо оғзини енги билан тўсиб силкиниб кулар эди.

Карвон-карвон дори келтирдилар. Эм бўлмади.

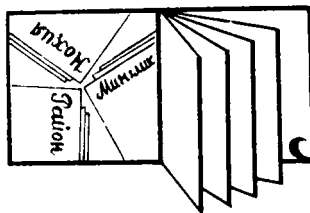
Дунёнинг тўрт буржидан табибларни йиғиб келдилар. Даво топишолмади.

Ана шунда халқ оқ калтак, қора калтак бўлиб сарой дарвозасига тўпланиб келди:

— Зиндонларнинг эшикларини буз,— дедилар одамлар.— Шоирларни, олимларни, ҳофизларни, созандаларни эл орасига қайтар. Қизиқчиларни ёруғликка чиқар. Китобларни қатағон қилгансан, уларни ҳам ўзимизга бер. Кўнгли тўлмаган халқнинг илиги тўлмайди. Кўнгли тўқ, сариқлик халқ дардга чалинмайди.

Мустабид эл-юрт иродасига қулоқ қоқмай бўйсинишдан бошқа тадбир тополмади. Мамлакатда шеър янгради, қўшиқ парвоз қилди, куй қалб толаларини ипақдек эшди. Кулгу дард томирини қирқди. Карвон-карвон келтирилган дорилар тополмаган эмни қизиқчиларнинг томошалари, аскиябозларнинг пайровлари бахш этди. Ешу қари соғайди, халқ кўкраги кўтарилди... «Кулинг, эй дўст, умрингиз узоқ бўлади!»

Бу сўзларни эшитгандан кейин, улуғ кулгинавис мулла Гулханийнинг барҳаёт сиймоси кўз олдимизда аввалгисидан ҳам порлоқ бир тарзда намоён бўлади.

Атамалар бурчаги

Айни дамда ҳар хил рўзнома ва журналларда атамалар бурчаги ташкил қилиниб, зиёлиларимиз, кенг жамоатчилик ўз фикрлари ва мулоҳазаларини билдирмоқдалар. «Шарқ юлдузи» журнали ҳам бу хайрли ишга қўл урган экан, бундан миннатдормиз!

Маълумки, тилни халқ яратади. Биз ўша халқ яратган тилни авайлаб-асрашимиз, ўлик сўзларга жон бериб яна халққа қайтаришимиз, қайтарганда ҳам нутққа ўнғайли, образли қилиб беришимиз лозим. Бунда ҳар бир сўз, ҳар бир атама умумий фикрга, гапга таъсир қилишини, бузиб қўймаслигини унутмаслик шарт.

Худди шу нарса ҳозир матбуотда қўлланилаётган атамалар ҳар хиллигининг олдини олади, баъзи сўзларнинг ўзбекона номи бўла туриб, сўзма-сўз таржимасига барҳам берилади, деб ўйлайман.

Шу ўринда мен шеваимизда ишлатиладиган баъзи сўзларни келтирмоқчиман, эҳтимол, улар қаердадир қўл келиб қолар...

Гўрма сичқон, гўрмон — ерқазар.

Новқон — пилла қурти.

Арра икки хил бўлади: икки одам тортадиган катта аррани «ёргин», қўл аррани эса «бичқи» дейдилар.

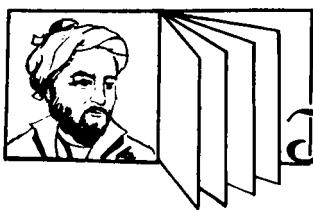
Отоғиз — омбур (дурадгорлар ишлатади.)

Машина сўзининг ўзбекчаси йўқ дейдилар, йўқ эмас, бор. Уғуз лаҳжаси вакиллари уни «кўлик» дейишади. «Кўликин борми» дегандай.

Тўшта — сўғориладиган ер.

Шулардан кўринадики, атамаларни ўзимиз кашф қилмасдан олдин, халқ тилига ва бадий адабиётимизга мурожаат қилсак мақсадга мувофиқ бўларди. Жиллақурса туркий тилларнинг изоҳли луғатларидан фойдаланиш ҳам яхши самара беради. Ишқилиб, атамалар тилимиз табиатига мос келсин.

Т. РУЗИБОВЕВ,
ҚҚАССР, Тўрткўл ноҳияси

Навоий гулшани

Абдурахим Низорий,
XIX аср уйғур шоири

Соғари ваҳдат била...

Соғари ваҳдат била айлаб таҳорат, обидо,
Қил муҳаббат дайрида пири муғонға иқтидо,
Айлагил бўйнингға ул дам бода палосин ридо,
Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-худо,
Ёр аксин майда кўр, деб жомдин чиқди садо.

— Чиқориб ваҳдат майин қил мосиваллоҳни адам,—
Деб нидо чеккай ҳидоят пири чун ҳар субҳидам,
Завқ бирла тез қўйғил, эй кўнгул, ул ён қадам,
Ғайр нақшидин кўнгул жомида бўлса занги ғам,
Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.

Майгадолиқ айлабон бўлма, кўнгул, саргаштаҳол,
Тутқуси соқий азал ҳар субҳидам жоми висол,
Узлугунгни айлагил ваҳдат майиға поймол,
Эй, хуш ул майким, анга зарф ўлса бир сингон сафол,
Жом ўлур гетинамо, Жамшид ани ичган гадо.

Ғар муяссар бўлса ул май ғамдин айрилмоқ бўлур,
Нўш этиб аҳли фано силкиға қотилмоқ бўлур,
Мосиваллоҳ ёдининг ишғолидин тинмоқ бўлур,
Жому май ғар бўйладур, ул жом учун қилмоқ бўлур
Юз жаҳон ҳар дам нисор, ул май учун минг жон фидо.

Ким тақаббул аҳли шайдо бўлғоли, эй муғбача,
Толеъи наҳсига аҳё бўлғоли, эй муғбача,
Чун наво аҳлиға ифшо бўлғоли, эй муғбача,
Дайр аро хуш аҳли расво бўлғали, эй муғбача,
Жоми май тутсанг мени девонадин қил ибтидо.

Улуғ шоир Алишер Навоийнинг дилрабо ғазалларига муҳиммас боғлаш ҳазрат тириклик пайтларидаёқ бошланган бўлиб, кейинги асрлар мобайнида бу удум мумтоз адабиётимизда анъанавий тус олди. Утмишдаги ўз даврининг энг иқтидорли шоирларидан тортиб шеърятнинг камтар муҳибларигача, ғазалнавис шоҳу бекларидан тортиб оддий фуқарогача— барча аҳли шуаро ичида Навоийдан таълим олмаган, унинг ғазалларидан завқланиб, эҳтиром ила муҳаммас боғламаган шоир йўқ ҳисоби.

Мазкур адабий анъана бизнинг давримизда ҳам ҳурмат билан давом этиб келаётир. Ҳазратнинг табаррук таваллуд тўйи муносабати билан ойномамизда «Навоий гулшани» рукнини ташкил этдик. Бу рукн остида сиз Навоий ғазаллари мухлисларининг, шунингдек, қардош халқлар шоирларининг улуғ устоз ғазалларига боғламаган муҳаммаслари билан танишиб борасиз.

Май иноят бўлса кимга дайр пиридин агар,
Ўзлугин нобуд этиб ҳам кўнглидин тобмас хабар,
Қолмоғой жону дилида ғайри нақшидин асар,
Токи ул майдин кўнгул жомида бўлғоч жилвагар,
Чехраи мақсуди маҳв ўлғай ҳам ул дам моадо.

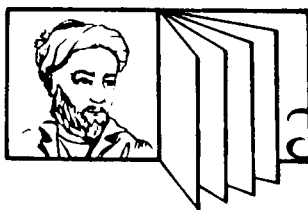
Қолса бу олам аро нафси ҳаво жом ичраким,
Тобмаса қурбат ҳаримин субҳ ила шом ичраким,
Чехраи мақсуди тобқой жом гулфом ичраким,
Ваҳдати бўлғай муяссар май била жом ичраким,
Жому май лафзин деган бир исм ила қилғой адо.

Соғари ваҳдатни ичкон ўзлуги нобуд эрур,
Ҳавас зойил айлабон ул дайрида беҳуд эрур,
Соғару саҳбо ҳама ишқ аҳлиға мақсуд эрур,
Сен гумон қилғондин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо!

Субҳидам келгай нидо ҳар тун фалак тоқисидин,
Йўқ даво ғамға бўлак чу бода тирёқисидин,
Май гадолиқ қил Низорий дайр ушшоқисидин,
Ташна лаб ўлма, Навоий, чун азал соқийсидин,
«Ишрабу ё айюҳал-атшон» келур ҳар дам нидо.

Нашрга тайёрловчи
Рўзи Қодирий

Фақру фанолик ҳайрати

Ун сакиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб, чун, сарвинозим ўн сакиз ёшиндадур.
Деса бўлғайким, яна ҳам ўн сакиз йил ҳусни бор
Ўн сакиз ёшинда мунча фитнаким бошиндадур.
Ўн сакиз йил дема, юз саксон йил ўлса, улдурур
Ҳусн шоҳи, ул балоларким, кўзу қошиндадур.
Ҳайрат этмон ҳусни нақшидаки, ҳар ҳайратки бор
Барчаси эзид таоло сунъи наққошиндадур.
Тан анга сийму ичинда тош музмар кўнглидин,
Ақлға юз ҳайрат, ул ойнинг ичу тошиндадур.
Май кетур, эй муғки, юз ҳайрат аро қолмиш Масих,
Бул ажабларким, бу эски дайр хуффошиндадур.
То Навоий тўкти ул ой фурқатидин баҳри ашк,
Ҳар қачон боқсанг, қуёш акси анинг ёшиндадур.

Алишер Навоийнинг «Бадоеъ ул-васат» девонидан ўрин олган ушбу ғазали элимиз орасида жуда машҳур. Бундоқ қаралганда, ғазал ўн саккиз ёшли сарвиноз мадҳига бағишланган. У шундай бир гўзал— чирой оламининг мислсиз малагики, ўн саккиз ёшида «яна ҳам ўн саккиз йил ҳусни бор», деса муболаға бўлмайди. Лекин шоирни бошқа жиҳат ажаблантиради. Аниқроғи, ажаб устига (илк байтдаги) яна ажабланиш кўшилади: нечун ўн саккиз ёшли ул санам мунча фитнакор? Ахир, у ҳусн шоҳи. Латофатга тўлиғ ўз ёшига нисбатан яна «ўн сакиз йил ҳусни бор» дейиш тўғри эмас:

Ўн сакиз йил дема, юз саксон йил ўлса, улдурур
Ҳусн шоҳи, ул балоларким, кўзу қошиндадур.

Бундаги кўзу қош— қаро балолардурким, улар ошиқнинг ақлу ҳушини ғорат қиладди. Аммо ошиқ маъшуқанинг «ҳусни нақш»ларидан ҳайратланмайди. Чунки «ҳар ҳайратки бор» барчаси «сунъи наққошиндадур». Яъни Худодадур. Ўн саккиз ёшли ул сарвинознинг вужуди қандай дерсиз? У сийм тан. Қарангки, кумушдай мусаффо вужуднинг кўксига кўнгил эмас, гўёки тош яширинган. Унинг бераҳмлиги ана шундан. Ёрнинг сувратида не сир, сийратида не сир? Буни англаш душвор. Шунинг учун Ақл ҳайрат гирдобида қолади. Зеро, «Ақлға юз ҳайрат, ул ойнинг ичу тошиндадур». Демак, ягона чора бор: май ичмоқ керак. Наҳоткор эса соқий:

Май кетур, эй муғки, юз ҳайрат аро қолмиш Масих,
Бул ажабларким, бу эски дайр хуффошиндадур.

Масих (Исо)нинг «юз ҳайрат аро қолмиши» ҳам аввалги мисрада таъкидланганидек, ақлий ҳайратланиш. Бу ҳолатда висолга эришиб бўлмайди. Шу маънода ғазал қаҳрамони— ошиқни «бу эски дайр хуффош», яъни кўршапалаклигидан халос этадиган ботиний зиё—Май ҳисобланади.

Ғазал сўнгида «ул ой» фурқатидан беҳад кўз ёш тўккан шоир сиймоси ва унинг ашк дарёсида акслангувчи қуёш тасвири чизилган.

Хуллас, ғазалнинг мухтасар «дунёвий» мазмуни ана шундан иборат. Лекин мажоз «парда»си ортида яширинган ундаги ҳақиқий моҳият бошқача ва нисбатан мураккаб. Алишер Навоий шеърларининг бадиий таркибида маъно тугалланмайди. Балки туғиладди. Шунинг учун Навоий шеърлари қайта-қайта ўқиш, фалсафий, тасаввуфий, диний, дунёвий нуқтан назарлардан мушоҳада юритишни талаб қиладди. Бунинг бир сабаби мажозга боғлиқ бўлса, иккинчи жиҳати, шеъринг образлар табиатига алоқадор. Аввало,

мажоз моҳиятини тўғри очиш ва тушунтириш осон иш эмас. Мажозга қанча яқин борилса, у ўшанча узоқлашади. Чунки мажозда шоирнинг ўзи кўзлагандан кўп ва кенг мазмун аксини топади. Гап шундаки, бундай вазиятда мажозий мазмунларни англашни «кулайлаштирадиган» бошқа бир фикрларни ўйлаб чиқармаслик керак. Шеърнинг яралишига асос бўлган ғоя, образ, кечинма ва таассуротларнинг илдизини кашф қилмайдиган талқинлар— сохта талқинлардир. Афсуски, бундай шарҳ ва таҳлиллар Навоий шеърларининг гўзаллик маҳорати, фалсафий миқёси ва ички таркибидаги сирларини жўнлаштиради.

Шеърий образ— сўзнинг ўзлигини танишидир. Бундай Сўз ўқувчини тинглашга, тарихий тушунча, тасаввурлар билан ҳисоблашиш, ўзининг ранг, оҳанг, маъно қирралари билан уйғун ҳукмлар чиқаришга мажбур қилади.

Ҳазал матлаини бошқадан ўқийлик:

Ўн саккиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб, чун сарвинозим ўн саккиз ёшиндадур.

Хўш, «Ўн саккиз минг олам»— қандай олам? Ундаги фитна ва ғавғонинг сирини мада?

Иқтидорли ва заҳматкаш ёш олимларимиздан Н. Жумаевнинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида (1990 йил, 21 сентябрь) босилган «Ўн саккиз ёш ҳайратлари» мақоласи Алишер Навоийнинг юқоридаги ғазали шарҳига бағишланган. У ёзади: «Ўн саккиз минг олам»— турғун сўз бирикмаси бўлиб, у бутун борлиқ ўн саккиз минг оламдан иборат, деган оламнинг чексизлиги ҳақидаги афсонавий қадимий тасаввурлардан келиб чиққан». Бу умумий гап. Ва у Навоий назарда тутган «Ўн саккиз минг олам» тушунчасини шарҳламайди.

Ибн Синонинг «Мабдаъ ва маод» рисоласида ўқиймиз: «Аввало, билгилки, олам истилоҳда Худойи таолодин иборатдир. Аиммаи атҳори (имоми пок нафас) алайҳиссаломнинг асарларидаги хабарларда оламнинг миқдори ва саноғи етмиш мингдан уч юз минггача етгандир. Лекин бу оламнинг саноғи ҳар қанча бўлмасин, мухтасар тарзда биз уни иккига ажратамиз: бири— зоҳир олами, иккинчиси— ботин олами...»

Бу икки олам ҳам ўз навбатида бир неча оламлардан таркиб топган. Олами зоҳир туюладиган оламлар куйидагича номланган: олами махсус, олами сурат, олами шаҳодат, олами феъл, олами жисмоний, олами таркиб, олами жаҳр, олами халқ. Олами ботиний эса мана булардан иборат: олами мужаррад, олами маъни, олами ғайб, олами имкон, олами руҳоний, олами тафрид, олами сирр, олами амр.

«Баъзи тадқиқотчиларга кўра,— дейди Мухаммад Фузулий «Марлаул эътиқод» асарига,— илк унсур жабарут (қудрат) оламидурки, бу лаҳутдур (илоҳийдур). Тангрига мансуб нишоът етмишдир. Ҳамчунун демишларки, бу оламда руҳлар баробар эмиш, сўнгра унда (жабарут оламида) малакут оламига, яъни муфрадот оламига энмишлар... Сўнгра бу оламдан мулк оламига— мураккаб борлиқлар оламига энмишлар. Бу оламда эса уч мақом бордир...»

Ботинийларнинг дунёқарашларига биноан, олам иккидур— руҳоний ва жисмоний. Уларнинг иккаласи ҳам мабдадан бирликда воқе бўлган ва камолдан нуқсонга томон ҳаракат этади. Сўнгра эса ноқисликдан мукамалликка, яъни маншага бориб этади. Жисмоний олам— зоҳир олами. Руҳоний олам — бу ботиний олам.

Садриддин Кунавий талқинида малакут олами— муқайяд мисол (идеялар) олами. У ғайб, рух, малакут оламларини амр оламига нисбат беради. Бу оламда ғоя, илоҳий ваҳий ва муқаддас китоблар юзага келган. Малакут аҳлининг хусусиятлари, мулк аҳлининг сифатларидан юксакдир. Шунингдек, малакут тангрининг сирли «Ботин» исмини ҳам ифода этади. Мулк унинг зоҳирий исмидир.

Ибн Сино диний китобларда «оламнинг миқдори ва саноғи етмиш мингдан, уч юз минггача етгандир», дейди. Сайидали Ҳамадоний «Хилофот-ул-маокиб»да оламнинг саноғини олтиш минг деб айтган экан. Баъзиларнинг ақидаларича, олам етмиш мингдан иборат ва ҳақозо. Савол туғилади: Навоий «қадимий тасаввурлардан келиб чиқиб» оламнинг чексизлигини таъкидлаш учун нега юқоридаги сонлардан бирортасини тилга олмаган? Шоир «Сарвинозимнинг бошида етмиш минг олам ғавғоси бор, аммо бунга ажабланмаслик керак, чунки у ўн саккиз ёшдадур», деса бўларди-ку! Ўшанда ҳам «биргина сарвиноз аҳволига эмас, умуман инсоннинг ўн саккиз ёшига таъриф» бериш мумкин эди.

«Асарда ўн саккиз ёшли муайян инсон тасвирланган бўлиши эҳтимол, унинг ҳаётий сиймоси бизга маълум эмас. Балки, матлаъдаги таъриф тавсифга ўн саккиз яшар гўзал қиз эмас, баркамол бир ўспирин талъати асос бўлгандир»,— дейди Нусрат Жумаев. Ва йигит кишини васф этилиши ҳақидаги «тахмини»га эътироз қилмасликни сўрайди: «Мухтарам мухлис, Навоий йигит кишини васф этгани ҳақидаги тахминимизга дарҳол эътироз билдириш ёхуд бунотўғри талқин этишдан сақланишингизни сўраймиз. Бу— ҳали илмда ўрганилмаган муаммо. Навоийнинг йигитлар васфида битилган ўнлаб рубоий (лирик) асарлари борки, улар турли андишалар билан «Ҳазойин-ул-маоний»нинг 1959—60 йилларда чоп этилган Ҳамид Сулаймон нашрига киритилмаган ва халққа етиб

бормаган...» Бу ҳодиса Навоий дунёқараши билан боғлиқлиги айтилиб, бундай хулосага келинади: «Ҳарқалай, асарга ўн саккиз минг оламнинг дарди билан яшайдиган, ақлу заковати ўн саккиз минг олам тилсимларини еча оладиган, ҳусни ўн саккиз минг оламни лол қолдирадиган ҳаяжон ва эҳтирослари ўн саккиз минг оламни ўртайдиган ўн саккиз ёшли инсон сиймоси сабаб бўлган. Эҳтимол, бу Навоий орзусидаги комил инсондир». Бу гаплар— чиройли гаплар бўлиши мумкин. Аммо ғазалнинг яратилишини изоҳлайдиган далил-исбот бўла олмайди. Шунинг учун умумий тафсилотлар ва тахминларга берилмасдан «ўн саккиз минг олам»нинг конкрет изоҳларига диққатни тортиш керак эди.

Қадимий фалакиётга кўра туркларда ўн саккиз оламга доир қараш бўлган. Ўн саккиз оламнинг биринчиси— Ақли кулл: Оллоҳнинг яратувчи фаол қудрати. 2. Нафси кулл: ақли кулдан майдонга келган илоҳий қобилият. 3. Тўққиз кўк. Булар: Ой, Аторуд, Зухро, Қуёш, Миррих, Муштарий, Зухал, Буржлар ва Атлас кўки. 4. Тўрт унсур: Шамол, Олов, Сув, Туфрок. 5. Уч мавлуд: ҳайвон, набот, маъдан.

Турк олими Камол Эраслоннинг айтишича, шу ўн саккиз оламга мингнинг қўшилишидан ўн саккиз минг олам деган тушунча майдонга келган.

Ўн саккиз минг олам масаласида форсийзабон халқларнинг фикрлари туркийларникидан фарқланади.

«Басоир» соҳиби айтибдурки,— дейди «Ғиёс-ул луғот» муаллифи,— жаҳоннинг шарку ғарб, шимоли жанубдаги ҳар рубъасида тўрт минг беш юз олам бўлиб, жами ўн саккиз мингдур...» Унинг ёзишича, баъзилар ўн саккиз оламни қуйидаги сўзлар билан номлашган экан: ақлийя, нуронийя, руҳонийя, нафсийя, таъбийя, жисмонийя, унсурийя, мисолия, хаёлийя, барзахийя, ҳишрия, жинонийя, жаҳоннамоийя, аърофийя, руъятийя, суворийя, жамолийя, камолийя.

Таниқли тожик олими, академик Абдулғани Мирзоев гувоҳлик беради: зардуштийлик китоби «Бундахшик»да одам ва олам ҳақида фикр юритилиб, инсон вужуди борлиқ-оламга нисбатан «кичик олам» деб аталган экан. Вужуднинг ҳар бир аъзоси мажозий тарзда оламнинг маълум бир бўлагига таққосланиб, одам мускуллари— заминга, суяклари— тоққа ва қояга, қон томирлари— дарё ва ирмоққа, сочи— тўқайга ўхшатирилган. Айни шундай тасаввурлар тасаввуфда ҳам мавжуд бўлиб, улар янада ривожлантирилган. Масалан, дастлабки сўфийлар инсон қалбини етти қават осмон сингари етти қисмдан иборат деб билишган. Унинг еттинчи қисми— муҳжот-ул-қалб аталиб, унда илоҳий нур зухрланади деб белгиланган.

Маҳмуд Шабустарий инсонга қарата: «Сенинг вужудинг бамисоли замин, бошинг— осмон. Ҳиссиётларинг—юлдузлар, қалбинг эса офтобдир. Суякларинг худди тоғдек— қаттиқ ва мустаҳкам. Сочларинг— ўсимлик, охиратинг— Дарахт»,— дейди.

Шундай қилиб, Навоий ғазалида таъкидланган ўн саккиз минг олам тасаввур таълимоти заминида юзага келган бўлиб, Ҳақ ошиқларининг Сийрат оламига, зоҳирий оламга эмас, ботиний оламга дахлдордир. «Ўн саккиз минг олам»— тасаввуф шеърлятидаги поэтик образлардан бири. Унга шунчаки «турғун сўз бирикмаси» деб қаралмаслиги керак. Бу образ мундарижасини англаш жиҳатидан Аҳмад Яссавийнинг мана бундай мисралари қимматлидир:

Ориф ошиқ жон мулкида алам тортса,
Ўн сакиз минг қомуғ олам ғулғул бўлур.
Кўнгил қуши шавқ қанотин тутиб учса,
Жумла вужуд ёдин сайрар— булбул бўлур.

Демак, Навоий ғазалида «Ўн сакиз минг олам ошуби агар бошиндадур», дейилиши— «ориф ошиқ»ларнинг «жон мулкида алам» тортишига ишора. Акс ҳолда маъшуқи азалнинг боши «ўн сакиз минг қомуғ олам» ғулғулу ғавғосига гирифторм бўлмасди.

Маълумки, фақрлик билан орифлик ажралмас тушунчалардир. Фақрлик— орифлик йўли ёки аксинча. Оллоҳ маърифатига ниёзманд солиқ— бу, фақр. «Нафоҳат-ул-унс»да фақр фазли илоҳий талаби учун ҳамма нарсадан кечиси лозимлиги қайд этилган. Ҳазиний «Жавоҳир-ул-аброр»да фақрлик йўлининг машаққатларини ифодалаб, дейди: «Фақр йўлинда... сафарлар ўлур. Ул жумла сафарлардан олами ботин ва кишвари ғойиб-ул-ғайб ичинда уч юз олтмиш дарё ва қирқ тўрт барзах ва ҳижоблар очилур (Аҳмад Яссавий ҳам «Уч юз олтмиш сув кечдим, тўрт юз қирқ тўрт тоғ ошдим», деган— И. Ҳ.). Ҳар барзах ва парда ҳижоб тахтиндан, зимниндан ва зухуриндан қирқ тўрт йўл чиқур ва тўққиз тахт ва ҳар тахт узра султони мутаҷаммил амру фармон ва ҳукм этар. Чун ул тахтгоҳ ва султонлардан кечилса икки азим эшик зухур бўлур... ва дарёи маввождан кечиб ўтилса, ногоҳ бир қубба воқе ўлур. Ва олти йўлки, Ўн сакиз минг олам, ул олти йўлнинг бошинда мутаҳаййир ва муғаййир ва мустар қолмишлар фақру фано ила худди шу манозил ва мароҳил биёбони фақру фанодурки бағоят муҳиб ва ажибдур». Юнус Эбро:

Ўн сакиз минг олам халқи жумласи бир ичинда,
Кимса йўк, бирдан айру, сўйлайин дил ичинда,

Бу тилсимни англағон, жумла дилда сўйилғон,
Ерда, кўкда сиғмағон, кирмиш бу жон ичинда,

деганида, ваҳдат майидин маст, фанолик мақомига кўтарилган аҳли Ҳақиқатнинг ҳолатини баён қилган. Зотан, беғоят муҳиб ва ажиб фақру манзилида Жон бирла Жон бирлашади. Ва шу тариқа «ўн сакиз минг олам халқи», яъни хос ошиқлар вужуди мутлаққа тамоман қовушиб кетишади. Бу— халқдан Ҳаққа сафардурки, чиндан ҳам сафар сўнгида «бирдан айру» кимса қолмайди.

Юқоридаги далил ва мулоҳазаларга таяниб, Навоий ғазалининг тасаввуфий моҳиятини шарҳлаш бир қадар осонлашади. Чунончи: шоирнинг ўн сакиз ёшли сарвинози— «ўн сакиз минг олам» ғавғоларининг сабабкори: Еру азал. У қачонлардир йўқни бор қилиб, «ўн саккиз минг олам»ни юзага келтирган. Лекин ўзи ҳамон ўша-ўша: «ўн саккиз ёшли» сарвинозлиги ўзгармаган. Ўн саккиз ёшга яна ўн саккиз йиллик ҳусннинг қўшилиши ёки «Ўн сакиз йил дема, юз саксон йил ўлса, улдурур», дея таъкидланиши— булар илоҳий ҳусн қудрати ва боқийлигини тараннум қилади. Тасаввуфда «бало»— илоҳий имтиҳон бўлиб, солиқ шавқу қувончининг зуҳрланишини билдиради. Ошиқ, фақру фано манзилени кўзламаганида:

Ҳайрат этмон ҳусн нақшидаки, ҳар ҳайратки бор,
Барчаси эзид таоло сунъи наққошиндадур,

демаган бўлурди. Ривоят қилинишича, Биби Робия бир кун далада сайр этиб юриб, «Мени Худо билан қовушмоқ иштиёқи чулғаб олди. Эй Оллоҳ, сен ҳам туфроғ, ҳам тошсан, лекин мен Сенинг ўзингни кўрмоққа илҳақман», деган экан. Тасаввуфда сув ва туфроғ сингари тош ҳам ҳусн шоҳининг акси жамолини кўрсатадиган унсур сифатида эътироф қилинган.

Тан анга сийму ичинда тош музмар кўнглидин,
Ақлға юз ҳайрат ул ойнинг ичу тошиндадур.

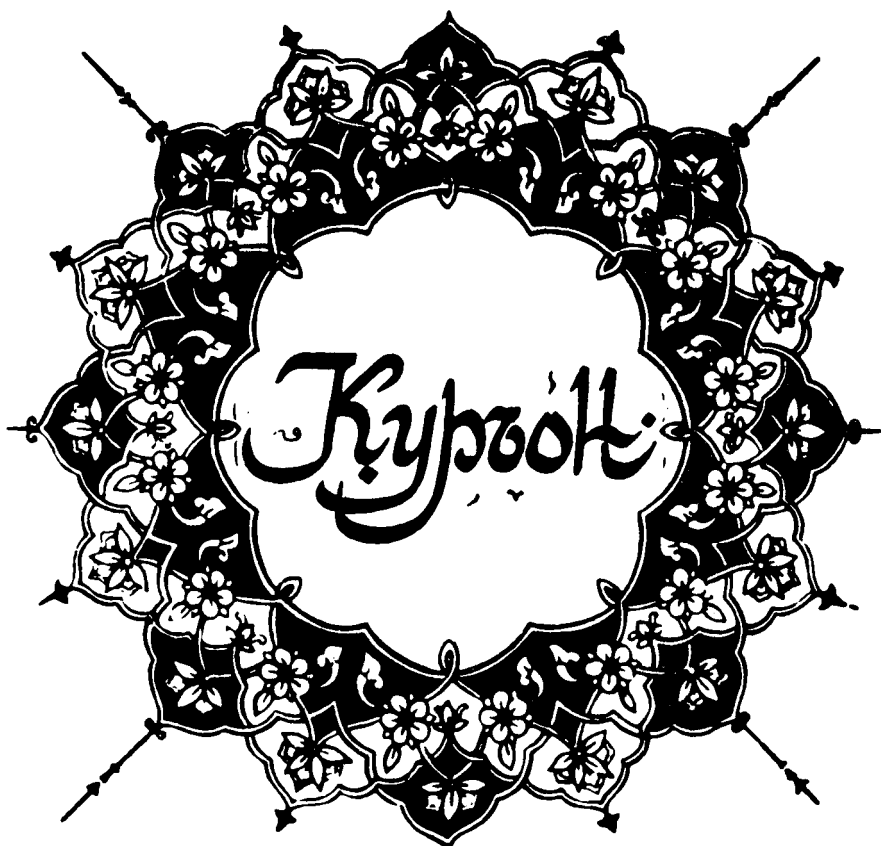
Иккинчи мисрада ийҳом санъати тadbик этилган. Уни «Ақлға юз ҳайрат ул ойнинг суврати ва сийратиндадур» деб, ҳамда «Ақлға юз ҳайрат ул ойнинг ичи ва тошиндан» деб ҳам англаш мумкин. Ер кўнглида «тош» яширин бўлмаганида «ақлға юз ҳайрат» ато этилмасди, ҳайрат тамали сийм тан ичиндаги ўша «тош»дир. Умуман, тасаввуфда «тош» бағритошлик, бераҳмлиқни ифодаламайди. Навбатдаги байтдаги «май»— илоҳий ишқ, тажаллийи сифот, «муғ»— пир, раҳнамо, «дайр»— олами носут, жисмоний ва мавжуд олам тимсоли. Ҳижронда кўз ёш оқизмоқ— сидқу содиқлик «мазҳаби». Навоийнинг «ул ой фуққатидин» тўкилган кўз ёшларини «баҳри ашк» деб таърифлаши оддий муболаға эмас. Сув бир «кўзгү»дурким, унда қуёш жамол кўрсатади. Бу қуёш— ҳусн шоҳи, яъни Оллоҳ.

Инсон моҳият эътибори-ла ишқи ҳақиқийга лойиқ бир борлиқдир. Ишқи ҳақиқий йўли— кўп олис ва таҳликали йўл. Лекин у йўлчи нафсни енгиб кўзланган маконига восил бўлгач, шубҳа, кўрқув, ноқисликлардан покланади. Ва ҳамма нарса, ҳамма жойда ҳусни мутлақ сиймосини кўради. Шунда инсон беҳуда фикрлар, увоқ ҳислар, алдоқчи истаклардан тамоман йироқлашади. У— чинакам Эрк мартабасига етишади. Абдураҳмон Жомий китъаларидан бирида:

Бешаи фақр жои шерон аст,
Шери ин беша бош, то боши,

(Фақр бешаси шерларнинг жойидур, то мавжуд экансан, шу ўрмоннинг шери бўлғуси), деган эди. Алишер Навоийнинг «Ўн сакиз минг олам ошуби агар бошиндадур» мисраси билан бошланадиган ғазалидаги улўғвор ва ўтли оҳанг фақру фано шерларининг кўнгул садоларидир. Бу садода шавқ бор, ҳайрат бор, руҳият бор.

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Алоуддин МАНСУР таржимаси

Бир юз ўн бир оятдан иборат, Маккада нозил қилинган бу сура Оллоҳ таоло Ўзининг сўнгги пайғамбарига кўрсатган «сайр» мўъжизаси ҳақида хабар бериш билан бошланади. Шу боисдан, суранинг номи «Ал-исро» — «Тунги сайр» деб аталгандир.

Бу сурада Бани Исроил қавми хусусида ҳам сўз юритилиб, уларнинг туғён ва исёнлари ҳамда охир-оқибат топажак мусибатлари ҳақида хабар берилади. Шунинг учун айрим уламолар уни Бани Исроил сураси деб атайдилар.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. Бир кеча, бандаси (Мухаммад) ни — унга Ўз оят-мўъжизаларимиздан кўрсатиш учун (Маккадаги) Масжид-ал-Ҳаромдан (Қуддусдаги) Биз — (Оллоҳ) атрофини баракотли қилиб қўйган Масжид-ал Ақсога сайр қилдирган пок зотдир. Дарҳақиқат, У эшитгувчи, кўргувчи зотдир.

Изоҳ: Бу — меърож, яъни Оллоҳ ҳузурига кўтарилиш қиссаси бўлиб,

у пайғамбар алайҳи-с-салом Мадинага ҳижрат қилишларидан бир йил илгари воқе бўлгандир. Расулulloҳ айтадилар: «Бир кеча Масжид-ал-Ҳаромда эканман, баногоҳ ҳузуримга Жаброил «Буроқ» исми отни етаклаб келди ва мени ўша отга миндириб самога олиб чиқиб кетди. Бир зумда Қуддус шаҳрига етиб келдик. Бу ердаги Масжид-ал-Ақсода икки ракаат нафл намозини ўқигач, яна Буроққа миниб Жаброил билан осмонга йўл олдик...» Еттинчи осмонга етгач, Тангри таоло менга ва менинг умматимга кунда беш вақт намоз ўқишни фарз қилиб, деди: «Бу бир кеча-кундузда ўқиладиган беш вақт намознинг ҳар бирига ўн намоз савобини ато этурман! Демак, беш вақт намоз ўқиган кишига эллик вақт намоз савоби ёзилур. Шунингдек, бандаларимдан ким бир яхшилик қилишга азм этиб, уни адо эта олмаса бир савоб, адо эта олса, ўн савоб ато қилурман. Энди кимки бирон ёмон ишни — гуноҳни қасд қилса-ю, уни амалга оширмаса, у кишига гуноҳ ёзилмас, агар ўша ёмон ниятини амалга оширса, бир гуноҳ ёзилур». Парвардигоримдан ушбу вазифаларни олиб, заминга тушдим ва бир нафасда ўзимни Маккада кўрдим.»

Ривоят қилишларича, Пайғамбар алайҳи-с-салом меърожга чиқиб кетаётиб ҳужраларининг эшигини ёпганларида қимирлаб қолган эшик ҳалқаси осмондан қайтиб тушганларида ҳам силкиниб турган экан.

2. Биз Мусога Китоб (Таврот) ато этдик ва у (Китобни) Бани Исроил (қавми) учун раҳбар (дастур) қилиб (дедик): «Сизлар Мендан ўзгани вакил (яъни, барча ишларни ишониб топшириладиган зот) қилиб олманглар!»

3. «(Эй) Биз (ғарқ бўлишдан қутқариб) Нух билан бирга (кемада) кўтариб нажот берган кишиларнинг зурриётлари, (сизлар ҳам Нухнинг йўлини тутинглар), зеро, у доимо шукур қилгувчи банда эди». 4. Шунингдек, Биз Бани Исроилга у Китобда: «Сизлар албатта (Шом) заминидан икки марта бузғунчилик қилурсизлар ва катта туғёнга тушурсизлар», деб хабар бердик. 5. Бас, қачон у (бузғунчилик)лардан аввалгисининг вақти келганида, Биз сизларнинг устингизга (килмишларингиз баробарида жазолаш учун) куч-қувват эгалари бўлган бандаларимизни юбордик. Улар (сизларни ҳалок қилиш, асир олиш учун) ховли-жойлар оралаб кездилар. (Бў ваъда) адо қилингувчи ваъда бўлди.

Изоҳ: Муфассирлар айтишларича, Бани Исроил қавми ҳаромни ҳалол деб, ноҳақ қон тўкиб бузғунчилик йўлига кирганларида, Тангри таоло уларнинг устига Бобил ҳукмдорини ғолиб қилиб қўяди. У ўз лашкари билан келиб, Бани Исроилдан етмиш минг нафарини қиличдан ўтказди. Уй-жойларини вайронага айлантиради. Бу тангри ваъда қилган жазо эди.

6. Сўнгра (тавба-тазарру қилиб ўзларингизни ўнглаганингиздан кейин) Биз сизларни қайтадан уларнинг (Бобил ҳукмдорининг) устига ғолиб этдик ва сизларга мол-дунё, бола-чака билан мадад бериб, сон-санокларингизни кўпайтирдик. 7. Агар (шундан кейин) чиройли амаллар қилсангизлар — ўзларингизга яхшилик қилган бўлурсизлар. Агар ёмон, гуноҳ амаллар қилсангизлар ҳам ўзларингиз учундир. Бас, қачон кейинги (бузғунчиликнинг) вақти-соати келганида, (улар яна) юзларингизни қаро қилишлари, аввалги сафар кирганлари каби Масжид (ал-Ақсо)га кириб, (уни топташлари) учун ҳамда ўзлари эгаллаб олган (барча) ерларни вайрон этишлари учун (яна душманларингизни сизларнинг устингизга юборурмиз).

Изоҳ: Дарҳақиқат, Бани Исроил қавми яна йўлдан озиб, ўзларига юборилган пайғамбарларни қатл этишгач, Оллоҳ таоло уларнинг устига Форс маъжусийларини ғолиб қилиб, улар Бани Исроил қавмининг бошига бало ёғдирган, юртларини вайронага айлантирган экан.

8. (Агар тавба-тазарру қилсангизлар) шояд Парвардигорларингиз сизларга раҳм қилса. Агар (яна бузғунчиликка) қайтсангизлар, биз ҳам (сизларни ҳалок этишга) қайтурмиз. Биз кофирлар учун жаҳаннамни зиндон қилиб қўйганмиз. 9. Албатта, бу Қуръон энг тўғри йўлга ҳидоят этур ва яхши амалларни қиладиган мўминларга катта ажр-мукофот борлигини (нг) хуш хабар (ини) берур. 10. Шунингдек, охиратга ишонмайдиган кимсалар учун алам-ли азоб тайёрлаб қўйганимизни (нг) ҳам («хуш хабари»ни берур). 11. Инсон (Оллоҳ таолодан) яхшилик сўраб дуо қилгани каби (гоҳо сиқилган пайтларида) ёмонлик тилаб ҳам дуо қилур. Инсон (мана шундай) шошқалокдир. 12. Биз кеча ва кундузни (ўзимизнинг қудрати илоҳиямизни кўрсатиб турадиган) икки белги — аломат қилиб қўйдик. (Ҳеч нарса) кўринмас қоронғиликни

кечанинг аломати килдик. Кундуз аломатини эса, Парвардигорингиздан фазлу марҳамат (яъни, ризку рўз) исташларингиз учун ҳамда йиллар саногини ва ҳисоб-китобни билишларингиз учун ёруғлик қилиб қўйдик. Ва биз барча нар- сани (рўзи азалдаёк) батафсил баён қилиб қўйганмиз (яъни, дунёдаги содир бўладиган бирон иш ёки воқеа-ҳодиса тасодиқий эмасдир). 13. Биз ҳар бир инсоннинг амалини бўйнига илиб қўйгандирмиз (яъни, унинг қилган ҳар бир амали икки дунёда унга ажралмас ҳамроҳ бўлур). Биз Қиёмат куни унга очик ҳолда рўбарў бўладиган бир китобни (яъни, Номаъи аъмолни) чиқариб кўрсатурмиз. 14. (Ва унга дейилур): «Номаъи аъмолингни ўқи! Бугун ўз наф- синг ўзинга қарши етарли ҳисобчидир.» 15. Ким ҳидоят йўлига юрса, бас, ўзи учун юрар. Ким (ҳидоят) йўлидан озса, у ҳам ўз зиёнига озур. Ҳеч бир кўтаргувчи (яъни, гуноҳкор жон) ўзга жоннинг юкини (яъни, гуноҳини) кў- тармас. Биз то бирон пайғамбар юбормагунча (у орқали Ўзимизнинг амру фармонларимизни юбориб, унга итоат қилишдан бош тортмагунларича, бирон кимсани) азоблагувчи эмасмиз. 16. Биз қачон бирон шаҳарни ҳалок қилишни истасак, унинг боёнларини (Ўзимиз юборган пайғамбарларга итоат этишга) буюриб, (қачонки) улар итоатсизлик қилишгач, у шаҳар (аҳолиси) устига Сўз (азоб тушиши) вожиб — муқаррар бўлур. Бас, биз уни вайронага айланти- рурмиз. 17. Нух (қавмдан) кейин ҳам қанча асрларни (авлодларни) ҳалок қилдик. (Эй Мухаммад), Парвардигорингизнинг Ўзи бандаларинг гуноҳла- ридан етарли хабардор, огоҳдир. 18. Ким нақд (дунё)ни кўзловчи бўлса, Биз (шу дунёда улардан) Ўзимиз истаган кимсалар учун Ўзимиз хоҳлаган нарсани нақд қилиб берурмиз. Сўнгра (яъни, охиратда) унинг учун ўзи мазаммат ва қувғинга дучор бўлган ҳолда кирадиган жаҳаннамни жой қилиб берурмиз. 19. Ким охиратни истаса ва мўмин бўлган холида (охиратга лойиқ) саъй-ҳаракат қилса, бас, ундай зотларнинг саъйлари (Оллоҳ наздида) мақбул бўлур. 20. (Эй, Мухаммад, бу дунёда одамларнинг) барчаларига — мана бу (мўмин)лар- га ҳам, анави (кофир)ларга ҳам Парвардигорингизнинг неъматидан ато этур- миз. Парвардигорингизнинг неъматини (ҳеч кимдан ман этилмас). 21. (Бу дунё- да) Уларнинг бировларидан бировларини (ризку мартабада) қандай устун қилганимизни кўринг! (Аммо) шак-шубҳа йўқки, охират неча баробар улуг ва афзалроқдир. 22. Сиз яна Оллоҳ билан бирга ўзга бирон илоҳ ҳам бор, деб мазамматланган ва маҳрум бўлиб ўтирманг! 23. Парвардигорингиз, ёлғиз Унинг Ўзига ибодат қилишларингизни ҳамда ота-онага яхшилик қилишлар- ингизни амр этди. Агар уларнинг (ота-онангизнинг) бирови ёки ҳар иккиси сенинг қўл остингда кексалик ёшига етсалар, уларга қараб «уф» тортма ва уларнинг (сўзларини) қайтарма! Уларга (донмо) яхши сўз айт! 24. Улар учун, меҳрибонлик билан, хорлик қанотини паст тут — хокисор бўл ва: — «Парвар- дигорим, мени (улар) гўдаклик чоғимдан тарбиялаб-ўстирганларидек, сен ҳам уларга раҳм-шафқат қилгн», деб (ҳақларига дуо қил)!

И з о ҳ: Ушбу икки оятда ота-она ва фарзанд ўртасидаги муносабат хусу- сида сўз боради. Аввало, Ислом барча мўмин-мусулмон фарзандлар учун ота- онага яхшиликни ёлғиз Оллоҳ таолога ибодатдан кейинги иккинчи вазифа қилиб қўяди. Бу таълимотга биноан, ота-она мўминми, кофирми, яхшими- ёмонми, барибир фарзанд уларга нисбатан ҳурмат сақлаши, сўзларини қай- тармаслиги ва ҳақларига яхши дуолар қилиши вожибдир. Лекин бу оятда зарур бир нуқта борки, биз ундан ғофил бўлмаслигимиз лозим. Ота-оналик ҳуқуқини қозониш учун бола туғишининг ўзи кифоя қилмай, балки уларга таълим-тарбия бериш ҳам муҳим шартлардан экан.

25. (Эй инсонлар), Парвардигорингиз дилларингиздаги сирларингизни жуда яхши билгувчидир. Агар сизлар яхши бўлсангизлар (яъни, ота-онала- рингизнинг ҳуқуқларини таниб, уларга меҳрибон бўлсангизлар, албатта. Ол- лоҳ билмасдан йўл қўйган гуноҳларингизни мағфират қилур). Зеро, у тавба қилгувчиларни мағфират этувчи бўлган зотдир. 26. (Эй Мухаммад), қавми- қариндошга, мискин ва йўловчига (хайру эҳсон қилиш билан) ҳақларини ато этинг ва исрофгарчиликка йўл қўйманг! 27. Чунки исроф қилгувчилар шай- тонларнинг дўстлари бўлган кимсалардир. Шайтон эса Парвардигорига бутун- лай кофир бўлгандир. 28. Агар сиз Парвардигорингиз томонидан бўладиган марҳаматдан умидвор холингизда (ҳозир қўлингизда бўлмагани сабабли хайр- эҳсон қилиш имконини топмай), улардан (яъни қавм-қариндош, мискин ва

йўловчилардан) юз ўгирадиган бўлсангиз, у ҳолда уларга юмшоқ сўз айтинг!
 29. (Бахиллик билан) қўлингизни бўйнингизга боғлаб ҳам олманг (орқангизга яширманг. Исрофгарчилик қилиш билан) уни бутунлай ёзиб ҳам юборманг. Акс ҳолда, маломат ва надоматда қолурсиз. 30. Шубҳасиз, Парвардигорингиз Ўзи хоҳлаган кишиларнинг ризқини кенг қилур ва (Ўзи хоҳлаган кишиларнинг ризқини) танг қилур. Албатта, у бандаларидан огоҳ, (уларни) кўриб тургувчи бўлган зотдир. 31. (Эй инсонлар), болаларингизни йўқчиликдан кўрқиб ўлдирмангизлар — уларга ҳам, сизларга ҳам Биз Ўзимиз ризқ берурмиз. Уларни ўлдирмоқ, шак-шубҳасиз, катта хатодир. 32. Зинога яқинлашманглар! Чунки (бу) бузуқликдир — энг ёмон йўлди. 33. Оллоҳ (ўлдиришни) ҳаром қилган жонни (яъни, қатл этилишга мустаҳик бўлмаган жонни ноҳақ) ўлдирмангиз, магар ҳақ (шаръий қонун) билангина (ўлдиришларингиз мумкиндир). Кимки мазлум бўлган ҳолида (яъни, ноҳақ) ўлдирилса, биз унинг эгаси — вориси учун (қасос олишга) салтанат — ҳуқуқ бергандирмиз. Бас, у (котилни) ўлдиришда ҳаддан ошмасин (яъни, котилнинг ўрнига бошқа бировни ўлдирмасин, ё бир кишининг муқобилига икки кишини ўлдирмасин ёки котилни ўлдиришда унинг қулоқ-бурнини кесмасин)! Зеро, у (Оллоҳ томонидан котилнинг устига) ғолиб қилинган зотдир. 34. Етимнинг молига то у балоғат ёшига етгунича яқинлашманглар, магар энг чиройли йўсинда (унга бирон зиён етказмасдан яқинлашинглар — тасарруф қилинглар). Аҳдга вафо қилинглар. Зеро, аҳд-паймон (Қиёмат кунини) масъул бўлинадиган ишдир. 35. (Ўрталарингиздаги олди-берди, савдо-сотикда бирон нарсани) ўлчаган вақтларингизда ўлчовни тўла-тўқис қилинглар ва тўғри тарозида тортинглар! Мана шу энг яхши ва чиройли ечим — ҳукмдир. 36. (Эй инсон), ўзинг аниқ билмаган нарсага эргашма! Чунки қулоқ, кўз, дил — буларнинг барчаси тўғрисида (ҳар бир инсон) масъул бўлур (яъни, эшитган, кўрган ва ишонган ҳар бир нарсаси учун киши Қиёмат кунини жавоб беради). 37. Ер юзиде кибр-ҳаво билан юрмагин! Чунки сен (оёқларинг билан) ҳаргиз ерни тешиб (унинг тубига) кетолмайсан ва бўйи-бастда тоғларга етолмайсан. (Бас, бу қадар ожиз экансан, нечун кибру ҳаво қилурсан?!). 38. Буларнинг (яъни, юқоридаги оятларда ман этилган нарсаларнинг) барчаси Парвардигорингиз назиде макруҳ бўлган гуноҳлардир. 39. (Эй Муҳаммад), бу (оятлар) Парвардигорингиз сизга ваҳй қилган ҳикматлардан айримларидир. Сиз Оллоҳ билан бирга яна бошқа бирон илоҳ бор деманг! Акс ҳолда, маломатланган ва (Оллоҳ раҳматидан) қувилган ҳолда жаҳаннамга ташланурсиз. 40. (Эй мушриклар), Парвардигорингиз сизларга ўғилларни танлаб бериб, Ўзига фаришталарни қиз қилиб олдимиз?! Дарҳақиқат, сизлар оғир сўзни — катта гуноҳни сўзламоқдасиз!

И з о ҳ: Ушбу оят мушрик арабларнинг: «Фаришталар Тангрининг қизларидир», деган сўзларини инкор қилиб нозил бўлгандир.

41. Албатта, Биз бу Қуръонда улар эслатма (ибрат) олишлари учун (турли масал ва ҳикматларни) баён қилдик. (Лекин бу эслатмалар жоҳил бўлганларидан) уларни янада (ҳақдан) йироқлаштирур. 42. (Эй Муҳаммад), айтинг: «Агар уларнинг деганлари каби (Оллоҳ) билан бирга (бошқа) илоҳлар ҳам бўлса эди, у ҳолда ўша (илоҳлар) арш соҳибига (яъни, Оллоҳга) қарши йўл излаган бўлур эдилар.» 43. (Оллоҳ) улар айтган нарсалардан пок ва ниҳоят даражада юсакдир. 44. Етти осмон, Ер ва улардаги бор жонзот (Оллоҳни) поклар. Мавжуд бўлган барча нарса ҳамду сано айтиш билан У зотни поклар. Лекин сизлар, (Эй инсонлар), уларнинг тасбиҳ айтишларини (ибодат қилиб, Оллоҳни) поклашларини англамайсизлар. Дарҳақиқат, у ҳалим ва мағфиратли бўлган зотдир. 45. (Эй Муҳаммад), қачон сиз Қуръон кироат қилганингизда, Биз сиз билан охиратга ишонмайдиган кимсалар ўртасида кўринмас парда қилиб (тортиб) кўюрмиз (бас, улар Қуръон маъноларини англай олмаслар). 46. Шунингдек, (Қуръонни) англай олмасинлар учун уларнинг дилларида тўсиқлар ва қулоқларида оғирлик — карлик пайдо қилурмиз. Қачон сиз Қуръонда ёлғиз Парвардигорингизни зикр қилсангиз, (мушриклар) орқаларига бурилиб қочурлар. 47. Биз уларнинг сизга (яъни, сизнинг кироатингизга) қулоқ тутаётган пайтларида нима сабабдан қулоқ тутаётганларини ва ўзаро шивирлашиб, золим кимсалар (мўминларга): «Аниқки, сизлар сеҳрланган, ақлдан озган кишига эргашмоқдасизлар» — деяётганларини жуда яхши билурмиз. 48. (Эй Муҳаммад), улар сиз ҳақингизда қандай мисоллар келтирган-

ларини, бас, йўлдан озиб (ҳақ) йўлни топа олмаётганларини кўринг! 49. Улар: «Суяк ва мурдаларга айланиб кетгач, яна янгитдан яралиб тирилурмизми?!» дедилар. 50—51. Айтинг: «Сизлар тош ё темир бўлинглар, ёки кўнгилларингизда (ҳаётлигини тасаввур қилиш) жуда кийин бўлган бошқа бирон махлук (нарса) бўлинглар, (ҳарҳолда Оллоҳ сизларни тирилтирур)». Ҳали улар: «Бизларни ким қайта тирилтира олур?» — дейдилар. «Сизларни илк бор яратган зот», деб айтинг! Ҳали улар: «У (кун) қачон бўлур?» деб (сўрайдилар). «Шоядки яқин бўлса», деб айтинг! 52. «У зот сизларни чорлайдиган КУНда Унга ҳамду сано билан жавоб берурсизлар ва ўзларингизнинг (дунёда) жуда оз (муддат) турганларингизни ўйларсизлар.» 53. Бандаларимга айтингки, улар (ўзаро сўзлашганларида) энг гўзал сўзлардан сўзласинлар. Зеро, шайтон уларнинг ўрталарида бузғунчилик қилур. Дарҳақиқат, шайтон инсонга очик душмандир. 54. (Эй инсонлар), Парвардигорингиз сизларни жуда яхши билур. Хоҳласа сизларга раҳм-шафқат қилур, хоҳласа сизларга азоб берур. (Эй Мухаммад), Биз сизни (одамлар) устига қўриқчи қилиб юборган эмасмиз (яъни, сизнинг вазифангиз фақат Бизнинг амру фармонларимизни уларга етказмоқдир). 55. Парвардигорингиз осмонлар ва ердаги бор жонзотни жуда яхши билур. Ҳақиқатан, Биз айрим пайғамбарларни айримларидан устун қилдик. Биз Довудга Забурни ато этдик.

И з о ҳ: Бу оят баъзи мушриклар Мухаммад алайҳи-с-саломнинг пайғамбар эканликларига иймон келтирмай, «Орамизда қанчадан-қанча олийнасаб зодагонлар турганида мана шу етим, ялангоёқ Мухаммад пайғамбар бўладими?» дейишганида нозил қилингандир.

56. (Эй Мухаммад, мушрикларга) айтинг: «(Оллоҳдан) ўзга (илоҳ) деб гумон қилган кимсаларингизни чорланглар! Улар сизлардан бирон зиённи арита олмаслар ва (уни сизлардан бошқаларга) буриб ҳам юбора олмаслар. 57. Улар (илоҳ деб) илтижо қиладиган ўша кимсаларнинг ўзлари ҳам Парвардигорга қайбирлари яқинроқ бўлиш учун йўл изларлар. У зотнинг раҳмат-марҳаматидан умидвор бўлурлар, азобидан кўрқурлар. Дарҳақиқат, Парвардигорингизнинг азоби кўрқинчлидир.

И з о ҳ: Баъзи бир тоифалар фаришталарни, насронийлар Исо пайғамбарни, яҳудийлар эса Узайр пайғамбарни илоҳ дейишиб, у зотларга сиғинадилар. Ушбу икки оят ана ўшалар хусусида бўлиб, уларга ўзлари сиғинаётган зотлар Оллоҳнинг ожиз бандалари экани баён қилингандир.

58. (Ер юзидаги) бор қишлоқ-шаҳарнинг (барчасини) Биз Қиёмат куни (келиши)дан илгари ҳалок қилгувчидирмиз, ёки қаттиқ азоб билан азоблагувчидирмиз. Ушбу ҳукм Китобда — тақдири азалда битилгандир. 59. (Эй Мухаммад, мушриклар сиздан талаб қилган) оят — мўъжизаларни юборишдан Бизни фақат аввалги умматлар у (мўъжизаларни) ёлғон деганларигина қайтарди. Самуд қавмига очик (мўъжиза бўлган) туяни ато этганимизда уни инкор этдилар (ва оқибатда қирилиб кетдилар). Биз мўъжизаларни фақат (бандаларимизни ҳалокатдан) кўрқитиш учунгина юборурмиз. 60. Эсланг, (эй Мухаммад), Биз сизга Парвардигорингиз (барча) одамларни ўраб-ихота қилиб олгандир, дегандик. Биз сизга (меърож кечасида) кўрсатган «Туш»ни ва Қуръонда лаънатланган (Заққум) дарахтини — у одамлар учун бир фитна-имтиҳон қилдик, холос. Биз (мушрикларни турли мўъжизалар билан) кўрки-турмиз, аммо бу уларни бадтар туғёнга солур.

И з о ҳ: Пайғамбар алайҳи-с-салом меърождан қайтганларидан сўнг, эр-талаб бу кеча ўзларининг Оллоҳ таоло ҳузурига чиққанлари ва жаннатни ҳам, дўзахни ҳам ўз кўзлари билан кўрганларини айтиб, ўша дўзахнинг қоқ ўртасида Оллоҳнинг лаънатига учраб жаҳаннамга тушган кимсалар учун «овқат» бўладиган «Заққум» дарахти борлиги ҳақида хабар берганларида, Қурайш кофирлари: «Сен жуда ажойиб туш кўрибсан-ку, ахир ўт-олов у дарахтни қуйдириб юбормайдими?» деб у зотни масхара қилиб кулишди. Шунда юқоридаги оят нозил бўлди.

61. Эсланг, Биз фаришталарга Одамга сажда қилинг, дейишимиз билан саждага эгилдилар. Фақат иблис (кибру ҳаво билан): «Сен лойдан яратган кимсага сажда қилурманми?» деди. 62. У (яна шундай) деди: «Менга хабар бергин-чи, мана шу кимсани мендан улуғ-устун қилдингми? Қасамки, агар Сен мени Қиёмат кунигача (тирик) қолдирсанг, албатта, мен унинг зурриётини

кириб юборурман (яъни, ҳақ йўлдан оздириб, ҳалоқат йўлларига буриб юборурман), магар озгиналаригина (ҳақ йўлда) колурлар.» 63. (Оллоҳ) айтди: «Бор, (сенга Қиёматгача умр бердим). Бас, улардан ким сенга эргашса, у ҳолда, шак-шубҳасиз, жаҳаннам сизларга етарли жазо бўлур! 64. Улардан кучинг етган кимсани овозинг билан қўзғат, уларнинг устига отлик ва пиёда (лашка-рингни) торт, топган мол-давлат ва бола-чакаларида уларга шерик бўл (яъни, уларни ҳаромдан мол-дунё ва бола-чака орттиришга унда), уларга (ёлғон) ваъдалар қил.» Дарҳақиқат, шайтон уларга фақат алдов-ёлғон нарсаларнигина ваъда қилур. 65. «Менинг (иймон-эътиқодли) бандаларим устида эса сен учун ҳеч қандай салтанат-ҳукмронлик бўлмас. Парвардигорингнинг Ўзи етарли кўриқловчидир». 66. (Эй инсонлар), Парвардигорингиз Унинг фазлу марҳаматини (ризку рўзини) изанлглар, деб сизлар учун денгизда кемаларни юргизиб қўйган зотдир. Дарҳақиқат, У сизларга меҳрибондир. 67. Қачон денгизда сизларга бирон мусибат етса, сизлар илтижо қиладиган бутлар ғойиб бўлур, фақат Унинг Ўзигина колур. Энди қачонки, У зот сизларга нажот бериб қурукликка чиқариб қўйгач, сизлар Ундан юз ўгиурсиз. Дарҳақиқат, инсон куфрони неъмат қилгувчидир. 68. Ё, (Оллоҳ) сизларни қуруклик томонида ҳам (ерга) юттириб юборишидан, ёхуд устингиздан тош ёғдиришидан, сўнгра ўзларингиз учун бирон вакил — сақловчи тополмай қолиш ғамидан хотиржам-мисиз?! 69. Ёки У зот сизларни яна қайтадан (денгизга) қайтариб, устингизга қаттиқ шамол юборишидан, бас, кофир бўлганларингиз сабабли сизларни ғарк қилишидан, сўнгра ўзларингиз учун Биздан ўч олиб беравчи бировни топа олмай қолиш ғамидан хотиржам-мисиз?! 70. Дарҳақиқат, Биз Одам болаларини азиз-муқаррам қилдик ва уларни барру-бахрда — қуруклик ва денгизда (от-улов ва кемаларга) чиқариб қўйдик ҳамда уларга ҳалол-пок нарсалардан ризку рўз бердик ва уларни Ўзимиз яратган жуда кўп жонзотлардан афзал-устун қилиб қўйдик. 71. Биз ҳар бир одамни ўз номаи аъмоли билан чорлайдиган (Қиёмат) кунини эслангиз. Бас, кимгаки ўз китоби — номаи аъмоли ўн қўлидан берилса ана ўша кишилар ўзларига қилчалик зулм қилинмаган ҳолида, номаи аъмолларини ўқирлар (яъни, унда бу дунёда қилиб ўтган барча яхши амалларининг савоби битилган бўлур). 72. Кимки бу дунёда кўр-гумроҳ экан, бас, у охиратда ҳам кўр ва бутунлай йўлдан озгувчидир. 73. (Эй Муҳаммад, мушриклар) сизни Бизга қарши, (вахйдан) ўзга нарсаларни тўқиб чиқаришингиз учун — Биз сизга ваҳй қилган оятлардан алдаб-буриб юборишларига оз колди. У ҳолда (яъни, уларнинг йўриғларига юрсангиз), сизни дўст қилиб олган бўлур эдилар. 74. Агар Биз сизни (ҳақ йўлда) собитқадам қилмаганимизда, сиз уларга бир қадар мойил бўлишингизга оз колди. 75. У ҳолда албатта Биз сизга дунё (азобини) ҳам, охират (азобини) ҳам икки ҳисса қилиб тотдирган бўлур эдик, сўнгра ўзингиз учун Бизга қарши бирон мадақкор топа олмаган бўлур эдингиз.

И з о ҳ: Мушриклар пайғамбар алайҳи-с-саломга эргашишлари учун у киши ҳам ўзларининг баъзи шартларини қабул этишларини талаб қиладилар. Шунда Тангри таоло ўз пайғамбарини мушриклар фитнасидан огоҳ этиб юқоридаги оятларни нозил қилади. Улуғ саҳобалардан Ибн Аббос розияллоҳу анҳу айтишларича, бу оятларда гарчи пайғамбар алайҳи-с-саломга хитоб қилинган бўлса-да, булар у кишининг умматлари учун ҳам танбеҳ бўлиб, Оллоҳ таоло уларни кофирлар кўрсатган йўлларга эргашмасликка буяради, акс ҳолда, дунёю охиратда бахтсиз бўлиб қолишлари тўғрисида огоҳлантиради.

76. Улар сизни бу ердан (Маккадан) чиқариб юбориш учун (турли макр-хийлалар билан) қўзғотиб юборишларига оз колди. У ҳолда, уларнинг ўзлари ҳам сиздан кейин озгина (муддат) тура оладилар, холос (сўнгра, албатта ҳалок қилинурлар). 77. (Ўз пайғамбарларини қувиб чиқарган қавмнинг ҳалок қилиниши) сиздан илгари юборган пайғамбарларимиздан колган йўл-конундир. Сиз ҳаргиз Бизнинг конунимиз ўзгарганини кўрмайсиз. 78. Қуёш оғишидан то тун қоронғусигача намозни тўқис адо қилинг ва тонгги ўқишни (бомдод намозини) ҳам (тўқис адо қилинг). Зеро тонгги ўқиш (кеча ва кундуз фаршталари) ҳозир бўладиган намоздир.

И з о ҳ: Барча муфассирлар ушбу оятни ҳар куни беш вақт намоз фарз эканлигига ҳужжат деб қабул қилганлар. Чунки қуёш оғиши билан «пешин»

намози ўқилади. Кишининг сояси ўзига икки баробар бўлгач эса «аср» вақти киради. Кун ботиши билан «шом» бўлса, кеча қоронғуси тушиши билан «хуфтон» вақти кирган бўлади. Тун тугаб, тонг бошлангач, (ҳали қуёш чиқмасдан туриб) «бомдод» ўқиш фарз бўлади.

79. Кечанинг (бир қисмида) уйғониб ўзингиз учун нафл (ибодат) бўлган намозни ўқинг! Шоядки, Парвардигорингиз сизни (Қиёмат кунинда) мақтовли (яъни, гуноҳкор умматларингизни шафоат қилиб оқлайдиган) мақомда тирилтирур. 80. Ва айтинг: «Парвардигорим, мени (қабримга) ҳаққи-рост (яъни, гуноҳлардан пок бўлган ҳолимда) дохил қилгил ва (Қиёмат кунинда тирилтирганингда ҳам) ҳаққи-рост (ўнг томоним билан) чиқаргин ҳамда мен учун ўз даргоҳингдан бир мададкор қувват ато қилгин». 82. Биз мўминлар учун шифо ва раҳмат бўлган Куръон оятларини нозил қилурмиз. (Лекин бу оятлар) золим-кофир кимсаларга фақат зиённи зиёда қилур. 83. Қачон Биз инсонга (тинчлик, саломатлик, тўқинликни) инъом этсак, у (шукр қилишдан) юз ўгириб, четга бурилиб кетур. Қачон унга (хасталик, камбағаллик каби) бирор ёмонлик етса, ноумид бўлур. 84. Айтинг: «Ҳар ким ўз ҳолича амал қилур. Парвардигорингиз тўғри йўлдаги зотларни жуда яхши билур (ва ҳар кимга қилган иш-амалига мувофиқ жазо-мукофот берур). 85. (Эй Муҳаммад), сиздан рух-жон ҳақида сўрайдилар. Айтинг: «Рух ёлғиз Парвардигорим биладиган ишлардандир». Сизларга жуда оз илм берилгандир.

Изоҳ: Ушбу оятда Тангри таолонинг ҳатто Ўз пайғамбарларига ҳам маълум қилмаган ишлари борлиги баён этилиб, барча инсоният билиши мумкин бўлган билим-маърифат жуда оз нарса экани таъкидланади.

86. Қасамки, агар хоҳласак, сўзсиз, сизга ваҳй қилган нарса — Куръонни (сиздан) кетказурмиз, сўнгра ўзингиз учун (яъни, Биздан Куръонни қайтариб олиш учун) Бизга қарши бирон вакил-ҳомий топа олмасиз. 87. Илло, Парвардигорингизнинг марҳамати билангина (Куръон неъматини қўлингизда, дилингизда боқийдир). Дарҳақиқат, У зотнинг сизга бўлган марҳамати каттадир. 88. Айтинг: «Қасамки, агар бор инсу жин мана шу Куръоннинг ўхшашини келтириш йўлида бирлашиб, бир-бирларига ёрдамчи бўлсалар-да, унинг ўхшашини келтира олмаслар».

89. Аниқки, Биз бу Куръонда одамлар учун барча мисол-ибратлардан баён қилдик. Лекин аксари одамлар фақат куфрнинггина ихтиёр этдилар. 90. Ва дедилар: «Токи бизлар учун мана шу ерни ёриб, бир чашма чиқариб бермасанг, биз сенга ҳаргиз иймон келтирмаймиз. 91. Ё сенинг хурмозор, узумзор боғинг бўлиб, унинг ўртасидан ёриб дарёлар пайдо қилмасанг; 92. Ёки, ўзинг даъво қилганингдек, осмонни устимизга парча-парча қилиб туширмагунингча ёки Оллоҳ ва фаришталарни олдимизга келтирмагунингча; 93. Ёки сенинг олтиндан бир уйинг бўлмагунича, ёхуд ўзинг (кўз олдимизда) осмонга кўтарилмагунингча (ҳаргиз сенга иймон келтирмаймиз). Токи, бизларга ўқийдиган бирон китоб туширмас экансан, бу (осмонга) кўтарилишингга ҳам ҳаргиз ишонмаймиз.» Айтинг: «Эй Пок Парвардигорим, мен фақат элчи-пайғамбар бўлган бир одам эдим-ку!» 94. Одамларга ҳидоят келган пайтида, фақат: «Оллоҳ (фаришталарни эмас, балки) одамзодни пайғамбар қилиб юборибдими?!» деган сўзларингизга уларни иймон келтиришларидан тўсади. 95. Айтинг: «Агар бу — Ерда (одамлар эмас, балки) фаришталар маскан тутиб юрганларида эди, албатта, уларга осмондан фаришта пайғамбарни туширган бўлур эдик». 96. Айтинг: «Мен билан сизларнинг ўртамизда Оллоҳнинг ўзи етарли гувоҳдир. Албатта, У бандаларидан огоҳ ва (уларни) кўриб тургучи бўлган зотдир.» 97. Оллоҳ кимни ҳидоят қилса, бас, ўша ҳидоят топгучидир. У зот кимни йўлдан оздирса, бас, (унинг) улар учун Ундан ўзга дўст-мададкорларни топа олмасиз. Уларни Қиёмат кунинда юзтубан ҳолларида кўр, соқов, қар қилиб тирилтирурмиз. Уларнинг борар жойлари жаҳаннамдир. Ҳар қачон (жаҳаннам ўти) сусайса, Биз уларга оловни ловуллатиб юборурмиз. 98. Бу — Бизнинг оятларимизга кофир бўлганлари ҳамда: «Суяк ва мурдаларга айланган вақтимизда янгитдан яралиб қайта тирилурмизми?!» деганлари сабабли, уларга берилган жазодир. 99. Ахир улар (кофирлар) осмонлар ва Ерни яратган зот — Оллоҳ уларнинг мислини (қайтадан) ҳам яратишга қодир эканини билмадиларми?! (Оллоҳ) улар учун (яъни, ўлишлари ва қайта тирилишлари учун) аниқ бир муддатни белгилаб қўйгандир. Лекин золим кимсалар фақат куфрга-

гина рози бўлурлар. 100. (Эй Мухаммад, у мушрикларга) айтинг: «Агар сизлар Парвардигоримнинг раҳмат-ризиқ хазиналарига эга бўлсангизлар, ўшанда ҳам (уни) ишлатишдан (тугатиб қўйишдан) кўрқиб, мумсиклик-бахиллик қилган бўлур эдингизлар». (Чунки) инсон зоти хасис бўлур. 101. Аниқки, Биз Мусога тўккиз очик оят-мўъжиза ато этдик. Сўнг у (Фиръавн ва одамларининг олдига) келган пайтида, (унга): «Бани Исроилни (ўз юртлари — Шомга қўйиб юборишини, Фиръавндан) сўрагин», (деб амр этдик). Шунда Фиръавн унга: «Эй Мусо, ҳеч шубҳа йўқки, мен сени сеҳр-жодуга чалинган, деб ўйламоқдаман», деди. 102. (Мусо) деди: (Эй Фиръавн), сен анави очик-равшан (мўъжизаларни) фақат осмонлар ва Ернинг Парвардигоригина нозил қилганини аниқ билурсан. Ҳеч шубҳа йўқки, эй Фиръавн, мен сени ҳалок қилинувчи, деб ўйламоқдаман.» 103 Шунда, (Фиръавн Мусо ва унинг қавмини) қувиб чиқармоқчи бўлганида, Биз уни (Фиръавнни) ва у билан бирга бўлган кимсаларнинг барчаларини (денгизга) ғарқ қилдик. 104. (Фиръавндан) сўнг, Бани Исроилга: «Мана шу ерни (Мисрни) маскан тутинглар. Энди қачон ваъда қилинган охирад келганида сизларнинг барчангизни (кайта тирилтириб) келтирурмиз»,— дедик. 105. Биз (Қуръонни) ҳаққи-рост нозил қилдик ва у ҳақ (хукм-фармонларимиз) билан нозил бўлди. (Эй Мухаммад), Биз сизни фақат (мўминларга) хушxabар элтгувчи ва (кофирларни дўзах азобидан) кўрқитгувчи қилиб юбордик. 106. Сиз Қуръонни одамларга аста-секин ўқиб беришингиз учун Биз уни бўлақларга бўлдик ва бўлиб-бўлиб нозил қилдик. 107. Айтинг: «(Эй мушриклар), сизлар (хоҳласангиз), унга ишонинглар, (хоҳласангиз) ишонманглар. Зотан, (Қуръон нозил бўлишидан) илгари илм (яъни, Таврот) берилган кишилар (Қуръон) тиловат қилинган вақтида сажда қилган ҳолларида юзлари билан йиқилурлар.

Изоҳ: Ушбу оят сажда ояти бўлиб, уни ўқиган киши Оллоҳ учун бир марта сажда қилиши вожиб бўлади.

108. Ва улар: «Пок Парвардигоримиз! Албатта, Парвардигоримизнинг («Мен сўнгги пайғамбаримни юборурман ва унга Қуръон нозил қилурман», деган) ваъдаси адо қилингувчи ваъдадир», дейдилар. 109. Улар, йиғлаган ҳолларида, юзлари билан йиқилурлар ва (Қуръон) уларнинг хокисорликларини зиёда қилур. 110. (Эй Мухаммад), айтинг: «Оллоҳ, деб чорлангиз, ёки Раҳмон — Меҳрибон, деб чорлангиз. Қандай чорласангизлар-да (жоиздир). Зеро, У зотнинг гўзал исмлари бордир.» (Эй Мухаммад), сиз намозингизни жуда жаҳрий (баланд овозда, ошқора) ҳам қилиб юборманг (токи, мушриклар эшитиб, Қуръонни ҳақорат қилмасинлар) ва ўта мафий ҳам қилиб юборманг (токи, саҳобаларингиз тинглаб-фойдалансинлар). Шуларнинг (яъни, жаҳрийлик билан мафийлик) ўртасидаги йўлни тутинг! 111. «Ҳамду сано бола-чақа қилмаган, подшоҳлик-илоҳликда шериги йўқ, хор-зорликдан (қутқаргувчи) дўсти-ёрдамчиси бўлмаган (яъни, бировга беҳожат) зот — Оллоҳ учундир», деб айтинг ва У зотни мудом улуғланг!

Бу сура ҳам Макка сураларидан бўлиб, бир юз ўн оятдан иборатдир. Сурада кишиларнинг Тангри таолога бўлган иймон-этиқодларини мустаҳкамлаш учун энг гўзал, ибратли киссалардан учтаси сўйлаб берилади.

Улардан биринчиси «Асхобул-Қаҳф» киссаси бўлиб, унда золим ҳоким истибдодидан дину иймонларини сақлаб қолиш учун ўз жонларини фидо қил-

ган йигитларнинг бир кахфга — ғорга паноҳ тортиб киришиб, у жойда узок қолиб кетишгани ҳақида ҳикоя қилинади. Суранинг «Қахф»—«Ғор» деб номланишига сабаб ҳам шудир.

Иккинчи қисса Мусо ва Хизир пайғамбарлар қиссаларидирки, унда Мусо алайҳи-с-саломнинг илм йўлидаги ҳокисорликлари, Хизир алайҳис-с-саломнинг бошқа пайғамбарларга берилмаган — ғойибдан огоҳлик неъматига муяссар бўлганликлари тўғрисидаги лавҳалар илоҳий қалам билан баён этилади. Учинчи қиссада Оллоҳ таоло марҳамати билан бутун дунёни ўз ҳукмида тутиш шарафига ноил бўлган адолат ва тақвода беназир буюк шох Зул-қарнайн, у кишининг фатҳ-юришлари хусусида сўз юритилади.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1-2-3. (Ҳар қандай) ҳамду сано Оллоҳ учундир. У зот (кофирларни) Ўз хузуридан келадиган қаттиқ азобдан кўркитиш ва яхши амаллар қиладиган мўминларга ўзлари абадий қоладиган гўзал муқофот — жаннат хушхабарини бериш учун — бандаси (Мухаммад алайҳи-с-салом)га бирон эгрилиги бўлмаган расо Қитоб — Қуръонни нозил қилгандир. 4-5. Шунингдек, У зот ўзларининг ҳам, ота-боболарининг ҳам бирон билим-маърифати бўлмагани ҳолда, «Оллоҳнинг боласи бор», деган кимсаларни (қаттиқ азобдан) кўркитиш учун (ушбу Қитобни) нозил қилгандир. Уларнинг оғизларидан чиққан сўз оғир сўздир. Улар фақат ёлғон сўзлайдилар. 6. (Эй Мухаммад), агар улар ушбу сўзга — Қуръонга иймон келтирмасалар, эҳтимол сиз уларнинг ортидан, афсус-надомат билан ўзингизни ҳалок қилурсиз (бундоқ қилмоқ сизга нораводир). 7. Албатта Биз (бандаларимиздан) қайсилари чиройлироқ амалларни қилишларини синамоқ учун Ер устидаги бор нарсани унга зийнат — безак қилиб қўйдик (яъни, ўша безакларга алданиб, мағрурланиб қолмаган кишиларгина Бизнинг синовимиздан ўтурлар). 8. Ҳеч шак-шубҳасиз, унинг (Ернинг) устидаги (безаклар)ни сип-силлик, куп-қурук қилиб (йўқ қилиб) қўйгувчи ҳам Биздирмиз. 9. Балки сиз Қахф (ғор) ва Битик (уларнинг қиссалари битилган тош) эгалари (ҳақидаги ривоятдан воқиф бўлгач, бу) Бизнинг (охират, Қиёмат ҳаққи-рост эканлиги тўғрисидаги) оятларимизнинг энг ажойиби, деб ўйлагандирсиз?

Изоҳ: Муфассирлар ёзишларича, «Асҳобул-Қахф»—«Ғор эгалари»нинг қиссаси бундоқ бўлган экан: Исо алайҳи-с-салом замонларидан кейин Рум давлатларидан бирида Дақёнус номи золим шоҳ чиқиб, одамларни бутларга ибодат қилишга мажбур қилар, амрига бўйсунмаган кишиларни эса ўлдираар экан. Пайти келиб, унга фуқароларидан бир неча йигит унинг фармонидан бош тортишиб, бутларга сиғинишмаётганини етказибдилар. Подшоҳ уларни саройига чақириб, бу хабарнинг рост-ёлгонлигини сўраганида, улар: «Бизлар ёлғиз Оллоҳдан ўзга бирон кимса ёки нарсага сиғинмаймиз», деб жавоб қиладилар. Шунда шоҳ уларга: «Сенлар ёш, чиройли, бақувват йигитлар экансанлар, ўз жонларингга жабр қилманглар. Мен сенларни ўлдириб юборишга кўзим қиймаяпти. Яхшиси, эрталабгача ўйлаб кўриб, эртага менга жавобини айтинглар», деб руҳсат беради. Йигитлар ўзаро маслаҳатлашиб, «Оллоҳдан ўзгага бўйинсунгандан кўра шу бадбахт диёрни тарк қилганимиз афзал», дейишиб, тун қоронғусида шаҳарни тарк қилишади. Йўлда яйловдан ўтиб бораётганларида уларга ўша ерлик бир чўпоннинг ити ҳам эргашади. Тонгга яқин бир тоққа етиб боришиб қатта ғорга кириб яширинадилар. Эрталаб бу воқеадан хабардор бўлган шоҳ ўз аскарлари билан уларнинг ортидан тушиб, ўша ғор оғзига яқинлашгач, аскарлар унга киргани кўрқадилар. Шунда Дақёнус уларга ғордаги йигитлар очлик ва ташналикдан қирилиб кетишлари учун ғор оғзини беркитиб ташлашни буюради. Лекин Тангри таоло Ўзининг садоқатли бандаларини ҳалок бўлишдан сақлайди — уларни узок уйқуга чўмдиради. Уйгонганларида орадан уч юз йил ўтган эди. Бундан беҳабар йигитлар бир ё ярим кун ухладик, деб ўйлайдилар ва ораларидан битталарини яширинча шаҳарга егулик харид қилиб келиш учун жўнатадилар. У йигит бозорга келиб таом сотиб олиб, ёнидаги тангани узатганида, сотувчи ҳайрон бўлиб: «Бу Дақёнусдан қолган танга-ку, бирон ердан ҳазина топиб олдингми?», деб сўрайди. Йигит ҳам ҳайрон бўлиб: «Ҳеч қандай ҳазина топиб олганим йўқ, бу менинг қавмим ишлатадиган оддий танга», деб жавоб қилиб, Дақёнусга нима бўлганини сўрайди. Бу орада тўпланиб кетган одамлар унинг аллақачон ўлиб кетганини

айтишиб, йигитни подшоҳ олдига олиб борадилар. Бу шоҳ мўмин, солиҳ киши эди. Йигитдан ўзи ва ўртоқларининг бошидан кечган воқеаларни эшитгач, аскарлари ва шаҳар аҳли билан ўша ғор оғзига борадилар. Ичкаридаги йигитлар Дақёнус олиб кетгани келди, деб ўйлашиб ўлим олдидан сўнги бор ибодат қилиб олишга тутинадилар. Подшоҳ ва унинг одамлари ғорга киришиб, уларни ибодат устида кўрадилар ва намозларини тугатганларидан сўнг подшоҳ йигитларнинг ҳар бири билан қучоқлашиб кўришиб, уларнинг бошларидан кечган саргузашт Оллоҳ таоло бандаларини Қиёмат кунида ҳисоб-китоб қилиши учун қайта тирилтириши ҳақ эканига бир оят — аломат эканлигини айтади.

10. Эсланг, ўшанда улар ғорга паноҳ излаб боришиб: «Парвардигоро, бизларга Ўз ҳузурингдан раҳмат — марҳамат ато этгин ва бизларнинг ишимизни Ўзинг ўнглагин», дедилар. 11. Бас, Биз ўша ғорда бир неча йил уларнинг қулоқларига уриб (яъни, уларни ухлатиб) қўйдик. 12. Сўнгра (уларнинг ичидаги қанча ухлаганлари ҳақида тортишадиган) икки гуруҳдан қайси бири турган муддатларини (тўғри) ҳисоблаганини билиш (ҳақиқатни ошкор этиш) учун уларни уйғотдик. 13. (Эй Мухаммад), Биз сизга уларнинг ҳол-хабарларини рўй-рост сўйламоқдамиз. Дарҳақиқат, улар Парвардигорларига ймон келтирган ва Биз ймонларини зиёда қилган йигитлардир. 14. Биз уларнинг дилларини (иймонларини) қувватлантирдик — ўшанда улар (золим шоҳ қаршисида) туриб дедилар: «Бизнинг Парвардигоримиз осмонлар ва ернинг Парвардигоридир. Бизлар Ундан ўзга бирон «илоҳ»га ҳаргиз илтижо қилмаймиз. Акс ҳолда, ноҳақ сўзни айтган бўлурмиз. 15. Ана у қавмимиз эса Ундан ўзгаларни «илоҳ» қилиб олдилар. Улар ўзлари учун (ўша бутларнинг илоҳ экани ҳақида) бирон хужжат келтирсалар эди. Бас, Оллоҳ шаънига ёлғон тўқиган кимсалардан золироқ ким бор?!» 16. «(Йигитлар!) Модомики улардан (мушриклардан) ва Оллоҳдан ўзга — улар сиғинаётган нарсалардан юз ўгирган экансизлар, энди ғорга паноҳ топиб борингиз. Парвардигорингиз сизларга Ўз раҳмат-марҳаматини кенг — сероб қилур ва сизларнинг ишларингизни ўнглур.» 17. Қуёш — чиқишда уларнинг ғорларидан ўнг тарафдан ўтиб кетганини, ботишда эса улардан сўл томонга йироқлашиб кетганини (чиқишда ҳам, ботишда ҳам уларни киздириб, уйку-оромларини бузмаганини), улар эса (ғор)нинг тўрида эканликларини кўурсан. Бу ҳам Оллоҳнинг оят-мўъжизаларидан (биридир). Кимни Оллоҳ ҳидоят қилса, бас, ўшагина ҳидоят топгусидир. Кимни йўлдан оздирса, бас, унинг учун Тўғри йўлга йўллагувчи бирон дўст топа олмассан. 18. Уйкуда эканлар, (кўзлари очик бўлгани учун) сен уларни уйғоқ, деб ўйларсан. Биз уларни (баданларидан ерга тегиб турган томони чириб кетмаслиги учун) ўнг томон, сўл томонга айлантириб турурмиз. Уларнинг итлари эса олд оёқларини остонага ёзиб ётур. Агар уларнинг устидан чиқиб қолсанг (ва кўзлари очик ҳолда у ёндан-бу ёнга ағдарилиб ётганларини кўрсанг) уларнинг (аҳволдан) даҳшатга тушиб юз ўгириб қочган бўлур эдинг. 19. Ўзаро савол-жавоб қилишлари учун уларни (йигитларни, қандай ухлатиб қўйган бўлсак) ана шундай уйғотдик. Улардан бири деди: «Қанча муддат ухлаб турдинглар?» Улар(нинг айримлари): «Бир кун ё ярим кун», дедилар. (Қолганлари эса): «Қанча (ухлаб) турганларингизни ёлғиз Парвардигорингиз билур. Энди бир кишини мана шу пулингиз билан шаҳарга жўнатинглар, у энг сара, покиза таомларни танлаб, сизларга ундан ризқ, насиба олиб келсин. У киши эҳтиёт бўлсин ва сизларни биронтага сездириб қўймасин. 20. Чунки улар (яъни, шаҳар аҳли) сизлардан огоҳ бўлиб қолсалар, сизларни тош-бўрон қилурлар ёки яна ўзлариниқ динларига қайтарурлар ва у ҳолда, ҳеч қачон қутула олмассизлар», дейишди. 21. Шундай қилиб, Оллоҳнинг (қайта тирилтириш ҳақидаги) ваъдаси ҳақ эканини ва Қиёмат соатининг (келиши) шак-шубҳасиз эканини билишлари учун (одамларни ғордаги йигитларнинг аҳволдан) огоҳ қилдик. Ўшанда (яъни, ғордаги йигитлар уйқуларидан уйғониб, одамлар бу мўъжизанинг гувоҳи бўлганларидан кейин, улар ажаллари етиб вафот қилишгач) ўзаро уларнинг ишлари ҳақида таллашиб-тортиша бошладилар. Бас, (айрим кишилар): «Уларнинг устига уйлар бино қилинглр. Парвардигор уларнинг (қайси жойда, қандай ҳолда ётганларини) жуда яхши билур», дедилар. Улар (юртинг) устида ҳукмрон бўлган (подшоҳ ва сарой аёнлари эса): «Албатта Биз улар (яъни, Асҳобул-Қаҳф кабрининг) устида бир масжид қуриб олурмиз,» дейишди. 22. Ҳали улар (яъни, пайғамбар алайҳи-с-саломга замондош бўлган

яхудий ва насороларнинг айримлари ўша Асхобул Қахфни): «Учтадир, тўртинчилари итларидир», десалар: айримлари: «Улар бешта бўлиб, олтинчилари итларидир,» деб ғайбга тош отурлар (аник билмаган нарсалари ҳақида гап сотурлар). Яна: «Улар еттитадирлар, саккизинчилари итларидир», ҳам дейдилар. (Эй Муҳаммад), «Уларнинг санокларини энг яхши биладиган зот Парвардигоримдир. Уларни жуда оз киши билур,» денг. Бас, улар (яъни, замондош аҳли китоблар билан Асхобул-Қахф) хусусида фақат (ўзингизга нозил бўлган ваҳй воситасида) очик мужодала — мунозара қилинг ва (Асхобул-Қахф) ҳақида уларнинг биронтасидан фатво — савол сўраманг! 23—24. Ва бирон нарса ҳақида: «Мен албатта эртага келгувчиман», дея кўрманг, магар, «Иншоолоҳ, Оллоҳ хоҳласа» (денг. Бу сўзни айтишни) унутиб қолдирган вақтингизда (ёдингизга тушиши билан) Парвардигорингизни зикр қилинг ва: «Шояд Парвардигорим мени бундан ҳам (яъни, Асхобул-Қахф воқеаси ҳақида хабар беришдан ҳам) яқинрок (менинг ҳақ пайғамбарлигимни яхшироқ далиллайдиган) Тўғри йўлга ҳидоят қилса», денг!

Изоҳ: Муфассирлар ривоят қилишларича, бу икки оят нозил қилинишига қўйидаги воқеа сабаб бўлгандир: яхудийлар қурайшлик арабларга: «Бориб Муҳаммаддан сўранглар-чи, агар ҳақиқатан ҳам пайғамбар бўлса, сизларга руҳ — жон ҳақида, Асхобул-Қахф ва Зул-қарнайн тўғрисида хабар берсин», деган эканлар. Улар келиб, пайғамбар алайҳи-с-саломдан шу ҳақда сўраганларида, у зот: «Эртага келинглар, албатта сизларга жавоб қилурман», деган эканлар у «Иншооллоҳ» демаган эканлар. Шунда бир қанча вақт ваҳй келиши тўхтаб, сўнгга пайғамбар алайҳи-с-саломга бир танбеҳ бўлиб юқоридаги оятлар нозил бўлган экан.

25. Улар қахф — ғорларида уч юз йил турдилар ва яна тўққиз йилни зиёда ҳам қилдилар.

Изоҳ: Ушбу оят Асхобул-Қахфни ўз ғорларида шамсий ҳисоб билан уч юз йил турганлари ҳақида хабар бермоқда. Кейинги тўққиз йил қўшилиши эса қамарий ҳисобдан келиб чиққан. Шамсий ҳисобдаги юз йил қамарий ҳисобда бир юз уч йилга тўғри келади.

26. (Эй Муҳаммад), айтинг: «Уларнинг канча турганларини Оллоҳ жуда яхши билгувчидир. Осмонлар ва Ернинг сирлари ёлғиз Уникидир. У зот нақадар кўргувчи, эшитгувчидир! (Одамлар) учун Ундан ўзга бирон дўст-мадакдор йўқдир. У Ўз ҳукмида ҳеч кимни шерик қилмас.» 27. (Эй Муҳаммад), сиз фақат ўзингизга ваҳй қилинган Парвардигорингизнинг Китоби — Қуръоннигина тиловат қилинг! Унинг (Оллоҳнинг) сўзларини ўзгартирувчи йўқдир. Ҳаргиз Ундан ўзга бирон паноҳ топа олмассиз.

Изоҳ: Бу оят қурайш кофирлари пайғамбар алайҳи-с-саломга: «Бундан бошқа Қуръон келтирсанг ёки унинг оятларини ўзгартирсанг, бизлар ҳам сенга иймон келтирар эдик», деганларида нозил бўлгандир.

28. Сиз ўзингизни эртаю кеч Парвардигорларининг юзини — розилигини истаб, Унга илтижо қиладиган зотлар билан бирга тутинг! Кўзларингиз ҳаётидунё зийнатларини кўзлаб, улардан ўтиб (ўзга аҳли дунёларга боқмасин)! Ва Биз қалбини Бизни зикр этишдан ғофил қилиб қўйган, ҳавойи-нафсига эргашган ва қилар иши исрофгарчилик бўлган кимсаларга итоат этманг!

Изоҳ: Макка зодагонлари пайғамбар алайҳи-с-саломга: «Ёнингдан Биллол, Суҳайб, Аммор, Солмон каби қулларни қувсанг, бизлар ҳам сенга эргашар эдик», деганларида, у динсиз кимсаларга итоат қилмасликни буюриб, Тангри таоло ўз пайғамбарига юқоридаги оятни туширди.

29. Айтинг: «(Бу Қуръон) Парвардигорингиз томонидан (келган) Ҳақиқатдир. Бас, хоҳлаган киши иймон келтирсин, хоҳлаган кимса кофир бўлсин». Аниқки, Биз золим — кофирлар учун алангалари ўраб-чирмаб оладиган дўзахни тайёрлаб қўйгандирмиз. Агар улар (ташналик шиддатига чидамай) сув сўрасалар, эритилган (доғланган) ёғ каби юзларни куйдиргувчи сув берилур. Нақадар ёмон ичимлик у, нақадар ёмон жой у! 30. Иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотлар эса, шак-шубҳасиз — Биз чиройли амаллар қилган (бундай) кишиларнинг ажр-мукофотини зое қилмасмиз. 31. Улар учун остларидан дарёлар оқиб турадиган абадий жаннатлар бўлиб, улар у жойда олтиндан билакузуклар билан безанурлар ва ипак-шойилардан бўлган, яшнаб турувчи либослар кийиб, сўриларда ястаниб ўтирурлар. Нақадар яхши мукофот у,

нақадар гўзал жой у! 32. (Эй Мухаммад, кофирларга) икки киши (ҳақидаги) масални келтиринг. Улардан бири учун икки узумзор боғ қилиб, у иккисини хурмозор билан ўраган ва ўрталарини экинзор қилган эдик. 33. Ҳар икки боғ ҳосилларини бекаму кўст берар, Биз уларнинг ўртасидан бир анҳор ўтказган эдик. 34. Яна унинг (ўша кишининг) мол-давлати ҳам бор эди. Бас, у бирода-рига мақтаниб: «Менинг мол-дунёим сеникидан кўпроқ ва одамларим кучли-роқ, қувватлироқ», деди. 35. Ва (кофирлик билан) ўзига зулм қилган ҳолда, боғига кирар экан, айтди: «Бу (боғ — менинг молу давлатим) ҳеч қачон йўқ бўлмайди; 36. Ва Қиёмат ҳам қойим бўлмайди, деб ўйлайман. Қасамки, агар Парвардигоримга қайтарилсам (яъни, Қиёмат қойим бўлиб, қайта тирилсам) албатта қилдан ҳам яхшироқ оқибат — бахтни топурман.» 37. Биродари унга хитоб қилиб, деди: «Сен ўзингни (асли-наслинг бўлмиш Одамни) тупроқдан сўнг нутфа — бир томчи сувдан яратиб, сўнгра (уни) инсон қилиб ростлаган зот — Оллоҳга кофир бўлдингми?! 38. Мен эса: «У — Оллоҳ Парвардигорим-дир», (дейман) ва Парвардигоримга ҳеч қимни шерик қилмайман. 39. Сен боғингга кирган пайтингда: «Оллоҳ хоҳлаган нарсагина (бўлур), бор қувват ёлғиз Оллоҳ биландир», десанг эди! Агар сен мени мол-давлат ва бола-чақа жиҳатидан ўзингдан камроқ деб билсанг; 40. Шоядки, Парвардигорим менга сенинг боғингдан яхшироқ (бир боғ) ато этар, (сенинг боғингга эса) осмондан чакмоқлар юборур, бас, у сип-силлик ерга айланиб қолур. 41. Ёки унинг суви (ер остига) сингиб кетиб, сен уни истаб ҳам топа олмай қолурсан.» 42. (Дарҳақиқат), унинг (ўша кимсанинг) мева-боғи ҳалок қилинди. Ўзи эса хувиллаб қолган ишқомларни (кўриб) ва уларга сарфланган нарсаларини (ўйлаб), чапак чалганича (афсус-надомат чекканича): «Қани эди, мен ҳам Парвардигоримга ҳеч қимни шерик қилмасам!» — деб қолаверди. 43. Шунингдек, унинг учун Оллоҳдан ўзга на бир ёрдам берадиган жамоат бўлди ва на ўзи (ўзига) ёрдам бера олгучи бўлди. 44. У жойда ҳам (Қиёмат кунда) салтанат Ҳақ таолоникидир. У энг яхши савоб — мукофот ато этгучи ва энг хайрли оқибатни бергучи зотдир. 45. (Эй Мухаммад, одамларга) ҳаёти-дунё мисолини келтиринг. (У) худди бир сув қабиридир, Биз осмондан ёғдиргач (аввал — киши ҳаётининг баҳориди) у сабабли замин набототи (бир-бирига) аралашиб-чирмашиб кетур, сўнгра (ҳаёт кузи келгач) шамоллар учириб кета-диган хас-хашакка айланиб қолур. Оллоҳ ҳамма нарсага қодир бўлган зотдир. 46. Мол-мулк, бола-чақа шу ҳаёти-дунё зийнатларидир. Парвардигорингиз наздида эса (абადий) қолгучи яхши амаллар савоблироқ ва орзулироқ (орзу қилишга арзирлироқдир). 47. Биз тоғларни (булутлар янглиғ) юргизадиган ва сиз (барчангиз) Ерни очик-яланғоч (тоғ-тошларсиз, боғ-роғларсиз) кўрадиган Қунни (яъни, Қиёматни эслангиз)! (У Қунда) Биз улардан (масъул бўлганлардан) биронтасини қўймай йиғдик. 48. Улар саф тортган ҳолларида Парвардигорингизга рўбарў қилиндилар (ва Биз уларга айтдик): «Мана, сизларни аввал-бошда қандай яратган бўлсак, шундай ҳолда (яъни, мол-дунё, бола-чақаларингизни тарқ қилиб, яланғоч холингизда) ҳузуримга келдингиз. Балки Бизни, сизларга ваъда қилинган Қунни (яъни, Қиёматни пайдо) қила олмас, деб ўйлагандирсизлар?!» 49. (Сўнг ҳар бир кишининг) номаи аъмоли ўртага қўйилур. Бас, гуноҳкорларнинг унда (битилган) нарсалардан даҳшатга тушиб: «Бизларга ҳалокат бўлғай, бу қандок китобки, на кичик ва на катта (гуноҳни) қолдирмай, барчасини ҳисоблаб-битиб қўйибди», дейишларини кўрурсиз. Улар қилиб ўтган барча амалларини ҳозир нозир ҳолда топулар. Парвардигорингиз ҳеч қимга зулм қилмас. 50. Эсланг, (эй Мухаммад), фаришталарга Одамга таъзим қилинг, дейишимиз билан саждага эгилдинглар. Фақат иблис (сажда қилмади). У жинлардан эди. Бас, Парвардигорининг амрига бўйинсуншдан бош тортди. Энди сизлар (эй Одам болалари). Мени қўйиб, уни (яъни, иблис-ни) ва зурриётларини дўст тутурмисиз?! Улар сизларга душман-ку! У (иблис) золим кимсалар учун (Оллоҳнинг ўрнига ибодат қилинадиган) нақадар ёмон «бадал — ўринбосардир.» 51. Мен уларни (иблис ва унинг зурриётини) на осмонлар ва Ерни яратишга ва на ўзларини яратишга гувоҳ қилган эмасман (яъни, улар еру осмонлар қандай яралганини ҳам, ўзлари қандай яралганликларини ҳам мутлақо билмайдилар, буларнинг барчасини ёлғиз Ўзим яратганман), шунингдек, бу йўлдан оздиргучиларни (Ўзимга) ёрдамчи ҳам қилиб олганим йўқ (бас, сизлар нечун уларга ибодат қилурсизлар)?! 52. У Қунда

(Қиёмат койим бўлганида, Оллоҳ): «Сизлар Менинг шерикларим деб ўйлаган (бутларингизни) чакирингиз», дер. Бас, (мушриклар) уларни чорлаганларида, (улар) жавоб қила олмайдилар. (Чунки) Биз уларнинг ўрталарида ҳалокат чоҳини (дўзахни) пайдо қилиб қўйгандирмиз. 53. Гуноҳкор кимсалар дўзахни кўриб, ўзларининг унга тушувчи эканликларини ўйладилар, аммо ундан қочарга жой топмадилар. 54. Биз бу Куръонда одамларга (панд-насихат олишлари учун) турли масаллар баён қилдик. Дарҳақиқат, инсон жуда кўп жанжал-бахс қилгувчидир. 55. Одамларга ҳидоят келган пайтида, улар иймон келтиришларидан ва Парвардигордан мағфират сўрашларидан фақат уларга ўтганларнинг суннати — ҳалокатлари келиши ёки очик азоб келишини (кутишлариғина) тўсди (яъни, улар аввалги динсиз кимсаларга тушган ҳалокатга ё азобга лойик эканликларигина уларни мўмин бўлишдан ман қилди). 56. Биз пайғамбарларни фақат (мўминларга жаннат хушхабарини элтувчи ва кофирларни дўзах азобидан) кўрkitгувчи бўлган ҳолларидагина юборурмиз. Кофир бўлган кимсалар эса ботил (ҳужжатлар) билан таллашиб-тортишиб, унинг ёрдамида Ҳакни енгмокчи бўлурлар ҳамда Менинг оятларимни ва ўзлари кўрkitилган нарсани (яъни, охира азобини) масхара қилиб кулурлар. 57. Парвардигорининг оятлари билан панд-насихат қилинган, улардан юз ўгирган, ўзи қилиб ўтган гуноҳларини унутиб қўйган кимсадан ҳам золимроқ ким бор?! Дарҳақиқат, Биз (Куръонни) англамасликлари учун уларнинг дилларини пардалаб, кулоқларини оғир қилиб қўйдик. Демак, агар сиз уларни ҳидоят — ҳак йўлга чакирсангиз ҳам ҳаргиз ҳидоят топмаслар. 58. Парвардигорингиз мағфиратли, меҳр-шафқат соҳибидир. Агар уларни (кофирларни) қилган гуноҳлари билан ушлаганида, уларга азобни нақд қилган бўлур эди. Йўқ. Улар учун ваъда қилинган бир вақт (Қиёмат) борки, (у вақтда Оллоҳдан) ўзга бирон пуштипаноҳ топмаслар. 59. Ана у шаҳарларни (уларнинг аҳолисини, улар) зулм қилишгач, ҳалокат вақтларини аниқ белгилаб (яъни, пайғамбарларингизга итоат қилмасангизлар, ҳалок бўлурсизлар, деб) қўйган ҳолимизда, ҳалок қилдик. 60. Мусо (ўзининг хизматкор) йигитига: «То икки денгиз қўшиладиган ерга етмагунча ёки узок замонлар кезмагунча юришдан тўхтамайман», деган пайтини эслангиз.

Из о ҳ: Мана шу оят билан Мусо ва Хизр пайғамбарлар ҳақидаги қисса бошланади. Ривоят қилишларича, Мусо алайҳи-с-салом Тангри таолога мурожат қилиб: «Бандаларинг орасида мендан илми зиёдароқ бўлган киши борми?» деб сўраганида, Оллоҳ таоло: «Ҳа, Хизр сендан олимроқ», деб жавоб қилган экан. Шунда Мусо: «У зотни қандоқ излаб топурман», деганида. «Денгиз соҳилидаги қоя олдидан топурсан», деган жавоб бўлибди. «У ерга қандай борилур?» деб сўраганида, Оллоҳ таоло айтган экан: «Бир балиқни саватга солиб, йўлга чиқарсан. Қаерда уни йўқотиб қўйсанг, Хизрни ўша ердан топурсан!» Шундан кейин Мусо хизматкор йигитига балиқ солинган саватни бериб: «Бу балиқни йўқотган жойингда менга айтарсан», деб тайинлаб йўлга тушибдилар.

61. Энди қачонки, у иккиси (икки денгиз) қўшиладиган ерга етишгач, балиқларини унутдилар. Бас, у (балиқ) денгизга қараб йўл олди. 62. Бас, қачонки (у ердан) ўтишгач, (Мусо) йигитига: «Нонуштамизни келтир, ҳақиқатан бу сафаримиздан жуда чарчадик», деган эди. 63. У (хизматкор) айтди: «Буни кўринг, биз (денгиз соҳилидаги) қояга бориб (ором олган) пайтимизда, мен балиқни (унга жон қириб саватдан тушиб кетганини) унутибман. (Бу воқеани сизга) айтишни фақат шайтон ёдимдан чиқарди. У (балиқ) денгизга ажойиб (сездирмаган йўсинда) йўл олган эди.» 64. (Мусо) деди: «Мана шу биз истаган нарса (жой) дир.» Сўнг уни (Хизрни) излаб ортларига қайтдилар. 65. Бас, бандаларимиздан бир бандани топдиларки, Биз унга Ўз даргоҳимиздан раҳмат (яъни, пайғамбарлик) ато этган ва Ўз ҳузуримиздан илм берган эдик. 66. Мусо унга: «Сенга билдирилган билимдан, менга ҳам тўғри йўлни таълим беришинг учун сенга эргашсам майлими?» деди. 67. У (Хизр) айтди: «Аниқки, сен мен билан бирга (илм машаққатларига) сабр қилишга ҳаргиз тоқатинг етмас. 68. (Зотан) ўзинг эгаллай олмаган — хабардор бўлмаган нарсага қандай сабр қилурсан?!» 69. (Мусо) деди: «Иншооллоҳ, сен менинг сабр-тоқатли

эканимни кўрусан. Мен бирон ишда сенга осийлик — итоатсизлик қилмасман.» 70. У (Хизр) айтди: «Бас, агар менга эргашсанг, то ўзим сенга айтмагунимча бирон нарса ҳақида мендан сўрамагин!» 71. Бас, икков йўлга тушдилар. Токи, бориб бир кемага минишлари билан (Хизр кемани) тешиб кўйди. (Мусо) айтди: «Уни одамларни фарқ қилиш учун тешдингми?! Жуда даҳшатли иш қилдинг-ку!» 72. У (Хизр) деди: «Аниқки, сен мен билан бирга сабр қилишга ҳаргиз тоқатинг етмас, демаганмидим?!» 73. (Мусо) айтди: «Унутганим сабабли, мени айбламагин ва бу ишим учун мени машаққатга дучор қилмагин.» 74. Сўнг яна йўлга тушдилар. Токи бориб бир болага рўбарў бўлганларида (Хизр) уни ўлдирди. (Буни кўрган Мусо) деди: «Бировни ўлдирмаган бир бегунох жонни ўлдирдинг-а?! Дарҳақиқат, (сен) бузук иш қилдинг!»

ЎН ОЛТИНЧИ ЖУЗЪ

75. У (Хизр) деди: «Мен сенга, сен мен билан бирга сабр қилишга ҳаргиз тоқатинг етмас, демаганмидим?!» 76. (Мусо) деди: «Агар бундан буён сендан бирон нарса ҳақида сўрасам, мени ўзингга ҳамроҳ қилмагин. Чунки (у холда) мен томонимдан узрга етган бўлурсан (яъни, у холда мени ташлаб кетганинг учун сени айблай олмасман).» 77. Сўнг (улар) яна йўлга тушдилар. Токи, бир шаҳар аҳлининг олдига келиб улардан таом сўраган эдилар, улар меҳмон қилишдан бош тортишди. Кейин, ўша жойда йиқилай деб турган бир деворни кўришгач, (Хизр) уни тиклаб кўйди. (Мусо) деди: «Агар хоҳласанг, бу ишинг учун ҳақ олишинг мумкин эди.» 78. У (Хизр) айтди: «Мана шу сен билан менинг ажрашимиздир. Энди мен сени сабр қилишга тоқатинг етмаган нарсаларнинг таъвили (шарҳи)дан огоҳ қилурман. 79. Кема хусусига келсак, у денгизда ишлайдиган (юрадиган) мискин-бечораларники эди. Бас, мен уни айбли қилиб кўймоқчи бўлдим. (Чунки) уларнинг (кемадагиларнинг) ортида (кўзлаб кетаётган манзилларида) барча (бутун) кемаларни талон-торож қилиб, тортиб олгувчи бир подшоҳ бор эди. 80. Ҳалиги боланинг эса ота-оналари мўмин кишилар эдилар. Бас, биз у (бола) тугён ва куфр билан уларни қийнаб кўйишидан кўрқдик. 81. Шу сабабдан, уларга Парвардигор у (бола) дан кўра покизарок, ундан кўра меҳрибонроқ (бошқа бир болани) бадал қилиб беришини истадик. 82. Энди девор эса шу шаҳардаги икки етим боланики бўлиб, унинг остида улар учун бир хазина бор эди. Уларнинг оталари жуда яхши киши эди. Бас, Парвардигоринг улар вояга етиб, Парвардигорингнинг раҳмат-марҳамати бўлмиш хазиналарини чиқариб олишларини ирода қилди. Мен бу (ишларнинг биронтасини) ўз-ўзимча қилганим йўқ. Мана шу сен сабр қилишга тоқатинг етмаган нарсаларнинг таъвилидир.»

И з о ҳ: Пайғамбарлар тарихидан маълумки, Мусо алайҳи-с-салом «Калимуллоҳ»—«Оллоҳ таоло билан бевосита сўзлашувчи» деган номга сазовор бўлган зотдирлар. Демак, у киши, Яратган билан савол-жавоб қилганларида, ўртада ҳатто фаришта ҳам воситачилик қилмаган — бор ҳақиқатни Ҳақ таолонинг Ўзидан олганлар. Бинобарин, ўзларича дунёда мендан ҳам илмироқ одам бормикан, деган фикр кўнгилларида кечган бўлса керакки, юқоридаги оятларда зикр қилинган қиссада Тангри Ўз пайғамбарини огоҳлантириб, гўё шундай дейди: «Агар сенга бўлиб ўтган барча нарсалар тўғрисида билим берган бўлсам, бандаларим орасида шундай бир киши ҳам мавжудки, унга энди бўладиган нарсаларнинг билимини ҳам ато этгандирман — яъни, сен ўз илм-маърифатинг билан дунёда устоз бўлишинг мумкин, аммо у бандамга шогирд бўлишга ҳам ожизлик қилурсан.» Бу ҳикоя билан Оллоҳ Ўзининг: «Ҳар бир билим соҳиби устида ундан-да билимдонроқ биров бордир», деган ояти каримасини яна бир карра исбот этади.

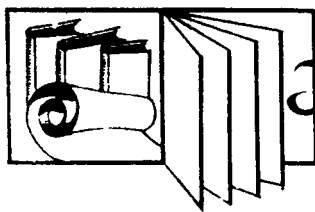
Энди қуйидаги оятларда Зул-қарнайн ҳақида ҳикоя қилинади. Қадимда яшаб ўтган бу буюк шохнинг нима сабабдан Зул-қарнайн — икки шох эгаси деб аталиши хусусида хилма-хил ривоятлар бордир. Баъзилар унинг бошида иккита шохи бўлган, десалар, бошқа ривоятларда у икки кокилли эди, дейила-

ди. Яна бир мўътабар манбаъда эса, Эрнинг Шарқу Фарбига ҳукмронлик қилгани учун ҳам икки шоҳ эгаси деган ном олган, дейилади.

83. (Эй Муҳаммад), яна сиздан Зул-қарнайн ҳақида сўрайдилар. Айтинг: «Энди мен сизларга у ҳақдаги хабарни тиловат қилурман.» 84. Дарҳақиқат, Биз унга (Зул-қарнайнга) бу Ерда салтанат — ҳукмронлик бердик ва (кўзлаган) барча нарчасига йўл — имконият ато этдик. 85. Бас, у (аввал Фарбга қараб) йўл олди. 86. То (кетаётиб) кун ботадиган жойга етгач, у (қуёшнинг) бир лойқа булоққа ботаётганини кўрди ва у (булоқ) олдида бир қавмни учратди. Биз: «Эй Зул-қарнайн, ё (уларни) азобга дучор қилурсан ёки уларга яхши муомалада бўлурсан (бу сенга боғлиқ)», дедик. 87. У айтди: «Золим бўлган кимсани, албатта, азоблагаймиз. Сўнгра Парвардигорига қайтарилгач, У зот уни яна даҳшатли азоб билан азоблар. 88. Энди иймон келтириб яхши амаллар қилган зотга келсак, унинг учун гўзал оқибат — жаннат мукофот бўлур. Биз ҳам унга ишимиздан осон — енгилларини буюрурмиз.» 89. Сўнгра, у (Шарққа қараб) йўл олди. 90. То (кетаётиб) кун чиқишга етиб боргач, унинг (қуёшнинг) бир қавм устига чиқаётганини (кўтарилаётганини) кўрдики, Биз у (қавм) учун қуёшдан (сақланадиган уй, либос каби) бирон парда (муҳофаза воситаси) қилмаган эдик. 91. Худди илгаригидек бўлди (яъни, Зул-қарнайн бу қавмга ҳам кун ботишдаги қавмга ўхшаб яхши муомала қилди.) Аниқки, Биз унинг барча ишларидан хабардоримиз — (уни) ихота қилиб олгандирмиз. 92. Сўнгра, у яна йўл олди. 93. То (кетаётиб) икки тоғ ўртасига етиб келгач, у (тоғлар ортида) бирон гапни англай олмайдиган қавмни учратди. 94. Улар: «Эй Зул-қарнайн, шак-шубҳасиз, (шу тоғлар ортидаги) Яъжуж ва Маъжуж (қабилалари) Ер юзида бузғунчилик қилгувчилардир. Бизлар сенга бир (микдор) тўлов тўласак, биз билан уларнинг ўртасига бир тўғон қуриб берурми-сан?» дедилар. 95. У (Зул-қарнайн) айтди: «Парвардигорим менга ато этган (салтанат) сизлар берадиган (мол-дунёдан) яхшироқдир. Бас, сизлар менга (мол-дунё билан эмас, балки) куч-қувват билан ёрдам беринглар, мен сизлар билан уларнинг ўртасига бир девор бино қилай. 96. Сизлар менга темир парчаларини келтиринглар.» То (темир парчалари) иккала тоғ билан баробар бўлгач, (Зул-қарнайн: «Босконлар билан) дам уринглар,» деди. Бас, қачон у (темир-терсақларни киздириб) ўт қилгач (эритгач), деди: «Менга эритилган мис (ҳам) келтиринглар, у (темир парчаларининг) устидан қуюрман. 97. Энди улар у (тўсик) устига чиқишга ҳам, уни тешиб ўтишга ҳам қодир эмаслар.» 98. «Бу Парвардигорим томонидан бўлган бир марҳаматдир. Энди қачон Парвардигорим (Яъжуж ва Маъжуж чиқади, деб) ваъда қилган вақт келганида (яъни, Қиёмат қойим бўлишига яқин қолганида), Ўзи у (тўсикни) теп-текис қилиб қўюр. Парвардигоримнинг ваъдаси ҳақдир», деди (яна) у. 99. У Кунда (Қиёматда, одамларни) бир-бирларига аралаш-қуралаш қилиб ташладик. Сур чалингач, уларнинг барчаларини тўплادик. 100. У Кунда кофирлар учун жаҳаннамни кундаланг қилиб қўйдик. 101. Уларнинг кўзлари (дунёда) Менинг эслатмаларимдан тўсилган эди. Улар (Менинг панд-насиҳатларимни) эшитишга ҳам қодир эмас эдилар. 102. Ёки кофир бўлган кимсалар, Мени қўйиб, бандаларимни дўст тутишни (Ўзим яратган фаришталар ёки Исо каби пайғамбарни илоҳ деб сифинишни) ўйладиларми?! Шак-шубҳасиз, Биз жаҳаннамни кофирлар тушадиган жой қилиб қўйгандирмиз. 103. (Эй Муҳаммад), айтинг: «Сизларга қилган иш — амалларидан энг кўп зиён кўргувчи кимсаларнинг хабарини берайликми?! 104. Улар (кофир бўлганлари сабабли) қилган сайъ-ҳаракатлари ҳаёти-дунёдаёқ йўқ бўлиб кетган-у, ammo (нодонликлари сабабли) ўзларини чиройли — яхши амал қилаётган кишилар, деб ҳисоблайдиган кимсалардир!» 105. Улар Парвардигорларининг оятларини ва У зотга рўбарў бўлишни инкор қилишиб, бутун иш-амаллари беҳуда ўтган кимсалардир. Бас, Биз Қиёмат кунда улар (қилиб ўтган амаллар) учун ҳеч қандай қадр-қиймат бермасмиз! 106. Кофир бўлганлари ҳамда Менинг оятларимни ва пайғамбарларимни масхара қилганлари сабабли, уларнинг жазолари ўша жаҳаннамдир! 107. Албатта иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотлар учун фирдавс боғлари манзил бўлур. 108. Улар, у жойларда мангу қолар эканлар, (бошқа бирон жойга) кўчишни истамаслар. 109. Айтинг: «Агар барча денгиз Парвардигоримнинг сўзлари (яъни, илму ҳикматларини битиш) учун сиёҳ бўлса ва

яна шунча сиёҳ келтирсак ҳам, Парвардигоримнинг сўзлари битишидан илгари, у денгизлар тугаб битар!» 110. (Эй Муҳаммад, уларга) айтинг: «Ҳеч шакшубҳа йўқки, мен ҳам сизлар каби бир одамдирман. Менга Тангрингиз ёлғиз Оллоҳнинг Ўзи экани ваҳй этилмоқда. Бас, ким Парвардигорига рўбарў бўлишдан умидвор бўлса, у ҳолда яхши амал қилсин ва Парвардигорига бандлик қилишда бирон кимсани (Унга) шерик қилмасин!»

Давоми келгуси сонда

Қайта қуриш ва тарихий мерос

Қуръони карим асл нусхаси саргузаштлари

Ҳеч кимга сир эмаски, минг йилдан ортиқ давр мобайнида араб тилини билмаслиги, ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги салбий муносабатлар туфайли халқимизнинг асосий қисми Қуръони карим ҳақида юзаки, бирёқлама тушунчага эга бўлган. Унинг она тилимизга таржима қилиниши барча кишиларга қўл келди. Эндиликда тарихчилар, адабиётчилар, муаллимлар, файласуфлар ва фаннинг бошқа вакиллари муқаддас китоб ҳақида асосли фикр юритишлари мумкин.

Қуръони каримда маржон тизмаларидай шарҳланган суралар шу даражада ҳаётийки, улар миллати, диний эътиқодидан қатъи назар кишиларда меҳнатсеварлик ва ҳалоллик, саҳийлик ва камтарлик, мурувватлилик, биродарлик каби олий фазилатларнинг шаклланишига замин ҳозирлайди. Унда ҳаёт ҳамда одоб-ахлоқнинг барча тармоқларига оид оятлар мавжуд. Таниқли шарқшунос олим В. В. Бартольд: «Ислоҳ дини жаҳон миқёсида асрлар давомида ўзининг ҳаётлигини исботлади ва насроний динига нисбатан ўзида тенглик ва биродарлиқни кўпроқ акс эттирди. Ислоҳни ҳеч қандай дин жаҳон даврасидан сиқиб чиқара олмайди», — деб таъкидлайди. Ҳозирги кунда бу динга эътиқод қилувчилар сони дунё бўйича бир миллиарддан ошиб кетган.

Қуръони карим қадимдан насроний динидаги халқлар диққатини ҳам ўзига жалб этиб келган. Чунончи, у 1698 йили лотин тилига, 1770—1828 йиллар орасида саккиз мартаба француз тилига, 1734—1826 йилларда ўн мартаба инглиз тилига, 1946 йили немис тилига, рус тилига эса 1716, 1790, 1792, 1864, 1907 ва 1963 йилларда таржима қилинган. Шуниси диққатга сазоворки, Қуръони карим буюк рус шоири А. С. Пушкин эътиборини ҳам ўзига тортади. Шоир «Қуръондан иқтибос» деган шеърый асар яратган. Бунда у сура ва оятларни мутолаа қилиб, унинг мазмунини шеърый йўлда ифода этишни ўзига асосий мақсад қилиб қўйган.

Кўриниб турибдики, Қуръон асрлар мобайнида турли тилларга ўғирилган ва кўп мамлакатларда қизиқиш уйғонган. Афсуски, у қадимий Турон заминида яшаётган халқлар тилларига таржима қилинмаган эди. Бу хайрли тадбирни амалга оширишга демократия ва ошкоралик давридагина йўл очилди. Шу ўринда «Шарқ юлдузи» ойнотмасининг катта хизматини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Қуръони карим ислом динининг асосини ташкил этади. У барча мусулмонларнинг мўътабар ва бебаҳо китобидир. Мазкур китобнинг асл нусхаларидан бири ўлкамизда сақланаётганини кўпчилик билади.

Хўш, ушбу нусха қай тарзда Ўзбекистонга келиб қолган? Бунга тўлақонли жавоб бериш қийин. Чунки унинг қаердан ва қандай олиб келингани тўғрисида маҳаллий манбаларда маълумотлар ҳозирча топилган эмас. Аммо бизнинг муддаомиз русча манбаларга асосланган ҳолда ўқувчиларни мавжуд маълумотлар билан таништиришдир.

Авалло шунга таъкидлаш лозимки, Чор ҳукумати аскарлари ўзбек хонликлари қарши «зафарли» босқинчилик юришлари чоғида туб аҳолининг тарихи, тил ва адабиётга, археология ва этнографиясига оид ёзма китоблар ва буюм-ашёларни ҳам қўлга кирита борганлар. Масалан, чор қўшинлари Хива шаҳрига бостириб кириб, хон саройидан анчагина қўлёзма асарларни ўлжа сифатида олганлар. Бу ҳақда ўша воқеалар иштирокчиси ва кейинчалик Урта Осиё тарихини ўрганган А. Л. Кун: «Хон саройидаги мол-мулклар мусодара қилинаётганда мен 300 га яқин шарқ қўлёзма асарларини олдим. Уларнинг аксарияти тарихга оид асарлардир. Улар орасида манғитлар сулоласи ҳукмронлиги вақтида форсийдан ўзбек тилига таржима қилинганлари ҳам бор. Қўлёзмалар орасида форс тилида битилган нодир асарларнинг мавжудлиги улар қийматини янада оширади. Масалан, Мирхонднинг «Эрон тарихи» ва Муҳаммад пайғамбар ҳаётига оид рисоалар шулар жумласидандир. Таржима асарлардан бўлак ўзбек тилида битилган Юнус Миробнинг «Хива хонлари тарихи» номли асари ҳам бор. Мазкур асарнинг катта аҳамиятга моликлиги шундаки, унда манғит сулоласи ҳукмронлиқни қўлга киритгандан бошлаб то руслар келгунга қадар давр воқеалари баён этилган», — деб ёзган эди.

Шунингдек, хон саройидан темирыйлар ва Хива хонлари томонидан зарб этилган тангалар, давлат ҳаётига оид ҳужжатлар ҳамда бошқа қимматли буюмлар олиб кетилган эди. Хива хонининг архиви Петербургга жўнатилади. Бундай ҳаракат Чор ҳукумати босиб олган ҳар учала хонликда ҳам содир бўлган эди. 1869 йилда Зарафшон округи бошлиғи генерал-майор Абрамов Хўжа Аҳрор масжидида Қуръоннинг ноёб нусхаси сақланаётганини эшитиб, полковник Серовга «илмий аҳамиятга молик Қуръоннинг қўлдан чиқиб кетмаслиги чорасини кўришни буюради. Маълум бўлишича, мазкур ноёб нусха истило вақтида беркитилиб, сўнгра яна Хўжа Аҳрор масжидига қўйилган

экан. Чор ҳарбий маъмуриятининг унга бўлган қизиқишидан хабар топган бир гуруҳ руҳонийлар Қуръонни Бухорога олиб боришни мўлжаллайдилар. Бироқ бу муборак китоб генерал Абрамов томонидан Хўжа Аҳрор масжиди имомларидан 125 сўмга сотиб олинади. Имомларнинг берган маълумотиغا кўра, Қуръон Бухоро амирларига Самарқандга келган чоғларидагина кўрсатишган, холос. Абдулжамол ва мулла Мўмин Муфтийнинг сўзича, ушбу Қуръон нусхасининг Самарқандга келтирилиши Хўжа Аҳрор номи билан боғлиқ экан. Бу ҳақда «Голос» газетасида (1870, 243-сон) шундай ёзилган: Салкам 400 йил илгари Баҳовуддин Нақшбандий диний жамоасининг пири Хўжа Аҳрорнинг муридларидан бири ҳаждан қайтаётиб Румда, яъни Константинополда тўхтади. Бу вақтда Рум ҳукмдори жуда оғир дардга чалинган экан. Хўжа Аҳрорнинг муриди уни дарддан фориг этади. Ҳукмдор, агар шифо топсам, у нимани талаб қилса, шуни сўзсиз бажараман, деб онт ичган экан. Мурид эса Қуръони каримни беришни сўрабди. Ноилож қолган ҳукмдор вазири ва бошқа яқин аъёнлари билан маслаҳатлашиб, Қуръонни муридга беришга мажбур бўлибди. Мурид бу ноёб асарни дарҳол Туркистонда истиқомат қилаётган пирига юборибди.»

Қуръони карим шу тариқа Хўжа Аҳрор масжидидан жой олган экан. Бироқ бу маълумот афсонага ўхшайди. Чунки Қуръоннинг асл нусхасининг қандайдир муридга берилишига ишониб қийин. Уни фақат зўравонлик билангина қўлга киритиш мумкин эди. Шу нуқтаи назардан қараганда, Амир Темур мазкур Қуръон нусхасини Туркия султони саройидан келтиргани ҳақидаги мулоҳазалар ишончлироқдир. Бунга кўра, Амир Темур Туркия султони Бозидини мағлубиятга учратгандан кейин унинг кутубхонасида сақланаётган Қуръони каримни Самарқандга олиб келган. Бу нусха теурийлар давлати ағдарилгандан кейингина Хўжа Аҳрор масжидига олинган бўлиши мумкин. «Туркестанские ведомости» газетасида (1870 йил) берилган маълумотда қуйидагиларни ўқиймиз: «Самарқанд мусулмонлари Усмон Қуръонини «Каломи Шариф» дейишеди. Бу ҳамма Қуръон учун умумий номдир. Бироқ Самарқанддаги мусулмонлардан бирортаси Қуръондаги куйи хати билан ёзилган бир сатрни ҳам ўқий олмадилар». Қуръони карим нусхасининг яратилиш тарихи эса қуйидагича кечган: Муҳаммад пайғамбар ҳаётлиги чоғида саводли кишилар озчиликни ташкил этганлиги туфайли оятлар ёдланган. Фақат пайғамбар атрофидаги саводли кишиларгина оятларни ёзиб берганлар. Халифа Абубакир Сиддиқ (632—634) даврида пайғамбар тарғибларини тўплашга киришилган. Халифа Усмон (644—656) ҳукмронлик қилган йилларда мавжуд барча оятлар тўпламлари таққосланиб ва жамланиб ягона бир Қуръон яратилган. Олти нусхада кўчирилган Қуръон нусхалари турли жойларга тарқатилади. Халифа Усмон душманлари томонидан ўлдирилган вақтда у қўлида худди шу нусхани ушлаб турган экан. Натижада унинг қони Қуръон варақларига тўкилган. Қуръоннинг ана шу нусхаси Туркиядан ўлкамизга олиб келинган эди. Ундаги қон доғлари ҳанузгача сақланган. Тарихий манбаларга қараганда, Қуръони карим Самарқанддан Тошкентга келтирилган. Бир гал генерал-губернатор Кауфман ўша китобни Бухородан келган Яҳё Исмли элчига кўрсатганда, у шундай деди: «Қуръоннинг бу асл нусхаси халифа Усмоннинг ўз қўли билан ёзилган ва унинг қони билан доғланган. Бу Қуръон даставвал ёзилган Қуръон бўлиб, ундан олинган нусхалар бутун мусулмон оламига тарқатилган. У Амир Темур кутубхонасида сақланган сўнгги қадимий қўлёзма асардир. У соҳибқирон томонидан олиб келинган ва кутубхонанинг энг қимматбаҳо зийнати ҳисобланган».

1869 йили Қуръони карим Тошкентдан Петербургда олиб кетилиб, аввал халқ маорифи министрлигига, сўнгра ҳозирги Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхонага берилади. 1873 йилда Қошғардан Петербургда элчи сифатида келган Таргаҳўжа уни кўриб шундай дейди: «Мен бу Қуръонни Самарқандда кўрганман. У халифа Усмон томонидан битилган асл нусхадир. У ниҳоятда қимматбаҳо нусхадир. Унинг саҳифасидаги доғлар Усмоннинг қонидир».

Гувоҳларнинг кўрсатишича, Қошғар элчиси катта мамнуният ва зътиқод билан Қуръонни кўзига ва лабига суртади («Московские ведомости», 1873, 195-сон).

1910 йили «Туркистон курьер» газетасида босилган хабарга кўра, Петербургдаги мусулмонлар «машҳур Усмон Қуръонининг шу ерда қуриллаётган масжид ихтиёрига берилишини ҳукуматдан илтимос қилишган. Бироқ бу илтимос инобатга олинмаган.

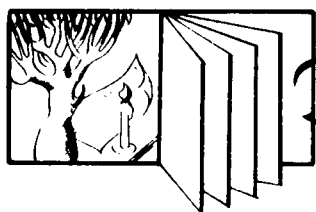
Октябрь инқилобидан бир неча йил ўтгач, Қуръони карим Тошкентга олиб келинади.

Фурсатдан фойдаланиб шуни айтиб ўтиш лозимки, Қуръони каримнинг ушбу нусхасини тўла равишда суратга олиб, уни бирон бир музей ёки зиёратгоҳга қўйиш мақсадга мувофиқдир. Шундай қилинса, хорижий ва маҳаллий мусулмонлар Тошкентга келганида, Қуръони каримни кўриб, ўзларига руҳий мадад олишлари турган гап.

Маълумки, Қуръон ҳақида турли мамлакат олимлари, шу жумладан, овруполиклар томонидан кўп шарҳловчи асарлар яратилган. Бундай иш жумҳуриятимиздаги олимлар томонидан ҳам амалга оширилиши зарур. Чунки у қадимий маданият ёдгорликларидан бири сифатида ҳам диққатга сазовордир.

Ҳамид Зиёев,

**Ўзбекистонда хизмат
кўрсатган фан арбоби, профессор**

Йиллар, боқедлар, ҳужжатлар

Ҳамидулла Болтабоев

ТАЛАБНИ ҚОНДИРМАГАН ИНҚИЛОБ

Тарихга инқилоб номи остида киритилган, 1920 йил эрта кузида Бухорода юз берган воқеалар ҳақида қарийб етмиш йил давомида деярли бир хил фикр юритилди: «Бухорода 1920 йилда бўлиб ўтган халқ инқилоби оқибатида 2 сентябрь куни Бухоро амирлиги ағдарилди. Бухоро халқ Шўролар ҳукумати тузилди. Бухоро инқилоби моҳияти билан демократик характерга эга бўлиб, феодал тузумга қарши қаратилганлиги сабабли халқ оммасининг кенг қатламлари қатнашган инқилоб эди» (УзСЭ, II т., 521-бет). Бу сўзлар қай даражада ҳақиқат? Қомуснинг уша саҳифасида: «амир ҳокимиятини ағдариб ташлашга Бухоро меҳнаткашларининг қудрати етмас эди. Бухоро инқилобини амалга оширишда Совет Россияси ўз ихтиёрида бўлган қуроли кучлар билан ёрдамга келди», — дейилиб, Туркистон фронтининг қўмондони М. В. Фрунзе-Михайлов, комиссари В. В. Куйбишев ва турли даврларда ўлкага келган Ш. З. Элиава, А. А. Иоффе, А. Х. Петерс, Л. М. Каганович, Я. К. Рудзутак, Г. К. Оржоникидзе кабилар (тарихчиларнинг мақсадларига қараб айримлари керакли ўринларда тушириб қолдирилади ёки бошқа номлар қўйилади) Бухоро инқилобининг фидойилари сифатида талқин қилинди. Бош Қўмондоннинг ғалаба ҳақидаги телеграмма-сини ўқиётиб бунга амин бўлиш мумкин: «Жумҳурият ҳарбий инқилобий кенгашининг бош қўмондонига, В. И. Ленинга. Бугун Эски Бухоро қалъаси ҳужум билан қўлга олинди... Регистон устида ЖАҲОН ИНҚИЛОБИНИНГ ҚИЗИЛ БАЙРОҒИ ғолиб ҳилпирамоқда. Бутун Марказий ва Шимолий Бухорода инқилобий тузум ўрнатилди» (М. В. Фрунзе. Избранные сочинения, т. 1, с. 344). Бухоро инқилоби деганда беҳуда тўкилган ҳисобсиз қонларни эмас, «ғолиб ҳилпираётган қизил байроқни» тасаввур қилиш шу ондан расм бўлди. Н. Бердяев «инқилоб бу машъум қисматдир», деб ёзганида унинг «машъум», яъни истаб-истамай қон тўкилиши мумкинлигини, «қисмат» деб атаганида, уни уюштириб ёки ясаб бўлмаслигини уқтирмоқчи бўлган. Биз эса бир неча ўн йиллар давомида унга «буюк сифат ўзгариши» деб қарадик. Ҳар ҳолда «сифат ўзгариши»ни уюштириш тақдир тақозосига нисбатан мумкин ва осон-ку: «Бошдан оёқ вайрона, жаҳолат ўчоғи, зулм ва истибод маскани, қуллар ва тулларнинг қоронғу ўлкаси» (А. Шукуров. «Бухоро республикасининг РСФСР билан ҳамкорлиги». Т., «Фан», 1972, 35-бет) да инқилоб «етарлича ғайрат қилинса, бугундан бошлаб икки ҳафталик муддатда ҳал бўлиши мумкин» (М. В. Фрунзенинг С. С. Каменевга телеграф орқали хабарида. «Родина». 1989, 11-сон) эканлигига ўзимизни ишонтирдик. Ишонмай ҳам бўладими?! «Амирнинг ҳарбий таълим кўрмаган 13 минг сарбозига қарши замонавий қурол ва жанговар аслаҳали 70 мингдан иборат жангчилар» («Родина», 1989, 11-сон), яъни «40 замбарак, 5 бронепоезд, 11 самолёт сафарбар қилинди» (УзСЭ, II т., 528-бет). Бундай ҳарбий қудрат билан икки ҳафта эмас, балки ундан озроқ муддатда нафақат амирликни, балки минг йиллар давомида халқнинг миллий ғурури саналиб келган Бухоро осори атиқаларининг кулини кўкка совуриш мумкин. Манбалар ҳам шуни тасдиқлайди: «1 сентябрда Бухорога ҳужум бошланди ва 17 соат ичида шаҳар қўлга киритилди» (УзСЭ, II т., 528-бет). Бу яқсон қилиш операциясида қатнашгани ўзича юксак фахр деб билган рус ҳарбийларидан Г. Омелюстий ёзади: «Уруш ҳаракатлари 31 августда соат 4 да бошланди. Унгача бутун кучлар ҳужум уюштирилаётган жойга махфий равишда тўпланди. Ҳужум кўққисдан бошланди. Олдинда амир пойтахтининг деворлари... Бу деворлар олти аср бурун қурилган, баландлиги эса беш саржинга яқин... Дала тўпининг ўқи деворнинг бир қисmini кўчириб юборганига қарамай, деворларни олиш қийин бўлди. Лекин ҳар қандай шароитда ҳам, уларни олиш керак эди. Энг ботир ўртоқларнинг ҳаётини қурбон қилиб бўлса ҳам, шаҳар деворининг бир жойидан кичикроқ туйнуқ очишга эришдик. Яқин келтириб қўйилган тўплар Қарши дарвозасининг арчадан ясалган табақаларини тўпга тутди... Арк олди ва атрофи ловуллаб ёнмоқда эди» (Г. Омелюстий. Под стенами Бухары. В кн. «Сборник статей десятилетия Бухарской и Хорезмской революции», Т., 1930) Бу воқеаларга шохид бўлган кишиларнинг, масалан, О. Оқчуриннинг ёзма хотираларини, ҳарбий ҳисоботномаларни ўқир экансиз, «Инқилобми бу ё рус ҳарбийлари уюштирган қуроли тўнтарилми?» — деган ҳақли савол туғилади. Бироқ бундай савол қўйиш «буржуача мафкура» саналган. Рус тарихчиси О. Гловацкий бу воқеани «буржуа-демократик инқилоб» дегани учун таъки наънатга учраган. Л. Соловейчик «социал инқилоб эмас, жуда ном берish зарур бўлса, аграр инқилоб» деб ёзгани учун етмиш йилдирки совет тарихчилари томонидан танқид қилинади. Табиийки, бу даврда маҳаллий вакилнинг фикри эътиборга олинмас, агар инobatга олинса, Тошкент шаҳар думасида мусулмон депутати Ибн Ямин Енбоев томонидан ай-

тилган сўзларни ўз вақтида тушунарди: «Ҳозирги ҳокимият тан олинган демократиялиги дарғумон. Ушбу ҳокимият мусулмонлар номидан гапириш эмас — қип-қизил ёлғон... Мазкур ҳокимиятнинг асл кучи тўп ва пулемётлардир» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил, 27 июль). Бунга шохид келтиришининг ҳоҷати йўқ, чунки Турк МКнинг М. В. Фрунзегга ёзган табрик телеграммасида айтилганидек, «қурол ва милтиқ садолари остида янги инқилобий ҳукумат — Бухоро инқилобий кўмитаси тузилди» (История БНСР, 1920—1924 гг. Сборник документов. Т., «Фан», 1976, с. 46). Унинг кўмондони эса, маҳаллий инқилобчиларни илҳомлантирарди: «Ғалаба учун барча маҳаллий имкониятларни ишга солингиз!», «Бухоро ва Россия меҳнаткашларининг манфаати учун, олға!» (М. В. Фрунзе. Изб. сочинения, т. I. с. 342—343).

1917 йилнинг октябрида Қишки Саройга ҳужум бошланишидан аввал тарихий ёдгорликка заҳа етказмаслик ҳақида В. И. Лениннинг махсус кўрсатмаси бўлган. Бухородаги бу тўнтаришда эса, негадир ўша кўрсатмага амал қилинмайдик. Бош кўмондон нуқул буйруқ бериш билан чекланган. «Бронепоездлар ҳимоясида Эски Бухорога шиддатли ҳужум қилинсин!» «Сўнги резервимни ёрдамга ташлаялман... Ҳал қилувчи ҳужум билан Эски Бухоро, Ситораи Моҳи Хосса ва душманнинг бошқа таянқили сари, олға!» (Уша асар, 343—344-бетлар). Бухородаги бу ҳарбий тўнтаришнинг инқилоб деб таъсиф этилганига қанчалик осон кўнмайлик, «амирлар, беқлар ва бойларнинг зулмларидан озод қилмоқ ва бизларнинг роҳатимиз ва тинчлигимиз учун харажат ва тараддуд» (А. Бадрий. Ёш бухороликлар кимлар? М., 1919 йил, 3-бет) қилган Абдурауф Фитратнинг инқилобчи деб атасак, албатта, шубҳа билан қаралади. Сабаби, ҳар наشريда «таҳрир» этилавериш, кўплаб рост сўзлар қатори унинг номи ҳам 30-йиллардаёқ тарих китобларидан ўчирилган. Ҳатто бугун ишончли манба сифатида суянаётганимиз Файзулла Хўжаевнинг «Бухоро инқилоби ва Ўрта Осиёда миллий чегараларига доир» китоби ҳам «тузатилган», «тўлдирилган». Садриддин Айнийнинг 1926 йили Москвада чоп этилган «Бухоро инқилоби тарихидан материаллар» шаҳодатномаси ҳам муаллиф томонидан бир неча бор «таҳрир» этилгани ҳеч кимга сир эмас. «Ун етти соат ичида» содир этилган «буюк сифат ўзгарши»нинг тарихий илдиэларини излаш баробарида эътиборимизни Бухородаги миллий-озодлик ҳаракатлари, хусусан, амир Бухоросидаги мавжуд тартиботдан қониқмай, уни ўзгартиришга бел боғлаган жаҳидчилик ҳаракати тортади. Чунки «ҳар қандай инқилоб халқнинг асрий орзу-истакларини рўёбга чиқариш баҳонасида содир этилади» (Н. Бухарин). Қатагон ва турғунлик йилларида ёзилган тарих китоблари жаҳидларни қанчалик «реакцион» қилиб кўрсатмасин, улар XIX асрнинг ўрталаридан ўлкада халқ орзу-ниятининг ифодачилари сифатида майдонга чиққан эди. Унинг нафақат маданий-маърифий оқим, балки йирик сиёсий ҳаракат эканини профессор Б. Қосимов яхши асослаган эса-да («Ёшлик, 1990, 7-сон»), биз учун бу ўринда жаҳидчиликнинг Бухородаги кўринишлари ва Фитрат фаолияти билан боғлиқ нуқталари муҳимдир. Адабиётшунос Л. Климовичнинг ёзишича, Бухоро жаҳидлари Россия ва Туркистон жаҳидларидан фарқли равишда Бухоро мустақиллиги учун эртароқ ҳаракат бошлаган эдилар. Фитрат талабалик йиллариданоқ бу ҳаракатга фаол қатнашган, кейинчалик эса унинг раҳбарларидан бирига айланганини эслаш баробарида, Ф. Хўжаевнинг юқорида номи келтирилган китобдан ўқиймиз: «Мавжуд тузумни қаттиқ танқид қилган, унинг барча камчиликларини аёвсиз очиб ташлаган, амирликнинг чирик системасини фош қилиб берган «Сайёҳи ҳинди», «Сайха», «Ойла» ва бир қанча асарларини («Беғижон» пьесасини) кўрсатиб ўтмоқ керак... бу шеърларда («Сайха» тўплами назарда тутиляпти — Ҳ. Б.) Бухоро мустақиллиги ғояси биринчи марта жуда ёрқин шаклда ифодалаб берилди» (Ф. Хўжаев. Танланган асарлар. Уч томлик. I-том, Т., 1976, 98—99-бетлар). Илк ғазалларида кўринган истиқлол ғояси шoirни «истиқлол ва тараққиёт» учун курашаётган ўлкаларга бошлади. Маълумки, Фитрат аср бошларида Туркияга ўқишга бориш учун тайёргарлик кўради. С. Айний таъкидича, «Абдурауф Эрон орқали Истамбулга келди». 1905—11 йиллар Эрон инқилобчиларининг кураш йиллари бўлганини барча марксистлар тан олишади. 1907 йили Эрон шоҳи Музаффаридин инқилобчилар билан мурося қилишга мажбур бўлиб, Конституциянинг Асосий Қонунига ўзгартишлар киритганидан Фитрат Бухородалиги пайтидаёқ «Вақт» рўзномаси орқали хабар топганди. Унинг Эрондан кейин Истамбулда бўлиши Туркиядаги 1908 йилги ёш турклар инқилобидан кейинги даврга тўғри келади. Шубҳасиз, Фитрат Истамбулдаги инқилобни ташкилот «Иттиҳод ва тараққиёт»нинг фаолиятига аралашган. Шундай экан, Бухородаги сиёсий ҳаракатда Фитрат Эрон ва турк инқилобларининг самараларига таянган. Бундан ташқари, Россия туркпарастларининг отаси Исмаил Ғаспринский таълимоти билан яхши таниш бўлган Фитрат томонидан унинг «Дорул-роҳат мусулмонлари» асарини туркчадан форсийга ўгириши ҳамда бу асарнинг Техрон ва Боқуда чоп этилиши ҳам 10-йилларнинг бошига тўғри келади. Англашладикки, Фитрат истиқлол, мусовот (тенглик) ва ҳуррият ғояларини марксистик дарсликлардан эмас, балки мусулмон Шарқдаги миллий-озодлик ҳаракатларидан ва унинг бош хабарчиси бўлган «Таржумон» рўзномасидан ўқиб билганди. «Таржумон»нинг 1909 йил 27-сонида «Бухорони қаён етакламоқдамиз» номи остида бош мақола берилиб, у асосан, Бухоро ёшларига қаратилган, тараққиётпарвар «усули жаҳид»нинг ўрнак бўларли томонларидан фикр юритилган эди. Айниқса, И. Ғаспринский томонидан илгари сурилган «Тил ва истиқлол учун бирлашингиз!» шiori Чор Россиясини қўрқитиб юборган, ундан таълим олган Бухоро жаҳидлари ҳам эндиликда истиқлол ғоялари билан қуролланиб, «ўз ватанини чоризм оёғи остидан тортиб олиб» озод қилмоқликни ўйлай бошлаган эдилар (Л. Климович. Ислам в Царской России. с. 194). Дастлаб исломпарастлик бўлиб кўринган бу ҳаракат, секин-аста амир олдига талаблар қўйиш даражасига етади. «Мунозара»нинг Бухорода чоп этилиши учун шаҳсан амирнинг рухсати керак бўлганда Фитрат амирга шундай мурожаат қилади: «Сенинг қодир кўлинг идора қилаётган мусулмон юртида имомни погга, азонни кўнғироққа, мачитни черковга алмашмоқдин ўзга юмуш қолмади... Ким бизнинг халоскоримиз? Бизнинг ожиз қўлимизни бу бахтсизлик бўронидан ким тутиши мумкин? Қофирлар бой ва хотиржамликда яшамокдалар, ки биз нечун қашшоқ ва бебахтмиз!» (Фитрат — бухарец. Спор бухарского мударриса с европейцем в Индии о новометодных школах. «Истинный результат обмена мыслей.» С персидского перевел полковник Ягелло. Не подлежаще оглашению. Ташкент. 1911. с. 53—54). Бу фикрлар учун чор Россиясини томонидан таъқибга олинган Фитратни маданият тарқатиш йўлидан сиёсий йўлга бурган биргина ташқи инқилоблар таъсири эмас эди. Тоқат қилиб бўлмайдиган даражадаги оғир ҳаёт, икки томонлама зулмни у ҳушёр сиёсий арбоб сифатида тушуниб улғуради. «Буни Бухоро жа-

диларининг ўша вақтларда анча кенгайиб кетган адабиётчилик фаолиятидан ҳам кўриш мумкин... 1912 йилдан чиқариб турилган «Турон» ва «Бухорои шариф» газеталари ҳам озодлик адабиётида катта роль ўйнади» (Ф. Хўжаев, ўша асар, 98-бет). Фитрат ёзади:

Зулм аст онки хонаи моро хароб кард.

Зулм аст онки сийнаи моро кабоб кард.

(Мазмуни: уйимизни хароб қилган зулмдир. Сийнаимизни кабоб қилган зулмдир.)

Фитрат Бухорога қайтиши билан жадидларнинг сиёсий фаоллиги ортади, айни замонда эса рус айғоқчилари таъқиби ҳам кучаяди. С. Айний хотираларини ўқиймиз: «Бу орада Фитрат ва Атохўжа Бухорога қайтдилар. Табиийки, улар жадид мактаблари билан боғланиб, ўқитувчилар билан борди-келди қилиб, мактабларнинг ишини яхшилаш бўйича турли тadbирларни амалга оширдилар, муаллим ва ёшларга маслаҳат берадилар. Бу ҳолга рус элчихонасининг маъмурлари тоқат қила олмадилар. Бухоронинг ярим ислоҳ бўлган мактаблари талабаларини Истамбулга юбориш ишига аввалига эътибор бермаган бу маъмурлар эндиликда Истамбулда тарбияланганлар, хусусан, Фитрат каби ўз қалами билан ўзини танитган кишиларнинг мактаб ишларига аралашувидан қандайдир шубҳаларга бордилар» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1988 йил. 4 ноябрь). Бу фикр Ф. Хўжаев томонидан янада асослироқ баён қилинади: «Бундай мактабларни... Абдувоҳид Бурҳонов ҳам, Усмонхўжаев, Муқомил Бурҳонов ҳам очди. Амир Бухоросидаги тирик жоннинг ҳаммаси шу мактаблар теварагида бирлашдилар. Улар 1918—1920 йиллардаги Бухоро революцияси ходимларининг катта қисмини тайёрлаб берган манба бўлди» (Уша асар, 100-бет). Демак, истиқлол ва инқилоб ғояларини амалга ошириш учун кадрлар тайёрлаш муҳимлигини тушунган Фитрат шу ишларга бош бўлган, деган хулоса қилишга асос бор.

1914—15 йиллари реакция, икки томонлама тазийқ кучайди, рўзномалар ёпиб қўйилди. «Маърифат» нашриёти ва китоб савдоси ишлари тугатилди, бу ўз навбатида жадидлар ўртасида ихтилофлар келиб чиқишига сабаб бўлди. «Истамбул ва Оренбургдан қайтиб келган кўпгина шоғирдлар мақсад ва усуллари масаласида ўзларининг устозлари билан келиши олмадилар. Улар сиёсий жиҳатни олдинга суришни, сиёсий вазифаларни аниқ таърифлаб беришни талаб қилдилар. Уларнинг янги талабларида народниклик кўрина бошлади... Эски тарздаги жадидларга А. Бурҳонов, сўл жадидларга Фитрат бошчилик қилдилар» (Ф. Хўжаев, Уша асар. 101-бет).

1917 йил бошидаги Россияда рўй берган воқеалар, хусусан, Февраль инқилоби амир ҳамда рус айғоқчилигининг зўр бериб яширишига қарамай, бир ҳафта ўтмаёқ Бухорога етиб келади ва жадидларни тўлқинлантириб юборади. Натижада дилдаги ҳуррият, мусовот ва истиқлол сўзлари тилга чиқади, март ойларидан бошлаб намоийшчилик ҳаракати кенг ёйила бошлади. «Юртимизда, — деб ёзади Ҳ. Исмоилов «Туркистон 1917 йилда» мақоласида, — Февраль инқилоби туфайли юзага келган мусулмон умумдемократик ҳаракати шаклланган бир сиёсий куч сифатида гавдаланди» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил, 27 июль). Бу ҳаракатлардан чўчиган Туркистон генерал-губернатори Куропаткин Муваққат ҳукумат ташкил ишлар министрлигига шундай деб ёзади: «Янги тартибга ўтиш Бухоронинг Россияга қўшиб олиниши билан ёки бусиз ҳам бошқача... ҳал бўлиши мумкин. Менимча, иккинчи усул маъқул. Ҳозирча янги тартибни киритишга тайёрланиш учун муваққат резидентлик ҳуқуқи ўрнатмоқ ва Бухоро ҳокимиятининг ҳаракатларини кузатиб, демократик асосга ўхшаган йўналишда ҳаракат қилмоқ лозим» (УзССР МДТА, 3-ф, 2-р, 513-д., 49-в). Бу оқилона маслаҳатга Муваққат ҳукумат бажонидил рози бўлади, тезда Бухородаги сиёсий айғоқчилик Россия резидентлигига айлантиради. Бу билан сиёсий айғоқчиликнинг вазифаси ўзгармасдан қолаверади, фақат вазиятга кўра номининг алмаштирилиши натижасида Бухоро, айниқса, Самарқандга кўллаб рус сиёсатдонлари тўплана бошлади. Туркистонга ҳам айни шу пайт Сталиннинг ҳаммаслак ва сафдошларидан Л. М. Каганович юборилди ва у «демократик асосдаги сайловлар» натижасида Тошкент шаҳар Совети раислигига «сайланади». Урта Осиё рус ҳарбийлари ва сиёсатчилари учун аср бошларидаёқ «ўзини кўрсатиш майдони»га айланган эди...

Бухоро амира янгидан вужудга келган Муваққат ҳукуматга суянмоқчи бўлгани каби жадидлар ҳам музаффар рус ишчи-деҳқонларидан мадад кутадилар. Бухорога эркинлик шимолдан келиши мумкин эмас эди, уларга «оғаларча мадад»ни эса юқоридагидай сиёсий-ҳарбий кадрлар кўрсатарди. Улар билан маслаҳатни пухта қилган амир Фармон беришга мажбур бўлади. Жадидларнинг маркази саналган ва тазийқ туфайли махфий равишда ишлашга ўтган «УН иккилар қўмитаси» ичида мана шу фармонга муносабат ва намоийш ўтказиш масаласида ихтилоф чиқади. Фитрат бошчилигидаги намоийш тарафдорлари нисбатан озчиликини ташкил этади. Навбатдаги торттишдан сўнг Бухорода «жадидизм бутун бир ҳаракат сифатида ўзини тугатди... кейин ёш бухороликлар инқилобий партияси деб ном олган расмий ташкилот мана шу воқеадан бошланди. Ниҳоят даражада муҳим бўлган бу фақт Бухородаги жадидизмнинг ўша давр учун бўлган ижобий муваффақиятларидан биридир» (Ф. Хўжаев, ўша асар, 104-бет). Лекин жадидлар ўзларининг номини алмаштиришга шошилмадилар, бунинг унчалик аҳамияти ҳам йўқ эди, чунки Бухоро инқилоби «бешигини тебратган» ёш бухороликлар партиясининг барча ҳаракатлари жадидлар фаолиятининг давоми саналарди. Жадидчилик ҳаракатидан инқилобчи партия туғилади, унга раҳбарлик қилиш учун тўққиз кишидан иборат Марказий қўмита сайланади: А. Бурҳонов (раис), Фитрат (саркотиб), Усмонхўжаев (хазинадор), Ф. Хўжаев ва бошқалар аъзо бўлиб қирадилар. Ташкилот махфий равишда ўз сафларини меҳнаткаш ва зиёлилар ҳисобига кенгайиради, 50 га яқин «дюжина» деб номланган бошланғич ташкилотлар тузади ва амирдан ислоҳот талаб қила бошлади, бу йўлда Муваққат ҳукумат амирни «тартибга чақириб» ислоҳот ўтказишга ундайди деган ўйга борадилар. Ёш бухороликлар фақат Муваққат ҳукуматга эмас, балки ишчи ва солдат депутатларининг Петроград советига ҳам телеграф орқали юборилган иккинчи телеграммадан ҳам натижа бўлмагач, Марказий Қўмита Петроградга икки киши — Фитрат ва Усмонхўжаевдан иборат делегация юборишга қарор қилади. Делегация Оренбургда етганида, Петрограддан «махсус комиссия келяпти» деган хабар чиқиб, уларни Бухорога қайтардилар. Бу воқеа туфайли қатағон йиллари Фитрат Муваққат ҳукуматга эмас, балки «Россия тарихидаги энг демократик инқилоб» (А. Солженицин) — Февраль воқеаларига хайрихоҳлик билан қараган эди. Петрограддан ҳеч қандай комиссия келмайди. Бу амир ва унинг рус айғоқчилари Шульга, Введенский ва Миллер томонидан ёш бухо-

роликларнинг Петроград билан боғланишларига қарши уюштирилган навбатдаги найранги эди. Шундан сўнг Миллер эски жадидлардан айримларини танлаб олиб, улар билан суҳбат ўтказди ва натижада Бухоро амири Сайид Олимхон 1335 ҳижрий йили жумодис-сонийнинг 28-куни (мелодий 1917 йил 7 апрелда) Фармони олий эълон қилиб, ёш инқилобчиларнинг айрим талабларига ён босишга мажбур бўлади. Эски жадидлар Фармони олий шарафига байрам қилишни, Фитрат бошлиқ «сўллар» эса намойиш ўтказишни талаб қиладилар. Не қийинчилик билан уюштирилган намойишни Регистонда амир аскарлари ўққа тутадилар, қолганларига эса, Бурҳонов уй-уйига тарқалиш лозимлигини эълон қилади. Амир ўзига қарши илк бош кўтарган намойишчилардан ўч ола бошлайди, ўттиздан ортиқ киши қамоққа олинади. Фитрат ва Усмонхўжаев Тошкентда иш олиб боришга мажбур бўладилар, кейинроқ эса Фитрат Самарқандда 1917 йил апрелидан чиқа бошлаган «Хуррият» рўзномаси тахририятига тақлиф қилинади.

Ёш бухороликлар мамлакатда ўтказилиши зарур бўлган ислохотлар дастурини тузмоқчи бўладилар, унинг лойиҳасини ишлаб чиқиш Фитратга топширилади. У қарийб икки ой мобайнида амалий иш лойиҳасини тузиб, МКга топширади. Нафақат жадидларнинг, балки Бухородаги барча афкор оммининг фикрини акс эттириши лозим бўлган бу лойиҳа инқилобчи ёш бухороликлар сиёсий партиясининг «программа-минимуми» сифатида қабул қилинади. Бухорода ҳуқуқий давлатчиликни жорий этиш ҳамда мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий мустақиллигига эришишга қаратилган, ҳозир ҳам долзарблигини йўқотмаган бу лойиҳада деҳқончилик ва қишлоқ хўжалиги масалаларига кенг ўрин берилганди. Унга биноан, ерга бўлган мулкчилик уч хил шаклда — вақф ерлари, хусусий ва давлат ерларидан иборат бўлиши лозим эди. Амир мулки эса давлат мулкидан ажратилиши керак, ерга нисбатан белгиланган ўндан ортиқ номдаги солиқлар бекор қилиниб, янги солиқ тартиби тақлиф қилинади. Шунингдек, лойиҳада суғориш тадбирлари — Зарафшон суғориш тузилмасини тартибга солиш, қишлоқ хўжалигида қарзлар орқали механизациялашга эришиш, махсус агрономия мадрасалари очиш кўзда тутилади. Бундан ташқари, вақф ерларидан келадиган барча сармоя фақат маданий-маърифий ишларга сарф этилиши, Армияни тартибга келтириш мақсадида Бухоро фуқароси учун 22 ёшдан бошлаб икки йиллик ҳарбий хизмат жорий қилиш ва ҳарбийда асосан, мусулмон офицерлари бўлишига эришиш режалаштирилади. Бухоро музофотидаги барча ишларни бошқариш учун Фитрат ўнга халқ нозирлигидан иборат Нозирлар шўроси тузишни тақлиф этади. Булар: ер ишлари нозирлиги, вақф нозирлиги, ҳарбий, молия, ички ишлар, адлия, милиция нозирликлари; йўллар, қазиб чиқарувчи ва қайта-ишловчи саноат нозирлиги; маориф ва ташқи ишлар нозирликларидир. Ф. Хўжаевнинг ёзишича, «лойиҳанинг катта камчилиги шундан иборат эдики, Фитрат ўнг қанотнинг аччигини келтирмайин деб лойиҳанинг бирор жойида жумҳурият сўзини ишлатмади». Лекин 1920 йилдан вужудга келган Бухоро шўролар жумҳурияти ҳам, асосан, Фитрат ишлаб чиққан дастурни ўзининг давлат идора усули деб билади...

1918 йилнинг бошларида Туркистон Халқ Комиссарлари советининг раиси Ф. Колесов Ашхобода бораётиб, Когонга кўниб ўтади, чунки бу ерда ёш бухороликлар қурултойга тайёргарлик кўрмоқда эдилар. Рус инқилобчилари Полторацкий, Уткин ва Преображенскийнинг тақлифига кўра бўлгуси қуруллой кўзғолонга тайёргарлик хусусида Бухоро номидан Ф. Хўжаев Колесов билан музокара олиб боради. Колесов Бухородан кўра яқинда Кўқонда ташкил топган Туркистон мухториятидан кўпроқ хавфсизраётган эди. «Кўқонда эришган ўзининг ғалабасидан маст бўлган Колесов амир Бухоросини шундай енгиллик билан тугатаман деб ўйлаган эди», шунинг учун ҳам кўзғолонга тайёрланиш ва бирга курашиш ҳақидаги битимга рози бўлди, «пулемёт ва аскарлардан ёрдам беришга» ваъда қилди (Ф. Хўжаев). Амир номига Ф. Хўжаев ва Ф. Колесов имзоси билан ультиматум юборилади. Гарчи амир уларнинг шартларига розилик билдириб, «шаҳарга қўшин билан кирмаслиқни сураган» бўлса-да, кўзғолончилар куч ишлатишни маъқул кўришади. Шунда Фитрат: «Агар биз қайсарлик қилсак, ҳаммаси ўлади. Амир аччиғланиб, бутун кулчарини бизга ташлайди. Бу уруш нима билан туғашини ҳеч ким билмайди... Амир кучли...» деб оғохлантиради. «Ревком аъзоси Фитратнинг бу гапини қолган ёш бухороликлар маъқуллашди» (Ҳ. Содиковнинг «Қон билан муҳрланган» мақоласидан. Қаранг: «Звезда Востока», 1989, 5-сон, 100-бет). Кейинчалик амир чиқаришга мажбур бўлган Фармони олий: «Худо таоло номи билан халқимизга маъқул қилмаслиқ, миллат учун тенглик ва эркинликдан кўра улуғроқ бахт йўқ», деб бошланади. Сўнг амир Олимхон сўз ва жамият эркинлиги, ҳуқуққарилар Ижроия қўмитаси тузиб, «у билан биргаликда давлатимизни бошқаришга» ваъда берганига қарамай, кўзғолончилар бир гуруҳ маслақдошларининг ҳибсга олинганини баҳона қилиб курашни бошлаб юборишади. «Бизда европача артиллерия бўлганлиги амир армиясига нисбатан бирдан бир афзаллигимиз эди. Биз бундан фойдаланиб, Эски Бухорони тўпга тутишга, шаҳарга ваҳима солиб, оломонга таъсир ўтказишга қарор қилдик. Тўпга тутишни бошлаб юбордик» (Ф. Хўжаев, Уша асар, 155-бет).

«Колесов воқеаси» деб ном олган бу қуруллой кўзғолон муваффақиятсиз тугади, бунга биринчидан, Колесов ваъда қилган қурул-яроғнинг келишилган миқдорда ўз вақтида етказиб берилмаганлиги, иккинчидан, ичкаридан (халқ томонидан) кўтарилиш лозим топилган кўзғолон сиртдан арқа ҳужум ва тўпга туттиш билан бошлангани сабаб бўлади. Пировардида бу воқеа эл назарида амирга қарши халқ кўзғолони эмас, балки ғайридинларнинг Бухорои шарифга бостириб кириши таассуротини уйғотади ва ёш бухороликларнинг ишига мислсиз зарар кўрсатади. Март ойидаги мана шу беш кунлик қирғин, яъни колесовчиларнинг чекиниши чоғида амир сарбозлари томонидан «кўзғолончилардан 5 миңдан кўпроги ўлдирилди, уларнинг 3 миңдан ортиги ёш бухороликлар инқилобий партиясининг аъзолари бўлган» (УзСЭ, II т., 540-б.). Саросимада қолган Колесов ёш бухороликлар билан маслаҳатлашмай амир олдига чор маъмурлардан Введенский ва Ҳайдархожи Мирбадаловни элчи қилиб юборади. Амир уларга жавобан Ф. Хўжаев, Фитрат ва Бурҳоновни тутиб бёрсалар, битимга розилигини бўлдиради. Колесов бунга розилик бермайди. Хуллас, Март воқеалари натижасида «раҳбарлик ҳарбий ўртоқлар ва шахсан Колесов қўлига ўтди... Улар амир билан битимни тезроқ имзолашга интиладилар» (Ф. Хўжаев). Ниҳоят, 25 мартда Қизилтепа битими имзоланади. «Колесов воқеаси» Туркистон ўлка советларининг V қурултойида (1918 йил 20—30 апрель) муҳокама этилган бўлса-да, унга одил баҳони Фитрат муҳаррирлигида чиққан «Хуррият» рўзномаси берди: «Бу воқеалар Бухоронинг сўнги юз йиллик тарихини бўяган

энг қонли доғ бўлди». Уша қонли доғ Фитратнинг нисбатан кейинроқ «Шарқ» достонида яққол ақс этган:

Утлар аро ёниб турган қишлоқлар,
Хирмон бўлиб ётган гавдалар жонсиз.
Оқмоқдадир қизил қондан ариқлар,
Тинч турганлар таланар омонсиз...

— Ким тўккан бу муқаддас ишга шунча қонини?!

(«Ўзбек ёш шоирлари» тўплами. Т., 1922)

Пишиб етилмаган ҳаракатларни сунъий — ҳарбиёна тезлаштириш натижасида Март воқеалари туфайли ёш бухороликлар катта талафот кўрдилар. Қарийб ярим асрдан буён нажот кўзларини жадидлар ва ёш бухороликларга тиккан афкор омма уларнинг «ажнабий кофирлар» билан бир сафда туриб Бухоро шарифини тўпга тутганларини ўз кўзлари билан кўргач, уларнинг чинакам халқпарварлигига ишонмай қўйдилар. Бу маънавий зарба (халқ ишончининг сусайиши) кўрнини ҳеч нима билан тўлдириб бўлмайдиган» (Фитрат) йўқотиш бўлди. Ноилож қолган партияннинг юздан ортиқ фаол вакиллари Самарқанд ва Тошкентда сиёсий марказ тузадилар, улар ўз фаолиятларини муҳожирликда давом эттирадилар.

Тошкентда яшаган чоғида Фитрат асосан, илмий, ижодий ва маърифий ишлар билан шуғулланади. Апрель ойидан бошлаб, Тошкент дорилмуаллиминида дарс бериш баробарида дастлабки она тили дарслигини, ислом дини тарихидан «Мухтасари тарихи Исломия» (форс тилида), «Шеър ва шоирлик» адабий мубоҳасаси, юқори синфлар учун дарсликлар («Уқув») ва кўплаб илмий-бадий асарларини эълон қилади. Туркистон АССР сипориши (санкцияси) билан тузилган адабий ташкилот «Чигатой гурунги» ишларида қатнашади, ўлка мусулмон бюросининг топшириғига кўра Туркистон халқлари маданий меросини тўплаб, ўрганиш ишларига жалб этилади. Шу билан бирга «Иштирокиюн», «Туркистон» рўзномаларида жўшқин мақолалари билан қатнашади. Қисқасини айтганда, Фитрат, бу даврда қуролли кўзғолондан маданий инқилоб сари юз бурган эди. Бу ҳақда Ф. Хўжаев шундай ёзади: «Фитрат партия ва сиёсий иш билан алоқани гарчи расмий равишда узмаган бўлса ҳам, аммо маданий-оқартув ишларига бутун вужуди билан берилиб кетиб ва айни вақтда Афғонистон элчихонаси хизматига кириб, партиядо актив ишламай қўйди» (Уша асар, 170-бет).

Урта Осиёда босмачилик дея тарихга киритилган миллий-озодлик ҳаракатлари авж олгани сайин Россия бутун эътиборини Туркистон ва Бухорога қаратади. Айниқса, атаман Дутов тор-мор этилгач, Туркистон Россияга қайта қўшиб олингандан кейин «оғаларча» ҳомийлик қилиш янгидан йўлга қўйилади. 1919 йил 8 октябрда РКП(б) МК ва РСФСР Халқ Комиссарлари Советининг махсус Турккомиссияси ташкил этилиб, унинг таркибида Ш. З. Элиева (ранс), В. В. Куйбишев, М. В. Фрунзе, Я. Е. Рудзутак, Г. М. Бокий ва бошқалар Туркистондаги «ишларга раҳбарлик қилиш учун» юборилади. В. И. Ленин шу йилнинг ноябрида «Туркистондаги коммунист ўртоқларга» ёзган хатида: «Менга Халқ Комиссарлари Совети ва Мудофаа Совети раиси сифатида эмас, балки партия аъзоси сифатида сизларга муражаат қилишга рухсат этингиз... бизнинг Туркистон комиссиясизга катта ишонч билан қарангиз ва унинг директиваларига қаттиқ риоя қилишингизни илтимос қиламан» деган эди (В. И. Ленин. ТАТ., 39-т., 349—350-бетлар). Турккомиссиянинг вазифаларидан бири «Туркистонда миллий сиёсатни амалга оширишда йўл қўйган хатоларни тузатишдан» (Уша асар, 581-бет) иборат эди. Бироқ Турккомиссия асосий эътиборини ҳарбий сиёсатга қаратади. Дастлаб (1920 йил 2 февралда нисбатан заиф Хева хони Сайид Абдуллохон ҳукуматини ағдариб ташлашга (албатта, меҳнаткаш халқ инқилоби шиори остида) эришади. В. В. Куйбишев Хевада сўзлаган нутқида: «Рус революциясининг бутун бориши натижасида кўрсатиб берилган мана шу йўлга (қуролли тўнтарини йўлига — Х. Б.) Хева халқи биринчи бўлиб тушиб олди, шунинг учун ҳам биз ҳозир Хева халқининг озод ва мустақил бўлганлигини кўриб турибмиз» («Известия ТуркЦИКа, 1920 йил, 22 июнь»). Англашилиб турибдики, эркинлик ва истиқлол фақат Россия туфайли келиши мумкин деган сиёсат аллақачон авомга сингдирилган, гарчи 30-йиллардан кейин таҳрир этилган китобларда бу ҳақда назокат билан «халқимиз мадад кўзларини Москвага қаратган эди, бизга оғаларча буюк ёрдамни аямай...» деб ёзилган бўлса-да, рус ҳарбийлари «миллий сиёсатни амалга оширишда йўл қўйган хатоларни тўзатмоқда» эдилар. Эндиги асосий мақсад Бухорога қаратилган эди. Муҳожирликда иш кўраётган ёш бухороликлар «Учқун» (ленинча «Искра»га тақлидан), коммунистик группа эса «Қутулиш» рўзномалари атрофига уюшган эди. Чалқашлик ва янги ихтилофларга йўл қўймаслик учун раҳбар ҳайъат МК эмас, ёш бухороликларнинг Туркистон бюроси саналарди. Бюро «Учқун» саҳифаларида «Зулмга қарши бирлашингиз!» шиори остида партияннинг янги шароитга мослаштирилган кескин дастурларини эълон қилади. «Яшасин озод ва мустақил Бухоро!» — дастурнинг асосий мақсади бўлиб, унда амирликни тугатиб, Бухоро жумҳурияти тузилиши, миллий ва ҳуқуқий масалаларда қўшимча тадбирлар белгилаши (Фитрат ишлаб чиққан аввалги дастурга қўшимча равишда) лозим топилади. Программа илова тарзида ўзбек тилида «Бухоро қўшинларига», форс тилида эса, «Бухоронинг мазлум халқларига» хитобномаси эълон қилинади. Турккомиссия ҳар икки группани тезроқ бирлаштириб, амир Бухороси сари йўналтириш пайида бўлади. М. В. Фрунзе ташаббуси билан «ўзаро ихтилофларни бартараф этмоқ ва Бухорода олиб бориладиган революцион иш услубларини белгилаб олмоқ учун» кенгаш чақирилади. Бирлашиш ҳақидаги сўзлар яна янги ихтилофларни келтириб чиқаради. В. В. Куйбишев раислигида ўтган бу кенгаш «ҳар иккала группанинг коммунистик қисмлари битта ташкилотга бирлашсинлар, ҳар иккала группага ҳозирнинг ўзидаёқ биргаликда конкрет революцион иш олиб бориш таклиф қилинсин» деган қарор қабул қилади. РКП(б) МК Туркбюросининг талаби амалда бажарилади, ҳар иккала ўнг ва сўл қанотнинг коммунистик қисмлари Россия Компартиясининг таркибий қисми бўлган Бухоро Компартиясига бирлашдилар.

1920 йилнинг 16—18 августда Чоржўйда ёш бухороликлар партиясига ва иккала коммунистик группанинг «муштарак душман — амирга қарши блок» тўзиш масаласига бағишланган қурултой бўлиб ўтади ва бу йилги Бухоро Компартиясининг IV съезди сифатида расмийлаштирилади. Қурултой қатнашчиларининг, хусусан, бош маърузачи О. Оқчуриннинг хотираларидан маълум бўли-

шича, бу сунъий равишда зўрлаб қўшилтириш катта талафотларга олиб келган. (Қаранг: «Бухоро ва Хоразм революцияларининг ўн йиллигига аталган мақолалар тўплами», Т., Уздавнашр, 1930 й.) Қурултой қарорига кўра амир тахтидан ағдарилганидан бир ҳафта ўтгач, инқилобчи ёш бухороликлар партияси Коммунистик партияга қўшиб олиниб, тугатилади («Бухоро ахбори», 1920 йил, 14 ноябрь, 7-сон). Инқилобчи ёш бухороликлар сиёсий партия сифатида ўз ибтидосига (жадидчилик негизда тузилгани), кураш тарихига (ҳеч бўлмаганда сўнгги ўн йиллик курашини эслаш керак бўлади) ва тактикасига (ислохотлардан қуролли қўзғолонгача) эга бўлгани учун Коммунистиклар фирқасига қўшилиб, унинг таркибига сингиб кетишни истамаган эдилар. Чунки Бухорода халқ ҳокимияти ўрнатилгандан кейин ҳам шундай қирғинлар содир қилиндики, пировард натижада жадидлар ва ёш бухороликлар курашининг мақсади — Бухорони озод ва мустақил қўриш истаги амалга ошмайди. Фитрат бу йиллар давомида партия сафига кирган, Туркбюро аъзолигига сайланган бўлса-да, ўзи яхши билган юртда ҳали пишиб етилмаган инқилобий ҳаракатларнинг русча формула — қуролли тўнтрайш қабилади яқунлангани ва унинг бадалида она ер «эмган» ҳисобсиз қонлар—соҳиби қаламини изтиробга солмасдан қўймасди. Инқилоб бешигини тебратган ёш бухороликларни амир эл кўзига «ғайри» қилиб кўрсатгани етмагандай, улар фаолиятининг Москвадан келган ўртоқлар томонидан «коммунизм программасига зид деб топиллиши» ва зўр бериб сунъий равишда «коммунистиклаштирилувнинг» келгуси оқибатларини Фитрат чуқур идрок билан пайқай билган эди. Шу боисдан ҳам жадидларнинг бу бемавруд ҳарбий сиёсатдан илму урфонни, маърифатни афзал билиб «бутун вужуди билан маданий-оқартув ишларига берилиб кетганига ишонгимиз келади...

Ҳар бир инқилобнинг қай тахлит тарихга киритилиши унинг солномачиларига боғлиқ. Бухоро жумҳуриятидагилар солномачи танлашда адашмаган (Маориф халқ нозирлигининг 1920 йил 30 октябрь қарорига биноан Бухородаги инқилоб тарихини ёзиш Фитрат билан Айнийга топширилади) бўлсалар-да, қонуний солномачилар томонидан битилган тарих шу пайтгача тўлалигача эълон этилмади, эълон этилган қисми ҳам (Айний томонидан яратилган «Бухоро инқилоби тарихидан материаллар» назарда тутилмоқда — Ҳ. Б.) бир неча бор қайта таҳрир этилиб, тўзатилды. «Есирликда қолган ҳақиқат ҳамон ўз яратувчисини изларди», деб ёзганди немис фойласуфи Ф. Ницше бундан юз йил чамаси муқаддам.

Фалсафани қўйиб ҳужжат варақлашда давом этамиз: Тошкентда маориф ишлари билан банд Фитрат янги халқ маорифи тарғиботини ташкил қилиш учун Бухорога сўралади, негадир яна тезда махсус телеграмма билан Туркистонга қайта чақириб олинади. Бухоро Халқ Нозирлари Кенгаши Туркистон Маориф комиссарлигига мурожаат этиб, бир неча масалалар, хусусан, «Фитрат бошлаган Бухоро инқилоби тарихини ёзиш тугалланмай қолмаслиги учун» уни Бухорода қолдириш илтимос қилинади. 1921 йилнинг 9 мартдан Фитрат ўз юртида халқ ҳўжалигини тиклаш, маориф ва маданият ишларини йўлга қўйиш тadbирларини амалга оширишга жалб этилади; жумладан, халқ маорифини ташкил қилувчилар учун тавсияномалар тайёрлаш ҳайъатини бошқариб боради. Бухорода Шарқ дорилфунунини очиш зарурияти асосларини тайёрлаб, кейинроқ (1922 йил 14 сентябрь) каттароқ лавозимда ишлаётганида БМИКнинг Бухоро дорилфунунини ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилинишига эришади. Бухоро жумҳурияти ҳамда Туркистон АССР ўртасида «ўқув юртлари ва мактаблар учун дарсликлар тузиш ва таъминлаш» борасидаги ишларни тартибга келтиради. Халқ ҳўжалиги раванки учун турли хил иқтисодий система ва ислохот ўтказиши, мамлакат жўрғофий чегараланиши асосларини белгилаш, Амударё флотилиясининг вазифаларини жумҳурият мақсадларига йўналтириш, вақф ерларни ҳисобга олиш ва ундан фойдаланишни назорат қилиш, нарх-навоини арзонлаштириш, вайрон бўлган шаҳарларни тиклаш, меъморчилик обидаларини асраш каби ишларда қатнашади. Унинг серқирра фаолиятини кўз ўнгимизда гавдалантирсак, «Бухоро — бизнинг улўғ отамиз, азиз ва меҳрли онамиз, Бухоро — бизнинг сўйдигимиз, Бухоро — биздан, биз Бухородан... бундай қоронғиликда танбаллик ва ҳаракатсизликдан ғамирсиз ётганимиз етар» («Мунозарага» муқаддима. Истанбул, 1909, 21-бет) дейиши мўжожир талабанинг широна эҳтирослари эмас, балки «муқаддас турк ўчоғининг келажи учун фидойи курашининг аجدодлар руҳи олдидаги бурчи экани англашилади. Ва бу она ватанини озод, ҳур кўрмоқ истагида шахид бўлган дўстлари олдидаги масъулият ҳам эди. Қарши беги томонидан ўлдирилган Бехбўдийнинг васиятини эслайлик: «Уртоқларим — Сиддиқий, Айний, Фитрат... Сизларга васият қиламан: Бухоро тупроғига тезлик ила йўл бошлангизлар! Озодлиқни тезлик ила юзага чиқарингизлар!» (Ҳожи Мўйиннинг «Муфти Маҳмудхўжа ҳазратларининг қандай шахид бўлганлиги ва анинг томонидан ёзилган васиятнома» мақоласидан. «Инқилоб», 1922 йил, 1-сон).

Фитрат Бухорога келибоқ жиддий қиршган ишларидан бири Бухоро илмий жаҳиятини тузиш бўлди, у маҳаллий олим ва уламолар билан ҳамкорликда турли фанлар тарихига оид қўлёзмалар тўплашга киришади. Бу ишга С. Айний, Мусажон Саиджонов (ўша вақтдаги Халқ маорифи нозир), Мирзо Салимбек (амирнинг кўп ҳурматига сазовор бўлган, Бухоронинг кейинги амирликлар тарихини ёзган олим), Шарифжон Маҳдум (Садр Зиё номи остида элга таниш адиб) ва бошқаларни жалб этди. Жаҳиятнинг «Анжумани тарих» шўъбаси томонидан ёзилган «Бухоро арки тарихи» китобининг қўлёзмаси ҳозирга қадар сақланган.

Фитрат Истамбулдалик чоғида «Бухоро таълими маориф жаҳияти» номи билан расмий ва очиқ жаҳият тузган бўлиб, «бу жаҳият ўзининг номига мувофиқ Бухоро ва Туркистон маорифининг олға силжишига доир муҳим ишларни амалга оширган» (С. Айний). У Бухорода маориф нозирлиги ишларига жалб этилган экан, ёшларни хорижда (Истамбул, Берлин, Москва) ўқиши учун шароит ҳозирлайди, Москвадаги Коммунистик университетга Бухорудан йилга 20 талаба юбориш ҳақида келишиб олинади. Ноширлик ва матбаа ишларини кенгайтириб, кўплаб дарслик ҳамда қўлланмалар нашр қилинишига эришади. Шу йилнинг март ойида Нозирлар Кенгашининг қарорига биноан «Бухоро жумҳуриятида турк тили давлат тили деб эълон қилинди, рус совет ҳодимларига эса рус тилидан фойдаланишга рўхсат берилди» («Известия» хабарномаси, Тошкент, 1921 йил, 17 март). Шу йил кузда «бир неча театр труппалари асосида Маориф халқ нозирлиги тасарруфида бўлган Давлат театри тузилди ва бу ишга раҳбарлик қилиш учун таниқли режиссёр, ўзбек саҳна устаси Уйғур тақлиф қилинди» («Бюллетень БухТА» 1921 йил, 21 ноябрь). Шахсан Фитратнинг аралашуви билан «Бухоро ахбори»га муҳаррирлик қилиш учун «таниқли шоир Чўлпон чақиртириб

олинди» (ўша ҳужжатда). Шoirнинг Бухоро инқилоби бир йиллигига бағишланган машҳур «Халқ» шеъри ўша рўзноманинг 7 сентябрь сониде эълон қилинган.

1921 йил 15 июнда Бухоро ҳукумати Туркиянинг Улуғ Миллат мажлисига ва Эрон ташқи ишлар вазирлигига нота юбориб, ўзaro вақил айирбошлаш ҳақида битим таклиф қилади. Натижада шу йилнинг 3 ноябрида Туркия дипломатик миссияси, 9 декабрда эса Эрон консуллиги Бухорода иш бошлайди.

Фитрат таҳриридан чиққан «Бухоро халқ Шўролар жумҳуриятининг Конституцияси» 23 сентябрда Умум Бухоро халқ вақилларининг II қурултойида қабул қилинади. Бу қонун РСФСРнинг 1918 йилги Конституциясидан қатор муҳим масалаларда фарқ қилиб, унинг 6-моддасида айтилишича, «сотиб олинган ёки мерос бўлиб қолган хўсусий мулкни истаганча тасарруф қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи»ни беради. Шунингдек Россия Асосий қонунининг 9-моддаси тайин қилган пролетариат диктатураси ҳақидаги модда Бухоро Конституциясига киритилмаган, сабаби Бухоро пролетариат диктатураси ҳукмронлигидаги социалистик давлат эмас, балки демократия асосида ташқи топан халқ жумҳурияти эди.

1921 йилнинг 15—20 декабрида Бухоро Компартиясининг II съезди чақирилиб, партия ичидаги «ўнг» ва «сўл» қанотларнинг қизгин баҳслари давом этади, бу тортишувда «марказ»чилар енгиб чиқади. Натижада Бухоро Компартияси унинг қарорига кўра РКП(б) таркибига киради. Йилнинг охириларида партия ичидаги қутқулар ва «Душанбе воқеалари» деб номланган қирғинлар туфайли вазият янада кескинлашади. Оддий масалаларнинг ҳал бўлиши учун яна «марказ» аралаша бошлайди. Партия ичида қайтадан тозалов ўтказилади. Бу ҳақда Ф. Хўжаевнинг РКП(б) МК га ёзган ҳисоботномасида ўқиймиз: «...«жойларга текшириш комиссиялар юборилди, улар тозалаш ўтказиб ва партия сафидан ўчириб, унинг составини 14 минг кишидан 6—8 минг кишига туширди ва ниҳоят кейинги тозалаш натижасида Бухоро Компартияси сафиде минг киши қолди». Туркбўро бу билан чекланишни ҳаёлига ҳам келтирмади, Бухоро Конституцияси эълон этилганидан тўрт ой ўтмай амал қилиши тўхтатилди. 1922 йил 22 январда Фавқулодда диктаторлик комиссияси тузилди, у «Конституцияда кўрсатилган ҳуқуқларни чеклаш, унинг бажарилишини тўхтатиш, Бухоро МК томонидан чиқарилган буйруқларни бекор қилиш», «умумий судланувдан кўрилаётган исталган ишлар (дело)ни олиб, қайта кўриб чиқиш учун ҳарбий трибуналнинг Муваққат бўлимига бериш», «Шарқий Бухоро ҳудудида исталган шахсини мансабидан қатаъи назар қамоққа олиш ва ҳудуддан чиқариб юбориш каби чекланмаган ҳуқуқлар беришди» (УзССР МДА, 48-ф, 2-р, ШД, 35-в). Бу Фавқулодда диктаторлик ўз фаолиятини бошлаб улгурмай туриб, РКП(б) МК Сиёсий бюроси 1922 йил 1 февралда «Бухоро масаласи»ни муҳокама қилди. Воқеани ойдинроқ тушуниш учун Ф. Хўжаевнинг бу муҳокамадан бир неча ҳафта бурун Турккомиссия номига ёзган мактубидан парча келтирамиз: «Бу масала — «Бухоро масаласи» ҳозирги вақтда яна кўзғалиб қолди ва биз учун жиддий аҳамият касб этмоқда... Сизга журъат қилиб шунни айтманки, юқориде айтилган сабабларга кўра ёки бошқа бирон сабабларга кўра, Бухорода ҳокимиятни алмаштиришдан иборат бирор эксперимент ўтказишни зарур деб билсангиз, буни бизга олдиндан хабар қилиб қўйишингизни илтимос қиламиз, бу ишда Сизга хизматимизни аямаймиз ва Сизга ким маъқул бўлса, (унга) ҳокимиятни топшириб қўя қоламиз. Бизнинг ҳар қандай ўжарлик қилишимиз ва Сизнинг зўрлик чоралари кўришингиз ҳалоқати бўлишини, Сизлар учун ҳам, бизлар учун ҳам номақбул оқибатлар келтиришини жуда яхши биламиз. Биз зўрлик билан қилинадиган тўнтаришларни истамаймиз, чунки шундай экспериментлардан сўнг Бухоро муқаррар хароба чўлга айланишини жуда яхши биламиз.

Муассасаларимизнинг ишларида ваъдаларимизни муддатида бажармасликдан иборат баъзи нуқсонлар рўй бераётганлигини инкор қилиб бўлмайди, албатта. Лекин мана шу нуқсонларни деб бизни ҳаддан зиёд қаттиқ айблаш керак эмас, чунки бу нуқсонлар қисман Сизнинг вақилларингиз айби билан рўй бермоқда...» (Асарлар, 1-том, 451—453-бетлар). Мана шу истеъзо ва жанговар руҳ билан сўғорилган хатдан сўнг, ўша куни МК Сиёсий бюроси Ф. Хўжаевнинг ҳисоботини тинглаб, «Бухоро Компартияси ва Хоразм фирқалари РКП(б) составига киритилсин», «Бухоро ва Фарғона территорияларида босмачиликка қарши курашаётган фронтлар РСФСР Революцион ҳарбий Совети тайинлаган махсус қўмондонлик раҳбарлигида бирлаштирилсин», деб қарор қабул қилади.

Бухорода яна ҳарбийлар сиёсати ўрнатилади, бундан норизо бўлган кўплаб партия ва давлат арбоблари ўз вазифасини ташлаб кета бошлайдилар. Жумладан, Бутун Бухоро ҳарбий қўмитасининг аъзоси, ҳарбий ишлар халқ нозири Абдулҳамид Орипов, Жумҳурият Шўролар МКнинг раиси Усмонхўжа Пўлатхўжаев каби кишилар мамлакатдаги сиёсий тангликдан қарчаб, Анвар пошшо томонига ўтиб кетадилар. Бухорога махсус топшириқ билан келган (1922 йил 18 майда) С. Оржоникиде бошлиқ РКП(б) МК тафтиш комиссияси ўз фаолиятини бошлаб юборади. Дарҳол у Бухоро КП масъул ходимларини тўплаб, кенгаш ўтказди, унда: «Биз Бухоро ҳукуматино нафақат аксилинқилобий кучлардан, балки қариндошчилик алоқаларидан тозалашимиз керак... Эътироз қилмаймиз: халқ назирларининг раиси — бухоролик, МК раиси — Бухородан бўлсин, лекин Компартия МК котиби бирор миллатга (маҳаллий миллатга демокши шекилли — Ҳ. Б.) алоқадор бўлмаслиги керак. Худди шу каби Назирлар Кенгаши ҳам миллатни рад этмоғи лозим. Назирлар эса миллатдан ташқарида бўлишлари лозим. Назир бухороли бўлса, яхши албатта, лекин унинг рус ёки грузин бўлгани (Орипов бўлганидан кўра) яна ҳам яхши!» (А. Ишанов. Создание БНСР, 1920—24 гг. Т., 1955, с. 147) Бундай «миллий масалани ҳал қилишга ёрдам бериш» сиёсатининг натижалари тезда кўрина бошлади...

Бу даврда Фитрат Назирлар Кенгашида қатор масъул вазифаларни адо этиш билан банд бўлиб, бу ҳақда УзССР Марказий Давлат архивининг ҳужжатлари қўйидагича гувоҳлик беради: 1922 йил 26 апрелда Халқ Назирлар Кенгаши раисининг муовини ва Бухоро жумҳуриятининг Назирлар Кенгаши ҳузуридаги план ва смета ташкилий ҳайъатининг раиси, Бухоро Компартияси МК 1922 йил II майдаги йиғилишида III Умум Бухоро қурултойига тайёргарлик ва уни чақириб ҳайъатининг ишлари топширилади. Сиёсий бюронинг 15 июлдаги йиғилишида аксилинқилобий ташкилотлар ишнни тафтиш қилиш борасида маъруза қилади. Уша қурултой қарорига биноан (1922 йил 18 август) Бухоро МК аъзолигига сайланади, 1922 йил 19 сентябрдан бошлаб Ташқи ишлар Халқ Назири, Халқ хўжалиги Кенгашининг раиси, БХШЖ Халқ хўжалиги Олий Кенгашининг

раиси ўринбосари, БухМИК раисининг ўринбосари, БХШЖ Меҳнат кенгашининг Президиум аъзоси вазифаларида ишлайди. Унинг фаолияти нафақат халқнинг, балки ГПУнинг Бухоро вакили Г. Оғабеков орқали ОГПУ вакили А. Х. Петерс эътиборини ҳам тортган эди. Бу йилларда Бухоро халқ жумҳуриятини зўр бериб социалистик давлатга айлантиришга тиришилди, чунки бу ҳақда Советларнинг Бутун Россия X съезида И. В. Сталин: «Иккита қўшилмаган шўролар жумҳурияти — Хоразм ва Бухоро носоциалистик ҳисоблангани учун... айнан улар социалистик бўлмаганлари учун ҳам... Ҳеч шубҳа йўқки, ўртоқлар... бу республикалар ўзининг социализмга томон ички ривожланиш жараёнларини босиб ўтиб, яқин орада бугун ташкил бўлаётган Иттифоққа бирлашишларига ишонман» (И. В. Сталин, Соч., т. 5 с. 151) деб башорат қилган эди. Фитрат тўрли хил Кенгаши ва йиғилишларда Бухоронинг социалистик йўлга чиқиши ҳали эрта, токи саноатни ривожлантирмай туриб, социалистик укладга ўтиб бўлмаслигини юртнинг фидойи фарзанди сифатида ўз вақтида айтган эди. Москва эса, Ф. Хўжаев айтмоқчи, навбатдаги «ҳокимиятни алмаштиришдан иборат янги экспериментга тайёранарди. Буни И. В. Сталиннинг 1923 йил 12 июнда УкРКП(б) миллий жумҳуриятлар ва вилоятлар партия масъул ходимларининг IV йиғилишида сўзлаган нутқидан ҳам билиш мумкин: «Мен бу ўринда маърузачига Бухородаги Нозирлар Кенгашининг таркиби ҳақида савол бердим. Нозирлар Кенгаши — бу Халқ Комиссарлари Совети. У ерда бирорта деҳқон борми? Маърузачи жавоб бермади. Лекин менда шундай маълумотлар борки, Бухоро ҳукуматининг таркибида бирорта деҳқон йўқ... 9 ёки 11 ҳукумат аъзосидан савдогар боининг ўғли, савдогар, зиёли, яна савдогар, мулла зиёли, савдогар — бирорта ҳам деҳқон йўқ... Бу Бухоро ҳукумати сиёсатига тўғридан-тўғри алоқадор принципиал масала. Коммунистлар тепада турган бу ҳокимият билан ҳисоблашадиларми?! Мен фақат иккита муҳим фактга эътиборингизни тортаман... Масъул ўртоқлар ва эски партия аъзолари қўл кўйган ҳатда айтилишича, Бухоро давлат банки иш бошлаган вақтдан буён хусусий савдогарларга 75 фоиз, деҳқон ва кооперативларга 25 фоиз қарз берган... яна бу совет ҳукумати, халқ ҳукумати аталади. Шунини далиллаб айтиш керакки, Бухоро ҳукумати номи остида иш кўраётганларнинг ҳеч қандай халқ ва совет ҳукуматига алоқадорлиги йўқ!» (И. В. Сталин, Соч., т. 5, с. 331—332). Кейинроқ, 1923 йил 30 июнда қақирилган Бухоро Компартияси МК Пленумида қатор ҳукумат бошлиқларига Сталин айтган айблар қўйилди. Бухоро МКнинг навбатдан ташқари қақирилган сессиясида шу лавозимларга сайланишига ҳуқуқ берган Бухоро Конституциясининг тегишли моддаларига ўзгартиришлар киритиш таклиф қилинади...

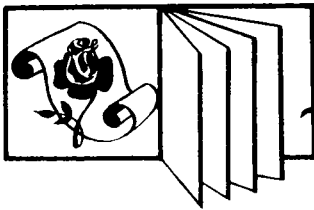
1923 йил 12 июнда «Бухоро масаласига доир» қабул қилинган тарихий қарорни амалга ошириш учун ўлкага РКП(б) МК секретари Я. Е. Рудзутак етиб келади ва у Пленумдаги нутқидан юқоридаги даврони такрорлайди: «Бу ерда меҳнаткашлар оммасининг манфаатларига ҳар доим ҳам риоя қилинмаётганлиги тўғрисида бизда муайян шикоятлар бор... савдогарлар ушбу давлат маблағидан 75 фоиз қарз олганлар, ваҳоланки, кооперация ва деҳқонларга шу маблағнинг 25 фоизи берилган. Бу ҳол партиямиз МКни Бухоро ҳукумати таркибига яқиндан эътибор билан кўз ташлашга мажбур этди, чунки энг кўзга кўринган кишилар устига, масалан, Маориф ножири Фитрат устига қўйилаётган айблар ошқор бўлиб қолди, у маориф ишлари билан шугулланиш ўрнига тош йўл қуриш билан шугулланган... Партиямиз МК шуларга асосан, ушбу хулосага келдики, Бухоро ҳукуматининг таркибини соғломлаштирмоқ учун Фитрат, Аминов, Отаҳўжаев, Сатторхўжаев, Ёқубзодаларни ҳукумат таркибидан чиқариб, Бухородан бадарга қилиш зарур. Партиямиз МК мазкур ўртоқлар ўрнига... деҳқонлар ва ишчилар орасидан етишиб чиққан кишиларни ўз давлат ҳаётининг раҳбарлари қилиб сайлаб қўйса, мақсадга анча мувофиқ бўлади деб ҳисоблайди. РКП(б) МК ушбу таклифларни назарда тутиб, беш ўртоқни қақариб олишга қарор қилди, мен ўйлайманки, бу қарор Бухоро коммунистлари ва Бухоро халқи томонидан тўла равишда маъқулланади, чунки бу масалада бизнинг партиямиз... Бухоро камбағалларининг аҳволини енгилаштириш истагида шундай иш қилаётир.

Партиямиз МК қардош совет республикалардаги ҳукуматлар таркиби аҳоли кўпчилигининг манфаатларига мувофиқ бўлиши, асосан деҳқонлар ва ишчиларнинг вакиллари ҳукумат таркибига кириши зарур деб ҳисоблайди» (Ўз КП МК ҳузуридаги Партия тарихи институтининг партия архиви, 14-ф, 1-р., 17-д., 1- ва 3 варақлар), Албатта, Фитрат ва бошқалар бўйнига бугина айблар қўйилган эмас, «мансабини суистеъмол қилгани учун», «молиявий характердаги камчиликлари учун» деган айблар ҳам тарихга киритилгани сир эмас. Лекин уларнинг асосий айби бирорта ҳам саноат корхонаси йўқ шаҳарда ишчи ёки деҳқон бўлиб туғилмаганида эдики, буни И. Сталинга ўз вақтида етказиб улгуришгани. Бошқа бир ҳужжатда «Фитрат Россияга қақариб олингани муносабати билан ўрнига Қайғисиз Отабоев тайинлансин» деб ёзилган (ЎзССР МДА, 47-ф., 1-р., 289-д, 71- ва 73 варақлар). Сталинчилар ҳукумат раҳбарларини ишдан четлатиш билан чекланмайдилар, улар «савдогарлар, бойлар ва бошқа эзувчи синф вакилларини» сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидан маҳрум этган Конституцияни (1923 йил 11 октябрь) қабул қилдиришга эришадилар. «Мамлакатдаги демократик асосдаги сайловлар натижасида IV Умум Бухоро қурултойи ҳукумат аъзолигига 32 деҳқон, 12 ишчи ва 8 ҳунармандни сайладилар, бу Бухоро жумҳуриятида совет ҳокимиятининг тўла галабаси эди» (А. И. Ишанов, Создание БНСР, с. 153)

1923—24 йиллар давомида Фитрат Москвадаги шарқ тиллари институти (ҳозирги Осие ва Африка институти)да ишлайди, Ленинград дорилфунунининг Илмий Кенгаши уни профессорлик унвонига тавсия этади. 1924 йили Фитрат Москвадан ватанига қайтиб келганида Ўрта Осиеда ўтказилган миллий чегараланиш тўғрисида Бухоро жумҳурияти тугатилган, у Туркистон АССР га кўшиб юборилиб, Ўзбекистон ССР ташкил топган эди.

...Орадан ўн йил ўтгач, Чўлпон:бу санага бағишлаб, «Диёрим» номли истеҳзоли шеър ёзган:

Бемаъни тарихни ёндирди инкилоб,
Сен қўйган талабни қондирди инкилоб.
Қарғалган кечмишдан тондирди инкилоб...
Титилиб ўқилмас бўлганда тарихинг.

Усмон Қўчқор

«ҚУВБИНИ»

Дунёдаги барча Ватанидан қувилган,
қувилаётган ва қувиладиган жабрдий-
даларга бағишлайман.

Достон¹

Кеч кирди. Фалакни қоплади булут,
Қуёш малол чекиб уфққа қўйди бош.
Осмонга туташди қирмизи бир ўт,
Увада булутлар алвон, қонталош.
Борлиқда ўлик бир сукунат ҳоким,
Яқин қолган каби маҳшар онлари.
Гўё чўкиб борар гирдибодда жим
Заминнинг азалий тирик жонлари.
Мавҳум бир разолат, машъум фалокат
Гўё босиб келар оғзини очиб.
Гўё рўй бергудек буюк ҳалокат,
Гўё бориб бўлмас ҳеч ерга қочиб.
Мажнунтол новдаси мавжларга тегиб
Гўё сувга сўнгги видолар битган.
Арши аъло узра гўё бош эгиб
Худонинг ўзи ҳам сукутга кетган.
Гўё у ҳам етмас ҳеч оҳу зорга,
Эшитмас бандасин дард-оҳларини.
Буюк бир ёвуз куч қоп-қора ғорга
Ҳибс этган гўё тун арвоҳларини.
Қушлар қўноғида ухлаб ётар жим,
Минг йиллик чинорлар мунғайиб турар.
Кўкда ҳам, ерда ҳам бир ваҳм ҳоким,
Йилт этган хонага ул ўзин урар.

Баланд-паст, киррадор тоғ-чўққиларнинг
Уфқда қорайиб турган бўй-басти —
Гўё рўй бермиш бир фалокатдан сўнг
Синиб тушган каби осмоннинг ости.
Бундай кечаларда ухлამас одам,
Вужудга киради муҳам бир титроқ.
Қандайдир олисдан, ўзга дунёдан
Келган садо каби чулдирад булоқ.
Кавказ ухлаб ётар, ухлар донг қотиб,
Билмам, тушларига нелар киради.
Кавказ ухлаб ётар, бўлмас уйғотиб,
Туннинг шарпалари изғиб юради.
Қора денгиз ухлар бир томонида,
Бир ёнда донг қотиб ухлайди Хазар.
Тоғнинг ёнбағрида, дарё ёнида
Дарбанд деб аталмиш бир кишлок ухлар.
Қайдадир ногаҳон сайрайди бойқуш,
Бу товуш дўзахдан чиққандай гўё.
Дарбанд ухлаб ётар кўриб оғир туш,
Бошини чулғаган қоп-қора рўё.
Қора тун. Осмонда юлдуз кўринмас,
На шошқин шамол бор, на чақмоқ-чақин.
Номаълум бир даҳшат босиб келар, бас,
Яқиндир, улкан бир фалокат яқин...

¹ Журнал нусхаси.

Мавлуд қочмоқ бўлар довдираб,
 Орқасида узун қонли из.
 Курагига милтигин тираб
 Босиб келар чўтир бир иблис.
 Гўдак шўрлик дилдираб турар,
 Тўрт томонга жовдираб илҳақ.
 Иблис шодон қаҳқаҳа урар
 Ва узади ўқлар — пақ-пақ-пақ...
 Тақ-тақ!.. Йўқ, бу туш эмас, ўнгдир,
 Ахир, Маҳди аён эшитди.
 Чўчиб кўзин очди у. Кимдир
 Тинмай тепар эди эшикни.
 Хобхонада ётган чақалоқ
 Чинқирганча йиғлаб юборди.
 Юрагида ваҳима, титроқ —
 Маҳди эшик ёнига борди.
 Кўзи очик бўлса-да, лекин
 Уйғонмаган эди у тамиз.
 «Ким у» — дея сўради секин,
 «Оч эшикни! Йўкса, бузамиз!»
 Маҳди очар-очмас эшикни,
 Худди бало-қазо сингари
 Босиб кирди ниқтаб милтикни —
 Ким денг?.. Бир тўп совет аскарари.
 «Қани, бундан жами тирик жон
 Зудлик билан чиқсин кўчага!»
 «Биз туркиймиз, эмасмиз олмон,
 Адашибсиз, — дер Маҳди. — Нега?...»
 «Ҳе, турк бўлган сенинг онангни...
 Гапни чўзма, вақтимиз кўп зик...»
 Девор бўлди Маҳдининг ранги,
 Кўкрагида — ниқталган милтиқ.
 Чақалоғин бағрига босиб
 Ичкаридан чиқди Нурлана.
 Ё худойим! Бу қандай ёзик,
 Фалак, қандай зулминг бор яна!..
 Енгил-елпи кийиниб, бесар,
 Чақалоғин, йўргаклаб юпун,
 Чиқишаркан, бақирар аскар:
 «Ватан учун! Сталин учун!»
 Қайси Ватан учун, дер Маҳди,
 Гўё уйқудадир у ҳамон.
 Бирдан, синди Маҳдининг шаҳди,
 Кўрса — кўча тўла олмон.
 Кўкка ўрлар оҳ-фарёд, уввос,
 Гўё бирдан қиёмат кўпган.
 Кўпга кўплаб тўй келгани рост,
 Лек бундай «тўй» келмаган кўпга.
 Икки ёнда — икки қирғоқда
 Ит ушлаган аскарлар сафи.
 Уртада халқ оқиб бормоқда
 Худди фарёд дарёси каби.
 Ким топталиб, ўлиб бормоқда
 Сув остига чўккан тош каби.
 Икки ёнда — икки қирғоқда
 Ит ушлаган аскарлар сафи.
 Бу халқ эмас, эмас оломон,
 Дарё — борса келмас бу дарё,
 Оқиб борар қон, ҳижрон, армон,
 Қайга оқар — билмас бу дарё.
 Кўрми кўзинг, қулоғингми қар,
 Тангрим, мундоқ ёвузлик нечун?

Қичкиради четдан бир аскар:
 «Ватан учун! Сталин учун!»
 Елкаларни ёради кўндоқ,
 Халқ кетмоқда беюрт, беватан.
 Ўз болангни кўргунча бундоқ,
 Кўзинг оқиб тушсин, эй Ватан!

III

Қирғоққача келдилар ҳайдаб,
 Бир нафас ҳам бермайин ором.
 Соҳил узра тобутдек саф-саф
 Турар эди беҳисоб паром.
 Йўл-йўлакай чўзилиб ётган
 Жасадларнинг йўқдир адоғи.
 Ур-сур... Боласини йўқотган
 Оналарнинг йўқдир саноғи.
 «Мадинажон!..» бўзлар бир она,
 Юзлаб она бўзлайди зор-зор:
 «Илгиз!.. Черкез!.. Осмон!.. Зарема!..
 Вели!.. Айдар!.. Сабриё!.. Илғор!..
 Фалакнинг кўп экан жабри, о,
 Дард кўп экан, армон кўп экан.
 Дунёда кўп экан Сабриё,
 Илгиз, Черкез, Осмон кўп экан.
 Бир қизалоқ титрайди дир-дир,
 Ул шўрликининг онаси қайда?
 Бу Илғорнинг отаси кимдир,
 Кимнинг боласидир бу Айдар?!
 Бир чеккада уч ё тўрт ёшли
 Боласини сиқиб кифтидан
 Ва кўксига қўйганча бошин
 Жон бермоқда она, афтидан.
 Ғарғарага келганда жонин,
 Жонҳолатда қилар васият:
 «Отинг — Фикрат... Унутма, жоним...
 Кентинг — Дарбанд... Дарбанддан деб
 айт!..»

Ким жобиру ким жабрдийда,
 Қайдан келмиш бало гувиллаб?
 Ортда, шундоқ гўзал водийда
 Улик Ватан ётар ҳувиллаб.
 Мавлудини қучганча маҳкам,
 Нурланани ушлаб, афтода,
 Юрди «тобут» сари Маҳди ҳам,
 Ҳатто бундай ҳайдалмас пода.
 Айбинг — туркийлигингми, Маҳди,
 Қайга борар бу халқ подаси?
 Қушхонага ҳайдашми аҳди
 Туркий халқни «халқлар отасин?»
 Бу ёвузлик қайдан, алҳазар,
 Бу халқларга нечун бул ҳасад?
 Айтгил, сенинг бағрингми, Хазар,
 Балиқ кўпми ва ёки жасада?
 Нефтни оғушингдан отилган
 Ё қора кўз, ё қора сочлар?
 Айтгил, фалакларга қотилган
 Нефтодошлар¹ми бу, ёки хочлар?
 Минг йиллик халқ Ватандан жудо,
 Сузиб кетди беюрт, беватан.
 Бундай кунни кўргунингча то —
 Кўзинг оқиб тушсин, эй Ватан!

¹ Нефтодоши — нефт минораси.

IV

Қилган экан шу қисмат насиб,
 «Маҳдижон!..» — деб ёна ва ёна,
 Мавлудини бағрига босиб
 Паромда жон берди Нурлана.
 Нурлананинг сўнги сўзлари
 Юрагига тушди тўкилиб.
 Мангу очиқ қолди кўзлари
 Хазар осмонига тикилиб.
 Нечун ёрилмайсан, эй замин,
 Нечун қуламайсан, эй осмон!
 Ахир, дўзах азоб-аламин
 Чекмоққами яралган инсон?!
 Тупроғинг ўт олсин, эй дунё,
 Сувларинг қонларга қотилсин!..
 Дамба-дам янграйди бир садо:
 «Жасадлар денгизга отилсин!»
 Нурлана, сен балиқ-ларисан,
 Чўкасан денгизнинг тубига.
 Энди сен балиқлар ёрисан,
 Балиқлар озоддир, безга...
 Халқ тўкилиб борди йўл бўйи
 Безовта сув кучоқларига.
 Етиб келди дод солган кўйи
 Қорақумнинг қирғоқларига.
 Мавлуд йиғлар очиқиб қорни,
 Йиғлар кўкрак излаб, бўғилиб.
 Сут уёқда турсин, нон борми?
 Нима кўрди шўрлик туғилиб?
 Маҳди турар бесару сомон,
 Ботиб кетган ич-ичга кўзи.
 Чақалоққа шу пайт бир жувон
 Қалтираган қўлларин чўзди.
 «Беринг, оға, эмизай уни,

Менинг чақалоғим берди жон.
 Она юртдан ажрадик, энди
 Боламизни асрайлик омон.
 Кўз ёшларнинг қарғиши тутгай,
 Қон тўкканни тутгай бир кун қон.
 Ер унутгай, осмон унутгай,
 Хотирот унутмас ҳеч қачон.
 Бу даҳшатни, бу оҳу воҳни
 Мен кўрмайин ўлай, оғажон...
 Беринг менга, бу чақалоқнинг
 Мен онаси бўлай, оғажон!..»
 Она меҳри, бунча жозибсан,
 Қуёш каби порлоқ ва содда.
 Шукр, пешонага ёзибсан,
 Тангрим, она меҳрини, зотан.
 «Ўксима, болажон, ўксима...»
 Дея бошин силаркан жувон,
 Бошин қўйиб унинг кўксига
 Мавлуд тинчиб қолди ўша он.
 Она меҳри, бу нечук сеҳр,
 Довулдан сўнг эсгувчи насим.
 То устувор экан шу меҳр —
 Ит эмизгай бўри боласин.
 Она излаб оҳу боласи,
 Бўзлаб дув-дув тўкар экан ёш,
 Эшитганда унинг ноласин,
 Йўлбарслар ҳам тортади ювош,
 Бу дунёда фалакнинг арши
 Минг разолат, ваҳшат яратган.
 Барча ёвуз кучларга қарши
 Она деган шафқат яратган...
 Маҳди турар эди тош қотиб,
 Бул жувонга термулиб ҳазин.
 Мавлуд онасини йўқотиб,
 Тағин қайта топди онасин.
 «Раҳмат, мендан қайтмаса магар,
 Синглим, сизга худодан қайтсин..»
 «Оға, худо бўлсайди агар..»
 Маҳди унга нима деб айтсин?
 Бу ёвузлик фалакдан эмас,
 Бу ишда йўқ худонинг дахли.
 Лекин кимдир айбдор экан, бас,
 Ҳар ҳолда, бу жувон ҳам ҳақли.
 «Мен — Маҳдиман, бир бахтиқора,
 Бу — Мавлуддир, менинг ўғломим.
 Отингиз не, хоним?»
 «Нигора...»
 «Раҳмат сизга, Нигорахоним»...

V

Ўзбекистон, жафокаш юртим,
 Рангинг бунча сўлғин, сариғдир.
 Уруш-да бу, нима ҳам дердим,
 Лекин мангу юзинг ёруғдир.
 Жангоҳларнинг оҳу ноласин
 Эшитганда қон-зардоб ютдинг.
 Етим қолган ўрис боласин
 Болам дединг, кўкрагинг тутдинг.
 Уруш деган бу вабо, ўлат
 Оч назарин тикканда сенга,
 Сўрамасдан миллату элат,
 Барчасини босдинг кўксингга.
 Мана бугун Хазар ортидан
 Ўз қардошинг дўст бўлиб келди.
 Бу Ватанинг ситам, дардидан
 Йўлда тутдай тўкилиб келди.

Қавминг келди, юрагида ғам,
 Кўзларида хавотир, ҳадик.
 Ушбу ҳолдан Дада Қўрқут ҳам
 Турмасинми ўз гўрида тик.
 Ул ким ўзи, айт, яловига
 «Дўстлик», «Тенглик» шиирин ёзган,
 Сўнгра чиқиб одам овига,
 Ўз халқининг инини бузган?
 Шул халқлар-ку жамулжам экан,
 Билагингда шердай кучинг бор.
 Ёвуз Ватан, о ёвуз Ватан,
 Туркийларда нима ўчинг бор?
 Уруш десанг, ана, Овруро,
 Ана, япон, қилай десанг жанг.
 Туркий Кавказ бўлдимми, э-вох,
 Келиб-келиб учинчи жабҳанг?!
 Кулатса — шу иллат қулатар,
 Шу иллатлар шўришинг, шўринг.
 Ўз халқингни қилдинг дарбадар,
 Япалоққа етдимми зўринг?
 Шунча тўккан қонинг етмасми,
 Оқибат не кечар ўз ҳолинг?
 Охир бир кун сени тутмасми
 Маҳди, Мавлудларнинг уволи?..
 Ҳа, дарвоқе, уларни жадал
 Яйдоқ даштга бордилар ҳайдаб.
 Сароб имлар олисда ял-ял,
 Кулба қайда, бошпана қайда?
 Белкураклар келтириб тунда,
 Буюришди қатъий, бир йўла;
 Ҳеч қаерга жилмайсиз шундан,
 Яшайверинг қазиб ертўла.
 Нам, рутубат суякка етгач,
 Бўлмасин деб «меҳмонлар» хафа,
 Орадан ўн-ўн беш кун ўтгач,
 Келтиришди беш-олти қапа.
 Тўрт томонинг бийдай дала-дашт,
 Осмон йирок, ер қаттиқ, зотан.
 Энди шунда суравергин «гашт»,
 Энди сенга ушбу дашт — Ватан...

VI

Бийдай бир дашт. Кичик тегара,
 Тегарада чекланган ҳуқуқ.
 Қатъий белгиланган чегара,
 Чегарадан четга чиқиш йўқ.
 Марказда (шу марказ бўлса гар)
 Сомонсувоқ чокқина дўкон.
 Бул дўконда тамаки, шакар,
 Кийим-кечак, қаттиқ-куруқ нон.
 Харид қилиб бир-икки матоҳ
 Насияга — қарз-қаволага,
 Маҳди чиқди дўкондан.
 Ногоҳ
 Кўзи тушди ёш бир болага
 Норанж каби сарғайган шўрлик,
 Яшамокдан толиб кетганди.
 Сиёғига разолат, зўрлик
 Ўз изини солиб кетганди.
 Минг йиллик дард ёприлиб келиб
 Гўё унинг кўксига кирган.
 Қаролмайди мундоқ тикилиб,
 Мурда нуқси рангига урган.
 Маҳди юрди бола сари тик,
 «Кийимининг соғ жойи йўғ-а?»
 Бола титраб турар серҳадик:

«Урманг мени, оға, жо-о-о-он оғал!..»
 Сочларини силади секин:
 — Нима қилиб турибсан, ўғлим?
 Садо чиқмас боладан лекин,
 Ер чизганча тураверди жим.
 — Нега бунда турибсан ёлғиз,
 Қара, ботиб бормоқда қуёш!
 Бола эса демасдан бир сўз
 Тураверди эгганича бош.
 — Адашдингми, болажоним, айт,
 Ё қилдингми бирдн-бир гуноҳ?
 Бош кўтарди болакай шу пайт,
 Бола секин кўтарди нигоҳ.
 Бу қандайин қарашдир, ё раб,
 Дунё тўлиб кетди оҳларга.
 Бу кўзларга бўлмайдми қараб,
 Чидаб бўлмас бу нигоҳларга.
 Бобосидан ажраган бола
 Одамзотга бундай боқмас, йўқ.
 Момосидан ажраган бола
 Одамзотга бундай боқмас, йўқ,
 Онасидан ажраган бола
 Одамзотга бундай боқмас, йўқ,
 Отасидан ажраган бола
 Одамзотга бундай боқмас, йўқ,
 Ватанидан ажраган бола
 Одамзотга бундай боқмас, йўқ.
 Вужуд эмас, мушздай бир нола,
 Мушздай таъна, мушздай бир кадар —
 Ҳаммасидан ажраган бола
 Одамзотга шундай тикилар.
 Маҳди лабин тишлади қаттиқ,
 Йиғлаб бўлмас бола олдида.
 — Болам, менинг ёмонлигим йўқ...
 Қара, кеч ҳам тушиб қолди-да...
 Отинг нима, айтгил, болажон,
 Айтгил, турар жойинг қайси канд?

— Маним отим Фикрат, оғажон,
 Дарбандликман... Қишлоғим—Дарбанд.
 Кўзинг оқиб тушсин, эй Ватан,
 Йиқил, фалак, эй қаттол ғаним!
 Фикрат, мен ҳам сендек беватан,
 Фикрат, Фикрат, ўғлимсан маним!
 Маҳшар водийсининг ўт олган,
 Ениб ётган ўтинларимиз.
 Кенг дунёга сиғмасдан қолган,
 Кенг дунёнинг етимларимиз.
 Фикрат, кўзинг менга танишдир,
 Хазар бўйи... Сафма-саф паром...
 Қолган гаплар — мен учун тушдир,
 Қолган дунё — мен учун ҳаром.
 Фикрат, эгининг бунчалар юпун,
 Сен меҳрга зормисан, ўғлим.
 Бор экан-ку сени кўрар кун,
 Фикрат, тирик бормисан, ўғлим!
 Бунча мунгли кўзларинг сенинг,
 Таъна қилма, оҳ, жигарбандим,
 Етим қолган Фикратим менинг,
 Менинг етим қолган Дарбандим.
 Ёдинг тирик экан, ўғлим, бас,
 Тирик экан хотиранг, ўғлим,
 Ҳеч бир зулм сени енголмас,
 Улдиrolмас сени ҳеч ўлим...

VII

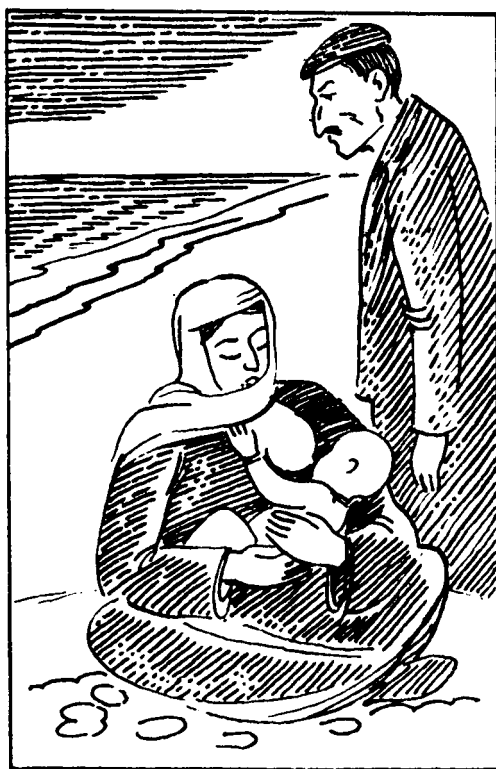
Йиллар ўтиб кетди орадан,
 Мазлумларнинг тинди ёшлари,
 Қонлар оқмай кўйди ярадан,
 Жароҳатлар бита бошлади.
 Қаттол дунё, мустабид дунё
 Адолатга бурди секин юз.
 Юракларда ваҳм бор аммо,
 Нигоҳларда ҳадик бор ҳануз.
 Гарчи ҳали қалбларда муздай
 Тўниб ётар шубҳа ва хатар.
 Лекин баъзан учган юлдуздай
 Чехраларда шодлик ярқ этар.
 Одам Ато, Момо Ҳавонинг
 Касби — деҳқончилик қўл келди.
 Бир пайтлар дашт бўлган маъвонинг
 Саҳни ажиб гўзал боғ бўлди.
 Ўзбек халқин бағри кенг экан,
 Апоқ-чапоқ бўлиб кетдилар.
 Бир-бирини дер «оғам», «укам»,
 Эту тирноқ бўлиб кетдилар.
 Гурунларда, тўй-маърақада
 Кимдир қўққис берганда савол,
 Маҳди кўнглин қопларди қадар,
 Маҳди суриб кетарди хаёл.
 — Бир кечада бутун бир халқни
 Осон эмас кўчирмоқ, ахир.
 Маҳди оға, ушбу гап ҳақми?..
 Оғир эди бу савол, оғир.
 Нима десин Маҳди бечора,
 Ишонарми бу давра бугун?
 Кўзин туман қоплар қоп-қора,
 Сўзлай деса, тиллари тугун.
 Ердан уза олмас нигоҳин,
 Нима десин, ахир у, нима?!
 Чалинарди қулоққа гоҳи
 «Хоин», «Сотқин» деган калима.
 Термуларди даврага тамкин,
 Пинҳон бир дард ўртарди танни.

Ватан мутеъ бўлмоғи мумкин,
 Бироқ халқ ҳеч сотмас Ватанни.
 Ҳар бир юртнинг ўғриси бордир,
 Ҳар бир халқнинг ўз ойини бор.
 Ҳам бир кўйнинг бўриси бордир,
 Ҳар ватаннинг ўз хоини бор.
 Гарчи улар ватаннинг шўри,
 Халқ номига қора доғдир, бас,
 Лекин зинҳор беш-ўнта «бўри»
 Халқнинг асл тимсоли бўлмас.
 Халқ бўйнига хоин деган от,
 Тавқи лаънат осмоқлик учун,
 Бўлмоқ керак камида жаллод,
 Бўлмоқ керак мустабид, малъун.
 — Бир кечада бутун бир халқни
 Осон эмас кўчирмоқ, ахир.
 Маҳди оға, ушбу гап ҳақми?..
 Оғир эди бу савол, оғир.
 Кетса-да у кўксини ўйиб,
 Уртанса-да кўнгли дард билан,
 Даврага бир жилмайиб кўйиб,
 Гап бошларди «даромад» билан:
 — Дунёда кўп жонзот, ҳашорат,
 Ҳар бирин мижози ғалати,
 Ўзича қизиқдир ҳар битта жонзот,
 Ўзгача ҳар бирин одати.
 Кўп эрур заҳарли чаёну илон,
 Аммо заҳарлилар ичра сара курт —
 Иши битгач, иштаҳа билан
 Эркагини ермиш қорақурт.
 Биз бир фақир, нотавон банда,
 Билмам, ҳақми ёки ноҳақмиз.
 Муҳораба тугаб қолганда,
 Қурбонликка сўйилган халқмиз.
 Тағин сизга нима ҳам дейин,
 Ҳаммасига гувоҳдир эгам.
 Хуллас, иши битгандан кейин
 Бизни ўшал қорақурт еган...

VIII

Шамол эсди гоҳ Шарқ, гоҳ Ғарбдан,
 Довуллар ўтдилар гувиллаб.
 Қолаверди ҳар битта қалбада
 Ватан ўпқон каби ҳувиллаб.
 Баҳор келди. Барг ёзди дарахт,
 Хазонларин йиғиб олди куз.
 Юрак санчар, вужудлар карахт
 Ватан деган оғриқдан ҳануз.
 Юлдузлардан тўкилди шабнам,
 Қуёш минг бор чиқдию ботди.
 Юракларда Ватан деган ғам
 Тош сингари залвориб ётди.
 Фалак тўлди чақин-ўтларга,
 Ёмғир ёғди, ёғаверди қор.
 Ҳатто қушлар олис юртларга
 Минг бор кетиб, қайтдилар минг бор.
 То одамнинг Эрк деган орзу,
 Ватан деган муроди йўқдир —
 Озод-озод учолмағай у,
 Учай деса — қаноти йўқдир...
 Маҳди бир кун солди маслаҳат:
 — Тиклаш лозим ўз шаънимизни.
 Масков сари битайлик бир хат,
 Сўрайлик ўз Ватаннимизни.
 — Йўқ, бермайди! — қўл силтди кимдир
 — Қайдам? — деди кимдир, боши хам.

— Қайтиш керак Ватанга, ахир,
 Бошимизга тош ёққанда ҳам.
 Кимдир деди: — Соз тирикчилик,
 Тагин нима керак бу низо?
 Лекин «Ватан!» деди кўпчилик,
 Хат битдилар, чекдилар имзо.
 Йилтилларди умид деган шам,
 Сайладилар беш-олти вакил.
 Улар билан бизнинг Маҳди ҳам
 Тонгда Масков сари олди йўл.
 Дангиллама қабулхонада
 Бир кур нигоҳ ташлагач хатга,
 Фалон куни келасиз дея,
 Тиркаб қўйишдилар навбатга.
 Бундай ҳаприкмаган ҳеч юрак,
 Бундай орзиқмаган асло дил.
 Яна жиндай сабр этмоқ керак,
 Сэатлар — кун, кунлар эса — йил.
 Мана, айтган кун келди етиб,
 Улкан сарой. Пашша урмас пар.
 Турар экан уларни кутиб
 Тўрда жиддий «Ленинчи раҳбар».
 — Мен танишдим хатингиз билан,
 Хўш, айтинг-чи, нега дафъатан,
 Шунча йиллар ўтиб орадан
 Сизга лозим бўп қолди Ватан?
 — Йўқ, дафъатан эмас, Ватандан
 Қилишганда бизни бадарға —
 Биз муттасил сўрадик Ватан,
 Жонимизни қўйиб хатарга.
 — Сизнинг ушбу талабдан, зотан,
 Анқир миллатчиликнинг иси.
 Шаклланди бизда бир Ватан,
 Яхлит бир халқ — совет кишиси.
 Тўғри, ҳали бузгунчилар бор.

Учра турар ҳар хил таъбия.
 Етишмайди уларда зинҳор
 Хушёрлик. Сиёсий савия!
 — Маъзур тутинг, лекин мисли гул —
 Сўлаётир бутун бошли халқ.
 Унут бўлаётир секин тил,
 Улаётир бутун бошли халқ.
 Ҳар битта халқ ўз Ватанида
 То яшамас экан жам бўлиб,
 Ватан ишқи ёнмас қонида,
 Бораверар ўша халқ ўлиб.
 — Тарих ахир бўлмас беҳато,
 Бу фикримга мозийдир шоҳид.
 Давр шуни қилган тақозо,
 Талаб қилган шуни шароит...
 — Даврга биз келтирмаймиз шак,
 Хато бўлса, бўлгандир, балким,
 Лекин уни биз тузатмасак,
 Айтинг, ахир, ким тузатар, ким?...
 — Агар сизни қайтарсак, ундан
 Қувмоқ керак кимнидир, ахир.
 Холис туриб олаверинг тан,
 Адолатдан бўлмас бу тадбир.
 Адолатдан эмас бу бешак,
 Ёғ қуйгандай худди пиликка —
 Агар сизни кўчирар бўлсак,
 Йўл қўямиз миллатчиликка.
 Зарба бериб шу зўр иллатга
 Бизнинг улуғ доҳиймиз — мумтоз —
 Айтиб кетган — ҳеч бир миллатга
 Бермангиз деб ҳеч бир имтиёз.
 — Бир миллатни кўчириб лак-лак,
 Бошқа миллат кирса уйига,
 Бу қандайин адолат демак,
 Бу имтиёз кимга ва нега?...
 — Суҳбатимиз кетмагай нафсиз,
 Гарчи менга қўшилмадингиз.
 Ёки атай...

Афсус, минг афсус,
 Сиз фикримни тушунмадингиз...
 Шу зайлда тугади суҳбат,
 Бу ҳақдирми ёки ҳақдир у?
 Стол узра қолаверди хат,
 Қолаверди халқнинг тақдири.
 Кимнинг тирриқ бўлганди таъби,
 Кимдир артар эди кўз ёшин.
 Эшикда кутарди... Мелиса сафи
 Ва усти берк чамбарак мошин.
 Бирдан синди барчанинг шаҳди,
 Бу не зўрлик, бу не разолат?
 Шивирлади оҳиста Маҳди:
 «Излаб келган эдик адолат...»

IX

Адирларда шовулар шамол,
 Чўққиларда ялтитар қорлар.
 Арчаю сарв, болуд, мажнунтол,
 Осмонга бўй чўзган чинорлар.
 Маҳобатли тош уйлар — оппок,
 Эртақдаги қасрга монанд.
 Мавлуд, қара, Фикрат дўстим, бок,
 Сиз излаган маскан бу — Дарбанд.
 Зирваларда кўр тўкиб турар
 Бул диёрнинг шони, шуқуҳи.
 Унгурларда тентираб юрар
 Аждодларнинг саргардон руҳи.

Пастда ётар дарз кетиб тошлар,
 Кўпчиб ётар хўрланган тупрок.
 Булоқ милт-милт тўкади ёшлар,
 Мавлуд, қара, Фикрат дўстим, бок.
 Бу дунёнинг ёзмиши — алам,
 Бу дунёнинг кўзлари басир.
 Дарбанд ҳамон тутади мотам,
 Дарбанд ҳамон қайғуга асир.
 Осмонининг бургутлари йўқ,
 Бургутлари, ох, бадар кетган.
 Бу қишлоқнинг иигитлари йўқ,
 Иигитлари дарбадар кетган.
 Кўзларида армон, ҳаяжон,
 Ерни кучиб йиғлайди Фикрат:
 «Она!.. Қайтиб келдим, онажон!..
 Дарбандликман... Қишлоғим —
 Дарбанд!..»

Қаерларда қолгандинг, ўғлим,
 Уғлим, сенинг сабрингга балли...
 Мавлуд унинг бошин силаб жим,
 Оталардай берар тасалли.
 Тушиб бориб улар қишлоққа,
 Илк ҳовлида ҳайрон қотдилар.
 Бир оз боқиб уёқ-буёққа,
 Дарвозани тақиллатдилар.
 Чиқиб келди семиз бир кампир,
 «Нима керак?» — деди дўқ қилиб.
 Тиқилгандек душманга ёвқур,
 Тураверди кўзин лўқ қилиб.
 — Маъзур тутинг бизни, бувижон, —

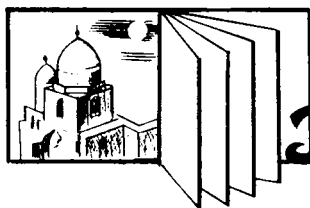
Дея Фикрат илгари юрди, —
 Зиёратга келдик. Бу макон
 Бизнинг ота-боболар юрти...
 Икки ўғлон ота юртида
 Турар эди дамини ютиб.
 Кампир бир оз қараб турди-да,
 Дарвозани ёпди қарс этиб.
 Дарвозанинг солди занжирин,
 Ичкаридан қичкирди бардам:
 «Хоинларни танимайман мен,
 Истамайман танимоқни ҳам!..»
 Юлдузларинг тўкилсин, осмон,
 Кўзинг оқиб тушсин, эй Ватан!
 Уз юртида иккита ўғлон
 Кезиб юрар сарсон, беватан.
 Дайдир экан беватанлар то
 Уз элида сарсон, қувгинди,
 Тупроқларинг тош бўлсин, дунё,
 Дунё, олов боссин сувингни.
 Экан экинингни сел олсин,
 Сўлиб битсин боғларинг, дунё.
 Дарёларинг қовжираб қолсин,
 Қулаб тушсин тоғларинг, дунё!
 Икки ўғлон қайси эшикка
 Борар бўлса маъюс, юкиниб,
 Чиқаверди битта без тикка,
 Чиқаверди фингиб, сўкиниб.
 Чекадаги анҳорни кечиб,
 Тош устига ўлтирганча жим,
 Оға-ини бир-бирин кучиб
 Йиғладилар аламдан юм-юм.

Х

Оға-ини бош эгди қуйи,
 Ёш қуйилар, ўртанар бағир.
 Бунча оғир ҳақиқат йўли,
 Ватан йўли бунчалар оғир.

Сендан сўрар жафокаш жонлар,
 Золим дунё, мустабид очун —
 Тўкилдими озмунча қонлар
 Ватан учун, ҳақиқат учун?!
 Одамзотга, эй қаттол замон,
 Керак эмас кўп нарса, зотан.
 Керак фақат Эрк деган имкон;
 Ватан керак, озод бир Ватан!
 Улкаларга тушаётир нур,
 Энди ортга дўнмагай башар.
 Халқлар истар ҳур бўлмоғни, ҳур,
 Зўрликларга кўнмагай башар.
 Тикланажак инсоний қадр,
 Кўздан ўчар ғафлатнинг хоби.
 Чок-чокидан сўкилмоқдадир
 Ёлғон дунёларнинг ниқоби.
 Кўчаларда буюқ издиҳом
 Оқиб борар ҳақиқат томон.
 Улар томон шошаман мен ҳам,
 Мен — Сабриё, мен — Мавлуд, Осмон.
 Сезмоқдаман ҳақиқат кучин,
 Мен башарнинг шаҳду ҳақдиман.
 Оддийгина адолат учун
 Беш йил ётиб келган Маҳдиман.
 Зўрликлардан дийдам тош қолган,
 Айтинг, тоқай хўрланаман, мен?
 Буюқ Хазар тубида ётган
 Балиқ-лари — Нурланаман мен!
 Бугун дунё тоmidан туриб
 Ҳайқираман, эшит, жигарбанд.
 — Отим Фикрат! — дейман ҳайқириб, —
 Дарбандликман! Қишлоғим — Дарбанд!
 Соғинч ёқар ёш жонларимни,
 Ватан, сенга қайтишим яқин,
 Қирқ беш йиллик армонларимни
 Йиғлаб-йиғлаб айтишим яқин...

Тарихимиздан абаҳадлар

Фозилбек

Дукчи Эшон Воқеаси

Сўз боши

Ҳаммага маълумдирки, умуман Туркистон, хусусан Фарғона музофоти бу тарихи мелодийки, ҳозир 1925 нчидир, бундан яримгина аср муқаддам Русиянинг қаҳрлик истибдоди ва чор ҳукуматининг панжаи зулмига ўтиб, ўшандан бери улар кўзларимизни очирмай, ҳамма вақт бошимизга муштлаб келди. Ҳаммани саводсизлик балосига мубтало қилиб, қора кунларда асорат занжири билан қўл-оёқларимизни чирмаб олмоқ фикрида, золим тўралари ва хоин губернаторларининг ҳар бирини бизларнинг теппамизга бир соҳибхитёр ва қахрамон қотил қилиб кўрсатиб, идора қилиб келди.

Ўз истибдоди сармоясини қувватлантирмоқ учун ҳам биз, Туркистон халқини доимо асир, залил ва қул қилиб, ишлатиб келмак мақсади билан кўзимизнинг очилишига қарши турди.

Иккинчи тарафдан, ўзининг ҳукуматини теппамизда узун замонлар жорий қилмоқ қасдида дастани ўзидан чиқориш учун меҳнаткашларни оёғи учиди кўрсатадирган бой ва бойваччаларни теппамизга мингбоши тайинлаб қўйиб, ҳар хил фармон ва приказларни ўз хоҳлагонича жорий қилиб келди. Бечора камбағал халқнинг мазлумлик орқасида чор ҳукуматининг қандай бўлса бўлсин, фармойишлариго бўйсунмоқдан бошқа чораси йўқ эди.

Халқ ўртасида эски хонлиқ ва ундан кейин Етимхон, Белбоқчихон ва кейинги вақтда чор мустамлакачилигига қарши кураш очғучилар тўғрисида ҳар доим меҳмонхона — «тўкма»ларда зикр қилишар эдилар. Халқ ичида қўзғолиш руҳи борлигини сезган чор ҳукумати бутун диққати ва фикрини халқда бўлган исёнчи руҳни босмоққа қаратди. Ишчи оммасининг шу ярим асрлик истибдод ичида тортмағон кулфат ва чекмаган азоблари қолмади. Агар истибдоднинг ҳар бир кичик ва майда зулмларини ва тахпа-

Тарих ғилдирағи ғилдираб ўтаберган билан унинг излари сира бости-бости бўлмайди. Чунки Яратганнинг ўзи, Она табиат ҳеч нарсани, ҳеч кимни исзис йўқотиб юбормайди, айниқса, ватанпарвар кишиларни. Тарихимизда Дукчи эшон лақаби билан шухрат қозонган мингтепалик Муҳаммадали Исмоил ўғлининг 1898 йилда чор ҳукуматининг «Ўз истибдоди сармоясини қувватлантирмоқ учун ҳам биз, Туркистон халқини доимо асир, залил ва қул қилиб ишлатиб келмоқ мақсади билан кўзимизнинг очилишига қарши тургани»га жавобан кўтарган ватанпарварона исёни ҳали ҳам халқимизнинг қалбидан ўчгани йўқ. Ўзбек халқининг асл фарзандларидан бири, етук олим Фозилбек Отабек ўғли Қозиевнинг золим рус мустамлакачиларининг қонхўрлигини кўрсатиб ёзган «Дукчи эшон воқеаси» (Фозилбек, «Дукчи эшон воқеаси», Ўзбек Давлат нашриёти, Тошкент-1927-Самарқанд, эски ўзбек ёзувида) китоби Муҳаммадали халифа хотирасини абадийлаштириш борасидаги дастлабки залворли қадам эди. Афсуски, мамлакат миқёсидаги қатли ом, аксарияти зиёли бўлган ўзбеклардан 24.499 нафар кишининг шаҳид этилиши, закий кишиларнинг қувғинга учраши, Она Ватан тарихи, адабиёти, фалсафаси, санъатининг ривожланиши у ёқда турсин, ҳатто уни кенг миқёсда ўрганишга имкон бермади. Бу соҳаларга ёғочсиз, тошсиз, сувоқсиз кўзга кўринмас темир девор — чек қўйилди. Атоқли олимнинг зикримиздаги хотира китоби шу боис узоқ йиллар мобайнида эътибордан четда турди.

Фозилбек Отабек (1879-1938) асли андижонлик бўлиб, машҳур Отабек қозининг иккинчи

раст губернатор, ҳоким, пристав ва полицияларнинг бизга жорий қила келган таъаддияларини фуқаронинг ёдлариға солмоқчи бўлсак, алоҳида-алоҳида китоблар, дostonлар ёзиш керак бўладир.

Бу кунда озгина замон аввал ўтган мингтепалик «Йикчи эшон» ҳодисасини кўзингизга кўрсатиб туриб, ерли халқ теппасига юргизган зулм ва таъаддияларини муфассал бўлмаса-да, ажмоли бақадримкон ёзиб, Октябрь инқилоби орқасидан меҳнаткаш мазлум халқнинг улуғ йўлбошчиси ва доҳийси бўлгон Владимир Ильич Лениннинг ижтиҳоди билан мазлум халқнинг золимларнинг поёни йўқ зулмидан қутулиб, озодлик оламига чиққанларини аниқ қилиб очиб ўтмоқчи бўлдик. Хусусан, бу доҳийнинг ўткир фикри Шарқ элларининг озод яшамоқларига сарф этилди. Шарқнинг бошқа мазлум халқларини ҳам озодликка чиқармоқ, мустабид жаҳонгир капиталистларнинг асоратларидан қутулмоқлик имконини беришда ёрдамингизни инқилобий йўл билан кўрсатишингиз зарурдир. Инқилоб раҳбарларининг фидокорлик ва қонли курашлари орқасидагина етишганимизни, ерли халқ теппасига жорий қилиб келган ҳақоратли ва шақоватли, балки қонли, қора кунларни кўрганларнинг ёдларига ва кўрмаганларнинг фаҳмларига еткурмак ва озодлиқнинг лаззатли шарбатини туя-туя, суюб-суюб ичмоқларингиз ва бу озодлиқни ҳеч вақт қўлдан бермаслик чорасида бўлишларингиз учун истибдод зулми тарихидан бир парча бўлган Йикчи (Дукчи) эшон воқеасини қаламга олдик.

ФОЗИЛБЕК

МИНГТЕПА ҚИШЛОҒИ

Мустабид чор ҳукуматининг Туркистондаги зулмини оширишға бир баҳона Йикчи эшон ҳодисаси бўлди. Йикчи эшон «Мингтепа» деган қишлоқлик, Мингтепа бўлса, Марғилон уездига қарашли бир қаря бўлиб, Йикчи эшон ҳодисасидан кейин номи чор ҳукумати томонидан «Марҳамат» номи билан ўзгартирилган эди. Мингтепа Андижон шаҳрининг жануб шарқи томонида обод бир қишлоқ бўлиб, 1200 жонға молик эди. 650 хотин-қиз, 550 эркак ва бола яшар эди.

Икки аминлик, 11 эллик бошилиқ бир қишлоқ эди, атрофи билан 450 хоналик бор эди. Эли асарни ўзбек ҳам бир оз тожик ҳам қирғиз билан аралаш бўлиб, қўл хунарчилари гилам, шолча, қоп кигиз, арқомчи хунарларига моҳир бўлиб, атрофда тўқай, қамиш кўп бўлғони учун бўйра, бордон тўқимоққа ҳам бошқалардан маъруф ва машҳурроқ эдилар. Кўп халқи деҳқончилик ишларига ҳаракат қилиб, бекорчилик вақтларида қўл хунарлари билан машғул бўлар эдилар. Бунинг учун бошқа қишлоқ элидан тўқроқ турар эдилар.

Шаҳар бойлариға бошқа қишлоқ халқларидек кўпда муҳтожлик кўрсатмас эдилар. Шижоат ва ғайратлари атрофға маълум бўлса ҳам билимлик ва ўқумушли кишилар кам бўлғони учун, жуда содда одамлар эдилар.

Хотин олмоқ ва қиз чиқармоқлари бўлса, қирғизларға яқин турганлари учун уларға яқин эди. Турмуш ватанлари бўлгон Мингтепадан Йикчи эшон чиқиб, ҳукумат аскарига ҳужум қилгондан сўнг, чор ҳукумати тарафидан тўпга тутилиб, эли қатлиом ва мол-товарлари торож бўлиб, Мингтепа номи билкул йўқ бўлиб (ўчурилиб), истибдод тарафидан ичкари Русиядан мужикларни олиб келиб жойламоққа марҳамат қилғони учун номини «Марҳамат» қўйилгон эди.

Йикчи эшоннинг, Йикчи эшон билан шуҳрат топгон кишининг асл номи Муҳаммадали бўлиб, Марғилон шаҳарига тобе Шаҳидон қишлоғида ўртаҳол бир деҳқон оиласида

ўғлидир. Тарихчи олим Сайфиддин Жалиловнинг ёзишиға қараганда, Фозилбек Отабек инқилобдан аввал рус-тузем мактабида таҳсил олган. 1923 йилда К. Темиряев номидаги қишлоқ ҳўжалик академиясида ўқиб, пахта агрономияси мутахассиси бўлиб етишган. 1930-1938 йилларда Қовунчидаги, кейинчалик Бутуниттифоқ пахтачилик илмий текшириш институти таркибига кирган «Рассад-совхоз»да ишлаган. Эрта пшар пахтани чаптириш билан шуғулланган.

Олим зикримиздаги хотирадан бошқа пахтачиликка оид, яъни эрта пшар ғўза селекцияси ҳақида, «Янги усул парникларида аъло навли ипак тусли пахтани кўклатиш», «Андижонда ипакчилик» асарларини ёзган.

Аммо унинг «Дукчи эшон воқеаси» хотира китоби ҳар жиҳатдан муҳим. Чунки муаллифнинг ўзи исённинг гувоҳи ва рассомидир. Олим ўз асарини жуда кўп ҳужжатлар, исён иштирокчиларининг суҳбатлари билан тўлдириб, «Ҳаммани саводсизлик балосига мубтало қилиб, қора кунларда асорат занжирини билан қўл-оёқларимизни чирмаб олмоқ фикрида золим тўралари ва хоин губернаторларининг ҳар бирини бизларнинг тепамизға соҳибхитёр ва қаҳрамон қотил» қилган рус мустамакчиларининг ҳақиқий қиёфасини очиб бергани билан қимматли ва тарихий жиҳатдан табарруқ асардир. Бунга муҳтарам журналхонлар ҳам амин бўладилар, деган умиддамыз.

Сирожиiddин АҲМАД

туғилиб, отаси Муҳаммад Собир эшонлар хизматида кўп юрган ва халифалик лақабини олган бир чала мулла бўлиб, ўғли Муҳаммадалини ёш вақтида ўзи билан қамту олиб Бухоро, Чоржуй, Самарқанд тарафларида саёҳат қилиб, Бухорода асли хўжандлик домла Усмонча охунд деган кишига топшириб, савод ўқитиб, қорига бериб, бир оз қироат илмини ўқитиб, ўғли 14 ёшда экан Ғиждун қишлоқига бебираотлик юзасидан имом бўлиб чиққан бир кишидир. Икки йил бу жойда туруб, ўғли Муҳаммадали 16 ёшга етган вақтда, Самарқандга яқин Каррух деган қишлоққа келиб, катта бир эшон хизматида туруб, ўғлини шу эшонга топширғон. Ўзи Каррухдан тижорат учун чиқиб, бу сафаридида Чоржуй, Бухоро, Қаҳқаҳа, Самарқанд то Шаҳрсабзгача бориб, икки йил муддат ичидида айланиб, яна Каррухга келган ва ўғли қошида вафот этган. У вақтларда ўғли Муҳаммадали 18 ёшда бўлган ҳолда, икки йил Каррухда Мулла Усмон охунд судурнинг хизматида қолиб, кейин шу эшоннинг ижозат ва иршоди билан 20 ёшида ўзининг ватани бўлган Фарғона вилоятининг Андижон шаҳрига қарашли Мингтепа, Аравон ва Қизил-оёқ, Асака қишлоқларига келиб, ўшал кунларда ўзининг обрўси билан халққа танилган Султонхон тўра хизматида туриб қолди. Йикчи эшоннинг асли руҳи камбағалпарвар, бечораларни суючи бўлғони учун, Аравондан Асакага ва Асакадан Ўшга ўтадиғон йўлда қатнайдиғон карвон ва йўловчиларни шу йўлда сероб қилмоқ қасдида Шаҳрихонсойнинг тепасида Аравон билан Асака ўртасидоғи баланд сувсиз ерда туруб, Шаҳрихонсойдан машк ва кўзалар билан сув ташиб, катта йўлга қўйиб, умумийўловчиларга «оби худойи» деб сув бериб турди. Ва ўшал Шаҳрихонсойнинг 40-60 саржинлик баланд қудуқ ерида кўкарган баъзи дарахтларга ҳам сув ташиб, қўйиб кўкартирди. Шу меҳнат билан кўкартирғон дарахтнинг тагида иккита катта хум қўйиб, шу хумга шунча узоқ масофадан сув ташиб чиқиб, ўтган кишига текин сув бериш учун халқ ичидида тездан шуҳрати чиқиб кетти ва хизмати орасида унга ихлос қилғувчилар ва ҳар жойда шунинг зикрини қиладурғон мухлис одамлар кўпайиб қолди.

Хусусан, Кўгарт, Кетмонтепа, умумий Элатия, қирғизлар ичидида шуҳрати зиёда бўлиб, катта бойлар ва элнинг бошлиқлари келиб, эшонни зиёрат қиладиган даражага етди. Шу ҳолда мухлислар тарафидан, Муҳаммадали халифанинг қишлоқларидан бирига кириб турмоғини муносиб кўришиб, ўзаро пул жамлашиб, ўзининг ватани бўлган Мингтепа қишлоғига махсус бир ҳовли-жой қилиб бердилар.

Мана бу жойга кўчиб келгандан кейин ҳар тарафдан назр ва ниёз ва худойилар кела бошлағоч, қўлига нима келса, бева-бечораларғасарф қилиб бериб тургани яна ҳам эшоннинг шуҳратига сабаб бўлди.

Саховати ва шўрлони орқасида ҳар қабилянинг катталари, хусусан Андижон тева-рагида бўлган элатия, қирғизларнинг ҳаммаси, бола-чақасигача деса бўларлик мурид бўлиб кетди-да, кундан-кунга ҳадя, назру ниёз кўпа борди. Муҳаммадали эшон(нинг) ўзи-да, дарвешпўст, камбағалларни суючи бир киши бўлғони учун, унинг ҳовли-хонақоҳида кўп бечора кишилар доимо топилар эди.

Мана шу ҳужум, кўпчиликни жойламоқ ва шуларга ётадиғон меҳмонхона ва отхоналар солмоққа халқнинг кўпайиши(нинг) ўзи сабаб бўлди ва кундан-кун тараққий эти зиёда бўлиб, у вақтда муридларининг сони 20 мингдан ортик ҳисоб қилинар эди.

Ҳар томонда пайдо бўлган муридларнинг тепасига хусусий халифа ва шоғирдлар чиқорди. Шу халифалари, умум халқнинг эшонга ихлосларини зиёда қилдирмоқ учун, ҳар хил кароматларни эшондан баён қилиш, балки эшонни Маҳди қилиб кўрсатар эдилар.

Мана шу шуҳратлар орқасида чор ҳукуматнинг мингбошилари умуман эшонга мурид бўлиб, элнинг ихтиёрини шул эшон қўлига топширғон эдилар. Ва эшонни, шарикатни жорий қилиш учун ҳазрат Умарнинг ўрнида биламиз, деб ўзаро васиқа қилиб, тамом муҳрларини босиб берган эдилар.

Мол-жонлари, ўз қизларини ҳадя қилғонлари ҳам кўп топилар эди. Аксар ўт ёқадирғон ва қўй боқадирғонлари қирғизлардан бўлар эди. Ҳатто ичкарасида ҳам қирғиз хотинлар бор эди.

ЭШОННИНГ ШАКЛИ ВА ҲУНАРИ

Муҳаммадали халифа (Йикчи эшон)нинг сурати: ўрта бўйли, эчки соқолли, камгўшт, ориқ, буғдойранг, қоши туташган, тожикбашара, ҳалим, камгап, кулиб турувчи, овози майин бир киши эди. Ҳамма вақт бўз қўйлак ва иштон билан малла тўн кияр эди. Бошига кичик салла ва кулоҳ қўйиб, бўзи махси-кафш кияр эди, ҳеч вақт янги ва яхши ипакли тўн киймас эди. Зиёрат учун келганларга, ҳатто ўз мурид ва мухлисларига ўзи дастурхон солар эди, нон-ош қўяр эди.

Эшон-сўфи кишилар илгаридан ўз касб ва ҳунарларидан овқат қилиб келганлари учун, бу эшон ҳам ўзининг касбидан овқатини таъмин қилишни истаб, йикчилик ҳунарини ўрганиб олган эди. Чунки отаси ҳам шу касбни қилган эди. Шунинг баробаридеустасидан қолган асбобларини йўқотмай ишлатар эди.

Ҳар дойим бекорчилик вақтида муридлари олиб келиб, тайёрлаб берган йик ёғочини қириб, бир қанча йик қилиб қўяр эди. Ёғоч олиб келган муридларига битта, иккита

бериб турар эди. Гўёки улар бу йик билан ип қилсалар, бири минг бўлғонидок гумон қилар эдилар. Агар шу йик билан йигирган ипдан тўн қилинғон бўлса, табаррук қилиб, кўп чол қирғизлар тобутларининг устига ёпмоқ учун васият қилиб сақлар эдилар. Ё эса кафан қилиш учун васият қилиб қолдирар эдилар.

ОТХОНА

Тарихи ҳижрийнинг 1304 сида, Ҳиндистон саёҳатиға бориб келганидан кейин Минг-тепаға жойлашганича, 1319 йилгача яхшиғина шуҳрат олиб, тарихи мелодийнинг 1890 йилида иши ривож олиб, эшонлиги улғайиб кетди.

Иш катта бўлғони учун ҳовлисининг кун чиқар томонидан бир катта отхона солмоқ ҳаракатиға тушуб, ҳар тарафдаги муридларни ҳашарға чақирғонидек, тамомий муридларига ёғоч, терак хари ва тўсин солиб юборғонда, эшонимиз отхона қилар қилар, деб ҳар ким бисотида бор теракларни кесиб келиб топширди. Оз бир вақтда анчагина дарахт ва тераклар тўпланди.

Бу теракларнинг аксарини узоқ қишлоқлардан фуқоро от ва арава билан келтирар эди. Эшоннинг ўзига мурид бўлғон усталар, дурадгорлар ками 500 от сифорлик бир катта отхона биносига киришиб, оз бир вақтда ниҳоят катта отхона қурдилар. Келган муридларнинг отлари шу отхонаға ўрунлашар эди. Отхонанинг ҳам қора халқ олдида бир ўзгача хосияти бор эдики, ҳар қанча от боғланса (масалан, икки айғир от бўлса ҳам) ҳеч бир-бири билан уришмас эди. Буни авом халқ ҳазрат эшоннинг очик қароматларидан деб биларди. Асли қаромат отбоқарларнинг йўғон калтакларидан эди, чунки иши йўқ девоналардан бир неча кишининг қўлиға зўр калтакларни бериб қўйғон эдиким, булар қайси от товуш чиқарса, дарҳол қўлидоғи калтак билан отнинг жонини ачитиб урар эдилар. Бинобарин, эскиларнинг айтишича, «фаросатдан муштак бўлган фарас», яъни отлар иккинчи маротаба овоз чиқармай бошини қуйи солиб турар эди. Буни кўрган муридлар: «Шунча от бир-бири билан урушмайди, бу ҳам ҳазрат эшонимизнинг қароматларидан», дер эдилар. Ҳеч вақт бу отхонада 200 дан кам от турмас, гоҳо беш юзларға ҳам етиб қолар эди.

КАРОМАТЛИ МЕҲМОНХОНА

Ҳазрат эшоннинг меҳмонхоналари ичида бир меҳмонхонанинг исми «Кароматли меҳмонхона» эди. Бунинг қаромати шу эдики, аксар шак келтирган муридлар бу меҳмонхонаға чиққанда, бир парча ўт девордан узилиб, уларнинг юзига урилар ва соқол-мўйлабларини куйдирар эди. Бу эса шундай қаромат эдики, деворнинг ичидан (ошхонадан) қувур қўйиб, ўша меҳмонхонаға йўлагидан ўтказилган эди. Баъзи қора халқдан инобат қилмаган (қўл бермаган) кишиларни эски муридлар бу меҳмонхонаға бошлаб кирар эдилар. Қувурнинг орқасида бўлғон киши, қувур қаршисиға келган ҳалиги одамға қаратиб қувур оғзини бирдан тўсиб қўйса, зинапоядаги (деворидаги) қувур тешигидан ўт алангаси гуп этиб теғар ва қувурни очиб юборса, тўхтар эди.

Бу ўт чиққон ҳамон эски муридлари янги кишиға: «Тавба, денг, шак келтирманг, дарҳол инобат қилинг, пир кучлик: йўқ эса куяр эдингиз», деб қўрқитар эдилар. Муридлари ишонмағонларни қўрқитиш учун «бир кун бир шаккок одам келган эди, ушбу жойдан ўт чиқиб уриб олди, охири тавба қилиб, қўл бериб қутулди» деб қўяр эдилар.

БЕОЛОВ ОШ ПИШИРИШ

1302 ҳижрийда, эшонлиқ иши ривож топиб келаётқон вақтда, эшон ҳийлалик ошхоналар қилди. Шу тартибдаги: анча нари бўлғон қўшнисининг томонидан узун девор ичидан печнинг қувуридек қувурлар қўйиб, ҳар томонға олиб бориб, охирини болохона деворининг ичи билан ўтказди. Болохонадаги қувурнинг тепасига учта калла қозон осилғон ҳар вақт ўт ёқса тўғри аланга (ўт) келиб, деворнинг ичи билан болохонадаги қозонлар тағига бориб, қозонни қайнатадир. Ундан қувурни пастға олиб тушиб, ошхонаға олиб кириб, яна учта қозоннинг тегида ўтиб, тутуни бошқа ҳовлидан, ўзга одамнинг девори ичидан чиқиб кетади. Қозонлар қайнағонда, кўринишда ўт йўқ бўлиб, гўё «беўт» пишадир.

Ҳарқайси муриди келган вақтда аввал пастда об-таом зиёфат ўтказиб, назр, ҳадясини берганидан сўнг, махсус кишилар буларни бошлаб ошхоналарға олиб кирадир, ошпазлар гуруч ва сабзини сувда пишириб тайёр қилиб қўядирлар, одамлар кирардан аввал қувурларға ўт бериб, қозонларни қизитиб, ёғ солиб, доғ қилиб турадилар; меҳмон муридлар кирган ҳамон: «Қароматға шак йўқ, шак келтирманглар!» деган кишилар дарҳол сабзини солиб, пишган гўштини қовуриб, дарҳол гуручни солиб, сув қуйиб, бир қайнатиб, дамлайдилар ва тездан ошни тайёр қилиб, сузиб берадилар. Буни еб ўтирғонларға: «Бу қароматға шак келтирманглар! Болохонада беўт дарҳол ош пишириш осон эмас, пирнинг кучлигидан! Шак келтирганларни чиқарда ўт қувалайдир!» деган ваҳима солишлар бўлар эди.

Буни кўрган қора халқ «тавба» деб, у ёқ-бу ёқ қарайдир: ўт бўлмоғонидан ҳайрон

شېخانىڭ شەكلى ۋە مۇنداقى

مەھسەد نەبىيە (ئەكسچى تېلەن)نىڭ سۈرىتى ئورۇن بويىچە تەييار
سەنئەتكار، كىم گۈشتە ئالدىنقى بولغانى ۋە ئۇنى ئورۇنلاش ئىلگىر بەتتە

مەھسەد نەبىيە

مەھسەد نەبىيە، كىم گۈشتە ئالدىنقى بولغانى ۋە ئۇنى ئورۇنلاش ئىلگىر بەتتە
سۈرىتى ئورۇن بويىچە تەييار

Дукчи эшон — Мухаммад халифа

Булар ҳовлида доимий суратда турар эдилар. Келган муридлардан бири от ҳадя олиб келган бўлса, дастурхон солиниб, овқот қилдиргандан кейин, номини «от» қўйган сўфи келиб, эшонни зиёрат қилдирмоққа бирга олиб қирар эди. Эшон хос ҳужрасида, жайномоз устида ўлтирган чоғда булар кириб зиёфат қиладирлар. Ҳар тарафдан амри маъруф қилиб ўлтириб, охири сўзида: «Сиз ҳадя қилиб от олиб келибсиз, даргоҳиға қабул қилсун» деб дуо қиладир. Буни эшитган ҳадя келтиргучи бечоранинг ихлоси зиёда бўлиб: «Манинг от олиб келганимни ошқора баён қилдилар, авлиёлари ва кароматлари шундай нақд экан», деб ўйлар эди. Хайрбод қилиб чиққан вақтда, бирга олиб қирувчи сўфи: «Қўрдингизми, ҳазрат эшоннинг кароматларини? Шак келтирманг!» дер эди.

Иккинчи биров қўй ҳадя олиб келган бўлса, ўлтириб дастурхон олдида бўлгонидан кейин «қўй сўфи» келиб, ҳазрат эшоннинг зиёфатиға олиб қирар эди. Буни кўрган ҳамон ҳазрат эшон: «Хайр... ҳадя қўй олиб келган экансиз, дошға солинсиз, худойим қабул қилсун» дер эди.

Ҳосил, ҳар ким ҳар нарса олиб келса, ўша нарсанинг номи қўйилгон сўфи зиёрат учун эшоннинг ҳужрайи хосига бирга олиб кириб, маълум қилар эди.

Эшон бу сўфидан зиёратчининг олиб келган ҳадясини билиб, унга шунча мулозаматлик қилар эдики, кўп кишилар йиғлаб: «Кароматингиздан айланай, пирим!» деб ихлос қилиб қўл берар ва мурид бўлар эди...

КҮНГИЛДАГИ МУДДАОНИ БИЛИШ

Бу тўғрида турли сўзлар кўп бўлса-да, қисқароғи шуки, юқорида айтилган махсус хизматчилардан бошқа яна бир неча бекорчи судралгон одамлар ҳар жойда қулоқ солиб юрар эдилар. Ва баъзилар «жинни»дек айланиб юрар эдилар. Лекин булар «жинни» эмас, балки ҳушёр одамлар бўлиб, келган меҳмонлар ва зиёратчиларнинг сўзига қулоқ солиб юрар эдилар.

Бир куни, бир тўда зиёратчи «элатия»лар келиб, бир жойда чой ичиб ўтиришган ва ўзаро сўзлашиб: «Ман ўғил кўрмадим, ҳазрат эшондан ўғил талаб қилиб келдим. Хотиним ҳам келди», деб айтадир, атрофида айланиб юрган жиннисифат одамлардан бири дарҳол эшоннинг хос жойига кириб: «Фалон суратда, фалон номлиқ одам келиб шундай сўзлади. Ҳозир зиёратга қирадир» деб қўядир. Кейин бу зиёратчилар ҳазрат эшон олдиға қирғонларида сўзлашиб ўтириб: «Фалончи ким?» деб сўрайдилар. Бу киши дарҳол: «Ман, тақсир!» деядир ва ўрнидан турғоч, «Сизнинг авлодингиз йўқми? Хотинингиз ҳам келдимиз? Хайр... дуо қилайлик, ўғил талаб экансиз, худойим ўғил берсин» деб дуо қилар эди. Ҳалиги бечора йиғлаб юбориб, бору йўғини ҳадя қиладир ва ташқариға чиқиб, ким кўзига кўринса, бу сўзни ҳикоя қилади. Ва: «Манинг номимни билдилар, талабим, муддаоимни билдилар, бундай вали, авлиёни ҳеч вақт топиб бўлмайдир», деб қора халқ ичиде шухрат бериб юрадир.

Ёлғиз қора ва билимсиз халқина бунга мубтало эмас, балки ўша тарихда ўтган кўп ҳушёр кишилар ҳам бу сирлардан воқиф бўлмағоч, эътиқод қилиб, хонақоҳида ойлар, балки йилларча ўзларини хизматга ҳада қилғон эдилар.

«Одам қўй мижоз» дегандек, бир-бирининг орқасидан ёлғон шуҳратга алданиб, «тоғора-тоғора» бўлган эдилар.

МИНОРА

Эшоннинг Мингтепада қилғон хонақоҳ масжиди ниҳоят зўр бўлиб, катталиги тахминан 20 таноб жойни ўраб олғони учун, мунда турғон зиёратчиларнинг ҳаммасига азонни эшиттирмоққа хонақоҳнинг бир четида бир минора қилиш маслаҳати бўлиб, масжиднинг бурчиди, айланаси ўн газ жойни юмалоқ қилиб, тахминан 12 газ баландликда бир минора қилинғон эди.

Бу минорада, икки йилга яқин вақт азон айтилиб турди. Кейинча тараққий қилиб, ривож олиб, одам ва муридлар ҳар томондан кўпайиб кетганда, кўп кишилар, бу минорани теги билан бузиб, ўрнига пишиқ хишт (ғишт) билан маҳкам бир минора қуришни маслаҳат кўрганлар. Эшон, ўзи буни қабул қилмай: «Бу тайёр миноранинг ўзи маҳкам бўлган, буни(нг) теппасига андак пишиқ хишт билан ишланса бўлади», деб буюрғон. Шунинг учун усталар: «Ҳазрат эшон пиримиз, ишни билиб буюрдилар. Айтганларидек қилмоқ керак» деб шаҳардан пишиқ хишт ташиб юрмай ўзимиз шу жойда «хумдон» қиламиз деб, хишт пиширадиган хумдон солиниб, кўп одамлар ва муридларни айтиб, хишт куйдириб, андак кунда ҳашарчи муридлар кўпайиб, неча юз минг пишиқ хишт тайёр қилинғон эди, бу пишиқ хишتلарни минора тагига олиб келиб, чаҳоршанба кунини 1319 ҳижрийда минорани бошлади.

Хом хишздан қурилган миноранинг тепасидан икки қаторини олиб ташлаб, устидан тозалаб, янги пишиқ хиштни айлантириб ишлатиб кўтара бошладилар. Тахминан 8 газ кўтарилғондан сўнг кўзи етук одамлар: «Бас энди, теги хом хишт бўлғони ҳолда мундан зиёда қилинса кўтара олмас» десалар ҳам усталар қабул қилмай; «яна андак қўямиз», деб 7 газ яна кўтариб, мажмуи 15 газ хом хишт устига 15 газ пишиқ хишт уриб, 30 газлик йўғон минора қилдилар. Бунинг тепасига яна 4 газга яқин қубба ўрнатиб, демак, 34 газ кўтарилиб, тамом бўлди.

Неча вақт азон айтилиб турғонда, охири тегида путури кетиб, хом хишт ёрилиб, минора белидан икки вершокга қараб айрилиб, қутб тарафига мойил бўлиб қолди.

Буни кўрган баъзи ҳушёр одамлар: «Дарҳол бузиб олмоқ керак. Чунки теги хом хишт бўлғани учун охири бир кун йиқилса, кўп шикаст берадир», деган маслаҳатларни берсалар ҳам, баъзилар: «Ҳазрат эшоннинг кароматлари билан бўлғон нарса йиқилмайди, қиёматгача шу ҳолда туради», деб қабул қилмағон эдилар. Миноранинг қутб шимол ёғида минорадан аввал солинган мактабхона бор эди, минорага яқин эди. Миноранинг шу тарафига қараб ташланғонидан баъзилар: «Мактабни бошқа тарафга жилдирайлик, эҳтиёт лозимдир, кўп болалар кеча-кундуз ўқийдилар» деган бўлсалар ҳам, жоҳил сўфилар аввалги жавобни бериб: «Ҳали йиқилмайдир. Исрофил сурини тортғондо шу минора тепасига чиқиб тортадир. Ёки ҳазрат Исо осмондан тушарларида шу минора тепасига тушар эмишлар. Пиримиз шундай деядилар», деб жоҳиллик билан оқилларга қарши туриб, бу мактаб бузулмай ёки кўчирилмай қолғон эди.

Миноранинг охириги умрида жоҳиллар орасида бу миноранинг хом хишт устига қурилғони бир каромат, шунча ёрилиб, бир тарафга оғиб йиқилмағонини иккинчи каромат деб, миноранинг ўзига махсус неча хил кароматлар ҳикоя қилинадирғон бўлди.

Элатиялардан Қўшмуродхожи ҳикоя қиладики: «Мандан хотиним ақиллик экан, чунки ўғлум эшоннинг мактабиди ўқур эди. Хотиним миноранинг мактабга қараб «ташлаб» қолғонини кўриб, балки эшитиб, ўғлини мактабга юбормай қўйғон экан. Ман хотинимни сўкиб: «Сен миноранинг йиқилувини билиб қўйдингми? Эшонимизнинг таважжуҳлари билан бўлғон минора йиқилармиди? Сан, аҳмоқ, болани мактабга юбормай қўйибсан! Эрта билан юборгил!» деб ўғлимни зўрлаб юборур эдим», деган сўзларни айтиши билан йиғлар эди. Бу мактабда ёлғиз Мингтепанинг ўзидаги одамларнинг болаларига эмас, балки узоқ қишлоқлардан ҳам одамлар ўғилларини олиб келиб қўйғон эдилар. Домий суратда 200 нафарга яқин бола ўқиб турар эди.

Муаззин(сўфи) хуфтонга аввалроқ чиқиб саловат ўқиб турғон эди ва мактабда болалар ўқуб турғон эдиларки, минора мактабнинг устига қараб ағдорилди. Хайрият мундаки, мактабнинг ярмини босди. Агар, тамом босиб тушса, икки юзга яқин боладан бирорта қолмас эди. Эшон бошлиқ югуришиб чиқиб, дарҳол кўплик қилиб мактабни очиб юбордилар.

Улган болаларни бир тарафга тўплаб тамом очиб, санаб кўрганда, 23 нафар бола ҳам сўфи ўлиб, 15 киши ярадор бўлибдир.

Мингтепа катталари келиб, дарҳол эгаси бор ўликларни кишини чақириб топширдилар ва мусофирларини ўзлари кечаси кўмишга маслаҳат қилишдилар.

Улган болаларнинг ота-оналарининг фарёди осмонга чиқар эди. Ҳеч кимни йиғлатмай ҳаммасини кечаси кўмиб, уч кишини қолдирдилар. Дарҳол хишتلарни тозалаб

юбордилар. Эрта билан ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб, Асакада турадигон «участковой пристуф»га хабар қилдилар. Пристуф дарҳол неча одам ва дўхтурлари билан келиб, эшонни холи жойга олиб кириб, муомалаларини қилишиб, яхши либос ва сарполарни кийиб, «уч киши ўлибдир» деб қайтиб кетди.

Пристуф эшонга «мандан бошқа киши мабодо сўраса, минора бир тарафга «таш-лаб» қолғонда сўнг бузуб оламиз деб, ҳаракат қилиб турғон ва тегҳдан ҳеч кимни юргузмай қўйғон эдик, иттиқодан йиқилиб, инкита майда болани ва бир муаззинни босиб қолди денг» деб ўргатиб қўйди ва ўз қорнини яхшигина тўйғазиб, жўнаб кетди. Ропуртни «яхши» қилғон экан шекилли, қайтиб ҳеч ким сўрамай бости-бости бўлиб кетди.

Аввалги, қиёматғоча йиқилмайди, каромат билан бўлғон минора, деган сўфи (мурид)лар хижолат бўлмай, «вақти етса одам ўлади, ҳали бу минора экан-ку» деб қўйдилар. Яна ихлос, эътиқодлари бутун бўлиб, балки ўлган болаларнинг оталари: «Бизни саодатимиз бўлдики, болаларимизни ҳазрат эшоннинг минори бости» деб шукр қиладирғон жоҳилликларни ҳам кўрсатмай қўймадилар...

ЧОР ҲУКУМАТНИНГ ТЕРГОВЧИЛАРИ

Эшоннинг хонақоҳида доимо мингдан ортиқ одам бўлар эди. Шунинг билан даромади ҳам катта эди. Мана бу ҳолларни ва бўлиб турғон шу ишларни мустабид чор ҳукуматининг губернатори ва ҳокимлари юқориға ёзиб, «ропурт» билан билдирганидан, Туркистон генерал губернатори ўз олдидоғи хос терговчини ва уларнинг бошлиғини чақириб, Марғилон уезд ҳокими билан ҳақиқат қилмоққа ва бўлиб турғон ишларни кўриб, ақл юргизмоққа юборди. Булар келмасдан бир ой илгари хабари келиб, Йикчи эшон алоҳида ва махсус поёндозлар тайёрлаб қўйди. Ҳар хил гиламлар топдириб омода бўлиб турди. Чунки Марғилон ҳокими эшонга бу хусусда хабар берган эди.

Буларнинг келишидан бир ой аввал Асакада турғон район пристави Марғилон ҳокимиға эшон тўғрисида қуйидоғи маълумотни берадир.

РОПУРТ

1897 йил 15 декабрда

Ул баланд даражалик Марғилон уезд ҳокимиға
Асака атрофининг нойибидан ропурт...¹

Сиз баланд даражаликқа шу тарика маълум қиламанким, маним ихтиёримға топширилғон Асакага карашли Мингтепа кишлоғида бу тарихдан 25 йил аввал келиб ўрнашган, асли мингтепалик «Муҳаммадали эшон» деган бир киши эшонлик қилиб турғон бўлса-да, бу кунларда ниҳоят кучайиб, бутун тоғлардоғи қирғизларни ўзига тобе қилди: маним махфий олғон ахборимға қарағонда, муридлари ўн мингдан ошғон бўлса керак ҳаммалари эшонга шундай тобедирларким, агар амр қилса, бир кунда жамъ бўладилар. Агар шундай бораберса, эҳтимол, Эрон эшонларидек Русия давлатига исён чиқарса, лоақал ҳукумат бошлиқлари амр-фармониға инқиёд қилмаса. Чунки хонақоҳиға бир катта мактаб қилиб, тахминан 250 га яқин болаларни учта муаллим солиб, доимо ўқитиб турадир. Булар оз кунда ўқиб чиқсалар, кўпларни Истамбулға юбориб ўқитмоқчи эмиш. Буларнинг ҳар нечик бўлса-да, манъ қилмоғи зарур эди. Бу кунларгача жанобингиздан бир амри фармойиш бўлмағони учун сустлик кўрсатиб келинди.

Эндиликда, маним фикримча, эҳтиёт бўлмоқ лозимдир. Бинобарин жавобингизга маълум қилдим.

Участковой пристуф

(Чанишуф)

Мана бу ахбор Марғилон ҳокимиға етиб, тездан орқасиға ушбу сўзни ёзиб қайтарғон эди: «Участковой приставга маълум бўлғайким тездан Йикчи эшон Муҳаммадали халифанинг таржимайи ҳолиға доир равшан ахборот ёзиб юборғайсиз» деб, мана бу хабар келганидан сўнг, Йикчи эшон аҳволотиға доир муфассал ахборот ёзиб юборғон эди. Бу ахборотни Марғилон ҳокими Ташкентга, губернатор воситаси билан юборғонда, Генерал губернатор ўз тарафидан юқорида зикр қилинғон алоҳида ишларга хос маъмур терговчиларни юборғон эди.

Бу тўралар Марғилонга келиб, ундан уезд ҳокимини бирга олиб, 12 киши билан 1897 йил, 12 майда (жавзо) Мингтепа келғон кунлари эшонни кўрмакка борғон зиёратчилардан Мулло Абдулқаҳҳор Орифҳожи ўғли ҳикоя қиладикки: яқин келганда бир кишини олдин чоптирғон эканлар, келиб хабар берди. Эшон дарҳол чиқиб кўчада, дарвозадан тортиб тахминан 500 қадамча жойға пояндоз солдириб, ичкарасида махсус

¹ Бу ропуртнинг нусхаси ўша вақтда Асака пристуфида мирзабошилиқ қилғон мирза Эгамберди бобо Раҳим ўғлининг китобхонасидан топилди. Хотира учун сақланғон экан.

чодир тикдириб, дарвозадан бу чодирғоча ҳам барҳутдан пойандоз қилиб, борофлар тикиб, ниҳоят зийнат бериб, кутуб турди. Ҳамма хизматчилар ва меҳмон одамлар ҳамда қишлоқ амалдорлари, кўп кишилар, дарвозадан ташқари чиқиб, истиқбол қилиб туриб эдилар. Мингбошилар от чоғиб, «келди-келди» деб хабар келтирдилар. Эшон дарҳол Мулла Солиҳ деган хазиначисини чоқириб, бир тўп бўқча тўн олиб чиқиб турди.

Ярим соат ўтгач, тўрт извошда 12 киши, тўралар, ҳокимлар ва приставлар келиб туриб, эшон билан ҳаммаси бир-бир кўришиб, саломлашиб бўлгандан кейин эшон бўқчани очиб, ниҳоят қимматбаҳо бўлгон тўнлардан олиб, ҳаммасига баробар «чанг тўни» деб кийдиришга бошлагон эди, бири манъ қилиб қабул кўрмагач, эшон қўл боғлаб: «бизнинг одатимиз шулдир, агар қабул кўрилмаса, бизга ор бўладир» деб эди, ҳаммаси кийиб олди. Ушбу ҳолда сурат олдирғон руслар нечта мартабадан сурат олдилар. Кейин эшонни таклиф қилдилар. Эшон олдин юрмай: «меҳмонлар юрсунлар» дея қўл боғлаб турғонда, бир катта йўғон тўра, тошкентлик меҳмонлардан бўлиб, терговчилар бошлиғи эди, ҳаммадан олдин пойандозни босиб, ичкари қараб юрди. Орқасидан ҳамма руслар қатор-қатор бўлиб чодирға келиб махсус қилинган дастурхонга ўлтирдилар. Ҳаммалари устларида бўлгон янги тўнларни ечиб қўйдилар. Одам ниҳоятда кўп эди. Ҳамма атрофни қўршаб олдилар. Булар учун махсус таомлар тайёрланган экан, олиб келинди, таом еб, сўзлашиб ўлтирдилар.

Мана, тамом зиёфат ўтгандан сўнг, баъзилар ўринларидан туриб, эшоннинг хонақоҳи, дастгоҳи, меҳмонхона, нонвойхона, отхоналарни айланиб юриб, болохонадаги ошхонага чиқиб, ошпазга иш қилдириб кўрдилар. 5—6 минутда ош қилиб бериш амалдорларни ҳайратда қолдирди. Лекин шу вақтда каромат ё фалон дегучи киши бўлмади. Тўралар «Нима сабабдан бундай» деб сўрамадиларми экан, ҳеч ким бу ошхоналар хусусида изоҳот бермади.

Икки соатга яқин фурсат ўтгандан сўнг ҳалиги йўғон терговчи қўлига қоғоз либ, эшонни чоқириб, куйидоғи саволларни берди:

Терговчи.— Неча ёшга кирдингиз?

Эшон.— 51 ёшга чиқдим.

Т.— Отингиз ва лақабингиз нима?

Э.— Отим Муҳаммадали, отамнинг номи мулла Исмоил.

Т.— Қойси динда ва қойси мазҳабдасиз?

Э.— Мусулмон, ҳанафий мазҳабман.

Т.— Қойда ўқиғонсиз ва қойси ерларни кўргансиз?

Э.— Кўпроқ Бухорода ва Карруҳда, Шаҳрисабзда ўқуб, ундан кейин ҳажга бориб,

Мадинада икки йил туриб, ундан Ҳиндистонга ўтиб, кейин Кашмирга келиб, йил туриб, пиру устодлар хизматини қилиб, қайтиб келганман.

Т.— Неча йилдан буён эшонлиқ қиласиз?

Э.— Йигирма олти йилдан буён қиламан.

Т.— Муридингиз неча киши, қаерда кўпроқ?

Э.— Муридларим кўп, қонча эканини билмайман. Лекин кўпроқ биродарларимиз қирғизлар ичиди. Кетмонтепа ва Кўгарт тарафларида.

Т.— Подшоҳ ва императур аъзамни қондой деб биласиз?

Э.— Подшоҳ аъзамни катта подшоҳ, улўғ ҳукмрон, одил подшоҳ, фуқаропарвар, жамиъ подшоҳлар қошида иззатлик деб биламан. Чунки ҳажга борғонимда қойси мамлакатга борсам, ўша мамлакатда оқ подшоҳнинг пули ўтадирғон кўрдим. Бошқа подшоҳларнинг пули оқ подшоҳ мулкида ўтмайди, шунинг учун бу подшоҳни зўр подшоҳ деб биламан.

Т.— Подшоҳ аъзамга қарашли қайси мамлакатларни кўргансиз?

С.— Уз қишлоғимдан тортиб то Сивастопул, Одес, Қрим, Кафа, Осхобод, Узунота, Тошкентларни кўрдим.

Т.— Питрбург, Маскав, Варшавларни кўрмадингизми?

Э.— Йўқ, у тарафларга ўта олмадим.

Т.— Одес, Сивастопулларда подшоҳ аъзамнинг дабдабали аскария ва шавкатларини нечик фаҳмладингиз?

Э.— Ниҳоят зўр, катта аскарлари кўп, обод.

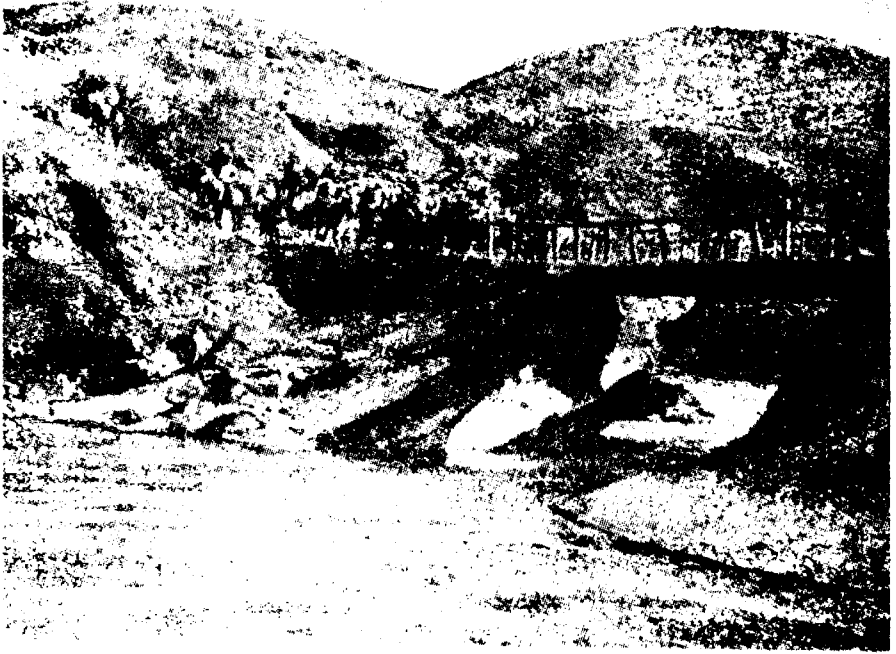
Т.— Бошқа подшоҳлар, масалан, инглиз ва авғон, буларнинг шавкатлари ва аскарлари қалай? Турк давлати нечик?

Э.— Буларнинг шавкати ва аскарлари оқ подшоҳдек кўринмади. Турк ва авғон бўлса, ниҳоят нообод, мулклари хароб, аскарлари Россиядек озода эмас экан.

Т.— Мунча давлат ва иморатлар отангиздан қолғонми ёки ўзингиз топғонсизми?

Эшон бўлмасдан аввал нечик эдингиз, ер-сувларингиз бор эдимиз?

Э.— Отамдан бир қичкина ҳовлича қолғон эди. Бошқа давлат қолғон эмас. Бу давлатни 26 йил ичиди, ҳаждан келганимдан сўнг, аввали худойим етказди, иккинчидан, подшоҳ аъзамнинг сояи давлатларида эшон бўлғонимдан кейин топдим. Ҳали ҳам чандон давлатлик эмасман, ҳамма нарсаларим худованди олам йўлида, бева-бечораларга ҳадя қилиб қўйгонман. Нимаики худойим етказса, бечора-камбағалларга пишириб, бериб тураман. Шундай қилиб, камбағал-чанбағаллар йиғилиб қолғонлар. Шулар

Гишт кўприк. Дукчи эшон шу ерда қўлга олинган.

билан нима топсак, еб ётамыз. Подшоҳ ҳазратини дуо қиламиз, бошқа ишимиз йўқ бизнинг. Ишимиз дуо қилмоқ ва топғонимизни бева-бечорага пишириб бермақдир.

Т.— Муридларингизнинг ҳаммаси камбағал одамларми ёки бой ва давлатлик одамларми, қайсиси кўп.

Э.— Ҳар қайсиларидан ҳам бор. Бой ҳам бор, камбағал ҳам кўп: ҳаммалари бизга баробар биродардирлар.

Т.— Муридларингиздан ҳадяни ўзингиз айтиб, солиқ солиб оласизми, ёки ўзларича ихтиёрлари билан олиб келадиларми? Бу юрган одамлар аввалида нима одамлар эди. Бой кишиларми ёки камбағаллар эдимиз? Булардан сизга қандай фойда бор?

Э.— Биз ҳеч кимга «бир нарса олиб кел» деб айтмаймиз, ўзлари худойим кўнглига солиб, бир нарса «худойи» ҳадя қилса, олиб ҳаққига дуо қиламиз. Берилган нарсаларни бўлса, дарҳол ўша куни дошго солиб пишириб бечораларга тақсим қилиб берамиз. Бу ётган камбағаллар эса, ҳар тарафдан йиғилган ғариб бечоралардир, булар аввалдан камбағал келган кишилардандир. Булардан бизга ҳеч наф йўқ: шу жойда худо деб, бўлса еб, бўлмаса қаноат қилиб ётадиларлар. Буларнинг хизматлари шу хонақоҳни супуриб, тоза қилиб, келган-кетган меҳмонларнинг отлариға қараб, таҳоратларига сув бериб туришдир.

Т.— Сизга қайсилар яқин, бойларми ёки камбағалларми? Қайсисининг тарафдорисиз?

Э.— Албатта, менга шу, олдимда хизмат қилиб турган камбағаллар яхшидир. Чунки доимо хизматда, келган-кетган кишилар аҳволидан хабардор бўлиб, манга ёрдамлари тегадир. Узоқдағи бойлардан ҳеч умидимиз ҳам йўқ, уларнинг бизга фойдаси ҳам тегмайдир. Узимиз бир дуогўй бечора бўлғонимиздан кейин «Ал жинс ма ал жинс» деганидек, ҳар ким ўз жинсини дўст тутиб, бирга бўладир.

Т.— Подшоҳ аъзамнинг катталиги ва аскарининг кўплигини, ўзингиз билганингиздек, буларға ҳам айтиб тушунтирасизми? Булар ҳам биладиларми?

Э.— Албатта, айтамыз, ҳаммалари биладиларлар.

Т.— Императур аъзамнинг хонадонларини, номларини биласизми? Бу юрғонлар ҳам биладиларми?

Э.— Оқ подшоҳнинг исмларини одамлар, Никалай, Никалай подшоҳ деб юрадирлар. Шуни эшитамиз, булар «оқ подшоҳ» деб биладиларлар. Бироқ, хонадонларининг номларини чандон билмаймиз.

Т.— Албатта, подшоҳ аъзамнинг мулкида бўлиб, шунча давлат топган бўлганингиздан кейин подшоҳнинг ва хонадони муаззамларининг номини тамом ўзингиз ва ҳамма муридларингиз билан билмоқларингиз зарурдир. Ман пристуфга буюраман, подшоҳ билан хонадонларининг номини тамом мусулмонча ёзиб берадир. Ўзингиз ва муридларингиз — ҳаммаларингиз билиб, ёд қилиб, ҳар номозда дуо қилмоқларингиз керак.

Бундан кейин шундай қилинлар! Ҳатто мактаб болаларигача билдиринг, ўқиб ёд қилсинлар! Ҳоқимлардан бири сўраганда, дарҳол айтиб берадирган бўлсинлар.

Эшон ўрнидан туриб, қуллуқ қилиб, дуо қилди. Терговчи ўрнидан туриб, дафтари-ни ёпиб: «Энди кетамиз» деб жавоб сўраб эди, эшон ўрнидан туриб, яна катта бир бўғча тўн олиб чиқиб, ўртага қўйиб «тортиқ», деб оғзини очиб қўйди.

Амалдорлар бу тўнларнинг ҳаммасини кўриб, «рахмат-рахмат» деб қабул қилма-дилар. Орада уч хотин киши ҳам бор эди. Буларга катта қоғозга ўралган бир нарсани қўйди. Хотинлар олдилар-да, кетадиган бўлиб тарадуд қилдилар.

Шу маҳалда эшонни тергов қилган йўғон тўра айланб, ошхоналар тарафига бориб, ондан ҳожатхонага кириб турғонида, Мулло Салоҳиддин (Эшоннинг хазиначиси) эшон билан махфий сўзлашгани сўнғида, «сийлов, сийлов тўрам» деб бир конвертни тўра-нинг чўнтагига солиб қўйди. Тўра уёқ-буёқ қараб, «хорошо, хорошо» деб конвертни чўнтагига солиб қўйди ва рўмолини олиб, қўлини артиб, бошқа руслар олдиға чиқди. Кейин ҳаммалари туриб, тўнларни кийиб, эшон билан хайрлашиб, жўнаб кетдилар.

Бундан икки ой муқаддам минора йиқилиб, 24 кишини босиб қолиши тўғрисида ҳеч нима гап бўлмади, лоақал сўралмади. Буларнинг келишлари, салтанатпарастлик, жа-ҳонгирлик намойишидан бошқа бир натижа бермади. «Мустабид чор ҳукуматнинг истиқлолият ва зулм қилишида пойдорлиғининг дуоси ва номуборак номи палидини ёд қилдирмоқдан ҳеч маслаҳат йўқ экан, халога кирганда қорни тўйиб қолди шекилли, қайтиб чиқиб ошға ҳам турмай жўнадилар»¹. Мана уларнинг тергови ва терговдан муддаолари!

ЧОР ҲУКУМАТИНИНГ ҚАРШИЛИК ҲАРАКАТИ

Тарих мелодийнинг 1895 йилларида чор ҳукуматининг золим генераллари Туркистон ўлкасига қўйилган «миссионер», яъни, дин бузувчи Остроумовларнинг таклифла-ри бўйинча, Туркистон ўлкасининг халқини кўр каби истибдод қоронғусида қолдирмоқ-нинг маслаҳатида «Русский-туземный мактаблар» очмоққа киришдилар.

Мадраса вақфларини бони, вақф қилғучи вақфларнинг авлодларига буюриб бе-риб, сотиб ёмоқларига фармойиш қилиб ва мусулмонларнинг жомаларида (хут-баларда) подшоҳнинг номини қўйиб йўқмоқ, Қуръоннинг «вал мушрикин» деган жой-ларидан «мушрикин» иборатларини чиқармоқ каби беҳуда ишларни амр қилдилар.

Шаҳар ҳоқимлари, қози ва амалдорлар ҳам мактабдорларни қоқриб, оқ под-шоҳнинг номини жамиъи одамларга билдириб, масжидларда, номозларда дуо қилди-риш, ҳатто мактаблардаги ёш болалар ўқийдиган эшон Сўфи,² «Чаҳор китоб» деган савод китобларидаги «азоби қабр кофирларғадир, чин— кўрар гўрнинг азобин баъзи мўъмин»дек бўлган байтларни ва «кофир», «мушрик» деган иборатларни йўқотиб, янги тасилдирган китоб ва Қуръонлардан юқорида айтилган калималарни чиқаришдек фармойишлар қилдилар.

Мусулмонларни ниҳоят эзиб, қисиб, ҳатто кўчада ҳоқим ё пристуф ўтиб қолса, беихтиёр кўрмай қолган ва ўрнидан турмаган мусулмонлар бўлса, қайтиб келиб уриб, қамар эдилар.

Андижонда бир неча мўътабар одамларни кўчада, халқ қошида «манга салом қилмадинг» деб ҳақорат қилиб, қамаб қўядиган бўлди. Тоғ-саҳроларда эса, камбағал қорақирғизларнинг тоғлардоғи мулкларини тортиб олиб, ичкари Русиядан бир неча минг рус деҳқонларини кўчириб келиб, бўлиб бериб, охирда элатия, қирғизларни ўз мол-мулкларига ҳам эга қилмай, бечораларни Фарғонанинг кенг тоғларига тарқатди.

Шаҳар халқи, золим ҳоқимлар зулмидан безор бўлиб кўчага чиқолмай қолганлари-дек, шунча кенг тоғлардоғи қирғизлар ҳам ўзларининг ота-боболаридан буён ёқиб келган, қуриган ўтинларидан ёқолмай қолдилар, балки тикани қолмади. От, мол, қўй, эчкиларни бемалол боқолмай, бир тарафдан: чўб, оғиз пули деб жарима солиб, пуллари-ни олса, иккинчи тарафдан «туёғ пули» деб қўйларини ҳисоблаб олди. Учинчи тараф-дан ўрус мужиклари «маним экинимга кирди» деб молларини «иштраф» қилиб олиб кўяр эди.

Ариза берилса, кимга берилар эди? Яна шу золимларға берилур эди. Булар бўлса, ҳеч вақт камбағалларнинг арз-додига қулоқ солмас эди. Мана шундай қаттиқлик кунларда қолгандан кейин халқ орасида бу зулмларга қарши қўзғалончилик руҳи пайдо бўлиб қолди.

Муаллимлар ва баъзи қўзи очилган ёшлар бўлса, пристуф ва ҳоқимларнинг ёмон назаридан кўрқиб, жонларини қўймоққа жой топмас эдилар. Мана шундай қилиб, ваҳшатлик кунларда, Мингтепадаги шўхратлик эшонға тоғлардағи қирғизлар «миллий қўзғалиш» тўғрисида қатнашиб қолган эдилар.

¹ Бу сўзлар эшоннинг хазиначиси Мулло Солиҳ оғзидан ёзилди. У 1921 йилгача тирик эди.

² Сўфи Оллоёр.

Кетмонтепа, Кўгарт тарафларидаги қирғизия катталари, «манноф» ва «маннофзо-да»лари, устларига бориб, безор қилган мужиклардан диққат бўлиб, уларнинг подшоҳини орқа қилиб берган дашномлариға чидай олмай, 1886 йилда кўп одам жам бўлиб, Кўгартда тўпланиб, Йикчи эшон ҳузурига келиб, қуйида ёзиладирғон маслаҳат ва арзларини қилмоқчи бўлдилар.

Лекин қирғизларнинг бу йиғин ва жамятлари фақатгина мужиклар зулмига қарши бўлиб, бунга машҳур Шодхон Ботур деганнинг набираси бош эди.

Тахминан 25 киши Йикчи эшонни зиёрат қилиш муддаосида келиб, эшонни зиёрат қилиб, кейин мусоҳаба ўртасида мужиклардан шикоят этиб, айтдиларки: агар бизга ижозат берсангиз, ҳамма қирғизлар йиғилиб, мужиклар устига ҳужум қилиб, ҳаммаларини от оёғида бостириб юборамиз. Шундай жонимиздан тўйдик. Биз қирғизларни ниҳоят бесаранжом қилдилар. Бу юрганимиздан ҳаммамизнинг ўлганимиз яхшироқдир. Ҳазотға ижозат беринг, деганларида, эшон: «Биродарлар! Ҳали вақти эмас, андак фурсат бор, ҳамма бирдан ҳужум қиламиз, охири бу Николай зулми остида қолмай-миз, бир оз фурсат бор, таваққуф қилиб туринглар! Ман ўзим бош бўлиб ҳамма биродарларни, балки тамом шаҳар халқини ўзимизга ёр қилиб, кейин ишни бир йўли бошлаймиз», деб буларга таскин берган эди. Бу сабабдан қирғизиялар андиша қилиб: «Эшонимизнинг ўзлари бир нарсани биладилар. То ишимиздан хабар бўлгунча таваққуф қилайлик», деб қайтиб кетган эдилар.

Мана шу 1895 йилдан бошлаб мужиклар тепасига ҳужум қилиш ва миллий қўзғолиш ҳаракати кўринган эди.

Лекин Йикчи эшоннинг хуруж қилмоғига мунтазир қараб турар эдилар. Охири 1897 йилгача қирғизлар билан ичкари Русиядан келиб ўрнашган мужиклар ўртасида ҳар хил миллий қаршиликлар бўлиб туриб, Кетмонтепа ва Кўгарт ноҳияларида турган кучманчи қирғизлардан тахминан 1000 киши жамъ бўлиб, Чибел бўлиси ҳам қозининг ноиб мулла Раҳматулла деганларининг бошлиғи билан буларнинг тарғиби орқасида қўзғолиб, ўша кунларда ўлган бир қирғиз бойнинг дойиси баҳонасида тўпланиб, шу йиғинда мужиклар тепасига ҳужум қилмоқчи бўлиб, Йикчи эшонга киши юбордилар. Йикчи эшон тезда шу жамятнинг устига етиб келиб, кўп маслаҳатлардан кейин ушбу қарорга келиб, тарқалган эдилар.

Ҳайридинлар билан муҳораба (ғазот) қилмоқ, бир кишини халифа (бошлиқ) тайин этилмаса, ўлғон билан шаҳид ва ўлдирғон билан ғози бўлмаслигини назарда тутуб, ҳазрат эшон Муҳаммадали халифамизни ўзимизга катта (бошлиқ), балки ҳазрат Расуллолоқ маснадларига халифа деб билмак ва у кишига тамомий ихтиёрни бериб, бу кунларда халаф шаръи ишлар ниҳоятда кўпайгани сабабли, ҳазрат эшонни шариатга мутасадди қиламиз. Тамомий амри маъруф ва наҳйи аънил мункарлар бу жанобнинг қўлларида бўлсун ва хоҳлаган тарафга раис ва таҳқиқчилар юборсинлар.

Шу кундан эътиборан бутун миллати исломиятга махфий равиш билан хабар қила-миз, то эшонимиз тарафларидан қайси кун руслар устига ҳужум қилмоқни муносиб кўриб, хабар қилсалар, ўша кун ният ғазот билан тайинланғоч, жойда ҳозир бўламиз.

Шу маслаҳатларини Йикчи эшонга маъқул қилғонларида, Йикчи эшон шу маънида бир васиқа ва аҳднома ёзиб, «ҳаммалари муҳрларини босиб, қўлларини қўйиб берсунлар», деди. Шу он аҳднома ёзиб, ғазотнинг мусулмонларга фарз экани ҳусусида бир қанча оят ва ҳадисларни ёзиб, ҳозир бўлганлардан элнинг катталари муҳрларини босиб, эшонга топширдилар. Иккинчи яна бир ҳужжат ёзиб, амри маъруф ва наҳйи мункар қилмоқ ва шариат ҳукмларини адолат билан жорий этмоқ учун умумий мусулмонлар бошига ҳазрат эшонни бош қилдиқ ва соҳибихтиёр қилдиқ, деб эшонга келтириб ўқиб берганда, эшон: «Расуллолоқ мақомига халифа бўлмоқ ниҳоят мушкулдир. Адолатда ҳазрат Умар машҳур эдилар. Ҳазрат Умарга халифа қилдиқ. Бу зотнинг равишда адолат қилмоққа тайин қилдиқ деб ёзилсун», деб буюрди. Унда мулло Раҳматулло охунд деган киши шу иборатларни ҳам илова қилиб, кейин ҳаммалари тамом бўлис (волость) мингбошилари деса бўлурлик муҳрларини босиб, Йикчи эшонга бериб, муборакбод қилдилар ва миллий ғазот бошламоқ ҳусусида кун тайин қилмоқни ва ҳар тарафга хабар ва таклифномалар ёзмоқни ҳам эшонга топшириб, бу сирларни махфий тутмоққа ваъда қилишиб тарқалишдилар.

Бу кундан бошлаб эшон кўп жойга миллий қўзғолиш-ғазот ҳусусида хат қилиб, элнинг катталарини ўзига жалб қилар эди. Бу йиғинни ҳукуматнинг жосуслари сезиб қолиб, шу йиғин нима учун, нима маслаҳатлар бўлган ва кимлар бор экан, нима учун йиғилганлари тўғрисида ахбор олмақ учун келиб, тергов қилдилар.

Булар бир катталари ўлгани учун худойи деб жавоб бериб, эшонни Мингтепага узатиб қўйдилар.

ЭШОННИНГ ҲУЖУМГА ҲОЗИРЛИК КҮРИШИ

1897 йили Йикчи эшон мустабид чор ҳукуматига қарши уруш очмоқ учун махфий маслаҳат қилмоқ ва тайёргарлик кўрмоқ учун ҳаракат қилиб, Фарғона музофотидаги машҳур катта одамларни ўз фикрига ёр этмоқ учун ҳар шаҳарга махфий хат қила бошлади. Чунончи, Андижон шаҳаридаги мадрасаи жомени бино қилғувчи Муҳаммадалибой Холмирзабой ўғлига ва мударрислар жумласидан домла Сомий Охунд ва домла Холиқберди охунд, Уш шаҳрида, Қурбонжон додхоҳ ва Қамчинбек болаларига ва домла Яъқуб охунд аъламга, Марғилонда Муҳаммадюсуфжон эшон ва Сайид Аҳмадхўжаларга, Наманганда Яхёхон тўра ва Қодирхўжа ҳожи ва бошқаларга.

Бу хатлар жумласидан андижонлик Маҳмудали бойваччага келган хат орқасига жавоб ёзилиб, эшонга қайтарилган экан, кейин эшон қочиб, ҳовлиси чор ҳукумати тарафидан мусодара қилиниб, тамомий ажнслари Андижонга олиниб келиб, тафтиш қилинганда, эшоннинг ҳар тарафдан келган хатларни сақлайдиган сандигидан ўша Маҳмудали бойга ёзган хати ва орқасидоғи жавоби чиқиб қолган. Кўрган ва ўқиб бергонларнинг сўзларича, эшоннинг хати шу мазмунда экан:

«Аммо баъд аз ҳамд ва саловот жаноб ҳайрот соҳиби бўлган Мулла Маҳмудали бойга етиб маъруз бўлғайким: бу замон китоблар ҳукми билан охир замон бўлгандир.

Ҳар хил фитна ва фасод кўпайиб, оламни куфр зулмоти босиб, аҳли ислом ниҳоят хор бўлгандир. Бу фасод вақтларини дафъ қилмоқ бизнинг зиммамизга фарз бўлгандир. Чунки фақирга бу хусусда ғайбдан ҳам ижозат бўлган эди. Кўп замондан буён фурсат пойлаб шу вақтга етдик. Энди вақт яқин бўлиб, қараб турмоққа фурсат қолмади: ҳаммаи исломга жаҳд фарз бўлиб қолди, энди фурсат ғанимат, шу золим ҳукуматдан қутулишга саяй қилмоғимиз ва ижод қилғучиларга ёрдам бермоғимиз зарур, балки фарз бўлди. Бинобарин, марҳамат қилиб Мингтепага, бизнинг фақирхонамизга шаввол ойининг ўн бешинчисигача ташриф қилсалар, шу хусусда маслаҳат қилсак, деб қадамларига мунтазирдирмиз. Вассалом аъло мантабъалхудо фақири ҳақир (муҳр)».

Мана бу хатнинг орқасида марҳум Маҳмудали бой бу жавобни ёзади:

«Баъдаз адоий моважаба алайно манттаҳияти вассано машҳур хотирлари бўлғайким, юборгон хатлари келиб тегди. Мазмундан воқиф бўлиб, шу хилда арз қиламизким, бу рус подшоҳи катта подшоҳдир, бунга муқобил бўлмоқ ниҳоят мушкул бир ишдир. Биздек фақирлар қўлидан келмай қолиб, охири кўп бесаранжомликларга боис бўлармикан, деб кўрқувим келадир. Ишни бошлаб эплалсак дуруст, бўлмаса ёмон бўлурмикан. Хусусан, бу кунларда ҳамма шаҳарларга поездлар келиб қолган, йўл яқин бўлган. Жанобингизни манъ қилмоққа бизда қудрат йўқ. Узлари соҳиб ихтиёрдирлар. Лекин ҳар ишда маслаҳат ва мушоварат лозимдир. Ниҳоят, ўйлаб иш қилинса, яхши бўладир. Ва олло, ҳеч мусулмон киши бу золимлар қўлида қолмоққа розилиги йўқдир. Шаҳарлар ўзбекларга тор бўлгандек, тоғлар қирғиз, элатияларга тор бўлди, балки Ўрқистон мусулмонларга торлиқ қилди.

Нима қилайлик, ноиложмиз. Қўлимизда ҳеч нарса йўқ. Етарлик асбоб ва ҳазина йўқ. Ҳар нечи бўлса-да, ишнинг оқибатини ўйлаб, бева-бечораларнинг фикрини қилмоқларини илтижо қиламиз, деб ёзғучи мискин ва ғариб Маҳмудали.»

Мана бу хат мустабид чор ҳукумати қўлига тушган ҳамон Маҳмудали бойни олиб чиқиб, қамаб қўйилди. Бугун осадир, эрта осадир билан терговланиб, охири қўшилмагани, балки манъ қилғони, Русия давлатини катта дегани ҳидоят қилиб, бу хабар тахминан 9 ой аввал келган бўлса ҳам ҳокимларга хабар қилмоғони учун айбдор қилиниб, 11 ой қамалиб, охири қарилиги сабабли қутулиб чиққан эди...

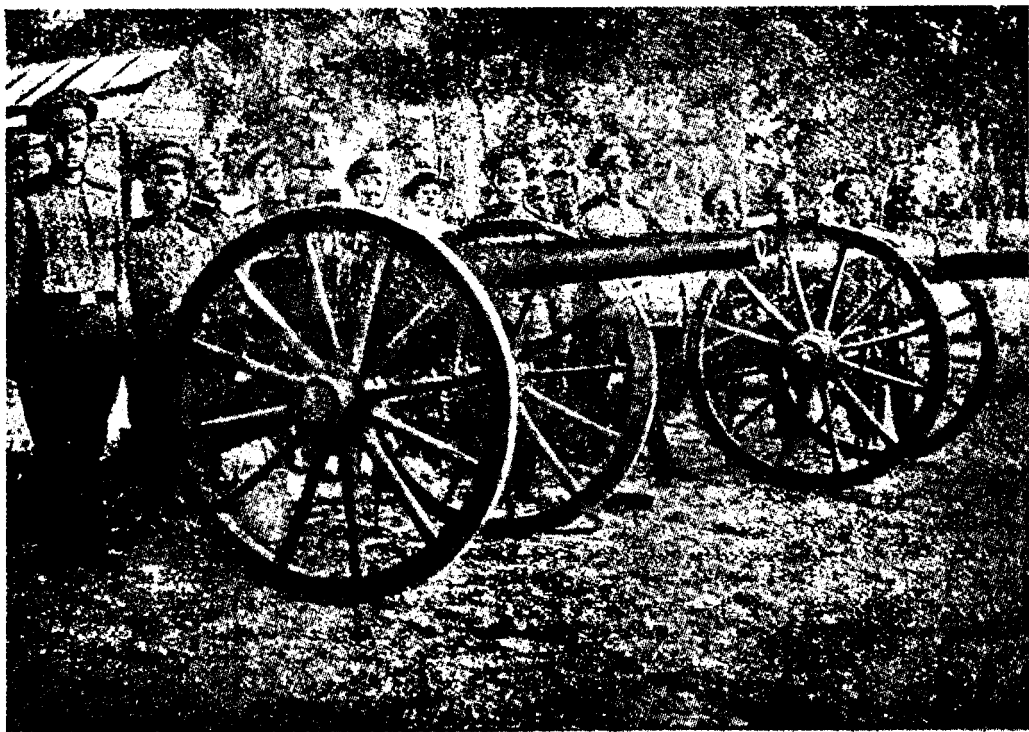
(Қолғони ўз мақомида ёзиладир).

Мана бу, Маҳмудали бойга қилган хатидан бошқа шаҳарларга қилган хатларини қийёсла бўладир. Ҳаммаси шу мазмунда тарғиб қилинса керак. Бу хатлар ҳар шаҳарда, ҳар ким номига келган бўлса, «дарҳол жавоб беринг» деса, орқасига жавоб ёзиб, манъ қилиб, ёки қабул ва розилик кўрсатиб берилган.

Бу каби ҳар жойдан борган хатлар ва жавобларни у содда йўқотиб юбормай, ҳаммасини алоҳида сандуғида сақлаб юрган экан. Лоақал уруш қасдида чиқадиغان вақтда бир жойга кўмиб кетмагани учун, урушган куннинг эртасига чор ҳукуматнинг золим мутақаббир тўралари бориб эшоннинг ҳовлисини босиб, тамом нарсаларини қўймай шаҳарга олиб келганда, бу хатлар туфайли холис дуойи салом ёзган бечоралардан неча юз киши тутилиб, қамалиб, осилиб, Сибирга сургун қилиниб, хонавайрон ва болаларининг етим қолмоқларига сабаб бўлди. Кўп бечораларни солдатлар калтаклаб, ҳайвондек уриб ўлдирдилар.

ХУРУЖ ВАҚТИ БЕЛГИЛАНАДИР

1897 йил, 15 шавволда жамият қуриш учун Йикчи эшон ҳар шаҳардан катта-катта одамларни чақирғонидек элатия, қорақирғизларнинг катталарига ҳам хат қилган экан. Ушал ваъда қуни, Кетмонтепа, Кўгарт, Қошқар девони тагидан тортиб қирғизларнинг катталари ҳозир бўлдилар, чунончи маълум-машҳурлари Чибел бўлиб, Муҳаммадали-

ئاندىجىنىڭ تېپ قوشىغا مەنمۇر بولغانلار.

Андижонни тўпга туттишга сафарбар этилганлар

бек ва эски додхоҳ ва бийларким (Йикчи эшон билан қўлга тушиб осилиб кетдилар), ҳаммалари ҳозир бўлгон эдилар.

Булар, яъни қирғиз катталари, аввал Кўгарт довонига жамъ бўлишиб, маслаҳат қилиб, орқа-олдиларини йиғиб, кўп киши билан келгон эдилар. Мана булар 15 шаввол ойида Мингтепага, эшон ҳовлисига келганларидан кейин икки кун қараб ётдилар. Шаҳардан ва бошқа қишлоқлардан, ўзбек катталаридан ва номдор кишилардан келмади. Оз-моз ўзбеклар иштирок қилгон бўлсалар-да, машҳур одамлардан эмас эдилар.

Икки кун қараб турғонларидан кейин, эшон булардан умидини узиб: «Шаҳар халқи чор ҳукумати зулмидан қўрққанлари учун чиқмайдирлар», деб ҳовлисига (хос жойга) кириб, бир тўп хат олиб чиқиб, ўртага ташлади. Бу хатларнинг ҳаммаси ҳар жойдан, ўзбек катталаридан келган эди. Очиб, бир бошдан кўриб, мутолаа қилдилар. Баъзилар ёр бўлиб ёрдам бермагани ва хабар берилганда отланиб чиқишни ваъда берган бўлсалар-да, баъзиларининг манъ қилиб, маслаҳат кўрмаганлари маълум бўлди. Узундан узоқ сўзлашганларидан кейин кўп кишининг ёрлик ва ҳамжиҳатлик (бирлик) қилмагани учун яна андиша қилиб, келаси йилгача таваққуф қилмоққа ва бу маслаҳатни ниҳоят махфий тутмоққа қарор бериб, аҳд қилиб тарқалдилар. Келаси йилгача ҳаракатда бўлиб, одам тайёрламоқ билан машғул бўлишларига ваъдалар қилиб ондлар ичдилар. Бу тўғрисида, баъзи инқилобчиларнинг иштирок ва зимма раҳбарликлари ҳам бор бўлса керак, аммо, ниҳоят махфий бўлгани учун табиий номларини билиб бўлмади.

ХАЛҚНИ ҚЎЗҒОЛОНГА ЧАҚИРИШ

Юқорида айтилган маслаҳат тамом бўлиб, тарқалгонларидан кейин қирғизлар ўз жойларига қайтиб, атрофларида бўлган мужиклар билан тамом алоқаларини узиб, аввалларда қилиб турғон муомаларининг тескарисини, уларнинг халофи (акси)ни қилар эдилар. Бунга мужиклар ҳайрон бўлиб, нима сабаб бўлгани тўғрисида ўзаро ҳар хил мутолаалар қилар эдилар. Охири мужиклар билан тамом алоқа қилмаслик йўлида ҳар хил чорикорлик ва қўшчилик қиладиган қирғиз камбағалларини буюриб, мужикларга чорикор ва қўшчи тушмайдиган қилдилар: балки ўтганда, мужикларга қўшчи бўлиб ишлаган меҳнаткаш-деҳқонлар, мужиклар билан алоқа қилмасликлари учун қарздорларнинг қарзларини узиб қўйиб, асло мужиклар билан борди-келди қилдирмай қўйго, эдилар. Буни кўрган ва билган мужиклар умумий қирғизлар ичида инқилобий ҳаракатни сезиб, тегишли жойларга махфий хабарлар берган эдилар ва доимо ўрталарида бўлиб келгон муамалотларни, алоқаларини камайтира бошлаганларини балки билкул ўртала-

рининг бузилишини, яқин кунларда ҳукуматга қарши исён қилишларини юқориға ёзар эдилар. Улар қўрқишиб, ўз атрофларини маҳкамламоқ ва кечалари ўз қишлоқ посёлкаларини поймамоқ ҳаракатида бўлар эдилар.

Йикчи эшон бўлса ўша кундан бошлаб ўз яқин одамлари ва мурид-мухлисларига ўз муддаосини ёзиб ва ҳар ким берса, шу мужикларнинг қирғизларға зулми ва жаҳонгир Романов авлодининг умумий ерли халққа қарши қилғон итоб ва хитоблари, ҳоким, пристуфларнинг қилган таҳқирларини баён қилиб, ҳамон, умуман халқни Чор салтанатига қарши исён чиқариш ва умумий бир инқилоб туғдириш мақсадида жиҳодга тарғиб ва ташвиқ қилиб, бу тўғрида оёт ва аҳодислар баён қилиб, халқни ўзига ёр қилмоқ фикри ва ҳавасига тушғон эди.

АНДИЖОН ЯНГИ ШАҲАРИДАГИ СОЛДАТЛАРГА ҲУЖУМ

1898 йил, 11 жавзода чоршанба куни бутун Кўгарт элатиялари жамъ бўлиб, катта бир йиғин қилдилар ва тахминан 200 кишини Мингтепа ва эшон ҳузуриға юбориб, катталар орқасидан бормоққа ваъда бердилар. Булар Мингтепага келиб: «Қани, пирим, ижозат беринг, ваъдангиз вақти келди, чунки ваъдамиз ушбу ойнинг шу кунига эди. Катталаримиз ҳам эрта-индин биздан хабар бўлса, келадилар», деб эшонни шоширдилар. Эшон шошиб қолиб аввалларда хабар қилғон жамоат катталарига дарҳол, ҳар тарафга, «келаси чоршанбага тайёр бўлинглар», деб хат юборди ва Андижон шаҳаридаги баъзи эътимодлик ошноларига хат ёзғон экан, булар қўрқиб, хатни дарҳол куйдириб, ҳеч билмаган киши бўлиб юрганлар.

Эшоннинг Мингтепадаги хонақоҳи уч-тўрт кун ичида одам билан тўлиб қолди. Кетмонтепа ва Кўгарт тарафидан келадиган одамлар майдаларини юбориб, катталари одам тўплаб турғонлар ва чоршанба куни келишга тайёрландилар.

Шу ўртада сешанба куни бўлиб, эшон ниҳоят шошиб қолғон ҳолда, хонақоҳида 500 дан ошиқроқ ўзбек, қирғиз йиғилғон эди. Энди бу гап шойи бўлиб кетди. Ушбу кундан қолмай жўнасақ бўлади. Андижонликлар ҳам тайёр, мунтазир. Агар ҳукуматлар хабардор бўлиб қолсалар, ишимиз йўқдир, деб Кўгарт довонига икки кишини чақиртиб, қирғиз катталарига «бизлар ушбу кун номозшомни ўқиб отланамиз, бизга қарашлилар тездан одамларни тўплаб, йўлга чиқсунлар! Асака ёнида топишармиз», деб хат қилди.

Бу одамлар хатни олиб, Кўгартга чопиб кетдилар. Кечқурун етиб, хатни қирғизлар каттаси Чибел бўлисига берғонда, у киши: «Ҳазрат эшон бу тарафга қараб юрсунлар! Аввал бу тарафдаги мужикларни жой-жойида босиб олиб, тамом қилиб, кейин Андижон шаҳрига юрамиз», деб одам чоптирди.

Буларнинг хабари келгунча эшоннинг хонақоҳида тўпланган беш юзга яқин одам тўпалон қилиб, эшонни олиб чиқиб, оқ кигизга солиб, кўтариб, такбир айтишиб, ғалва қилиб юбордилар.

Ниҳоят, тўпалон кучайиб кетиб, асло таваққуфнинг иложи бўлмай қолди. Бирдан сўфилар эшонни ҳол-жонига қўймай, Дулдул номли буз отига миндирдилар. Хонақоҳни айлантириб, зикри-самоъ қилиб юбордилар. Мингтепада қиёмат барпо бўлиб, ҳамма хотин-халаж, эркак кўчага чиқиб, «Эшон хон кўтарилди!» деб шойи қилдилар. Хуфтон вақти эди, бирдан ҳар ким қўлига тушган нарсани олиб, кимдир пичоқ, кимдир шоп, кимдир таппонча, қайсилари милтиқ, хулоса ҳар ким топган нарсасини олиб, тахминан олти юз чамаси бўлган киши шаҳарга қараб жўнаб қолдилар. Мингтепа ахли ва хонақоҳдаги одамлар маст кишидек ҳайратда, очик-чочик қолабердилар. Булар кечаси билан юруб, эрта саҳар Андижонга, Чокандага келдилар, Чокандада бир оз тўхтаб, кейин янги шаҳарнинг шимол тарафи билан юриб, алҳол вайрона исми билан машҳур жойлар эди, аввал ҳаммаси иморатли маҳаллалар бўлиб, янги шаҳардаги солдатларнинг турадигон жойларига бир чақирим ҳам келмас эди, шу ерга келиб, кўчада турғон бир қоровулни ушлаб олиб: «Бизни солдатлар ётадигон жойга олиб борасан!» деб турган вақтда, орқаларида қолганлари «Афғон боғ» деган имтиҳон боғига кириб, ичидаги имтиҳончи турани ўлдириб, туғларини қонға бўяб етиб келдилар ва эшонга туғни қонлағонларини айтдилар. Унда, бечора қоровул қабул қилиб солдатларнинг ётадиган жойларига бошлаб кириб ўзи қочадир. Сўфилар бирдан отдан тушиб қатор-қатор ушлаб ётган солдатлар устига ўзларини ташлаб, қайсилари бўғиб, қайсилари пичоқлаб, қўлидаги шоп билан чопиб, баъзилари калтак билан уриб овора бўлиб турганда, иккинчи қаторда, ичкарида ётғонлари уйғониб қоладилар ва ҳодисани кўриб, қайсилари туриб қочадир ва баъзилари милтиқларини олиб, бирдан ота бошлайдир. Милтиқлари отила бошлагандан сўнг булар тоқат қила олмай, тўпалон қилишиб, орқаларига қайтадилар. Андижон эски шаҳарига тонг отган вақтда кириб, бозор ичида: шаҳарни олдиқ, ҳозир карнайчи топиб, шаҳар Йикчи эшонники, деб жарчига эълон қилдирамиз деб туруб, яна тоқат ва бардош қила олмай, бирдан қочдилар ва эрта билан соат олти, номоз вақтида эски шаҳар, Қорабура тарафи билан чуволиб чиқиб кетдилар. Буни кўрган шаҳар халқи ҳайрон бўлиб, нима ҳодиса эканлигидан воқиф бўлмай қоладир. Эшон янги шаҳардан қочганида ва Чокандга қараб келаётганда баъзи сўфилар, отларини кўчага ташлаб, Чоканддаги боғларга кириб бекиниб қолдилар. Эрта билан Чоканд

аҳли боғларида буларни кўриб, аҳволни билиб, кўрқанидан аксарларига эски тўнлар бериб, саллаларини кўйдириб, мардикорларга ўхшатиб, ишлатиб қоладилар. Эшон билан эски шаҳардан қочғонлари Қора дарёдан кема билан ўтганча ҳар қайсилари ўз жонларини сақлаш фикрига тушуб, тўғри келган томонга қочадилар.

Эрта билан соат саккиз бўлганда, янги шаҳарда руслар (хоҳ амалдор, хоҳ фуқаро) тамом кўрқиб, ҳеч ким уйдан чиқмай, маҳкам қамалиб турдилар. Ҳаммалари гўёки тамом мусулмонлар муттаҳид бўлиб, «Миллий муҳораба» қилган эканлар, ҳали тўпланиб чиқиб, ҳаммамизни ўлдирсалар керак, деб ваҳм қилиб жой-жойида бекиниб қолдилар.

Агар эшон, эски шаҳарда тўхтаб, соат саккиз-ўнларгача турса эди, авбош тўполон бўлиб, эҳтимол, халқ тўпланиб кетиб, «Миллият муҳорабаси» бошланса эди. Чунки у вақтларда умумий халқ Русия ҳукуматининг зулмидан ниҳоят безор бўлиб, кўзғолишга ҳеч фурсат тополмай юрар эди.

Фуқаро мундан беҳабар, соат саккиз эди, бозорлар ҳар кунгидек очилиб, ҳамма ўз тирикчилигига машғул бўлди. Соат 9 ларда шуҳрат бўлдики, Йикчи эшон шаҳарга ҳужум қилиб, тамом солдатларни ўлдириб чиқиб кетибдир, деб, бу хабар тарқалгандан кейин эски шаҳарнинг катта оқсоқоли Холбаҳодир мингбоши Рузадор (бий) ўғли эски шаҳар аҳволотини янги шаҳарга хабар бермоқ учун отланиб, чиқиб кўрдик, янги шаҳарда ҳеч ким йўқ: тўғри уезд маҳкамасига борса, уезд ҳокими полковник Кайшовский уйда кўчага қараб турибди: «Эй, истарший оқсоқол! Шаҳарда нима гап, фуқаронинг феъли қандай? Нима бўладир?» деб савол қилди. Катта оқсоқол дарҳол «шаҳар тинчлик, ҳамма ўз иши билан машғул, тамом дўконлар очилган» деди. Унда хийли кўнгли таскин топиб чиқиб, кўришиб, ҳаммага хабар қилиб тўпландилар-да, казармадан хабар олсалар, 23 солдат ниҳоят хунук ҳолда ўлиб ётибди. Тўрт киши, саллалик эшоннинг сўфиларига ҳам ўқ тегиб, ўлиб қолибди. Муни кўриб, истибдод золимларининг қаҳри ва ғазоби зиёда бўлиб, тамом шаҳар халқини қиличдан ўтказмоқчи, Андижоннинг тупроғини осмонга совурмоқчи бўлиб, дарҳол «сим»га телеграм бериб, ҳодисани маълум қилди ва аскар чақирди. Уч соат ўртасида аскар етиб келди. Буни кўриб, катта оқсоқол эски шаҳарга тушиб, бир соатда ҳаммани тарқатиб, одамларни қочириб юборди. «Эски шаҳар отилиши эҳтимоли бор» деб хабар тарқатди. Ҳамма бир соатда, дўконларини беркитиб, тарқалиб кетди. Мусулмонларга умумий бир даҳшат тушуб, истибдодчилар зулмининг ваҳми катта-кичикка баробар қаттиқ қора кун туғилди, зўр паршонлик ва изтироб юз келтирди. Бу воқеа золимларнинг зулмига йўлни кенгайтди.

ҚАТЛИ ОМ

Андижондан Марғилонга хабар борган он Фарғонанинг ҳарбийи бошлиғи Чайковский 250 нафар аскар билан келиб янги шаҳардан бошлаб кўринган мусулмонларни отмоққа амр қилди. Ушал кун неча минг мусулмонларни бегуноҳ отиб, қонини тўкди. Хусусан, беихтиёр ва бу воқеалардан беҳабар ишламакка чиққан деҳқонларни ва меҳнаткаш камбағалларни беҳад-ҳисоб отиб юборди. Неча минг бола етим ва юзларча хотинлар бева қолди. Шундан кейин Андижон ичидаги мингбошиларни чақириб, тезлик билан эшонни қувиб чиқиб, тутиб келмоққа буюрди. Амалпараст мингбошилар ҳар қайсиси неча-неча кўппакларини ёнига олиб, ҳар тарафга эшонни излаб кетдилар.

Қайсиларига йўлда саллалик ва оқ тўппилик киши учраса, тутиб, боғлаб, шаҳарга юбордилар.

ОҚ ТҶППИ ИЛА САЛЛА ФАЛОКАТИ

Уша вақтда кимлигидан қатъи назар, оқ тўппи кийган бўлса, истибдод солдатлари: «Сеники эшон» деб, тутуб урар эди. Ёки салла қўйган киши учраса, уни албатта Йикчи эшоннинг муриди гумон қилиб, тутиб, сўроқсиз қамар эди. Шунинг учун шаҳар меҳнаткашлари ва расмий фуқаролари ҳеч салласи билан бозорга чиқолмай қолди. Оқ дўппи деган нарсанинг уруғи қолмади. Кимда бўлса, куйдириб йўқотди. Мингбошиларнинг дунёпарастлиги кўзғолиб, шаҳарда кимнинг жойи бўлса, кечаси чақириб бориб: «Сени тутиб бераман, эшоннинг ҳовлисига борган эдинг», деб сиесат қилиб, бор-йўғини сўғуриб олдилар. Порахўрлик амалдорлар ичида ниҳоят авж олди. Бечоралар кимга арз қиладир? Бечораларнинг додини сўрайдиган киши ҳеч йўқ эди.

Мингбошиларни эшонни тутмоққа юбориб, ҳокимлар қанча аскарларни Мингтепага эшоннинг ҳовлисига жўнатдилар. Йўлда борғунча ким учраса отиб ўлдириб, эшоннинг ҳовлисига етиб, дафъатан атрофини ўраб, тинтув қила бошладилар. Эшоннинг қочган хабарини эшитиб, хонақоҳида ҳеч ким қолмади, ҳатто бола-чақалари ҳам бошқа жойга қочғон эканлар, ҳеч ким топилмади. Лекин хонақоҳида ҳеч нарса қўймай тамом олиб ва печать қилиб, жўнар вақтда Мингтепада уч соат отиш қилдилар. Бу уч соат ичида солдатлар ҳовлидан ҳовлига юриб, ким кўринса отиб ўлдирдилар. Муддат битганда, эшонга қарашли нимаики бўлса, шаҳарга келдилар. Ашё жумласидан бир хос сандуқда кўп хатлар бор экан, буни ҳам олиб келиб таржима қилиб кўрсалар, тамомиси

ҳар кимдан борган дуойи саломлар экан. Бу дуойи саломлар кимдан бўлса, дарҳол шу одамларни тутмоққа амр қилинди. Шунинг учун Андижон шаҳридан кўп фуқаролар қамалдилар. Тўрт-беш кун ичида атроф ва қамоқлардан ва орқа тоғлардан бениҳоят кишиларни тутиб келиб, қаматилди. Қамоқхона тўлиб, бошқа жойларни ҳам янгидан ҳибсхоналар қилинди. Бунгача Туркистондаги бор солдатларни йиғиб келдилар. Ҳар кун эски шаҳар кўчаларида тўп-тўп аскарлар юрар эди ва кўрган кишини уриб, чопиб кетар эдилар. Бозордаги катта дўконларнинг кўпини синдириб талаб олар эдилар. Вақт жавзо (май) ойи бўлгани учун авахталардаги Элатия катталари йўғон ва семиз одамлар иссиғлаб, бўғилиб ва очликдан ҳар кун тўрт-беш одам ўлар эди. Бунинг устига, Фарғона губернатори келиб: «Агар эшон тездан тутилмаса, Андижонни уезд и билан бирга тамом отиш (қатлиом) қиламан!» деб буйруқ чиқарди ва «Агар шаҳар ва қишлоқ отилмасин дейилсалар, эшоннинг сўфилари билан кўплашиб тутиб берилсун!» деган буйруғини шаҳар ва қишлоқ кўчаларининг деворларига ёпиштирилиб қўйилди. Бу ҳодисадан тўққиз кун ўтиб эди, «эшон қўлга тушди», деган хабар эшитилиб қолди.

ЭШОННИНГ ҚЎЛГА ТУШУВИ

Йикчи эшон қочгандан сўнг, Кетмонтепа Элатия ичига қараб қочиб, уч-тўрт кун тоғлар ичида йўл билмай айланиб юриб, охири ёнида уч кишидан бошқа одам қолмай, Арслонбоб атрофларида юрган экан, буни баъзи одамлар кўрғонлар. Сўроғлаб борғучи — Қўқон қишлоқ мингбошиси Қодирқул билан бозор сарқори Яъқуб кўрбоши деганлар шу Арслонбоб тарафига излаб чиққан эдилар; бошқалар бўлса, бошқа тарафларга Қашқар довоғигача тўсиб борғон эди.

Арслонбоб тарафида излаб юргучи Яъқуб кўрбоши билан Қодирқул мингбошига одамлар эшонни шу тарафда кўрганларини айтганлари учун Арслонбобга яқин Тошкўприк деган тор йўлни тўсиб турганларида, Эшон ўша йўлдан бориб, Тошкўприк устида учраб қолғон. Дарҳол Яъқуб кўрбоши: «Эй, тақсир! Ман сизни кутуб турибман, ёрдам қилмоқ учун» деб, отдан ўзини ташлаб кўришмоқчи бўлиб юрган, эшон ҳам отдан тушиб, йиғлаб қучоқлашиб кўришган вақтда, эшонни кўтариб, тагига босиб олган ва одамларни қажириб, боғлаб олганлар. Орқасидаги уч одамни ҳам тутиб, тўртовларини боғлаб кўйганлар. Қодирқул мингбоши дарҳол етиб келиб, эшонни кўриши билан: «Хотин-талоқ! Ҳаммани хонавайрон қилдинг-ку!» деган. Эшон буларга: «Икковинг ўлар вақтда жинни бўлиб ўлгил! Бизни русга тутиб берган қўлларинг билан ўзингни уриб, сўккан оғзинг билан ўзингни тишлаб ўлгил!» демакдан бошқа ҳеч гап айтмаган.

Қодирқул мингбоши, дарҳол Андижон ҳокимига «эшонни тутдим» деган хабарни юборган.

Мана бу, эшоннинг тутулган хабари Андижонга етгандан кейин, ҳоким бир тўп солдатларни юборди. Унгача булар эшонни аравага уч одами билан боғлаб олиб, шаҳарга жўнадилар. Йўлда, дарёнинг лабида солдатларга рўбарў келдилар, улар аравани ўртага олиб: «Эшон, эшон» деб миллиқ тегизса, Йикчи эшон бошини кўтариб: «Эшон деб чақирма! Муҳаммадали дегил!» деган. Бундан бошқа ҳеч нарса демаган.

Қора дарё кўпригига келиб тўхтаганларида, шаҳар ичига уезд ҳокими хабар қилдики, фуқаролар чиқиб эшонни томоша қилсунлар. Соат ўн ва эрта билан бўлса ҳам, кўрқиб, ҳеч ким чиқмаганда олиб ўтиб, янги шаҳарда ҳибс қилинди. Таажжуб шундаки, ҳокимлар ва тўралар бу эшондан неча кун ҳаёт турган бўлса-да, бир оғиз ҳам маълумот ва жавоб ололмадилар. Ҳарчанд сиёсат қилдилар ва гап сўрадилар ва бу ҳужум исёнга далолат қилғучиларни сўрадилар, ҳеч кимни кўрсатмади, мустабид терговчиларни доғи ҳасратда қўйди. Эшонни тутғувчи Қодирқулни эски шаҳар Андижонига оқсоқол қилишди ва ёрдам берган Яъқуб кўрбошини Қўқон қишлоққа мингбоши қилиб, неча йилдан буён халқ фойдасига хизмат қилиб келган Холбақодир мингбошини ўрнидан бекор қилинди. Қодирқул мингбоши шаҳарга катта оқсоқол бўлган ҳамон шаҳарда зўр иморат қилиб, бечора халқни ишлатиб, бир ой ичида тамом битирди. Ҳар кун борган қўй ва тортиқ ва ёрдам пулларнинг ҳисоби йўқ эди. Эски шаҳарни тинч сақлаб туриш ихтиёрини тамом бу кишига топширгани учун фуқароларга зулмни беҳад жорий қилди. Биров энгашиб салом қилмаса, тутиб тўхтатмоқни бу киши чиқарди. Бундан ўрганиб рус амалдорлари ҳам халқни «рукуъ» билан салом ва «сажда» қилдирадиган бўлдилар. Бечора халқ шапкалик кишининг соясини кўрса ҳам ўрнидан туриб сажда қилишга одатланиб қолди.

АСИР БЎЛҒОН ВА ҚАМАЛҒОН БЕЧОРАЛАР

«Эшонга қарашли» деб кимни тутиб борсалар, бесўроғ қаматилар эди. Хусусан, тоғлардан Элатия катталарини ушлаб келиб, ҳарбия бошлиғи ҳар кун беш-олтисини турмадан олиб чиқиб, ўртага ётқизиш калтаклайдилар. Узун қамчи сопидай тут-қайра-

гоч шохлари билан бандиларни олиб чиқиб солдатлар ўртасида яланғоч қилиб, дўнг ётқизиб, тўрт солдат босиб турадир. Тўрти ўшал калтаклар билан орқасига урадир. Агар калтак синиб кетса, бошқасини олиб турадир. Қирқ-эллик марта урганча «дод» деб турадир, бундан сўнг овози чиқмай, беҳуд бўлгандан кейин иккинчисини ётқизадир, бошқалари қараб турадилар. Шу хилда ҳаммасини уриб бўлуб, ўлгани бўлса, бошқа кўюб, тирик бўлса, зўр билан юрғузиб, турмага олиб кириради.

Бир куни сиёсат юзасидан ҳамма шаҳар халқини мингбошилар воситаси билан, асирларни калтаклаганини кўрсун деб, ҳайдаб чиқилди. Ман ҳам одамлар билан чиққан эдим. Тўғри турманинг олдига олиб бориб, халқни қатор қилди. Кейин турмадан беш кишини олиб чиқиб, уларнинг атрофига одамларни айлангириб қўйди. Бу бечора бандиларни ўртага олиб келиб, бир қанча дашном билан тўн-кўйнагини йиртиб, тортиб ешди. Иккитасини милтиқ кўндоғи билан уруб ётқизиб, қўл-оёғини солдатлар босиб турди. Бунинг устига, мўйсафид хоин губернатор Чайковский келди. Бандиларга қараб: «Сизлар подшоҳ аъзамнинг катталигини билмас эдингизларми? Подшоҳнинг ўғли ҳукмида бўлгон аскарларига шундай муомала қилмоқни ким ўргатди?» деб сиёсат қилди ва солдатларга: «Ур!» деб буюрди.

Солдатлар тўплаб кўйгон узун калтаклардан олиб, бирдан савалаб ургали бошлаганда, бечоралар: «Дод!..» деб оламни буздилар. Бири: «Эшон билан бирга бўлмасамда, тавба қилдим!» деб қичқирди ва 20-30 калтак ургунча дод деб туриб, кейин овози чиқмай қолди...

Урулганларнинг орқалари ёрилиб, гўштлири узилиб тушди. Ҳушидан кетган вақтда, «бас, турғаз!» деб эди, солдатлар «тур» деб бошига тепганда, бири турмоққа қодир бўлолмади. Иккинчиси «ё пирим» деб, турмоққа ҳаракат қилиб эди, губернатор «нима дейди» деб, таржимондан сўради, таржимон: «Эшондан ёрдам тилайдир», деганда, ғазоби келиб: «Ётқизиб яна ур!» деб буюрди. Янадан урмоққа бошлади, орқасидан гўштлар узулб тушди. Иккинчи турмоққа қудрати етмагач, солдатлар судраб чиқиб кетган ҳамон ўлди. Бу ҳолни кўрган бандилар: «Эй улуғ докимимиз, арзим бор, эй губернатор тўра, икки оғиз арзим бор», деса, ё бир товуш чиқарса, тўрт солдат бўйнига таққан довул ноғарасини чалиб юборадир. Асло сўзни эшитдирмайдир. Буни кўриб бечоралар бизга қараб йиғлаб турар эдилар, шу ҳолда эдики, иккисининг ҳушлари кетиб йиқилишди. Буларни солдатлар судраб кириб, ўрнига бошқа иккисини олиб чиқдилар. Ҳосили — халқ қошида олти кишини уруб, баъзисини ўлдириб, баъзисини беҳуд қилиб, кейин халққа бирмунча сиёсат қилиб, «Подшо аъзамга осий бўлганларнинг жазоси шу бўладир!» деб жавоб берди ва: «12 киши осийлардан осиладир. Ҳамма халқ чиқиб томоша қилсун!» деди. Халқ бирдан туруб эски шаҳар томон жўнади. Йўлда, чиққанлариға пушаймон бўлуб, ҳеч кимда сўзламоққа мажол йўқ эди.

ДОР ТАГИДА

1898 нчи мелодий, 15 нчи жавзо эдики, Эшон иғтисошини баҳона қилиб, шаҳар ва уез (шимолдан Етти сув, ғарбдан Езиёбон, жанубдан Водил, шарқдан Қашгар довони ўртаси)дан икки минг киши қаматилғон эди. Булар ичида аксарият қирғизлар бўлиб, ўзбек, қозоқ, қипчоқ, қорақалпоқ, тожик, уйғур ва бошқалардан ҳам «исёнчилар» деб ўшланганлар кўб эдилар. Булардан анчагинаси юқорида айтилганча калтакланиб, урулиб ўлдирилдилар ва бир қанчасини осиб ўлдириш учун 8 та дор қурдилар. Бу дорлар 8—9 газ ердан баланд бўлиб, тепасига ғалтак ўрнаштирилгон ва ўшандан қора арғамчи ўтказилиб қўйилгон эди.

Бир кун эски шаҳардан «Тамом фуқаро янги шаҳарга чиқсун, эшоннинг сўфиларидан 8 киши осиладир» деб, ҳаммани мажбурий ҳайдаб чиқдилар. Муддаолари фуқарога сиёсат кўрсатмак, уларнинг юракларида қўрқинч қолдирмоқ ва истибдод салтанати тахтида узун замонлар беташвиш барқарор қолмоқ эди. Бу сафар «томоша»га мажбурий чиққанлардан бири ҳикоя қиладирким: «Бизларни бозордан ва маҳаллалардан катта оқсоқол фармойиши билан миршаблар ҳайдаб, тахминан 500 кишини янги шаҳар крепости (кўрғон) тегига олиб бориб эди: қарасак, адир тарафига 8 та дор қилиб, арғамчиларни тортиб, тайёр қилиб қўйгон экан. Бу ҳолда турмага 50 га яқин солдатлар ўлан (ашула) айтиб кириб, 5 та муслмонни ҳайдаб чиқди. Бечораларнинг ранги-рўйига асло қараб бўлмайди. Бирини таниб қолдим, янги шаҳарда солдатхона рўпарасида боққолик қилиб ўтурғон Рустамбек деган киши эди. Биз фуқароларни тикилган дорлар атрофига айлангириб кўюб, аввал беш кишини ниҳоят ғазаб билан ўртага олиб чиқиб, дорнинг тагига олиб келдилар. Буларнинг ҳолини асло баён қилиб бўлмайди. Бечораларнинг ихтиёри ўзида эмас, сўзламоққа мажоллари ҳам йўқ эди. Қамалганларига анча кун бўлгон бўлса, овқат емаганлари ҳам маълум эди. Дарҳол 5 та хом сурупдан қилингон халта олиб келдилар. Бир мутакаббир «тўра» қўлиға ярим тахта қоғозни олиб, ниҳоят қоғоғини солиб ўқиди. Таржимон шу тариқа таржима қилдики: «Сизларнинг подшоҳи аъзам, импратур муаззам аскари борасида қилгон ҳамла, ҳужумларингиз ва бу исёнга сабаб бўлгон Муҳаммад Али Эшоннинг импратур аъзамнинг улуғ сиёсатидан қўрқмай қилгон феъллига шерик бўлиб, ёрдамда бўлгонларингиз сабаб

бўлди. Сизларнинг бешовларингизни ҳарбий суд осиб ўлдирмоққа ҳукм қилди. Алҳол сизларга шу ҳукм жорий қилинадир,» деган ҳамон солдатлар бирдан қиличларини суғуриб, пешоналарига тутиб, ярим соатга яқин ноғораларини чалиб турдилар. Ҳалиги халталарни кийдириб, дорнинг тегига қўйилғон курси устига етаклаб келиб чиқардилар. Бўюнлариға дор арғамчисини солиб, оёқ остидаги курсини тепиб юбордилар. Ҳар беши ҳам осилиб қолиб, тахминан икки минут айланиб ҳаракат қила туриб, кейин қимирламай қолишди. Андак турғондан кейин бир духтур келиб, осилиб турғон бечораларнинг қорниға қулоқ солиб, кейин бир нима деб қўйди. Солдатлар келиб, арғамчинини бушатиб, ўликларни дорнинг ёнига кавлаб қўйилган чуқурга тепиб тушуриб, устига курак билан тупроқ тортиб қўйди. Буларни кўмуб хотиржам бўлғондан кейин, губернатор фуқароларға қараб, оқ подшоҳни бирмунча мақтаб, «импратур аъзам казо ва казо!..» деб, охири: «Бу кўрилган сиёсатни кўрмаганларга баён қилинлар, ҳар ким исён қилса, мундан баттар бўладир!» деб халққа жавоб берди.

Тинч аҳолини қирш

Йўлда келатуриб, шулар қаторида осилғон Рустамбек магазинчи хусусида сўзлашиб, бу киши умуман эшонларға беихлос, эшонларни суймайдирган киши эди. Нечун Йикчи эшонға қўшулғон экан, деб сўрағонимизда, бу ишнинг аслидан хабари бор бир киши Рустамбекнинг айби ва гуноҳи солдатларга насия қилиб, пулини қистағандир, деб жавоб берди.

Бу ҳодиса шундай бўлғон: Рустамбек неча вақтдан бери янги шаҳарда дўкондорлик қиладир. Ҳукуматнинг тўра ва солдатлариға ойлиқларини олғанча насия мол, овқат бериб турадир. Улар ҳам қачон ойлиқ олсалар ва пул топсалар, бериб турадилар. Солдатлардан насия мол олиб, пулини бермаганлар иккинчи насия сўрағонда, Рустамбек бермайдир. Шунга адоват қилиб юрғонлардан бир нечаси Рустамбекни тегирмон қилиб, турғон жойидан тутиб келиб қамаб, эртасиға дўконини очиб-талаб, ўзини «Кеча эшон билан бизларга ҳужум қилғонда таниб қолғонмиз», деб остириб юборадилар. Бўлмаса эшон кирган кечаси тегирмонда анча киши кўрган ва ҳарчанд гувоҳлар кўрсатса ҳам қабул қилинмайдир...

ИСТАРШИЙ ОҚСОҚОЛ

Андижон эски шаҳари учун бирта мингбоши бўлур эди. Бу мингбошини чор ҳукумати ўз буйруғи билан яхши хизмат қиладирғон жобир ва золимлардан тайин қилар эди. Мана шуни «истарший оқсоқол» дейилар эди.

Йикчи эшон солдатларға ҳужум қилиб қочгандан кейин «қайси мингбоши хоҳ фуқаро бўлсун, хоҳ бошқа... тутуб келса, Андижон шаҳарига истарший оқсоқол қилинур» деб ваъда берилган эди. Бинобарин, ҳар ким амалпараст бўлса, эшоннинг орқасидан қувлаб кетган ва Қўқон қишлоққа мингбоши бўлуб турғон Қодирқул ушлаб келгани учун уни шаҳарга катта оқсоқол қилинган эди.

Эшонни тутуб келгандан кейин ҳукуматдорлар Андижон шаҳар ва уездининг фуқаросидан ниҳоят хавфланган эдилар ва «эшон билан ҳамма фуқаронинг маслаҳати бир, албатта, булар бир кун эшоннинг орқасидан ҳужум қилсалар керак», деб эшонни неча қабат занжирлар билан боғлағон эдилар. Шунинг учун эски шаҳарни муҳофазат қилиб туриш ихтиёрини катта оқсоқолга бериб, шундай таъкид қилдики: «Эски шаҳарни эҳтиёт билан сақлаб турасан! Эшонға борди-келди қилғон одамлар бўлса, ҳаммасини су-

риштириб, тутуб берасан! Умумий фуқароларни қайси хил сиёсат билан бўлса-бўлсун, Русия подшоҳига тобеъ ва мутеъ қиласан! Русия амалдорлари эски шаҳарга тушсалар, ҳамма фуқарони ўрнидан туруб, энгшиб салом қилмоққа ўргатасан! Дўкондор ва растадагилар бўлса, ҳаммаси бўлсун, ҳоким, пристав, ҳосили, қайси амалдор бўлса-бўлсун, эски шаҳарга тушса, ҳаммалари дўконларининг олдиға тушиб қатор бўлуб, энгшиб салом қилиб турсунлар! Мулалар ва мударрислар бўлса, шогирдларига Йикчи эшондан шикоят қилиб, уни ёмонлаб турсунлар! Ва мактабдорлар бўлса, майда болаларга «эшон осий бўлди, боғий бўлди» деган гапларни ўргатсунлар! Аълам муфтилар бўлса, «Йикчи эшоннинг осий, боғий бўлғони учун тездан ўлим жазосиға мустаҳқиқ бўлмоғи шариятда ҳам дуруст» деб фатво берсунлар! Адиб ва шоирлар Йикчи эшоннинг тамом қилғон ёмонлиғи ва ҳийлаларини шеър (байт) қилиб газетға юборсунлар! Агар ҳар ким бу хусусда қилғон сиёсат жабриндан арз қилса, биз у аризачининг ўзига жазо берамиз!» деб, қўлиға приказ ва мандат қилиб берилди ва ҳар кунги воқеаларни эрта билан билдириб турасан, дейилди.

1898 нчи мелодийда, ҳануз Йикчи эшон қамоқда турғонда, «унга қарашли ёрдамчилар» деб, ўзбек, қирғиз, қипчоқ, қорақалпоқ, қашқарлардан ҳар кун нечасини тутиб келиб, осиб, қанчасини калтаклаб ўлдириб турдилар. Ўлганлар ўрниға атрофдан одамларни тутуб келиб турдилар. Шаҳар ниҳоят бесаранжом бўлуб, хавфда бўлғон вақтда янги тайин бўлғон катта оқсоқол Қодирқул (шаҳар мингбошиси) кўча-кўчаға миршаблар қўюб, маҳаллаларга одамлар юбориб, ҳар масжидда, имом бошлиқ тамом қавм ва аҳли маҳаллаларни олдириб бориб, «беда бозори» деган яланг ва кенг жойға неча минг кишини саф-саф қилиб қўюб, ҳокимдан эшитган гапларини фуқароға айтиб, сўзининг охирида: «Агар кўча-кўйда ҳоким, пристўф ёки тўралар сизларга рўбаро келса, дарҳол рукуъ қилиб, салом қиласизлар! Ва расталардан ўтуб қолса, ҳаммаларингиз дўкондан баробар тушуб, мана шу турғонларингиздек қатор бўлуб, растадан ўтуб кетганча энгшиб, салом қилиб турасизлар! Чунончи, ман саломни сизларға ўргатмак учун қақирдим. Мана, ман ҳозир «Ташла!» дейман. Баробар номозда энгашгандек ташлайсиз», деб, бир четга бориб, «Ташла!» деб шовқун соладир. Бечора халқ баробар ҳайит номозида ёки жума номозида рукуъ қилғондек энгашадир. У четга бориб, «Тур!» деганда ҳамма баробар турадир. Яна «Ташла!» деган ҳамон баробар энгашадилар. Агарда бирон киши баландроқ турса ёки паст бўлуб кетса, югуриб келиб бу одамни дўппослаб, уруб-тепиб, сўкиб, «баробар тургил» деб танбеҳ қиладилар. Яна «Ташла!» дейдир, халқ энгашадир.

Алҳосил, бечора фуқарони 20 мартаба «Ташла!» деб, рукуъ қилдириб, кейин: «Ҳамма вақт шундай баробар энгшиб турасизлар!» деб жавоб берадир. Эртаси яна бошқа маҳалла одамларини имомлари билан қақириб, шу таълимни қиладир. Уртада неча мартаба халқни уруб, юзларига нопок оғзидан тупурар эди.

ЯРИМ ПОДШОҲ

Бу таълим ва саждага одат қилдирмоқдан муддао нима десалар, яқин кунларда бу ҳодисанинг устиға Туркистон вилоятининг генерал губернатори бўлғон нобакорким, умумий Туркистон фуқаролари ярим подшоҳ дер эдилар ва номи А. М. Духовский эди, ҳамма тараддуд шунинг учун экан.

Бир неча кун ўтгандан сўнг «ярим подшоҳ келадир» деб, ҳамма кўчаларга байроқ тутуб, шаҳарни неча кунлар зийнат бериб, ҳамма мактаб болаларини вокзалға олиб чиқиб, қатор қилинди (у вақтларда камини ҳам туземной ишколда ўқур эдим). Фуқаролар кумуш табақда нон, туз тутуб турғон эдилар. Уез ҳокими умумий фуқароларға хитоб қилиб, «Ярим подшоҳ келиб, вагондан тушган ҳамон ҳаммаларингиз таълим олғонларингиздек баробар энгашиб, ерга қараб турасизлар! Бошларингизни кўтаринглар, десам ҳам кўтармай туринглар!» деб қўйди.

Истансаға чиққан халқ 2 соат кўброқ интизорлик тортиди. Шундан сўнг бирдан поез кўрунуб қолди ва вагонлари ниҳоят зийнатланган ҳолда келиб тўхтади ва солдатлар тушуб, қатор бўлғондан сўнг ярим подшоҳ турғон вагондан бир неча ясанғон тўралар тушдилар. Кейин ўша юқорида шакли номубораги баён қилинғон генерал ниҳоят қовғини солиб, қаттиқ ғазаб билан вагондан чиқиб, пастга тушган замон бечора халқ ва мактаб болалари ҳаммаси энгашиб, рукуъ қилиб турди. Вагондан тушуб, тўғри уез ҳокими олдиға келиб, шаҳардан аҳвол сўради. У: «Ҳамма дуо қилмоқда ва тинчлик», деди. Ярим подшоҳ ҳокимдан: «Нима учун халқ бундай энгашиб турадир,» деб сўради: Ҳоким: «Жаноб импратор аъзамға юртимиздан чиққан бир эшон жинни бўлиб, билмасдан осийлик қилгани учун бизлар хижолат бўлуб, улўғ ва баланд даражали бош ҳокими-мизнинг юзларига қайси бетимиз билан қараймиз, бизларни марҳамат этиб, авф қилиб, подшоҳи аъзамдан гуноҳимизни сўраб олмасалар, муборак бетларига камоли хижолатдан қарай олмаймиз, дейдилар», деб жавоб қайтарди. Ярим подшоҳ дедик: «Гуноҳни қилиб қуюб, эмдиги хижолат нимадир? Фарғона музофотидан Андижондек бир шаҳарнинг тупроғини осмонға совуруб бормоқ билан подшоҳи аъзам мамлакатларига ҳеч нуқус етмайди!» деб ғазабланиб, ҳокимдан сўрадики: «Неча йилдан буён бу жойға

ҳокимсиз?» Ҳоким шошиб қолиб: «Тўрт йилдан бери», деганда: «Тўрт йилдан буён лоақал ҳар йилда биртадан бўлғонда ҳам тўртта яхши ошно қилмағон экансиз-да, шундай хабарни аввалдан берар эди, токи тадоруки қилиниб, импратор аъзамнинг 23 қаҳрамон ўғли ўлмас эди. Бунинг учун сени ўрнингдан бекор қилдим», деди (бу ҳокимнинг номи Кайшовский эди). Кейин фуқарога қараб: «Сизлар ҳали осий ва гуноҳқорсизлар. Сизларнинг нон-тузингизни қабул қилиб бўлмайдир!» деди ва бир тўп ҳинд ва яҳудийлар ҳам нон-туз ушлаб турган эдилар, шуларнинг олдиға бориб, нон-тузларини қабул қилиб: «Сизлар ҳозирда манга сартлардан кўра яхшироқсизлар» деб, аскарлар томон юрди. Биз туземной ишкол талабалари, рус домла билан 150 га яқин болалар турғон эдик; бизларнинг ёнимизға тўхтаб, «Сизлар яхши ўқуб турунглар», — деб чўнтагидан бир сўм пул олди-да, домла қўлига бериб, «Буларға ёнғоқ олиб бўлуб беринг, ўйнасулар ва подшоҳ ҳазратларини дуо қилсунлар», деб, аскарлар олдиға ўтиб кетди. Кейин халқ бечора маъюс бўлуб, кўрқуб, тарқалиб кетди.

Мана шунча кунги тайёрлиғ ва рукуъларға мукофот учун шунча сиёсатлар қилиб, Андижоннинг тупроғини осмонга совурмоқ билан халқни кўрқутуб, юракларини ёрди. Мунофиқлар саждасидек, мазлум халқ ва маъсум мактаб болаларининг саждалари «жаноб тўра»га қабул бўлмади.

БЕСАРАНЖОМЛИКЛАР

Вақтики, хоинлар бошлиғи Духовский келиб бечора мусулмонларни ўзига сажда қилдириб, кумуш тобоқларға солиб турғон нон-тузларига қарамай: «Андижоннинг тупроғини осмонга совуруб, йўқ қилиш билан ҳеч нуқус бўлмайдир, мамлакати камайиб қолмайдир!» деган сиёсатларни қилди, буни эшитган халқ кўрқуб, уй ичи рўзғорларини ва бола-чақаларини ҳар тараф қилшоқларға қочириб, бесаранжомликда қолди.

Истибдод амалдорлари (элликбошидан тортиб, мингбошигача мусулмон амалдорлари)га «худо бериб», қиладирғон зулм ва таъаддиларига зўр баҳона топилиб, шундай жабр-зулм қилишга турдиларки, асло қалам билан таъбирга келтириб бўлмайдди. Мингбошига дучор бўлмағон ҳеч бир фуқаро қолмади. Ҳаммани кечалари бир-бир чақириб, сиёсат қилиб бор-йўғини қоқиб олдилар. Чунки эшонға қарашли одамларни ҳар кун уруб, осиб, отиб турғон вақти эди. Ҳатто маҳалла элликбошилари ҳам мазлум фуқарони: «Мингбошига айтаман, ропурт қиламан!» деб кўрқутуб, ўзларига яраша бирор нарса олар эдилар.

Истибдод асосини маҳкам қилғучи пристуфлар ва бошқа тўра, чиновниклар бўлса, ҳар кун эски шаҳар бозорига тушуб, савлат кўрсатиб, айланиб юрар эдилар. Кўч ва راستалардаги халқни ўзларига салом қилдирмоқ балосига мубтало эдилар. Ким салом қилмаса, ёки дўқондан пастга тушуб қўл қовуштириб турмаса, дарҳол устига бориб: «...Эшон!» деб қўлидаги палка (таёқ) билан бошиға солар эди. Мазлум халқ бу хорлиқ ва разолатни кўриб: «Тавба қилдим, тўра, ман кўрмай қолибман» дер эди; кўброқ тавба қилиб, илтижо қилғонида раҳм қилса, кўяр эди, бўлмаса, палиска чақириб, турмага — қамоққа юборур эдилар.

ҲУКМ КУНЛАРИ

Эшон ушланиб, ниҳоят ҳақорат ва таҳқир билан бир қора аравага боғланиб, эски шаҳардан ўтган вақтда ҳамма халқни мажбурий кўчага қатор турғузиб қўйдилар. Солдат ва амалдорлар аравани ўртаға олиб секин-секин юргизиб, ҳар жойда 5—10 минут тўхтаб: «Йикчи эшон шу одамми!? Таниғон одамлар бўлсалар айтсунлар!» деб фуқародан сўрар эди. Эшонни кўрган ҳар ким ерга қарайдир, эшонга қарамайдир. Чунки эшон таниб сўрашиб қолмасун деб кўрқадир. Уша йилда эшонни бориб кўрмаган одам Андижонда кам қолғон эди. Балки ҳамма кўрган деса бўлур эди. Золим тўралардан кўрқуб, ҳеч ким эшонни танимайдир. Кимни тутуб, эшон шуми, деса, билмайман жавобини айтадир. Кўб киши танимаймиз жавобини бергандан кейин мустабид золимлар хавфга тушуб, бу киши эшон эмасмикан, деб ташвиш қилар эдилар. Охири эски шаҳар истарший оқсоқолиға буйруқ қилдиларки, Йикчи эшонни танийдирғон одамлардан 4 кишини чақирсун, эшонни таниб билиб берсун, деб. Шаҳар оқсоқоли бу буйруқни олғондан кейин, эшонни танийдирғон киши борми, деб шаҳарда киши ахтарди. Ҳеч ким кўрқуб «танийман» демади. Охири мажбуран тўрт кишини олиб, оқсоқолнинг ўзи чиқиб: «Сизларга ҳеч гап йўқ, ман сўраб оламан. Сизлар «эшон шу одам» деб қўярсизлар», деди.

Улар янги шаҳарга чиқиб, ҳукуматдор ва амалдорларнинг мусулмонларға ёмон қарағанидан кўрқуб, ваҳм олиб, инкор қилиб, бизлар ҳеч вақт эшонни кўрмаган бўлсак нима деб биламиз, эшонни билган одам бўлса бўлур эди, деб арз қилдилар. Уез ҳокими: «Сизларга ҳеч гап йўқ, кўрқманглар, ҳарбий судларга «шу эшоннинг ўзи» деб қўйсангизлар бўладир. Башарти, бу эшон бошқа одам бўлмаса, деб тўртовини турмада эшонға рўбарў қилғонда, тўртови ҳам равшан билиб «эшон шу киши эди» деб қўйдилар. Кейин буларға жавоб берилди.

Бу чиққан гувоҳлардан бири Мирза Масъуд деган киши эди. У шундай ҳикоят қилади: «Бизларни маҳкама олдига олиб бориб қўйғанда, бир неча солдатлар олдимиздан ўтиб, «сеники эшон» деб тупириб кетадир. Руслар олдимиздан ўтса, ит қараш қилиб, хўмрайиб, сўкиб ўтадир. Охир кўчада туролмай кўрқиб, маҳкаманинг ичига кириб ўлтирдик. Бир оз фурсат ўтганда уез ҳокими билан бир қанча тўралар чиқиб, бизларга танбеҳ қилдиларки: «Сизлар рост айтасизлар. Агар ёлғондан эшон шу десангизлар, суд қошида гуноҳкор бўласизлар. Рост сўзламоғингиз учун аълам домла қасам берадир, деб оқсоқолга, дарҳол бир катта аъламини олдириб чиқинг, деб буюрди. Оқсоқол дарров шаҳарга одам (миршаб) юбориб, Мулла Муҳаммад Мусо аъламини ҳайдаб чиқди. Кейин «аълам келди» деб ичкарига хабар бергани кириб кетди. Бечора аъламининг ранги ўчиб, қалтираб, ниҳоят кўрқиб ўлтирар эди. Ман: «Кўрқманг, сизни бизларга қасам бергали чақирди», деб таскин бердим. Бир вақт яна аввалги тўралар чиқиб, аъламини чақириб: «Мусулмон қондасича буларга қаттиқ қасам берасиз, рост сўзларни айтмаклари учун», деб қараб турди.

Аълом домла бизларга тамом қасам алфозлари билан боблаб қасам бердилар. Кейин аъламга жавоб берилди.

Бизларни 5 та тўралар бирга бошлаб турмага олиб бориб эди, қарасак, турмада қадам босарлиқ жой йўқ, ҳавонинг ниҳоят иссиқлигидан турманинг ичи дўзах бўлуб кетибдур. Нечаси беҳуш, касал ётибдир. Нечаси калтакланган экан: «Дод, дод!!» деб ётадир. Бош-оёқларида занжир бор. Қочмоқ у ёқда турсун, турарга мажоли йўқларнинг оёқларига занжир солибдилар, буларнинг ичидан оралаб ўтиб, бир хонага кириб эдик, Йикчи эшон билан уч киши ўлтирибдир. Ҳаммалари банд, занжир солинган. Хусусан, эшонни ниҳоят маҳкам боғлабдилар. Оёқ, бўйни, қўли боғлиқдир. Бошида салласи бор, устида малла эски тўни бор, ерга қараб ўлтирибдир. Салом қилиб кириб эдик, ёнимда турган мингбоши, «салом қилма» дегандек ишорат қилиб, нуқуб қўйди. Кейин тўралар кириб: «Чўрт эшон!» деди. Бизларга қараб: «Эшон шуми?» деб савол қилиб эди, бизлар шу, дедик. «Яна тузук кўринглар, ғалат қилманглар, рост айтинглар!» деб, сиёсат қилиб эди, бизлар кўрқиб: «Эшон шу, бошқа эмас» деганимизда: «Қайси бири? Қўлинг билан ушлаб кўрсат!» деди. Ҳаммамиз бир-бир ишорат билан кўрсатдик. Кейин «яхши» деб чиқдилар. Эшон асло бизга қарамади. Ёнидаги одамлар ким эканини билмадик. Ҳаммамиз чиқиб, йўлда келаётиб, кейин бирини таниб қолдик, олдидағиларнинг бири кўгартлик қирғизиялар мингбошиси «Чибил» бўлус деган одам экан. Лекин улардан ва эшондан бизларнинг олдимизда гап сўралмади.

Музофот губернатори ҳарбий суд билан бирликда бечора эшонни оғир банд остида уез маҳкамасига олиб кириб, тергов қилғонида маҳкамада мирзобошлиқ қилгучи Мулла Исмоил қулоқ солиб ўлтурган ва эшон осилгандан сўнг шундай ҳикоя қилади: «Эшоннинг тутулғонидан тахминан 9 кун кейин, эшонга қарашли 15 кишини осиб ўлдиригандан сўнг, эшоннинг ўзини уез маҳкамасига бир тўп солдатлар ҳайдаб келди. Эшонда юрмоққа ҳам мажол қолмаган, оёғи ва қўлига занжир, банд солинган эди. Фарғона губернатори Чайковский, мундан бошқа ҳарбий суд аъзоларидан беш киши ва бир қанча аскарлар тўралари ҳозир эдилар. Эшонни ичкарига олиб кириб, ўртага ўлтирғиздилар.

Губернатор қуйидагича савол қилди:

— Сан эшон император аъзамнинг бутун жаҳонда энг катта ва қадрли ҳам душманларига зафарлик бир подшоҳ эканини билиб туриб, нима учун бундай ёмон қасдга киришдинг?!

(Эшон индамай ерга қараб ўлтирадир).

Губернатор:

— Сўзла! Жавоб айт! Ўзунгча бу феълга киришдингми, ёки сани одамлар зўрлаб исён қилдингми?! -

(Эшон сўзламайдир, ерга қараб жавоб бермай ўлтирадир).

Судлар таржимонга: «Сиз айтинг! Сўзласун, бўлмаса мажбурий сўзлатамиз», деганда, таржимон таҳдид, сиёсат қилиб: «Гапга жавоб бергил» деб, бир қанча дашном қилди. Охирида: «Ман нима дедим? Фаҳмладингми?!» деганда, эшон йўқ деган жавобни сокингина айтди. Губернатор уез ҳокимига қараб: «Бошқа таржимон чақиринг!» деди. Чунки таржимон Қафқасия муслмонларидан Оға Беков деган бўлиб, сўзи ўзбекчадан бошқароқ бўлғони учун «эшон фаҳмламади» деб ўйлади. Унда уез маҳкамасининг адабий таржимони Эшмуҳаммад тўра Тошмуҳаммадов деганини чақириб, ҳарбий суд раиси буюрдик: «Эшонга айтинг, бўлғон ҳодисани сўзлаб берсун, кимлар эшонни шу ёмон ҳаракатга далолат ва тарғиб қилди?!»

Бу сўзларни эшонга қараб таржима қилди.

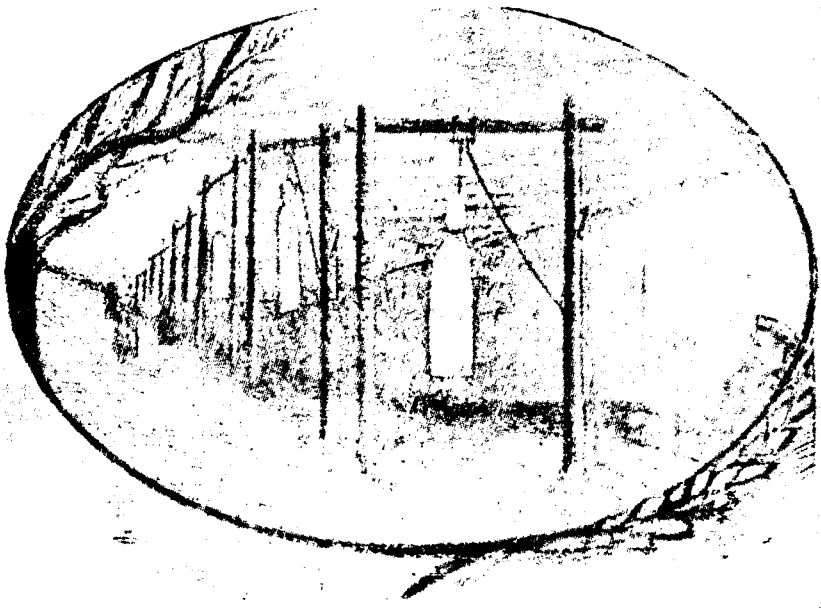
Эшон, ўзум қилдим, деб жавоб берди.

Раис: — Ўзинг бу хаёлни аввалдан ўйлар эдингми, ёки яқинда кўнглингга тушдимми?

Эшон: — Ўзим ҳар йили шу ойларда бир мартаба 5-10 кун ўзумни билмай қолар эдим. Бу йил ҳам қилғон ишимни билмайман.

Раис: — Сан билан кимлар бирга эди: амалдор, мингбоши ёки юрт боши катталаридан ҳам иштирок қилдиларми?

Э: — Йўқ.

دارغا ئاسخاڭلار.

Дорга осилганлар

Р: — Эски шаҳар фуқароларидан ҳеч ким бирга эдимиз?

Э: — (Жавоб бўлмади).

Р: — Жавоб бер!

Э: — (Жавоб йўқ, сукут қиладир).

Р: — Оқ подшоҳни ва унинг амалдор, ҳоким, пристуфларини дўст тутар эдингми ёки душман тутар эдингми?

Э: — Кўгарт тарафидаги мужиклар бечора фуқарони кўб хор қилиб, уруб, ерсувларини тортиб олгонлари учун хафа бўлуб, душман тутар эдим.

Р: — Мужикларнинг зулм қилгонини ўзинг кўрганмисан, ёки одамлар келиб айтганми?

Эшон сукут қилиб жавоб бермади.

Раиснинг атрофида элликка яқин солдатлар тургон эди. Уларга қараб: «Ур!» деб буюрди. Тўрттаси югуруб келиб қўлидаги милтиқнинг қўндоғи билан 20-30 ни солдатлар. Эшон ўлтиргон курсидан йиқилди. Яна турғизиб қўюб: «Сўзла, мужикларнинг зулмини санга ким хабар қилгон?» деб савол қилгонда, эшон:

— Алҳамдулилло, алҳамдулилло! — деб қўйди.

Суд: «Нима дейдир?» деб таржимондан савол қилғонида, Тошматўф, худоға шуқр қиладир, деди. Суд раиси яна икки солдатға: «Калтаклардан олиб кел», деб буюрди. Солдат югуриб чиқиб, бир қучоқ калтак олиб келди. Эшонни ётқизиб калтакладилар. Эшон ҳеч овоз чиқармай беҳуш бўлиб қолгондан кейин солдатлар судраб, ташқари олиб, аравага кўтариб ташладилар. Аравага тўртта солдат чиқиб, эшоннинг устига ўлтириб, тўғри турмага олиб кетдилар ва турма начальнигидан хат олиб келиб, суд аъзоларига топширдилар. Эшон билан бирга келтирилган Чибил бўлус билан яна икки киши эшонға бўлгон ҳодисалардан қўрқуб ўлтирар эдилар. Локин Чибил бўлуснинг рангидан қўрқув асари билинмас эди. Навбат буларга келиб, биринчи навбатда Чибил бўлусдан савол қилинди:

Суд раиси:

— Санинг исминг нима, қайси жойдансан?

Ч: — Ман Кўгарт тобеъидан, номим Чибилдир.

Ра: — Неча ёшға кирдинг?

Ч: — Эллик олтиға кирдим.

Ра: — Неча таноб еринг бор?

Ч: — Биз қирғизларда ер бўлмайди. Бизларда от, мол, қўй, эчки бўлади. Биз тирикчилигимизни молдан қиламиз.

Ра: — Қўй, мол ва отларинг қанча?

Ч: — Минг беш юзга яқин қўй, эчки билан икки юзга яқин от, мол бор.

Ра: — Бу моллар отангдан қолганми ёки ўзинг топганмисан?

Ч: — Бу молларнинг ҳаммасини ўзим топганман. Отамдан қолган нарсаларнинг ҳаммаси ёш вақтимда йўқ бўлуб кетган эди.

Ра: — Подшоҳи аъзамнинг улуғлигини ва аскарларининг қўблигини биларми эдинг?

Ч: — Билар эдим.

Ра: — Шундай бўлса, нимага Йикчи эшон билан қўшулуб мундай беадаблик ва подшоҳи аъзамга зўр хиёнат қилдинг?!

Ч: — Ҳақиқат қилиб кўринг! Ман эшонга қўшулуб шаҳарга келган эмасман. Эшон шаҳарга кирган куни ман Кўгартда эдим. Кўгарт э лларидан сўралсун.

Ра: — Эшоннинг шундай ҳаракат қилишидан хабаринг бор эдими?

Ч: — Озроқ хабарим бор эди. Лекин шаҳарга солдатлар устига юришидан хабарим йўқ эди. Посолкалардаги мужиклар тоғлардаги қирғизларни кўб сиқиб, ерларини, от-молларини тортиб олғонидан эшоннинг муридлари кўб жойга арз қилғонларида, сўрамай овора қилгани учун аксар қирғизлар йиғилиб, посолкаларга ҳужум қилмоққа эшондан ижозат олишга борганларида, эшон уларни ман қилиб: «Янаги йилгача сабр қилинглари! Янаги йилгача кўпайиб, иншоллох, ўзим бош бўлуб, мужиклар устига ғазот қиламиз», деган, деб эшитиб эдим. Мундан бир ой ўтгандан сўнг эшоннинг чақириши билан Мингтепага бордим. Эшон билан кўрушуб, дастурхон ўтгандан сўнг, мани хос ҳужрасига олиб кириб, ғазот қилиш маслаҳатини қилди. Ман қўлимдан келганча ман қилдим. Охири эшон: «Янаги йилгача сабр қиламиз», деганда, ман бир йилгача ким бор-ким йўқ, албатта, бу хаёл эшоннинг дилидан чиқиб кетса ажаб эмас, деб ўйладим. Локин шаҳарга киришни айтган эмас, «атрофдаги мужиклар устига журамиз», деган эди.

Ра: — Санга мунча маслаҳатни бир йил аввал айтган бўлса, сан нима учун келиб уез ҳоқимига хабар қилмадинг? Лоақал хат билан маълум қилмадинг?!

Ч: — Кўгарт бозоридаги Никольский посолканинг истаршинаси Николай деган ўрусга: «Мужикларингни сал босиб қўйғил, қирғизларга кўб зулм қилғонидан улар тўйиб юрибдир. Йикчи эшонга арз қилғон эканлар, у насиҳат қилиб, босиб қўюбдир. Бўлмаса, йиғилиб ҳаммалари ҳужум қилмоқчи ҳам бўлгон эканлар» деб айтиб эдим.

Ра: — Мужикларга айтгунча, нима учун дарҳол кўб шаҳар ҳоқимига айтмадинг?

Ч: — Ман ўша Николай бориб айтган бўлса керак, деб гумон қилдим-да, айтмадим.

Ра: — Санга эшон бу кундан 15 кун аввал нима хат қилғон эди?

Ч: — «Бизга қарашли буродарларни чаҳоршанба куни хабар қилиб, Мингтепадаги хонаҳоҳга юборинг, корхайр ишимиз бор. Марҳамат қилиб ўзингиз ҳам бир келсангиз, зиёда хурсанд бўлур эдик», деб хат қилғон эди, ман бу хатни эшоннинг Кўгартдаги Қосим деган халифасига юборғон эдим. Ўзим боролганим йўқ. Бирор ҳафтадан кейин шундай ҳодиса бўлуб қолди. Ҳаммамиз беҳабар қолдик.

Ра: — Сан одамларни тўплаб юбориб, ўзинг «яна қолғон одамларни тўплаб турарман, эшон бу тарафга юрсунлар» деб хат қилган экансан. Бу хатда: «Аввал атрофдаги мужикларни босиб, кейин шаҳарга ҳужум қиламиз» деган экансан. Бу хатни ким ёзғон эди?

Ч: — Бундай хат қилғон эмасман, ёлғон...

Раис саркотибга «ўша хатни ол» деб буюрғонда, саркотиб иш ичидан олиб, раис қўлига берди. Раис олиб Чибилга кўрсатиб, «шу хатни танийсанми» деганда, Чибил ҳеч нима деёлмади, хомуш бўлуб қолди.

Эшон «хуруж» қиладирғон куни Чибилга қилғон хатининг орқасига Чибил суд раиси айтган гап мазмунини ёзиб, Йикчи эшонга шитоблик суръатда юборғон экан, эшон хатнинг жавоби келганча турмай, шошиб шаҳарга жўнаб кетгандан кейин бориб, хонаҳоҳда қолғон экан.

Мундан кейин Чибил бўлуснинг ранги бошқа бўлуб, сўзидан адашиб, суд раиси яна кўб гапларни сўрағонда ҳеч жавоб бера олмай, аввалги аҳволдан бошқа ва умиди узилганнамо бўлуб, ҳайратда қолди. Мундан эшон билан маслаҳатда бир экани маълум бўлуб, суд раиси шу мажлисда уни ётқизиб урмоққа буюрди. Олтита солдатлар бир кўтарим калтакни олиб келиб, Чибилни ётқизиб, чунон калтакладиларки, орқасининг тамом гўшлари деса бўлурлиқ узулиб кетди. Охири «дод» демакка мажони қолмай, беҳуш бўлиб, ўлик суратида йиқилиб қолди.

Буни кўруб турғон шериклари ҳам камоли кўрқувдан ҳушларидан кетиб, ётиб қолдилар. Чибилни бир тарафга ташлаб қўюб, бу икки бечоралардан сўз сўрамоқ учун ҳарчанд бедор қилсалар бўлмади. Охири бошига этикларининг пошнаси билан тепдилар, яна ҳеч имкони бўлмади ва шом вақти бўлуб, қоронғи тушуб қолғони учун буларнинг учалаларини аравага судраб олиб, турмага юбордилар.

Буларни жўнатиб, «суд ёпилди» деб эшон қилғондан сўнг, бир-бирларига ўз қилғон зулмлари борасида изҳори хурсандлик қилиб кулуб, ҳукмни кечаси соат ўнда қиламиз, деб тарқалдилар.

УЛУМ ЖАЗОСИ

1898 нчи йил 13 жавзода ҳарбий суд, Фарғона губернатори бошлиқ, эрта билан соат саккиздан кеча соат саккизгача уч маъюбни калтаклаб, беҳуш қилиб жўнаб кетиб, кечаси соат ўнда яна уез маҳкамасига йиғилди. Ҳар қайси тўра бир-бирова билан кўрушар-да, «вой дод, вой дод» деб калтак еган бечораларни масҳара қилиб кулишар эди. Ултуруб протоколларни ўқуб, дафъатан, эшонга қўшиб Чибил бўлуснинг ва

яна тўрт судда ҳақиқат қилмагон одамларнинг номини айтиб, олти кишини эрта соат ўн бирда осиб ўлдирмакка ҳукм қилдилар.

Ҳукмдан сўнг ҳаммалари ўрунларидан туруб «час» бериб, бирмунча гапларни айтиб ўлтирдилар. Кейин муслмон мирзони чақириб, таржимон воситаси билан «эрта билан соат саккизга умумий фуқаролар ҳозир бўлсунлар. Қўрғон тагида Йикчи эшон осиладир. Ибрат учун кўришлари мажбурий» деб, эски шаҳар оқсоқолига зарур буйруқ ёзишга буюрди. Мирзо Исмоил буйруқни ёзиб турғон вақтда суд аъзоларидан бири югуриб чиқиб, тамом мактабдорлар ҳамма шогирд болалар билан чиқишлари «мажбурий» деб ёзинг, деб буюрди. Иккинчи чиқиб: «Нима керак, майда болаларнинг зарурлиги йўқ» деб, мунозара қилиб қолди. Жавобига: «Ёш болалар катта одамлардан кейин қоладурғон одамлар бўладирғони учун, узун умр кўруб, кўб йиллар Русия подшоҳининг сиёсатини айтиб юрадилар», деганида ҳаммаларига маъқул тушуб: «Бундай бўлса, иккинчи яна алоҳида буйруқ қилинсун. Тамом мактаб болаларини ҳам домлаларини олиб чиқсунлар!» дегандан мирзо иккинчи мартаба қаттиқ ва мажбурий буйруқ қилди, бу буйруқни миршаблардан оқсоқолга юборилди. Оқсоқол кечаласи миршабларни бутун шаҳар ичида чопдириб юриб, маҳалла эллиқбошиси воситаси билан ҳеч кимни ухлатмай, тонг отганча тамом шаҳардаги муаллим, имомлардан тилхат қилдириб олди.

Шаҳарнинг катта оқсоқоли Қодирқул мингбошининг зарби ва сиёсати ниҳоят қаттиқ ва бераҳм бўғони умумий шаҳар фуқароларига маъруф ва машҳур эди. Имомлар саҳар соат беш-олтида туруб, маҳаллаларидаги қавумларига хабар қилдилар. Мактабдорлар бўлса, тамом шогирдларига хабар бериб, эрта билан соат саккиз бўлғонда ҳамма фуқаролар ва шогирдлар катта оқсоқол ҳовлисининг олдига ҳозир бўлдилар. Имом ва муаллимлар кўрқуб титраб эдилар. Оқсоқол бир имомнинг рўбарасига келиб: «Неча қавмингиз билан келдингиз?» деб савол қилиб эди, «тахминан 35—40 тача киши билан келдик» деди. Бундан кейин: «Қавмингиз неча уйлик?» деб берилган саволига сукут қилди. Маҳалла бошлиғи: «Тақсир, қирқ уйликмиз», деб жавоб бериб эди, оғзига келган ҳақорат билан дашном бериб: «Қирқ уйлик бўлсанг, 35 киши келадими? Нима учун ҳамма қавмини бошлаб келмадинг?!» деб энида бўлғон миршабга: «Ур!» деб буюрди. Миршаб қамчи билан уруб турубдир, бечора маҳалла бошлиғи бошини енги билан тўсуб:

— Тақсир, тавба қилдим, бошқалари қишлоққа ва ҳар тарафга кетган эканлар, топмадик, — деб овоз қилди.

Оқсоқол юртга сиёсат ўтказиш учун ўз дардига гирифтор бўлғон ва ким бўлса бўлсун, рўбара келса урдирмай қўймас эди. Охирда, бу «ур, ур» дардининг касофати билан бир дўкондор арманнинг бойини уруб қўйди. Бу армани бой нафсоният қилиб, сармоядорлар тарафдори бўлғон ҳоким губернаторларга арз қилиб, судга бериб, охири истибод учун қилғон шунча хизмати мукофотига, ниҳоят, хорлиқ билан ўрнидан бекор бўлди ва Қўқон қишлоққа бориб, амал ҳасратидан бетоб бўлуб, охири Мажнундек бўлуб, ўзини ўзи жароҳат қилиб ўлди. Мустабид ҳукумати бизга эшон ҳодисасида кўб хизмат қилғон эди, деб риоя қилмади. Сармоядор бой арманнинг капитал қуввати уни йиқитиб қўйди.

Энди мақсадга келайлик: соат саккиз бўлғонда, ҳаммани қатор-қатор қилиб, мактаб болаларини олдига солиб, янги шаҳарга тахминан 8000 киши бўлса, 2000 майда мактаб болаларини олиб чиқиб, Тупроқ қўрғон олдида, адирнинг тагига қон иси келадирган ва тикиб, созлаб қўйилган дорларнинг атрофига одамларни айлантириб қўйди. Ҳоким чиқиб, фуқаронинг кўблигини кўриб, катта оқсоқолга «раҳмат» деб, ёш болаларни ҳам дорнинг бир тарафига қатор қилиб қўймоққа буюрди. Бир тарафдан жой бўшатиб турган ҳолда бир киши: «Ёш болалар қўрқарми экан? Одамлар орқасига қўйсақ, қалай бўлар экан?» деб мингбошига айтган эди. У бориб ҳокимга айтган экан, «Кўрққани яхшироқ. Эсидан чиқмайди. Дорга яқин қўюлсун», деб буюрубдир. Мингбоши келиб, дорнинг қибла тарафидан одамларни ҳайдаб юбориб, ҳамма мактаб болаларини қатор қилиб қўйди.

Бир вақт соат ўнга яқин эдики, бир тўп, занжир билан қўл-оёғи боғланган олти кишини ўртага олиб, ўлан айтишиб келди ва дор тегига келтириб, қатор-қатор қилди. Буларнинг олдига тўрт табл (ногора) осган солдатларни қўйди. Буларнинг ичидан эшонни икки солдат етаклаб, йиғиннинг атрофини айлантириб, эшон шу одамни, деб сўраб юрди. Ҳеч ким шу киши эшон эмас, ёки эшон, деб айтмади. Айтса, «сан ҳам борган экансан, ёки билар экансан, деб мени ҳам ушлаб қоладир», деб, ҳар ким ваҳимада эди. Аммо тўралар бўлса, 4—5 кишини танитмоқ хаёлида эдилар. Халқдан овоз чиқмаганидан ғазабланиб, бир каттақони охири қаттиқ овоз билан: «Албатта ҳаммаларинг биласизлар, бовужуд айтмайсизлар, исён қилмоқда ҳам сизлар билгансизлар. Шундай айтмай хиёнат қилиб, шунча қаҳрамон аскарларнинг нобуд бўлмоғига сабаб бўлдингизлар. Агарда ҳеч ким танимаса, шу йиғиндаги халқни бутун пулемутга тутамиз. Бирор жон қолмайди» деб сиёсат қилиб эди, ҳар тарафдан одамлар ўзини кўрсатмай туруб «Шу киши эшон!» деб қичқиришдилар. Тўралар уёқ-буёққа қараб, овоз қилғучиларни тополмас эдилар. Шунинг учун яна: «Тўрт-беш киши йиғиндан ажраб чиқиб, одамларга қараб «эшон шу одам» деб кўрсатсун» деганда, ҳеч ким журъат қилиб чиқолмай, яна ҳар тарафдан одамлар орқасидан бошини паст қилиб туриб «Эшон шу

одам, эшон шу» деб овоз чиқаришдилар. Золим тўралар бундан ўз сиёсатлари ҳадду камолга етганини билиб, бир-бирига қараб кулар эдилар. Халқ бўлса, дор тегида мунгайиб, бўйини қисиб, йиғлаб турганларни кўриб, тоқат қилолмай, секин-секин йиғлар эди. Шу вақт эдики, йиғин ташқарисида войвойлаб, дод-фарёд бўлуб кетди. Қарасак, осиладиргон одамларнинг бола-чақалари, хотин-қиз, ушоқ болалари экан. Хотинлар «тул бўлдиқ» деб, болалар бўлса «етим бўлдиқ» деб фарёд қилар эдилар. Бу ҳолни кўрган халқнинг кўнгли яна бузилиб, хоинлардан кўрқуб, ўзларини йиғидан тўхтатар эдилар.

Қаторда турган бир кишининг юзини тўсуб йиғлаб турганини губернатор кўруб қолди-да, кўлидан ушлаб ўртароққа тортиб: «Нима учун йиғлайсан, эшонга қариндош-мисан?» деган саволни сўраганда, бечоранинг ранги ўчиб, бошига ўлим ваҳми тушуб, камол кўрққанидан титраб-титраб туруб: «Кошки подшоҳи аъзам импатор муаззамга осий бўлмасалар эди, тинч турсалар эди, подшоҳи аъзамнинг мундай қаттиқ азобиға учрамас эдилар. Бола-чақалари етим бўлмай, подшоҳи ҳазратларининг давлатларида кун кўрар эдилар; подшоҳи аъзамнинг ўлган солдатлариға йиғлайман!» деди.

Бир қанча хотинлар ва болалар қақшаб, шовқин солиб йиғлаганларида, ноғоралари билан турган солдатлар бирдан ноғора чалиб юбордилар. Бу ҳолни кўрган мазлумлар дарду ҳузун билин йиғлай бошладилар. Ҳамманинг кўзи ёш билан тўлди. Ташқарида турган губернатор дод-фарёд қилғучиларни қамаб қўймоққа буюрди. Дарҳол 5—10 солдат чиқиб, буларни уруб-уруб турмага олиб кирдилар ва эшоннинг авлодиға қўшиб қўйдилар (эшоннинг авлоди тамом ушланиб, асир қилиниб, қамалган эди). Буларнинг қамалганини кўргандан кейин ҳеч ким йиғи чиқармай турди.

Бу ҳолда бир мутақаббир тўра дор тегиға келиб, чўнтағидан бир тахта қоғоз олиб, баланд овоз билан ўқиди. Таржимон шундай таржима қилди:

УЛУМ ФАРМОНИ

«Улуғ, адолатли ва қаттиқ қаҳрли подшоҳи аъзамнинг сояи давлатида туриб яшағувчи фуқаролар хиёнат қилиб, исён чиқаришда улуғ император аъзамнинг душманлариға ғалаба қилишға қодир бўлмаслиғидан андиша қилмай, Мингтепа кишлоғида турғувчи Муҳаммад Али эшон ўзига қарашли бир қанча одам билан подшоҳи ҳазратлариға осий бўлиб тиғ кўтариб, Андижон казармасиға ҳужум қилиб, 23 та қаҳрамон аскарни шаҳид қилди.

Бинобарин, бу исённи эшонни ўзига қарашли одамлари ва муридлари билан ҳукуматдорлар томонидан ушланиб, ҳарбий суд орқали ҳақиқат қилганида, айбларини иқрор қилиб, ўз бўйинлариға олдилар. Бинобарин ҳарбий суд эшонни ва унинг муридлари бўлган ушбу беш кишини осиб ўлдирмакка ҳукм қилди. Ҳозирда бу ўлим жазоси бошқаларға ибрат бўлсун учун ижро қилинур».

Муни эшитган қўл-оёғи занжир билан боғланган мазлумларнинг бошидан ҳуши учди, ҳеч қаюсида шуур ва ақл қолмаган эди. Бир қирғиз бечора атрофдағи одамларға айланиб шошилиш билан қарай берди. Бу кишининг кўб қараганидан бир айтадурган сўзи бўлса керак ёки авлодиға етказадирган бир васияти бўлсамикан, деб гумон қилар эдик. Лекин бу бечора қайси тарафға қараса, ўша тарафдағи одамлар юзларини берки-тар ва энгашиб ерга қараб турар эдилар. Бечора мазлум кўб жовдиради. Ноилож мустабид хоинларға қараб бирдан: «Эй улуғлар!» деган эди, солдатлар бодратиб, ноғора чалиб юборди. Бечора тўхтаб қолди. Ноғора тўхтаган ҳамон яна, «Эй халойиқ! Гувоҳ бўлинглар! Ман...» деган ҳамон яна ноғора уриб юборди.

Ноғора тўхтаган замон яна баланд овоз билан: «Ман ноҳақ осилиб кетаётибман, бу гаплардан ҳеч хабарим йўқ эди, сизлар гувоҳ бўлинглар...» деб қичқирди. Яна ноғора чалиниб, гапи халққа эшитдирилмади. Ноғора чалинган вақтда оғзи кўп қимирлаб сўзлади. Локин эшитиб бўлмади. Бечора ноумид бўлуб, Саъдийнинг: «Ҳар қачон одам ноумид бўлса, яъни умиди узилса, тили узаядир, мағлуб бўлган мишиқдек итға ҳамла қиладир», деган сўзига мувофиқ ўзидан умидини узуб, ноғора чалиб турган солдатға қараб: «Эй бадбахт кофир! Тўхта! Қилар ишингни қиласан. Ман сўзимни мусулмонларға айтиб қолай», деб, ниҳоят журъат билан ҳақорат қилди. Золимлар унга қулоқ солмай, яна ноғорасини чалиб юборди. Чибил бўлус ҳам: «Ҳой, губернатор, ҳой, ҳокимтўра, икки оғиз арзим бор» деб эди, бунга ҳам ҳеч қулоқ солмади.

Шу ҳолда иккитаси йиқилиб беҳуш бўлиб қолди. Ҳарчанд солдатлар келиб кўтариб тикка қилди, турмоққа қодир бўлолмадилар. Бу бечоралар ҳушларига келганча бир оз тўхтаб турдилар. Эшон бўлса, ҳамма вақт ерга қараб турар эди. Бир оғиз сўз айтгани йўқ ва сўз айтмакка ҳаракат ҳам қилмади. Бу ўртада губернатор ҳокимни чақириб, бир сўз сўради. Ҳоким келиб, эски шаҳар катта оқсоқолини чақириб, бир нарса деб қўйди. Катта оқсоқол четга бориб, ўша ерда бўлган ўз мирзосидан «Ривоят нима бўлди?» деб сўради. Мирзоси: «Битмаган экан, чала экан, бугун кечқурун битар экан», деб жавоб берди. Мингбоши ҳокимға: «Ҳозир одам юборайми, олиб чиқсун?» деб эди, губернатор «фурсат йўқ» деб, қабул кўрмади. Бинобарин, ривоятға одам юборилмади.

Эшонни дорнинг тагига олиб келиб, оёғидаги темир кишанни очамиз деб уриндилар, илож бўлмади, шекилли, болға билан уриб синдирдилар ва бошқа рафиқларининг кишанларини ҳам уриб синдирилди. Кишанларни четга ташлаб, бир шакар қопчани олиб, ичидан хом сурупдан қилинган 6 та халтани олиб ташлади. Уез ҳоқими шу ҳолда катта оқсоқолни чақириб: «Бир аълам топинг, буларга иймон ўқутсун!» деганда, Фахриддин қозини чақириб, дор тегига олиб борди. Қози биринчи эшонга, иккинчи Чибил бўлусга ва бошқаларига бир-бир иймон ўқутди. Ҳушидан кетган иккитаси ҳам саҳал ҳушига келиб қолган эди, буларга ҳам иймон ўқутди. Булар ўқушга қодир бўлдиларми, йўқми, маълум бўлмади. Ҳосили, қози тез-тез бир нарсаларни айтиб, дор тегида қочмоқ фикрида эди. Бу вақтда Чибил бўлус ўзини ростлаб, дадиллик ва баланд овоз билан: «Ў мусулмонлар! Гувоҳ бўлунглар, ман ноҳақ кета ётибман. Манга бу ҳоқимлар зулм қилдилар...» деб сўзлаб туриб эди, ҳоқим келиб: «Бас, бас!» деди. Унга қулоқ солмай, яна сўзлаб туриб эди, икки солдат келиб милтиқнинг кўндоғи билан 4—5 урди, шундан кейин индамай қолди. Бу ҳолда бири келиб дорнинг арғамчиларини тушуриб, сиртмоқларини очиб, тузатиб қўйди. Кейин икки солдат ерда турган халталарни ердан баробар кўтариб, елиб келиб, қатор турган банди асирлар бошига кийим-бошлари устидан кийдириб қўйди. Бечораларнинг оқ халталар ичида нима ҳолга тушгани бизга маълум эмас, ёлғиз оёқлариғина кўрунар эди. Дафъатан икки солдат эшонни дор тегига олиб келган маҳал бошқа шерикларини ҳам етаклаб кетиб турган ҳолда иккиси яна беҳуш бўлиб йиқилди. Буларни судраб, дор тегига кетириб, унинг остига қўйилган икки поғоналик курсига «чиқ, чиқ» деб эшонни чиқарди. Шу ҳолда кафан ичида бири ўзи қадам қўйиб чиқди ва баланд овоз билан: «Эй мусулмонлар, биродарлар, гувоҳ бўлинглар, ман ноҳақ тухмат билан кетиб турубман. Бола-чақаларим, майда-чўйда, кўб эди. Ҳоқим ва тўралар яхши адолат қилмади. Тўғри ҳақиқат қилмади. Дуо қилинглар. Сўзларимни...» деган вақтда бир тўранинг ишорати билан бирдан сиртмоқларни солиб, курсиларни тепиб юбордилар.

Сизларнинг ўқур хотинини ўра буюриб, жонини дағиси таралаб билангилар (Фотозаҳидий)
 عطفة ارب تينگن حزين

Духовский: «Сизларнинг юзингиз шундай қора бўлганким, унинг доғини тозалаб бўлмайди!»

чиққан-чиқмаганидан хабардор булиб, олтовини кўриб, ярим соатга яқин фурсатда хат ёзиб, губернаторга топширди.

Бу хатни губернатор ўқуб кўруб, дор атрофида турган халқни чақириб «яқин келинглар» деб, ҳаммани яқин кетиргандан кейин, «болалар қани, болаларни ҳам чақиринг», деб буюрди. Болалардан бир қанча кўрқуб, беҳуш бўлуб, юраги чиққанларини уч аравага солиб, эски шаҳарга тушуриб юборган эдилар. Бошқалари ҳам пиёда шаҳарга тушуб кетган эдилар. Бу хабарни айтганда катта оқсоқол қанча ҳақорат қилиб, хафа қилди ва кимнинг ижозати билан жавоб бердинг, деб сиёсатлар қилди.

Адоватга мундан зўр ва равшан далил бўлармикан, ёш болаларнинг ўлиқдан кўрқиши маълум гап. Айниқса, бундай даҳшатлик кунда ҳамманинг кўрқиб турганлиғи бир тараф бўлса, онқадарким болаларнинг кўрқиши яна кўбракдир. Бу аҳволни истибодчилар билмади дейсизми?

ТАҲДИД (ҚҲРҚИТИШ)

Фарғона музофотининг эски мустабид хоинларидан бўлган губернатори Чайковский ҳамма фуқароларни эшон осилиб турган дорнинг тегида тўплади ва такаббур-

лик билан туруб, бир тарафдаги тамом солдатларнинг милтиғини ўқталиб, мусулмонларга қарши тайёр қилиб қўйиб, шу таклифни қилди: «Мусулмонлар! Сизлар кўзларингизни очинглар! Сизларнинг подшоҳи аъзам қошида айб ва гуноҳларингиз кўбдир. Ичингиздаги эшонга қўшулиб исён қилғувчилар бўлса, тамом тутуб кўрсатиб берасизлар. Уларни бола-чақалари билан Фарғонадан уруғларини қурутиб, хонумонлари мусодара қилиниб, иморатлари тўпга тутилиб, ер билан яксон қилинадир. Чокандаги авгон бэгда зироатчи (ағроном) тўрани ўлдириб туғларини қонлатиб кетганлари учун шу авгон боғ атрофида бўлган маҳаллалардаги катта-кичик мусулмонларнинг қонлари билан подшоҳи аъзам аскарлари милтиқларини қонламасалар юраклари совумайди. Албатта, бу иш бўладирғон, балки ҳукм қилинғон бир ишдир. Чокандликлар ўзларининг гуноҳларини бизлардан сўрамоқчи бўлсалар, эшонга борди-келди қилганларни ўзаро кўрсатиб, бериб, ўз ичларини эшончилардан тоза қилишлари керакдир. Шундагина гуноҳлари афу қилиниб, ўз жонларини саломат олиб қоладилар. Локин жойлари ва мулклари подшоҳ ҳазратларининг ўлган солдатларининг бола-чақалари фойдасига олинадир. Сиз, мусулмонлар, бепарволик қилмай, ўзларингиз исёнчиларни бир ҳафта ичида топиб бериб, тамом қилиб, ўз эътиқод ва ихлосларингизни билдирасиз!

Мана, подшоҳи аъзамнинг сиёсатини кўруб турубсизлар. Қаҳрамон аскарларини ҳам кўз олдингизда кўрмакда ва қаҳрлик сиёсатини бир оз танимоқдасизлар. Бутун ер юзининг импратурларини ўз катталиги билан ларзага солган оқ подшоҳга биргина Фарғонадаги халқнинг иғтишоси ва исёни билан ҳеч футур келмайдир. Балки ўзларингизнинг ер юзидан йўқ бўлиб кетишларингизга сабаб бўласизлар. Мана, исённинг натижасини кўриб турубсизлар, яна ҳам кўрасизлар. Подшоҳ ҳазратининг қаҳр ва ғазабига гирифтор бўлмоққа сабаб бўладирғон феъл ва ҳаракатдан минбаъд сақлашнишларингиз керак.»

Шундан кейин «сиз фуқорога жавоб» деб ижозат берди. Ҳамма безиллаб турган эди, бирдан чувиллаб жўнай бердилар.

Дорни тикар вақтида дорларнинг тегига одам бўйидан пастроқ чуқурлар қазилиб, устига бўйра ёпиб қўйилган экан. Бир тўп солдатлар келиб, қўлларидаги шофлари билан арғамчиларни кесиб юбордилар. Ҳаммалари ерга чўзулиб тушдилар. Кейин бир арава оҳак келтириб, олти кишини икки чуқурга ташлаб, устидан оҳак ташладилар. Ҳар тарафдан тупроқларни тортиб, бироз газ тупроқ тушгандан кейин яна оҳак солиб, ҳосили тупроқни оҳак билан аралаш қилиб, қаттиқ тепиб кўмдилар.

Жаноза каби расм ул тарафда турсун, кўмишда мусулмон киши ҳам иштирок қилгани йўқ; ёзиб бўлмайдирган хорлиқ ва мазлумият билан кўмилдилар. Кўмилгандан кейин тепасига ҳамма вақт навбатчи солдатлар қўюлиб, қараб турар эдилар ва эшоннинг ва бошқа рафиқларнинг авлодлари ва қавм-қариндошлари келиб, жасадларини олиб кетиш эҳтимолидан сақлар эдилар.

Осилганларни кўрган болалар уйларида неча кун бетоб бўлуб, кечалари чўчуб ўйғониб, уйқуларида шовқун солиб, туруб кетиб, неча кунларгача ота-оналари ухламай, болаларидан қўрқуб, асраб чиқар эдилар. Бу қўрқув натижасида бир неча болалар ҳалок бўлдилар. Хусусан, каминанинг қўшним шаҳрихонлиқ бир косиб одам эди. Ун бир яшар Абдулатиф деган ўғлини мактабга бериб ўқутиб юрган эди. Шу ҳодисада бу бола ҳам қўрққан экан, уйига келиб, неча кунлар чўчиб ухлай олмай, озиб кетиб, ўлиб қолди.

Шаҳар ичида ёлғиз бу бечора бўлмай, балки ўқуб турган болалардан кўблари бу ҳодиса билан вафот топиб, ота-оналарини ҳасратда қолдирдилар.

У бечоралар истибдод жосусларидан қўрқуб, золимлар ўрнига эшонни қарғар эдилар.

ХАЛҚНИНГ ОВОРАЛИҒИ

Фарғона ҳарбий губернатори эшонни олиб, ҳануз мазлумлар жасади осилиб турган вақтда «ўлганнинг устига кўмган» деганидек қилиб, умумий мажбурий чиққан фуқароларни йиғиб, қаттиқ сиёсат билан қўрқутуб: «Ҳали Андижон халқининг гуноҳи кўб, бутун Андижон халқининг гуноҳи кўб, бутун Андижон тупроғини осмонга совураман, халқини тамоман ихрож қилиб, ўрнига ичкари Русиядаги беватан крестянларни олиб келиб ўрнаштираман ва мол-мулкларини мусодара қилиш билан жазо бераман!» деган турли сиёсатлар қилиб, жавоб бергандан кейин, ҳаммага қаттиқ ваҳима тушди. Шаҳар халқи кўпинча ҳовлиларда чуқурлар қовлаб мол-амволлари ва яхши кўрган нарсаларини кўмиб, оғир асбобларини чуқур ва ҳовузларга ташлаб, қимматбаҳо гилам ва кигизлари бўлса, узоқ қишлоқларга юбориб, неча кунлар саргардон бўлуб, уйларида ётар учун кўрпа-кигиз қолдирмай, майда маъсум болалари билан қоқ ерда ётиб, кўб оворалиқ тортидилар.

Неча кунларгача букун отадир, эрта отадир, деб хабар бўлуб, кундузи атрофларга тарқалиб қочиб кетиб, кечаси яна ҳовлиларидан умид узолмай келиб хабар олиб, яна сахар туруб чикиб кетар эдилар.

Бечора косиблар ва меҳнати устидан бола-чақа боқадирғонлар ўз тирикчиликларини қиллолмай, неча кунлар хилват жойларда: «Қачон милтиқнинг овози чиқар экан» деб

қулоқ солиб юрар эдилар. Шундай ваҳимали ва хавфли кунларда: Андижоннинг эски шаҳари отилишдан қолибдир, аммо эшоннинг юрти ва қишлоғи бўлган Мингтепани текис қилмоққа кўб солдатлар неча адад тўплар билан келган эмишлар, деган дув-дув гап чиқиб қолди.

МИНГТЕПАНИ ТЎПГА ТУТУШ

Дарҳақиқат, бу хабар саҳиҳ ва рост хабар экан, эртасига Мингтепа фуқароларидан баъзилари шаҳарга қочиб кетдилар. Булардан хабар сўралса, жавобига айтадиларки: «Кеча саҳар вақти бор эди. Баъзилар энди турған эдилар ва баъзилар ўринларидан турмаған эдилар, қишлоқнинг жануб тарафидан бирдан тўп (замбарак) ва милтиқ отилиб қолди, тўпалон бўлуб, уст-бош ололгани олиб, баъзилар майда болаларини кўтариб, ҳар ким ҳар-ҳар тарафга қараб туриб кетди» деб; бизда нима айб, ахир биздан келиб гап сўраса керак, деб бепарво турған Мингтепа қишлоқ фуқаролари устига кечалаб бориб, жануб томондан саҳар вақтида тўпга тутуб қолибдилар. Фуқаролар бесару самон шарқ, шимол, қибла тарафдан қочибдилар. Аксар хотинлар бешикдаги болаларни зўрға ешиб олиб қочибдилар. Баъзилари шунга ҳам қодир бўлолмай, жонларини олиб қочғанлар.

Шу паршонлиқ ҳолда баъзи тўдаси шимол тарафдан Наманган тарафига, баъзилари ғарб ёғидан Марғилонга ва бир оз қисми Андижонга қочиб кетишдилар. Қўблари Наманган билан Марғилон ва Уш шаҳарларига қочған эдилар. Зероки, ўша кунларда Фарғона музофотиға қарашли шаҳарлардан Андижонга қарағанда ўша шаҳарлар тинчроқ кўрилган эди.

Мингтепага борған солдатлар уч кун муттасил кўзларига кўринган халқни ҳатто «машқ» деб товуқ ва итларгача отиб юборған эди. Уч кундан сўнг Мингтепа қишлоғининг ичида ҳеч ким қолмағандан кейин солдатлар кириб, талон-тарож қилиб, тамом кўрпатўшакларини олиб чиқиб, кигиз ва гиламларини Мингтепанинг катта «Ийдгоҳ» масжидига йиғиб, ҳатто коса ва табоқларини шу масжидга тўплади ва ким бўлса бўлсун, атрофдаги қишлоқлардан мингбошиларға қилған буйруғи билан мардикор чақирди. Атроф қишлоқлардан ҳар қайси мингбоши кўл остидан 2000 дан мардикор ёзиб олдириб келди.

Мингбошилар 2000 дан мардикорларни ўзлари олиб бордилар. Мингтепа қишлоғининг тамом иморатларини очдирди. Иморатлар ўрнидан нима чиқса ва нима нарса топилса, топған мардикорнинг ўзига берди. Уй эгалари, мингтепаликлар қўрқуб, асло бормас эдилар. Борсалар ҳам мардикорлар қаторида ишлаб келар эдилар. Ҳосили 15 кун одамларни шу хилда мажбурий ишлатиб, тамом қишлоқнинг баландлигини пастга олиб, текис, баробар, мутассаҳ қилиб қўйди. Эшон ҳовлисини бўлса, 15 нчи кун Андижон ҳоқими ва губернатур ва кўб тўралар бориб, бир қанча землямёр (та nobчи)лар ва муҳандислар воситалари билан тамом маҳфий ишларини ва гапларини очиб, план қилиб, суратларини олиб, камокан деворлар орасидан қўйилған қубур, трубаларнинг планинини қилиб, фуқароларға кўрсатиш учун бостириб чиқариб солдилар.

У жумладан бири китобнинг юқорироғида кўрсатилған пландир. Эшонда пул, давлат ва хазина кўб эди ва уйларидан бир ерга кўмгандир, деб гумон қилиб, мардикорларға неча кунларгача қовлатиб, ниҳоят овора бўлдилар.

МИНГТЕПАГА МУСТАМЛАКАЧИЛАР ЎРНАШДИРИШ

Мингтепа қишлоқ халқига текислатиб, тамом мутассаҳ қилғандан кейин эса, ҳоқими тўрт-беш ер ўлчайдирған тўралар билан қилиб, 8 кунда тамом Мингтепани мужикларга чек қилиб ўлчади. Уртасидан тўғри кўчалар чиқариб, кўчанинг икки томонидан хона-жойлик иморат тархни қилиб қизиб, тўрт юз эллик хоналик бир посёлка планини тайёрлаб қўйди.

Эшон хонақоҳининг ўрнини текислаб, черков қилишга қарор қилинди. Бу иш эса мусулмонларни хафа қилмоққа бўлған бир хусумат эди, бўлмаса, бутхона қиларлиқ баланд ва соз жойлар ҳам кўб эди. Кейин, орадан бир ой ўтгғанда, ичкари Русиядан ниҳоят кўб мужиклар келиб қолди. Буларнинг ҳар қайсиларига қарз ва ёрдам пули топиб бериб, шу Мингтепада тайёр ва план қилиб қўйғон жойларға хона, жой бериб, ўрнаштирдилар. Лекин буларнинг тамом иморатлари битганча мусулмон деҳқонларини навбат билан мардикорликка олиб келиб ишлатиб турдилар. Ўша 1898 нчи мелодийда ҳар бир мужик мусулмонлар кўзига ниҳоят ваҳималик ва зўр кўрқинчлик катта одам бўлуб кўринар эди ва мусулмонлар булардан кўб қўрқар эдилар. Ёлғиз қишлоқ фуқароси эмас, балки шаҳар халқи, ҳатто савдогарлари ҳам кўб қўрқар эдилар. Ҳар бири хоҳ шаҳарда бўлсун, хоҳ қишлоқда мусулмонлар кўзига азроилдек кўрунар эди.

Чор ҳукуматининг биринчи муддаоси ҳар амалга бўлсун бойларни қўйиш эди. Ҳатто унинг паст амал ва мансабдорларидан бўлган маҳалла бошлиқ (эллик боши)ларни маҳаллалар сайлаб берар бўлсалар, обрўлик ва ер-сувлик ва халқ ичида эътиборли одам бўлсун, деб буюрар эди. Ҳар амалда бойлар бўлгани учун сармоя тарафдорлари бўлган мустабид ҳукуматларга ҳар жиҳатдан яқин бўлмоқлари бадиҳийдир.

Приступлар ва ҳокимларнинг бутун деярли овқат ва таъминотлари мингбошиларнинг устига бўлуб, бир сўмлик нарса олиб берсалар, бечора фуқародан ўн сўм қилиб олиш йўлини ахтарар эдилар ва чорасини қилар эдилар.

Мазлум камбағал-қосиб фуқародан улуғ тўраларга берган пораларини ўн баробар қилиб олмоққа икки жиҳатдан қодир эдилар. Биринчи, умумий халқдан кўра сармоя хусусида кучлироқ бўлганлари бўлса, иккинчи томондан, сармоя тарафдори бўлган эски тўраларнинг сармоядор амалдорлари тарафидан турганликлари эди. Бунинг учун умумхалқни эзишда ва зулм қилишда ҳеч кимдан жирканмас эдилар. Ҳар уч йилда бир маротаба сайловлари бўлар эди.

Яна шунда булар сайлов ўтганчагина бўйинларини қисиб, бир оз мулла мушук бўлар эдилар. Бой кишининг бечораларга кўрсатган озғина бўюн қисиши ҳам камбағаллар учун катта обрў бўлуб, уч йил ичида кўрган зулмлари эсларидан чиқар эди. Бор-йўқларини қоқиб олган тўралар сайлов устида: «Бу мингбоши оқ подшоҳга яхши хизмат қилди, бизлар розимиз» десалар, ўзини қайтадан сайлаб қўяр эдилар.

Булар сайланиб, приказ (буйруқ)ни олгандан кейин, қўлига тупириб, сайловда сарф қилган мол-пулларини топмоқ учун баҳона истар эдилар. Мана шу баҳона ва излашларга Йикчи эшон ҳодисаси зўр сабаб бўлуб, бечора фуқаро учун куллан зиён ва кўрқинчли бўлса, амалдорлар ва ҳоким (уез бошлиғи), приступф ва мингбошилар учун топилмас шодлик бўлди.

Эшон ҳужум қилган куни эртасидан тортиб бир йилгача тамом буларнинг зулми тобора авж олиб, кўб кишиларни хонумонидан ажратдилар.

Бир кишини эшонга қарашли деб қамаб қўйсалар, юқорига ропурти чиққанда, эшон ҳодисаси зулмга катта баҳона бўлгани учун, терговчилар кўзига зўр иш ва катта жиноят эгаси бўлуб кўрунуб, кўб йиллар Сибирга ҳайдалар эди. Бечорани ажратиб олмоқ пайига тушган қавм-қариндошлари тамом бор-йўғини сарф қилиб, ҳатто ер ва мулкларини сотиб, терговчиларга пора деб берсалар, натижада яна ўзларини осии ёки Сибирга юборишга қарор бўлар эди. Бу ҳолда ҳам жон, ҳам мол кетиб, орқасида қолган авлоди камбағаллик балосига йўлуқиб, ҳар ерга борса, гапи ўтмай муттаҳам бўлуб, камдастлик ва бечоралиққа одат қилмагани учун чидай олмай, охири ўғрилиқ ва бошқа турли ишларга киришгани кўрилар эди.

ҲАКАНДНИНГ ВАЙРОН ҚИЛИНИШИ

Уез маҳкамасида хизмат қилғувчи мирзо бир кун: «Ушбу кун Мингтепани хароб қилиб бўлган солдатлардан «Шаҳарга қайтишда Йикчи эшоннинг юрадирган йўлларини икки томондан 15 газдан бузуб борсақ ҳам кўчалар катта бўлуб қолар эди, ҳам ушбу кўча юрган одамларнинг хотираларига подшоҳи аъзамнинг исёнчилар ҳақида қиладирган танбиҳи тушуб, сиёсатимиз янгиланиб турар эди, деб ижозат сўраган хат келди. Катталар унинг маслаҳатига киришдилар. Агар эртагача гап маъқул бўлуб чиқса, шаҳар ичидан ҳам кўб ҳовли ва жойлар бузулуб кетадир,» деган хавфлик хабарни олиб келди.

Бу ёмон гап қулоқдан қулоққа эшитилиб, шаҳар ичида эшон юрган кўчалар четидан бўлган одамларга маълум бўлуб, ниҳоят бесаранжомлиққа тушдилар.

Кечалари ухламай бола-чақалари билан губернатор инсофини тилаб чиқдилар. Эртаси кун яна маълум бўлдики: «Бу гап манъ қилинибдир, лекин Ҳаканднинг янги шаҳар тарафидаги Авғон боғ деган машҳур зироат тажрибагоҳидаги агрономни ўлдириб кетганлари баҳонаси билан янги шаҳарни кенгайтиш учун Авғон боғ атрофидан шаҳарга келганча тамом бузуб, ҳозирги янги шаҳарча жойини қўшар эмиш. Бу ҳисобга қараганда Ҳаканд қишлоғининг энг обод боғистон ва хуш иморат тарафи вайрон қилинар эмиш» деб.

1898 нчи йили 25 саратонда бир тўп землемер (ер ўлчовчи)лар Ҳакандга чиқиб, янги шаҳарга зич (қўшулган) яқин жойларни Авғон боғдан бошлаб ўлчаб, байроқ тутуб келдилар. Бу байроқлар Ҳаканд фуқароларининг энг обод иморат ва ҳовлилари ва боғларига тўғри келган эди. Айланаси тахминан 5 чақирим жойғача вайрон қилиш аломати бўлган байроқ қурулган эди.

Вайрон қилишга маъмур бўлган тўралар тахминан 25 кун ўша Ҳаканд қишлоғида юруб, Йикчи эшоннинг юрган йўлини ўртага олиб, янги шаҳарнинг кун кўруш тарафини тамоман бузиш учун ўлчаб, аломатлар қўйдилар.

Бу аломатлар қўюлуб, вайрон қилинмоғи собит бўлгандан кейин бечора ватан эгалариким, 500 уйлик хона ва боғлар эди, буларнинг ҳаммалари тўпланиб турли-туман

аризалар билан Тошкендгача мурожаат қилиб, сиёсат эшитиш ва ғамгинликдан бошқа ҳеч нарса кўрмадилар.

Бир кун буларни губернатор чақириб: «Сизлар ҳеч жойга овора бўлуб арз қилманглар: аризаларингиз қабулға кирмайдир, худоға шукур қилинларким, подшоҳ, импратор муаззам сизларнинг жойларингизни мусодара қилиш билангина қўйди. Ҳаммаларингизни қатлиом қилиб, бола-чақаларингиз билан ер юзидан қириб юбориш эҳтимоли бор эди. Аммо оқ подшоҳ сизларга иноят ва марҳамат қилди. Энди сизлар 15 кун муддат ичида байроқ тикилган жойлардағи иморат ва боғларингиз бўлса, очиб, бўшатиб қўйинглар! Бўлмаса, 15 кундан сўнг солдатлар орқали тўпга тутиб текис қиламиз. У ҳолда иморат ва асбоб-рўзгорларингиздан маҳрум қоларсизлар. Ҳам ўзларингизни подшоҳи аъзам фармониға қаршилиқ қилганлар қаторида кўруб, жазоға мустаҳиқ қилинадирсиз, чиқинглар!» деб ҳайдаб чиқарди.

Дуқчи эшоннинг қўлидан қолган хароба

Дуқчи эшон ўйдан қолган хароба

Бу кунларда ҳам атроф тоғлар ва қишлоқлардан баъзи мингбошиларға ёки аминларга бир замонда ёмон сўз айтилган бўлса, ёки адовати бўлса, у одамни олиб келиб, аввал бир нарса чиқса — хўб, чиқмаса, дарҳол «эшоннинг муриди ёки мухлиси эди» деб роупурт бериб, фалокатга дучор қилар эдилар.

Маъмур бўлган тўралар ўз аскарлари билан чодирларини тикиб, халқ кўзида ҳар кун машқ қилиб турдилар. Бир кун тамом фуқарони чақириб, губернатор томонидан берилган фармон қоғозини ушлаб туруб, халққа шундай амр ва фармойиш қилдики: «Агар сизлар ушбу кундан бошлаб байроқ тикилган жойлардағи иморат ва боғларингизни бузуб, бир ҳафта ичида саранжом қилиб, яланг қилмасангизлар, биз ўзимиз бузамиз. У вақтда сизлар ҳеч нарсангизга молик бўла олмайсизлар, ҳар нарса қўлимизга кирса, ўлган солдатларнинг фойдасига олинадир. Эртадан ишга бошласангизлар хўб, то сизлар тамом очиб олиб, яланг қилиб бизга топширганларингизча ўзимиз устида турамыз. Шунга кўнмасангизлар, ўзларингизга ҳам Йикчи эшонға берилган жазодек жазо бериладир. Шунга нима дейсизлар?!» деганда, халқ замоннинг қўрқинчлик вақтидан хавфланиб: «Тақсир тўралар! Бизга бу йил фурсат берсангизлар, меваларимиз ва узумларимизни йиғиштириб сотиб олсак. Қўлимизга пул тушиб, кейин бир жойга бориб ватан қилиб ўлтурсак, алҳол бузуб ол дейсиз, қандай қилиб шу мева қилиб турган дарахтларни кесамиз?» деб арз қилдилар.

Золимлар бераҳмлиқни интиҳосига етказиб: «Боғ, иморат оқ подшоҳнинг қўли остида йўқдир. Унинг ҳукмини бажо келтиришдан бошқа чора йўқ: эртага бузасизми ёки бузмайсизми? Шунга айтасиз, агар бузмас экансизлар, бу кун биз тўп қуввати ила вайрон қилиб ер билан баробар қиламиз. Ўзингизни импратор аъзамга қарши бўлган ва ҳукуматга қаршилиқ қилганлар қаторида ҳисоб қиламиз. Гап шул, ҳайда,... жўна...!» деб қувиб юборди.

Мазлумлар йиғлаб-йиғлаб тарқалгандан кейин от-арава тараддуд қилиб, эртаси асбоб ва рўзгорларини бўшатдилар. Қишлоқнинг четидағи ҳовлиларга ташимоққа бошладилар. Ғоят шошилиш сурьатда рўзгорларини ташиб, кейин қон йиғлаб иморатларини очиб ташладилар, бу йиғлаб юрган мазлумлар устига тўралар ва солдатлар келиб: «Санни ишан!» деб масхара қилар эдилар. Бир деҳқоннинг кўб йиғлаганини бир солдат кўруб: «Нима учун йиғлайсан?» деб савол қиладир. У жавобиға: «Ҳоқим губернаторларнинг бераҳмлиғига, биздек камбағал фуқароларни бехонумон қилганиға ва бола-чақаларимиз билан кўчада қолганимизга йиғлайман», деганда, «Сан ҳоқим, губернаторни золим дединг!» деб, гувоҳ бўлуб, ўн йиллик Сибирга ҳукм қилиб, бола-чақалариға кўрсатмай жўнатиб юборилгандир.

Мана бу зулм хабарини бошқалар эшитиб, ҳар қанча йиғласалар ҳам, бирорта солдат ё тўрани кўрсалар, дарҳол ўзларини тўхтатиб, йиғламас бўлар эдилар. Ҳатто хотин-қизлар ва бола-чақалар вақт танг, фурсат оз қолгани учун баробар кеча ва кундуз

ишлаб, қўлларига бир ҳафта ичида кирган нарсани ғанимат билиб қолди. Шу жойда бир чолнинг йиғлаб турганини хабар олиб турган бир тўра кўруб қолиб: «Нима учун йиғлайсан?» деганида, у: «Эй болам, оқ подшоҳимизнинг ўлган аскарларининг болачақаларининг минбаъд кўрадиган кунларига раҳмим келиб йиғлайман» деб жавоби мунофиқонани берганида, индамай кетгандир. Шу киши ҳозирда ҳаёт. Ўз оғзидан ёзилди.

ЎЛИКФУРУШЛАР

Истибдод тарафдорлари бўлган, оч бўрига ўхшаган тўра ва чиновник-мансабдорлар биз, Туркистон элини, зулмнинг қанча нави бўлса, ўшанча нави билан алоҳида-алоҳида азоб бериб, раҳмсизликлар билан ерли халқнинг анжомини ва айбларини зўр жиноят қилиб, қўлида бор мол-амлоқларини тортиб олар эдилар. Жиноят қилмаган кишини кичкина бир айб билан қамаб қўйиб, дарҳол миёнчи ҳам асрорлари воситаси билан бирмунча пулга баеъ бўлар эди. Бу ҳол маъруф ва машҳур одатлар қаторига кириб қолди.

Шунинг учун биз Туркистон камбағалларини чор золимлари ҳамиша бир тўхмат билан гирифтор бўлуб турмоғимизга толиб бўлуб, доимо ўлмтук излаган чўжағатдек кўзларини бизларнинг устимизга тикиб ўлтирган эдилар. Йикчи эшоннинг тоғ ва тошдағи, шаҳар ва қишлоқларда ошкор зулм ва қаҳрларига чидамай жонидан тўйиб қолган ҳужуми зўр баҳона бўлуб, фуқарони икки тарафдан муддаоларининг борича ва қўлларидан келганича эзиб ёмонлиқларини қилдилар. Солдатларини кўча ва саҳрода ётқизиб қўйиб, юқорида кўрсатилгандек 15 кунгача қимирлаган жонни қўймай отиб турди. Беихтиёр ишлашга ва мардикорчиликка, айниқса, қурт тутган вақти бўлгани учун барг кесгани борган меҳнатчи бечораларни тутдек тўкуб, ўлукларини ит, қуш еб кетди. Ҳатто қатиғ ва сут сотмоқча кетиб турган маъсум болаларни бераҳмлиқ билан ўлдирилди.

Маъсум болаларнинг ота-оналари ўзлари кўчага чиқмай ёки болаларининг ўлиги устига боролмай, кечалари солдатларни оҳиста чақириб, болаларининг ўлигини топиб бериш учун баеъ қилиб, кўб миқдорда пул бериб, топиб олдилар эдилар. «Пора берилса, ўликларни солдатлар оҳиста топиб берар эдилар», деб кўб кишилар бу йўл билан бориб солдатлардан ўликларни сотиб олар эдилар. Бора-бора бу иш тўраларга ҳам маълум бўлуб, булар ҳам муслмонлар билан кечалари сўзлашиб, ўликфурушлик қилишга киришдилар.

Биз фуқаронинг бегуноҳ ўлганларимиз етмай, ўз ўлик жасадларимизни ҳам хонлардан сотиб олган эдик. Неча-неча биродарларимизнинг ўликларига ит, қуш тегиб, қайсиси қўлсиз, қайсиси оёқсиз ва қайси бирисининг юз-кўзи йиртиқ ҳолда сотиб олинган. Бундан бошқа қалам билан таҳрир қилиб бўлмаслиқ даражадаги ҳақоратлар тирикларимизгагина бўлмай, ўлган оға-иниларимизга ҳам теккан эди. Мана бу каби ҳақоратни моддий зиёнимиз ва чор ҳукуматининг Туркистон деҳқонларига қилган моддий ва маънавий адовати ва золимлиғи деб ном берсак, ёлғон ёзмаган бўламиз.

Мана бу ҳол ҳамиша қишлоқлардан кўра кўброқ Йикчи эшоннинг ватани бўлган Мингтепа билан янги шаҳарнинг жануб тарафидаги Ҳакандда бўлгандир. Хусусан, Ҳакандни вайрон қилиб, янги шаҳарга кўчканча 25 кунга яқин бу зулм ва сиёсат давом этиб турган эди.

ВАЙРОНА ВА «МАРҲАМАТ»

Шақоватпаноҳ тўралар, фалокатмаоб ҳокимлар Андижон шаҳрининг боғ ва бўстон-ни бўлган Ҳаканд қишлоғини «Йикчи эшоннинг юрган йўли» деб, баҳона қилиб, юқорида ёзилгандек ватан эгаларини милтиқлари билан отиб ўлдириб, қанча болаларни етим, қанча хотинларни тул қилиб, обод боғ ва бўстонлиқ навиҳол дарахтларни илдизи билан ўз эгаларига кесдириб, ишком (валиш)ларни буздуруб, ҳатто теп-текис қилдирдилар. Ҳаканднинг текисланган жойини бир қанча солдат ва тўралар чиқиб айланиб кўрдик, 25 кун илгариги боғ ва бўстонлардан асло нишона қолмаган. Уша кун тездан миршаб ва мингбошиларни чоптириб, тамом Ҳаканд ва шаҳар фуқаросини тўплади ва ҳамма ҳозир бўлгандан кейин ушбу жойда иморат ва боғлари бўлган кишилар бир тарафга турсун, деб буюрди.

Бечора фуқаролар: «Биз иморати бузулганлар ҳамона гуноҳкорлармикан? Иморатларимиз вайрон қилинди. Энди ажраб, бошқа ва алоҳида турмоқча буюриши отиб юбориш учунмикан? Ёки қамаб қўярмикан?» деб халқ ичига уруб, юзларини пана қилар эдилар. Бечоралар нима қилсунлар? Маним иморатим бузилган эди, деб ҳеч ким кўбдан ажралиб чиқмади. Шунинг учун бу хил сўз бошлади:

— Эй муслмонлар!

Сизларнинг устингизга ёмон қуш соя солган эди. Импратор аъзамнинг қаттиқ ва қаҳрлиқ ғазабиға тўғри келган эдингизлар. Лекин бу баланд даражали Туркистон вилоятининг генерал губернатори сўзларини олиб, халқда гуноҳ йўқ, гуноҳ қилғувчиларни бегуноҳ халқ ўзи ушлаб кўрсатиб берди. Айбдорларнинг ҳаммаси жазо ва сазосинга

еткурилди ҳам еткурилмақда деб, неча дафъа телгромлар бериб, шафқатли оқ подшоҳ ҳазратларидан сўраб олдилар.

Бинобарин, сиз Ҳаканд фуқаролари соғ-саломат қолдингизлар. Энди сизларни кўб илтижо билан сўраб олган бош ҳокимни подшоҳи аъзамнинг қошида ёлғончи қилмай, ичингизда бўлган импратур аъзамга тиф тортган гуноҳкорларни ўзларингиз кўрсатиб беришларингиз керак.

Агар кўрсатиб беришдан ибo қилсангизлар, махфий хат қилиб, тегишли амалдорларга берсангизлар, ўзлари топиб оладилар. Чунки ойинадан равшанроқ биламизки, сизнинг ичингизда хоҳ катталардан, хоҳ кичиклардан бўлсун, ўша исёнга қўшулганлари кўбдир. Лекин сизлар ҳали ҳам у олампаҳоқнинг ғазабларидан қўрқмайсизлар. Қўрқмаганларингизга далил шуки, то ҳанузгача ўз қўлларингиз билан бир кишини ушлаб берганларингиз йўқ. Кимки тутулди, подшоҳи аъзамнинг тузини риюя қилган амалдорлар воситаси билан ушланди. Аммо сизлар ўйламангларки, айтмасак, махфий қоладир деб. Бизлар Андижон шаҳари ва уезининг аҳолисини ғалбирдан ўткаргандек тафтиш қиламиз. Ул ҳолда эшончиларнинг ўзи ажралиб қоладир. Бу йўл билан топилганда сизлар ҳам ўша эшончилар қаторидан бўлув, балки эшон қилганларни сақлаганингиз учун гуноҳ қилувчидан ҳам қаттигроқ ғазабга қолсангизлар керак. Мана, энди бу вайрон қилинган жойлар хусусига келсак, аслида олампаҳоқ импратур аъзамга тиф тортғувчиларнинг бир қитъа жойларини вайрон қилиш билан эмас, балки ўша шаҳарнинг тамоми эли ва уези билан остини устига қилмоқ ва ўша шаҳарда асло қимирлаган жонни қўймаслиқ билан бўлар эди. Андижон шаҳарининг жами уезлари билан Фарғона музофотининг обод ва манфаатлик шаҳарларидан бўлгани учун ҳам шаҳарнинг кўб фуқаролари бу воқеадан беҳабар бўлганлари бизнинг олдимизда собит бўлгани учун ман Фарғона губернатори, у баланд даражали ярим подшоҳга кўб илтижо қилганим ва сиз аксар халқнинг бу афсуслик воқеадан беҳабарликларингиз, кўб ёзганим учун, бу баланддаражалик бош ҳоким маним хотирам учун подшоҳ аъзамга ёзиб, эшонни ватани Мингтепа билан Ҳаканднигина қатлиом ва текис қилишга у олампаҳоқ ҳазратларининг улўғ ғазабларини ғаср қилинган эди.

Мингтепа бўлса, тамоми бўлув, ёлғиз номиғина қолди. Ҳакандга келсак, Андижон шаҳаригагина эмас, бутун Русияга мева етказиб турган бир обод боғистон ер бўлуб, ҳосиллик жойи мулоҳазасида ҳам кўб майда мевали дарахтларнинг нобуд бўлуб кетишини назарда тутуб, яна подшоҳи аъзамнинг улўғ меҳрибонлиғи ва шафқатига суяниб туруб, Тошкандга ярим подшоҳ ҳазратларига ёзиб эдим.

У баланд даражали ярим подшоҳ импратур аъзам боргоҳлариға илтижо қилиб, ҳарбий вазир муҳтарамларининг иноятли маслаҳатлари билан исёнчилар узаётқан ва охири тўхтаган жойи Ҳакандни бузуб ва сарнугун қилиб, номини олам юзидан йўқотмоқ билан у олий ҳазрат импратур аъзам ғазабларининг шуъласини учуриш билан подшоҳ ҳазратларига манзур қилиб, сиз Ҳаканд фуқароларининг ҳам алҳол бузилмайдирган жойларингизни тилаб олдиқ. Ёлғиз исёнчиларнинг овози етган ва охири тўхтаган жойға-ча тахмин қилиб, шу хароб этилган жойдан ташқарисини эли билан соғ-саломат сақлаб қолдиқ.

Шунинг учун сизлар доимо у олампаҳоқ оқ подшоҳнинг хонадони муаззамлари билан кўб йиллар салтанат тахтида иззат билан барқарор бўлмоқларига ва ўртада восита бўлуб тилаб олган у баланд даражали ярим подшоҳ ҳазратлари ва унга қарашли барча амалдорлар ва тўраларининг узун йиллар умр кўруб, йўл бошларингизга соябон бўлмоқларига дуо қилинг!..

Аммо жойлари вайрон қилинган ва иморат-боғларидан ажралганлар жонларидан ва бола-чақаларидан ажрамаганлари учун доимо шукур қилсунлар.

Шундай жойларидан ажрамоқларига сабаб бўлғувчи эшончиларни ҳар жойда ҳам бўлса, кўрсатиб берсунлар. Ўзларининг ва подшоҳ аъзам аскарларининг ўчини чиқарсунлар.

Шундан кейин у баланд даражали ярим подшоҳимизнинг Ҳаканд номини ер юзидан маҳв қилмоққа берган ваъдалари юзасидан бу янги майдоннинг номини нима қўйсақ бўладир, деб мусулмонлардан ном сўрайдир».

Амалдорларнинг ўзлари ҳам тўпланиб, маслаҳат қилиб, улар ўртасида икки ном талаш бўлди. Бир тараф бу майдонни кўчаларга тақсим қилиб, ўртасидан бир катта кўча олиниб, номини «Духовский кўча» қўямиз, чунки ярим подшоҳ бу жойни сақлаб, элини қатлиомдан олиб қолди, дедилар. Яна баъзилари алҳол янги шаҳарнинг ўзи катта, ҳар қанча одам бўлса, яна кифоя қиладир. Ҳануз бўлмаган кўчаларни бўлди қилиб, кейиндан кўча бўлмай экин бўлуб кетса, ярим подшоҳнинг номи ўчуб кетадир. Бинобарин, катта экин жойларнинг номини қўйсақ бўладир, «Духовский мазраъ» бўлсун дедилар. Мусулмонлар маслаҳатига қарасак, булар ўртасида анча хил гап бўлув, бир тараф «Ярим подшоҳ вайрона қилган (Духовский вайрона)» бўлсун дейдир. Иккинчи томон «Ярим подшоҳ харобаси» бўлсун дейдир, учинчилар «Духовский майдон» ва тўртинчилари «Пошшолик» қўямиз дейдир... Баъзилари: яхшиси ва осонгинаси «Вайрона» дея қолайлиқ дейдилар. Буларнинг устига мустабидчилар келиб зинҳор вайрона лафзини қўшманглар, ким «Вайрона» деса, иштароф қиламиз деб манъ

қилдилар. Охири «Духовский майдон»ға деб шуҳрат топди. Мунинг дафъи учун неча маротаба манъ қилиб, буйруқ қилсалар ҳам бўлмай, то бу кунларгача вайрона исми билан ёд қилинмоқда қолди. Ҳали ким бўлса бўлсун, вайрона деса, дафъатан билинадир. Истибдодчиларнинг беғуноҳ халқ устига қилган зулмини то бу кунгача равшан кўрсатиб турадир.

Аскарлар Мингтепани халқи билан тўпга тутуб, қари ва ожиз кишилар ва ёш болалари тўпнинг ўқи билан парчаланиб кетдилар, тамом иморатларини вайрон қилиб ташлаб бўлгандан кейин, тўпга тутмоққа борган солдатларнинг бошлиғи йигирма беш кундан сўнг Андижон шаҳарига келиб, губернаторнинг қилган зулми ва ситамининг отини «подшоҳ аъзамга тиғ кўтаргувчиларга танбиҳ» қўйиб, ропурт топширди. Бу топширган ропурти эски дафтарлар сақланадирган архифларда бўлса керак.

Йикчи эшон қишлоғи бўлган Мингтепани гўристонга айлантиргандан кейин «ярим подшоҳ» ички Русияга бориб, тўрт юз уйлик мужик талаб қилди ва мужикларга Мингтепа қишлоғини марҳамат қилдиқ деб қишлоқ отини «Марҳамат» қўйди. Саратов ва Самара тарафларидаги ранг-рўйиға қараб бўлмайдирган ифлослардан Андижонга тўрт юз уйлик етиб келдилар. Буларнинг ҳаммасини хотин-бола-чақалари билан Мингтепага олиб бориб жойлаштирди.

Бу янги келган «меҳмонлар»нинг атроф қишлоқлардаги мусулмон деҳқонлариға қилган зулмлари асло айтилиб битирилмайдирган ва бепоёндир. Бу келганлар андак кунда бой бўлуб, қишлоқ фуқаросининг кўпини ўзларига хизматкор қилган эдилар ва Фарғона фуқаросини истисмор қилишда нар хардек шовқун солар эдилар.

ИСТИБДОДНИНГ УЛУМИ

Мустабид чор ҳукуматининг ҳарбий тўралари Йикчи эшоннинг ҳужум қилишидан бир йил кейин аскарларини келган жойлариға қайтардилар.

Бир йил ўтганча ҳадиқ қилиб, 2500 та таловчи аскарлари ҳамиша эски шаҳар ва янги шаҳарни айланиб, бечора мусулмонларни ўзларига ёлбортиб, табиатлари хоҳлаган бузғунчиликларни қилиб юрдилар. У вақтда истибдоднинг ҳар бир солдати мусулмонларнинг кўзига «фил»дек қахрамон-қотил бўлуб кўрунар эди.

Ҳеч кимда ҳад йўқ эдики, буларнинг раъйини қайтарса. Кўчада кўзларига нима кўринса, қўл солиб, олиб кетар эдилар.

Мулла Аҳмад Али деган читфуруш бор эди. Бу кишидан бир солдат келиб 8 газ чит олган ва пулини бермай кетиб турганда, читфуруш пулини талаб қилган экан, қўлидаги милтиқнинг кўндоғи билан бошини ёриб ва ўзини палитса орқали бадбахт тўраларға судраб бориб, «саккиз газ чит олиб, 5 сўм бериб эдим, ошган пулини қайтиб бермай, мутттахамчилик қиладир ҳам ўзининг бошини устунга уруб, қонатиб: «Сенинг ҳам ўлгинг келдими, ўлсанг сан билан 24 та бўладир. Сизлардан қутулар кун борми?» деди деб даъво қилганда, у вақтдаги сиёсатлардан юрак олдириган сабабли кўрқуб кетиб: «Эҳтимол беш сўм берган бўлса, ман саҳв қилиб ҳаёлимдан чиқарган бўлсам, бу ҳурматли солдат афанди ҳеч вақт ёлғон айтмасалар керак», деди.

Унда пристуфнинг ғазоби келиб: «Оқ подшоҳ ҳазратларининг солдатларини қандай ёлғончи қиласан? Ҳам унинг ҳақида тухмат қилмоқчи бўлуб, бошингни ўзунг ёрасанми?» деганда, Мулла Аҳмад Али: «Йўқ, тақсир тўра, бошимни бу солдат оғамиз уруб ёрди, наннки киши ўз бошини ўзи ёрса»,— деган вақтда, тутқан миршаби: «Ёлғон айтма, ман ҳам кўрдим. Узинг устунга уруб ёрдинг», деб ёлғон гувоҳлиқ берди.

Бунинг гувоҳлиғи билан уни уч кун қамаб, читнинг гази йигирма тийиндан экан, 8 танга бўлади: 3 сўм 40 тийин пулни ҳам бер деб, олиб бергандир. Бекорга шунча калтак еб, саккиз газ чит билан 3 сўм 40 тийин ёнидан пул тўлаб ҳам 3 кун қамалиб чиқди.

* * *

Мазлум халқ учун замонлар тортиб келган хорлиқ ва зорлиқ, жабр ва зулмининг натижа ва оқибатини кўруб турибдирмиз. Уларга мукофот бўлиб, тахт ва бахтидан ажраб, тамом дастгоҳи ўшал асрда оёқларининг остида эзилиб юрган мазлумлар йўлиға ўтди, улар ўз кунларини ўтқариб, йўқсиллик ва мазлумлик қувватлари, улуғ доҳийлар ва ўткир фикрлик раҳбарлар йўлбошчилиғи ва ғайратлари орқасида бу Қизил Ўзбекистон озодлик давлатига мушарраф бўлди.

Бу китобимизни тамом қилиш олдидан Шайх Саъдийнинг ҳикматлик байтларидан икки жуфтини келтириб ўтамыз:

Агар бад куни чашм ники мадор.

Ке ҳаргиз наёрад к-аз ангур бор.

Яъни: Агар ёмонлиқ қилган бўлсанг, яхшилик умид қилма, ҳеч вақт аччиқ ғўрада ширинлик чиқмайдир.

На пандорам, эй, пар хазон каште жав,

Ке гандўм ситони бевақт дэрав.

Яъни: Эй кузда арпа эккан деҳқон, мен ўйлайманким, сенинг ҳосилинг ўрар вақтда буғдой бўлиб келса...

Тамом

Асарни Сирождидин АҲМАД, Улуғбек ДОЛИ-МОВ, Шухрат РИЗАЕВ нашрга тайёрлашди.

Тоҳир Қаҳҳор

ДУКЧИ ЭШОН — ТУРКИСТОННИНГ МИЛЛИЙ ҚАҲРАМОНИ

Мана, тарих дарсликларимизда, турли китобларимизда гоҳ «феодал унсур», гоҳ «реакционер» дея баҳоланган, сўнги йилларда ёзилган баъзи мақолаларда эса миллий озодлик ҳаракати етакчиси деб аталган Дукчи Эшон ҳақидаги ҳужжатли қиссани ўқиб чиқдингиз. Аминманки, воқеаларни ўз кўзи билан кўрган, замонасининг илғор, ҳурфикрли шахсиятларидан бири Фозилбек Отабек ўғлининг бу асари воситасида бугунги авлод кишилари Дукчи Эшоннинг кимлигини аниқ тасаввур этарга бошлайдилар.

«Дукчи Эшон воқеаси»да қаламга олинган исён, тарихларда таъкидланишича, чор мустамлакасига қарши кўтарилган тўрт мингдан ортиқ қўзғолонлардан биридир. Лекин онгимиздаги фожиали нуқталардан бири шундаки, афсуслар деймиз, бу халқ ҳаракатларининг тўрт мингдан тўрти ҳақида ҳам батафсил маълумотлар ҳали-ҳануз халқимизга етказилмади. Утмишни тўғри тасаввур қилмай туриб ҳеч қачон келажакка тўғри одим ота билмасмиз. Фозилбекнинг бутун дунё тарихчилари қимматли манба сифатида фойдаланаётган бу китобини журналимизда босишдан мақсад ҳам шу — келажакка тўғри фикр, тўғри йўл билан бориш.

Зикр этганимиздек, асар 1927 йилда эски имлода босилган, уни қандай ёзилган бўлса, шундайлигича тайёрладик. Асарга ўша даврнинг маҳсули деб, хусусан, воқеаларнинг гувоҳи бўлган бир миллатдошимизнинг хотираси деб қаралмоғи керак; бундан ёзувчилик маҳоратини ахтарароқ турли талаблар билан ёндашиш, Эшон шахсига берилган баҳолардан «динга ҳурматсизликни» талқин қилиш, назаримизда, ўринсиздир. Чунки бу ўтмишимиз ҳақидаги ўтиб кетган бир юртдошимизнинг бизга ёдгор бир мероси — уни қандай бўлса, шундайлигича қабул қилиб, муаллиф номини, бу асарда тилга олинган халқимизнинг яхши кишилари ёдини хотирлашимиз кифоядир.

Дукчи Эшон исёни ҳақида ёзилган китоблар, ҳужжатлар талайгина: булар орасида тафовутлар ҳам кўп — мен Москва ва Тошкент кутубхоналаридаги баъзи манбаларга кўз югуртириб, бу мавзу ҳали очилмаган бир қўриқ каби жасур очувчиларни кутиб ётганига амин бўлдим.

Тарихдан маълумки, чор босқини ва асримиз бошигача бўлган ҳукмронлик йиллари нақадар даҳшатли, қонли террорлару қирғинлар ваҳшати ва шиддатига фарқ эди: орадан ўтган йигирма беш йил берилган қурбонликларга — йўқотилган миллий давлатга, ҳўрланган ватанга тutilган аза сукутидай, зоҳиран, осуда кечган эди. Зотан, минг-минг йиллардан бери эркин ва маданий миллату давлатига, дунёга танилган маърифатига ва жаҳонгир қаҳрамонларига эга Туркистондай бир ўлкада озодлик руҳи доимо уйғоқ эди: у инсонларнинг томирида кўринмас қонлари билан бирга тинимсиз оқиб турарди. Шу учун ҳам Фарғона водийсида чор зулмига қарши қўзғолиш бирданига, худди портловдай рўй берди. Бу ҳаракат тарихга «Дукчи Эшон исёни» деган ном билан кирди.

Дукчи Эшон исёнигача ҳам водийда бир неча қўзғолишлар бўлиб ўтган, чунки эрксевар ва тарихда ўз жанговарликлари билан шуҳрат топган фарғона турклари (ўқувчига бу ўринда яна тарихий бир ҳақиқатни — у йилларда ва ундан-да олдинги даврларда ҳам «фарғона турклари» деганда водийда яшаган туб эллар, туркистонликлар — қирғизу ўзбеғу, қозоғу тожиқлар англашилганлигини эслатмоқ жоиз) мустамлакачилик сиёсатига қарши қўзғолишлар ясадилар: Андижонда 1878 йилда кечган Етимхон ҳаракати, 1882 йилда Марғилон ва Андижонда бўлиб ўтган Дарвишхон воқеалари, 1893 йилда Қўқон атрофида шиддат-ла кечган Шокиржон бошчилигидаги исёнлар, гарчанд 1898 йилдаги Дукчи Эшон воқеасидай катта талофотлар ва шов-шувларга сабаб бўлмаган эса-да, миллатнинг дилидаги эрк руҳи ҳамон нафас олаётганини, кучланаётганини билдирар эди. Зоҳиран тинч кечган йиллардаги «осудалик» ё зулмининг ҳаддидан ошгани, ё миллатнинг силласини қуритган Тошкентда тарқалган вабога ўхшаш даҳшатли ҳодисалар натижасидир, балки.

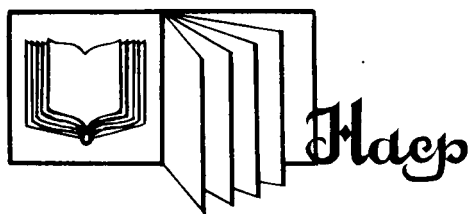
Дукчи Эшон исёнини тадиққ этган олимлар фикрича, бу воқеанинг турли сабаблари бордир. Баъзи олимлар назарича, чор ҳукуматининг мустамлака ўлкада юритган пахта

сиёсати кўзғолишга туб иқтисодий-сиёсий замин ҳозирлаган. Шу даврда жаҳон бозоридаги пахта савдоси оқибатида синган рус фабрикачилари Туркистондан сотиб олинган пахта савдосида, ўз навбатида, сотувчиларни ҳам «синдирган»лар, бу иқтисодий мустамлакачилик ўйинида асосан экинни эккан қора халқ зарар кўрган, дейилади баъзи маълумотларда. Халқнинг бирдан кўзғолиб кетишига мана шу иқтисодий бўҳрон бир сабаб бўлса, иккинчидан, Норин ҳавзасида мустамлака сиёсати билан Туркистон ерларига кўчириб келтирилаётган мужикларнинг ҳаддан ошган адабсизликлари, туб ер эгаларини хўрлаб, қирғизларни яйловлардан қувиб, молларини талон қилганлари ҳам оммани ғалаён қилишга мажбур этган.

Бир манбада таъкидланишича, Дукчи Эшоннинг 1896 йилдаёқ ўн мингдан ортиқ муриди бор эди: кўчманчи мужиклардан ҳаддан ортиқ зарар ва зулм кўрган Кетмонтепа ва Кўгарт атрофидаги қирғизлар ва Асака теварагидаги ўзбек қавмлари вакиллари келиб, ўшандаёқ Эшондан чор мустамлакачилари кўчириб келтираётган кўчманчиларни тийиб қўйишга, хусусан, кўчириб келтиришга, умуман, чор зулмига қарши исёнга изн сўрашган. Эшон бу ҳаракатга Фарғона водийсидаги шаҳар одамларини ҳам жалб этиш лозимлигини билдириб, исён муддатини келаси йилга қолдириш таклифини айтади. У икки юз элликка яқин йигитни ўзи тарбия этаётган ва кўнглида уларни Туркияга юбориб, ҳарбий сабоқ олдириб, келажакда уларга суянмоқни ўйлаб қўйганди (унинг бу фикрга келишида асли андижонлик бўлган, узоқ йиллар Истанбулда яшаган Абдулжалил Мирсодиқ ўғлининг таъсири бўлган, дейишади). Хуллас, 1897 йилда Кўгарт қирғизлари бир даврага йиғилиб, исён бошлашга қарор қиладилар. Ноҳиялардаги раисларнинг имзоларини ҳам тўплаб, бу ишни тезлатишга Эшонни ҳам даъват этадилар. Сўнгра Эшон Фарғонанинг барча нуқталарига мактублар жўнатади. Эшонинг хонақоҳи тарғибот ва кураш марказига айлана боради. Чор ҳукумати, мансабдорлари билан боғлиқ савдогарлар ва бойлар Эшонни бу исёнга қўшилмасликка ундасалар, қишлоқлардан ва яйловлардан келган ўзбеклару қирғизлар уни исёнга изн ва шиддат беришга даъват этардилар. Қарорга кўра, исён 1898 йилнинг июнида бошланиши керак эди. Айтишларича, уч йилдан буён исёнга тайёргарлик кўрилаётган бўлса-да, буни ҳамма билса-да, чор одамлари бундан беҳабар юраверганлар—мусулмонлар тараддудни сир тутганлар. Уш тумани миршабхона мудирини (полиция бошлиғи) Қорабек Ҳасанов ва Асаканинг пристави Иброҳим Чанишев мусулмон бўлганлари учун бу воқеаларни эшитиб қоладилар ва маъмуриятни воқиф этадилар. Воқеанинг қандай кечганини Фозилбекнинг «Дукчи Эшон воқеаси» ҳужжатли қиссасида батафсил айтилган. Қисқаси, муддати етилмай, яхши қуролланмасдан, тажрибасизларча бошланган исён замонавий қуроллар билан силоҳланган, тажрибали рус аскарлари томонидан аёвсиз бостирилди. Эшоннинг режаси бўйича, Ушда Умарбек Бекмурод ўғли, Марғилонда Иноятхон ва Бокир Нурмат ўғли, Наманганда Шодирбек Эшон, атроф тоғларда эса, жами қирғиз қавмлари кўтарилиши керак эди. Афсуски, Эшон шаҳар кишиларига алданди, бу режаси амалга ошмади. Охир-оқибатида Кўгарт тоғларида Эшоннинг қай ҳолда банди этилганини эса, Фозилбекнинг қиссасида ўқидингиз.

Бир манбада исёндан сўнг 226 киши ўлимга, 777 киши қамоқ жазосига ҳукм этилди деб ёзилади. Бошқа бир китобда 380 киши ўлимга буюрилди, 208 киши Сибирияга сургунга ҳайдалди, дейилади. Бошқа бир китобда эса, бу исёнда 356 қирғиз, 126 ўзбек (қишлоқ турклари, кипчоқлар), 17 уйғур (қашқарлилар), 5 тожик қавми вакиллари қатнашгани аниқ кўрсатилган. Булардан 38 таси ўлим ва 38 таси сургун жазосига маҳкум этилган... (бу мавзудаги манбалар тафовутли бўлгани учун биз ҳам муаллифларнинг бир-бирига зид фикрларини, қиёсан ўрганиш мақсадида; қарама-қарши бўлса-да, атайин диққатингизга ҳавола этмоқдамиз).

Умуман олганда, Муҳаммадали Собир ўғли — Дукчи Эшон бошчилигидаги исён Туркистон халқларининг, хусусан, Фарғона водийси аҳолисининг чор мустамлакасига, зулмга қарши халқ ҳаракати, миллий озодлик кураши сифатида тарихга кирди. Дукчи Эшон воқеасини, Фозилбек асарига айтилганидек, чор амалдорлари зўрлови ва қарори билан баъзи шоирлар бир томонлама, яъни, Эшон «нотўғри иш қилди, халқни қўзғаб, қирдирди» қабилида ҳам баҳоладилар (улар бизнинг замонда «демократ шоирлар» деб танилгани учун номларини айтиб ўтмаймиз, зеро, бу алоҳида бир таҳлилни талаб этади). Асримиз бошида рўй берган бу халқ ҳаракати асосан миллий озодлик кураши деб баҳоланди, эллигинчи йилларгача шу фикр устунлик қилди, аммо ундан кейин бу ҳаракатни «реакцион» деб ёза бошладилар. Етмишинчи йиллардан яна «халқ ҳаракати» сифатида таҳлил этиб келинмоқда. Хуллас, халқ ичида халқдай оддий яшаб, эл-юртнинг озодлигини ўйлаган, миллатнинг дини ва тупроғини мусаффо кўришга интилган, бу йўлда жонини тиккан Муҳаммадали Собир ўғли — Туркистоннинг миллий қаҳрамони, деб айтсак, тарихан тўғри бўлади, деб ўйлайман. Зотан, бундай демок, миллатимизнинг келажагини ўйлаб яшаган боболарни эсламоқ — бизнинг аجدодлар олдидаги фарзандлик бурчимиз саналади. Халқ учун эсонини тиккан кишилар асло ўлмагай— уларнинг умри халқ умри билан давом этаверажак.

Темур Убайдулло

Яшин тутган чавандоз

Эссе

- Бобожон, нега уч-тўртта одам яسانيб, қолганлари оддий кийинган?
- Яшин тутган чавандоз билан танишсанг, ўзинг билиб оласан.
- Бобожон, нега бойваччалар ўзидан катталарни ҳақоратлашади? Ҳақлари борми?
- Яшин тутган чавандоз йўқ-да, болам.
- Яшин тутган чавандоз ким ўзи?
- У жуда тенгсиз баҳодир!
- У қачон келади, бобожон?
- Ҳозир уйкуда. Лекин бир кун эмас, бир кун уйғонади.

(Отамнинг бобоси билан суҳбатидан)

- Биласанми, мен кимман? — ўшқирди Карим полвон.
- Сенсирама, отанг тенгги одамман-а? Ким бўлардинг, бир одамсан-да менга ўхшаган.
- Сен отамнинг йўталига ҳам ўхшамайсан. Кейин билиб қўй, мен шу идоранинг бошлиғиман. Хоҳласам ишлайсан, хоҳламасам — кетасан!
- Ҳалим бува ерга қараб сукут қилди. Унинг кўзларидан оққан ёш соқолларига томди.
- Э-э-эй, йиғламанг, бобой, бошлиқ деган шунақа уришиб туради, — уни юпатган бўлди ўринбосар.
- Ҳалим бува оҳиста ўрнидан турди. «Ҳе, бошлиқ бўлган сени ўша... Қанақа ўпкаси йўқ боласан ўзи? Уриш-сўкиш билан одамни ишлатиб бўладими? Катта бошлиқнинг олдига бора-чи!».
- Катта бошлиқ ижроком раиси пайсалга солиб ўтирмай, телефон дастагини кўтариб, рақам терди.
- Ҳа, Карим Омонович, ўзингизмисиз? Нима бўлди ўзи, ходимларингиз устингиздан шикоят қилиб юришибди-ку.
- Трубкадан «Ким экан?» деган савол берилди чоғи, раис Ҳалим бувага имо қилди: «Кимсиз?». Ҳалим бува қўлини қовуштирди:
- Қоровул ҳам боғбонман, болам, боғбон.
- Раиснинг пешонаси тиришди: «Қоровул чолинг экан...» Трубкадан узук-юлуқ сўзлар эшитилиб қолди: «Ўзи шунақа, ифвогар чол». Ниҳоят, раис трубкани қўйди, креслога ястанди.
- Бобой, қип-қизил ғурбат экансиз-ку! Бошлиқнинг айтганини бажармас

экансиз. Шундан кейин хафа бўлади-да. Хизмат бу, бировни қари, бировни ёш деб андишага борилса иш битадим, ахир.

Ҳалим бува ўрнидан турди: «Бунинг ҳам оғзини мойлаган шекилли, Карим полвон!»

— Хайр, бу идорага адолат қидириб келиб янглишибман чоғи. Энди, ўғлим, ҳаммангнинг тупроғинг бир жойдан олинганга ўхшайди.

— Гапни билиб гапиринг, бобой!

Чол эшикка етганда орқасига ўгирилди:

— Ҳали миям айниганча йўқ. Айбим, кўпни кўрган киши сифатида ўзингни тий, бу йўлингдан қайт деганимми? Билиб қўйларинг, бу ишларингнинг охири вой!

Раиснинг ранги қув ўчди. Сакраб ўрнидан турди.

— Қайси ишларимнинг, отахон?

Ҳалим бува унга синовчан тикилди-да, индамай эшикни оҳиста ёпиб чиқиб кетди.

Орқасидан раиснинг овози эшитилди:

— Қайси ишим деяпман, отахон? Ҳей чол, шошма?

Йўлда юрак-бағри эзилиб борар экан, чол замоннинг нотавон бўлиб кетаётганидан бўғиларди.

— Ҳой, нима қилаяпсан, дейдиган одам йўғ-а. Бировнинг олдига борсанг қўлингга қарайди. Қўлимга нега қарайсан, номард? Сенга берадиган нарсам бўлса тинчгина уйда кампирим билан еб ётмасмидим, Карим полвоннинг қошқовоғига қарагунча!

Бошлиқ эмиш! Айбим унинг нопок ишини кўриб, дакки берганимда. Ушандан бери менга тирғилгани-тирғилган! Вой номард-эй, уялмайдиям-а фарзанди тенги қизни тўшига тортишга! Суф-э, сендек раҳбарга, хотинини, қизини сенга ишониб топшириб қўйганларга тўзим берсин!

Тағин яна бир одати — ойлиқ тегадиган куни у кишининг кўнгли чойхона паловни тусайди. Уч-тўрт акахони билан ошни еб, кайфни сурадиган у киши, қозон атрофида куйманадиганлар эса — ходимлар. Ургилдим сандан, сўтак!

Ҳалим бува туни билан ухлолмади. Эрта билан туриб оҳорлик кийим-бошини кийди.

— Тинчликми, йўл бўлсин? — ташвиш билан сўради воқеадан хабардор кампири.

— Московгача бораман, ҳақиқат қилмагунча қўймайман. Муштдек-муштдек болалар ҳукуматнинг обрўйини тўкаверади?

Кампир бош чайқади.

— Қўйинг, ўзингизни қийнаманг. Ҳақиқат осмонда, нарвони — червонда.

Ҳалим бува ҳовлининг ўртасида туриб қолди: «Наҳотки, шундай бўлса? Наҳотки ҳақ жойида қарор топмаса. Наҳотки бутун халқнинг ҳалол меҳнати, тоат-ибодатларининг мукофоти фирромлик, кўзбўямачилик, порахўрлик бўлса? Бошдан-оёқ ҳамма шундоқмикин? Биронта одамда диёнат йўқмикин?»

— Бобожон, нега оламда ҳақиқат йўқ дейсиз?

— Яшин тутган чавандозни ғафлат уйқуси босиб, тутқунга тушиб қолган, болам. У ҳозир ғафлат уйқусида.

— Яшин тутган чавандозни қутқарайлик бўлмаса...

— Уни қутқариш эмас, уйғотиш керак!

(Отамнинг бобоси билан суҳбатидан)

Коммунистик шанбалик куни одатдагидан барвақт уйғондим. Табиат ҳам шу куни жуда сўлим кўринди кўзимга. Қуёш уфқда жилмайиб турибди, осмонда бир парча ҳам булут йўқ. Майин шабада вужудингизни эркалайди.

Кўчада бир тўп болалар, мактаб ўқувчилари албатта, кўчанинг чангини осмонга чиқариб супуришарди. Чиқиндиларни бир ерга тўплашарди.

— Супуриб нима қиламиз, — тўнғиллади бола, — барибир, эртага яна ифлос бўлади-ку!

— Ифлос бўлса келаси йил шанбаликда яна тозалаймиз.

«Гурр» кулги кўтарилди. Вужудим титраб кетди. Шу куни то ишхонага етиб боргунимча ғаройиб ишларнинг шоҳиди бўлдим.

Кўчанинг икки четида ариқ борлигини ҳамма билади. Ажойиб бетон ариқ. Лекин сув ўрнида ахлат... оқади. Не кўз билан кўрайки, ариқлар тозаланган. Шундоққина четида ичидан чиққан ғаройиботлар уйиб қўйилганди. Кўчанинг икки бети то Ишчилар шаҳарчасига боргунча чинни-ю моҳ мисол тозаланган, ҳар ер-ҳар ерда ахлатлар тўдалаб қўйилган.

Автобустаги ҳамроҳим бу саранжом-саришталикдан завқи уйғонди шекилли:

— Шанбаликни чиқариб зап иш қилишган-да, — деди.

— Нега?

— Йилда бир шаҳримиз тоза бўлиб қолади-да.

Узи шундоғам тунд кайфиятим баттар бузилди.

Шу куни ишхона эшигидан киргунча ҳайратланиб боравердим. Майдонлар саришта, дарахтлар оқланган, митти фавворалар яшил майсазорларга сув пуркаяпти. Шаҳримни қандай кўришни орзу қилган бўлсам, шундай ҳолда эди шу кун.

Энди гапнинг индаллосига ўтаман. Шанбалик нима учун керак? Ундан кутилган муддао нима? Шанбалик, фикримча, халқ бахт-саодати, Ватан равнақи йўлида чин кўнгилдан қилинган онгли, ҳалол, беминнат меҳнат куни. Одатда, ҳар қандай иш кунида ҳамма ўз иш столида, дастгоҳида, участкасида фидо-корлик кўрсатиб, меҳнат қилмоғи зарур. Ҳозир эса аксинча бўляпти.

Кўча тозаловчилар ҳам бор, дарахтларни оқловчилар ҳам бор, сув сепувчилар ҳам бор. Нега энди шу арзимаган ишни йил давомида шанбалик учун асраб қўйиш керак? Шаҳримиз фақат бир шанбалик куни озода, обод, кўсурлардан ҳоли бўлиши керакми?

Одамлар шанбаликни қандай тушунишади ўзи? Шу ҳақда ўйлайман. Уйлаб ўйимга етолмайман.

— Бобожон, нега ҳаммаёқ тўс-тўполон?

— Яшин тутган чавандоз мудроқ ичида тўлғонаяпти, болам.

— Уйғонса яхшими ё ухласами?

— Уйғотиб олсак қанийди, болам?

(Бобом билан суҳбатимдан)

Кейинги даврда луғатимизда инсон омили деган ибора пайдо бўлди. Энди инсонни, унинг саломатлигини ўйламасак бўлмайдиганга ўхшайди. Экологик аҳволнинг ниҳоятда танглиги, жумҳуриятимиз аҳолиси орасида рак, сарик, ўткир ошқозон-ичак касалликлари билан оғриётганлар тобора кўпаяётганлиги бунга мажбур этган бўлса ажаб эмас. Нима қилганда ҳам — кўп ерларда аҳвол тариқчалик ўзгармаяпти. Инсон — унинг саломатлиги ҳақида такрор-такрор гапирилаяпти-ку, лекин Инсон омилига лоқайдлик, бепарволик ҳаётимизда кўп учрамоқда, буни қандай изоҳлашга баъзан лол қоласан киши.

Хўш, инсон омили деган икки сўз нимани англатади ўзи? Инсон учун ҳамма нарсани муҳайё қилиш, тўқ-фаровон ҳаёт кечирishi, соғ-саломат бўлиши учун, ҳатто имкондан ортиқ уриниш деган сўзми шу? Ичилган ҳар турли қасамлар, олий минбардан туриб берилган катта ваъдалар, чиройли гаплар шу учунми, ахир?

Инсон омилига эътиборсизлик, хусусан, тиббиётимизнинг вужудига сингиб кетгани ҳаммани ташвишга солмоқда.

Аёл кўзларидаги сўнгсиз дард, аламни кўрган ҳар қандай кишининг вужуди титраб кетар эди.

— Ёрдам беринглар, ўн олти яшар қизимни ўлдириб қўйишди.

Журналистлар лом-лим деёлмай қолишди. Тўғриси, аёлни нима деб юпатишни ҳам билмасдик.

Маълум бўлишича, қиз оғир хасталанган. Уни дастлаб шифохонага ётқизишган, диагноз қўйишган, даволашга уринишган. Нафи бўлмаган. Иккинчи бир шифохонага ётқизишган. У ерда бошқа диагноз қўйиб кўришган. Нафи бўлмаган. Учинчи шифохонага келганида қизча ҳаёт билан видолашган. Фақатгина паталогик анатом тўғри диагноз қўйган, холос. Аммо кеч!

Ўн олти ёшли қиз. Келгусида у ким бўлиши мумкин эди? Майли, олим

ё актриса бўлар. Буниси аҳамиятли эмас. Энг муҳими, эртанги куннинг онаси эди-ку. Бўлажак онани, ҳаёт давомчисини асраб қолишолмади!

Яқинда бир дўстимнинг ўн етти яшар ўғлини сўнги йўлга кузатдик. Холироқ қолиб ундан сўрадим:

— Нима бўлди ўзи?

— Э, сўрама, — деди у ҳасрат билан, — бирдан болам ўзини ноҳуш сезди. Доктор чақирдик. Кўрди. «Шифохонага бормаса бўлмайди», деди. Шифохонада зудлик билан даволашга киришишди. Укол қилишдан аввал оёғининг тиззасидан сал юқорисини резинка ичак билан маҳкам боғлашибди. Бу воқеа кечқурун бўлган эди. Эрталабгача боғлоқлик қолибди. Ҳеч ким, ҳатто навбатчи ҳамшира ҳам хабар олмабди. Эсидан чиқиб кетганмиш. Эрталаб борсам ўғлим «Оёғим ишламаяпти» деб зорланди.

Узинг ўйла, мен кимни айблай? Биронта оқ халатли одам виждонини ўртага қўйиб, мен айбдорман, демаса. Уч йил ётди икки оёғи ишламай. Мана, оқибати... Шуюм тиббиётми?

Дўстимнинг оқарган сочларига қараб, юрагим ўртаниб кетди... Минг афсуски, булар шунчаки учраган ҳодиса эмас. Бундай кўнгилсизликларни шахримиздаги исталган шифохонада кузатиш мумкин. Нима ўзи бу?! Шуми инсон омилига эътибор? Одамлар яратган ноз-неъматларни кўнгил тусаганча истеймол қилиб, уларга айтилган раҳматми бу? Врачлар билан гаплашсангиз, ўзларини оқлашади. Шароит йўқлигини ваҳ қилишади. Сенинг кўнлингдан эса бошқача сўз кечади: «Шароит эмас, сизда одамларга муҳаббат йўқ, опагинам».

Ҳоҳида оддийгина фалсафани унутиб қўямиз: одамлар учун яшаймиз, одамларни даволаганимиз учун Совет Ватани касбимизга ҳақ тўлайди. Биз эса қаноат қилмаймиз. Оқибатда инсон саломатлиги билан ўйнаша бошлаймиз: «Тузалади-да бир кун. Нима, менга шаҳар олиб берармиди?»

Шахтёр бир сменада кавлаган кўмирини шундай хаёлга бориб уйига ташиб кетмайди-ку? Ғаллакор миллиард пуд ғаллани омборига жойламайди-ку?! Пахтакорлар беш миллион тонна «оқ олтин»ни ўзаро бўлишиб олишиб, ким ошдига сотаётганлари йўқ-ку! Улар меҳнатларига яраша ҳақ олишади, ортиқча нарса талаб қилишмайди?! Нега энди айрим касб эгалари нопок хаёлларга бориши керак? Қайси йилларда пишиб етилган мева ўзи бу? Кимдан, қайси беш йилликдан қолган ёдгорлик бу? Дард, ажал билан олишаётган инсонга таъма кўзи билан қараш! Бундан ортиқ пасткашлик, виждонсизлик борми дунёда!

Ўн олти яшар қизчанинг ёки ўн етти яшар ўсмирнинг вафот этгани — бу врачларга қарши виждон исёни бўлиши керак! Виждонлининг виждонсизликка исёни бўлиши керак! Токи у юқори курсида ўтирган аллакимга ишониб ўз ишига лоқайд қарайдиган, виждонини музхонада музлатиб қўйган кимсаларга довулдек таъсир этсин!

Таъсир этармикан? Нега ҳозир ҳам шу каби ҳодисалар бўляпти? Негаки биз олтин деб ўйлаган кўп нарсаларнинг миси чиқаяпти? Мустаҳкам деб ишонган «деворларимиз» бирин-кетин қулаб тушапти!

Мени шу воқеалар ташвишлантиради. Лекин нурдек виждонига содиқ фидойи шахслар бор экан, эртами-кечми ҳаётимиз ўз изига тушади.

Мени бошқа нарса ажаблантиради: биз ўсиб келаётган ёш авлодга шу виждонсизликларимиз билан ибрат бўламизми? Уларга қолдирадиган муқаддас бошқа бир меросимиз йўқми?

Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Қайта қуриш нима учун бошланди? Ўзини хон санаган, кўчадаги ҳамма одамлар қулим бўлиши керак деб ҳисоблаган, бадбин, ўз ишига лоқайд қараган кимсалар, кўзбўямачилар, нафси ҳаққалак отган порахўрлар йўқ бўлиши учун амалга ошириляпти.

Қайта қуриш — виждон тамали, уни шундай тушунмоқ керак. Агар унинг зилол сувларини ҳам ўзининг ифлос ҳовузига буриб оладиган кимсаларни ўз ҳолига қўйсақ, тумшугига туширмай томошабин бўлиб турсак ҳеч нарса ўзгармайди. Уша-ўша эшагу тўқими янги бўлади, холос.

— Болалигингизни эслайсизми, бобожон?

— Албатта!

— Сизларнинг пайтингизда ҳам болалар уйи бормиди? Сизни ҳам олиб боришганми ўша уйга?

— Ҳеч эслолмаيمان! Кечир мени, ўғлим! Мени эса олиб боришмаган.

— Яшин тугган чавандоз бормиди, ўша пайтда бўлганмиди?

— Бўлган эди, болам, бўлган эди! Биз — болаларга кўринмаса ҳам унинг изини кўришарди.

(Бобом билан суҳбатимдан)

Юзингни дераза ойнасига маҳкам босиб, нималарни ўйлаяпсан, болажон? Кўзларингни йўлдан олмай кимни кутаяпсан? Ким у сени севмай сарғайтирган? Ким у қуралай кўзларингни ёшга тўлдирган?

Сени кўрдиму болалигим кўз ўнгимда намоён бўлди. У сени кўрсатиб менга илтижо қилди: қутқар уни, унинг болалиги ҳам сеники каби бўлиши керак! Уни болалигига қайтар. У ҳам сенга ўхшаб капалак қувсин. Сенга ўхшаб сувлар билан пойга ўйнасин. Сенга ўхшаб эркаланиб яшасин!

О, болалигим! Қани эди, шу ишлар менинг қўлимдан келса! Қани эди, шу болажон ўз ҳаётини туғилиб, қайта бошласа! Қани эди, уни ҳозирги бағритош ота-онаси дунёга келтирмаса!..

Жанг, қонли, қиронли жанг тугади. Қиличларнинг жаранг-журунги, бе-довларнинг кишнаши тинди. Мағлуб лашкарларнинг боши майдонда қолди.

Атрофда сукунат.

Қўрқинчли сукунат. Юрак увушади. Биров бир нарса деса-чи? Ҳеч бўлмаса чивин гинғилласа-чи! Сукунатга жон кирармиди...

Ой осмонга кўтарилди. Синган қиличлар совуқ йилтиради, совутларда, қонларда нурлар жилва қилиб ўйнай бошлади. Худди ажал фариштаси рақсга тушаётгандек.

Сукунат яна ҳам ваҳималироқ тус олди. Мабодо биров танҳо юрган бўлса ўтакаси ёрилиши ҳеч гап эмас...

Оҳ, тирик жон бор экан! Жанг майдонининг қаеридадир гўдак йиғиси эшитилди. Шунни кутиб тургандек, басма-бас чигиртка чириллади.

Олисдаги қапада жон ҳовучлаб ўтирган чол-кампир сергак тортиди.

— Биров йиғладими?

— Арвоҳдир?! — Кампир титраб кетди. — Вой, шўрим. — Гўдак яна йиғлади. Бу гал чўчиб, қаттиқ йиғлади.

— Шоқоллар базм қияпти шекилли, — ижирғанди чол, — шунақаям бад-бахт махлуқ, худойим нега яратган экан?

Кампирнинг қулоғи динг бўлди. Сергакланди.

— Бола йиғлаяпти! — У илкис ўрнидан туриб кетди. Чол ҳам туриб, унга эргашди. Ҳар эҳтимолга қарши сўйилни олволди. Улар йиғи товуши келаётган томонга юришди.

— Ё қудратингдан! — калима келтирди чол. — Бола, чиндан ҳам бола!

Бола уч-тўрт ёшлар чамаси эди. У дам бир мурдани сийпар, дам ҳиқиллаб йиғлар эди. Тирик жонни кўриб, баттар авжига чиқди.

— Қаёқдан келиб қолди бу ерга! — ҳайратланди кампир.

— Ё қудратингдан! — деб қўйди чол.

— Чамаси сарбоз болани доим бирга олиб юрган. Онадан айрилган бу шўрлик болакай! Қариндош-уруғлари ҳам йўқ эканми-а, ташлаб келса.

Кампир эгилиб болани кўлига олди.

— Қани-қани, мунча дўмбоқ бола экансан-а?

Бола ҳиқиллаб мурдага талпинди.

— Отаси бўлса керак. Ие, душманнинг боласи-ку! — хитоб қилди чол. — Болани қўлга олганимни билиб қолса, шоҳ тайин ўлдиради.

— Ўлдирадиганини ўлдириб бўлди, — ғудранди кампир. Унда энди бола-га нисбатан қандайдир меҳр уйғона бошлаган эди. — Ё сиз айтасизми бориб?

— Шунча йил сени бировга чақувдимми?

Кампир болани маҳкам бағрига босди. Улар қайта бошлашди. Чол бирдан тўхтади.

— Бола душманники! — деди у қатъий. — Юртимизга қилич кўтариб келган душманники. Ташла.

— Йўқ, — деди кампир. — Шу урушда фарзандимдан айрилдим. Кейин, боланинг душмани бўлмайди. Ташламайман. Жоним бор экан, боқаман.

Улар яна олға одимлашди. Чол яна тўхтади.

— Ҳа, яна нима? — зарда қилди кампир.

— Боласини олдик. Ҳеч бўлмаса отасини кўмиб кетайлик. Савоб бўлар.

— Яхши ўйлабсиз.

Чол кулбага қайтиб келганда қора чироқ хира милтирарди. Кампир мудрар, бола эса эски-тускилар ичида пишиллаб ухларди. Чироқ шуъласи унинг дўмбоқ юзларига гул солиб, ўйнарди.

— Урушга ҳам бола кўтариб келадими? — ўзича сўзланди чол.

— Онаси йўқдир-да, қолдиришга кўзи қиймаган, — донолик қилди кампир.

Чол болага тикилди. Узининг жангда ҳалок бўлган ўғлонининг изларини ундан излади. Топди, жилмайди.

Душманнинг боласи эса ҳеч нарсадан беҳабар пишиллаб ухларди. Унга бегона юрт аёли алла айтади, бегона юрт сувларидан ичади, бегона юрт шамоллари танини силайди. Дарвоқе, отаси шу тупроққа кўмилди, демак, бу юрт бегона эмас.

Чол хаёлга ботди. «Балли, кампир, душманнинг боласи демади, бағрига босди! Ишқилиб улғайтириб олгунча ўлиб қолмасин-да!».

Улуғ Ватан уруши даврида немис-фашистлар вақтинча босиб олган Белоруссия, Украина, РСФСР вилоятларидан Ўзбекистонга бир миллион киши кўчиб келди. Шуларнинг 200.000 нафари болалар эди.

Ўзбек халқи ўз қардошларига уй тўридан жой берди. Етим болаларни эса ўз фарзандидек тарбиялади. Каттақўрғонлик Ҳамид Саматовлар оиласи 14 болани, тошкентлик темирчи Шоаҳмад ва Баҳрихон Шомаҳмудовлар оиласи ҳам шунча миллат болаларини тарбиялаб, вояга етказдилар.

Бу инсонпарварлик тарихидаги энг ёрқин саҳифалардан биридир.

Ҳозир болалар уйи остонасидан ҳатлайман-у, сенинг жажжи юрагингда умид уйғонади: менга келганмикин! Отам шумикин?

Йўқ, болажон, журъат этолмайман остона ҳатлашга! Сенинг қалбингдаги умид парчаланишини истамайман!

Сен кимнинг фарзандисан ўзи? Кимнинг пушти камаридан бўлгансан? Қаердан келгансан? Гулзордаги гулпуштадан топилганмисан? Ёки автобус бека-тидаги ўриндиқданми? Ёки ахлатхонадан чиққан дуру гавҳармисан?

Болажон! Умидларини, орзуларини дераза ойнаси тўсиб турган болажон!

Ярим кечада гўдак туғилди. Врач-гинеколог Сурайё опа енгил тортиб хўрсинди: хайрият! Навниҳол келинчак бўлса беҳолгина ётар, нафас олганида бўлиқ кўкраклари қалқиб-қалқиб тушарди.

Эртасига эрталаб ёш она бироз ўзига келгач, Сурайё опа ундан ҳол-аҳвол сўради.

— Эсон-омон қутулиб олдинг, Назокат синглим, — деди у, — Ҳозир фарзандингни олиб келишади. Бирам дўмбоқки, боласи тушмагур. Дингири ҳам бор.

Назокат юзларини беркитиб ўкраб юборди.

— Керакмас, олиб келишмасин. Кўришни истамайман. Менга бола керакмас!

Сурайё опа турган жойида қотиб қолди.

— Биринчи боласи экан. Қийналганда синглим, — вазиятни юмшати па-латадаги ўрта ёшлардаги аёл, — ҳали «Полвоним қани?» деб ўзи қидириб қолади.

Сурайё опа базўр жилмайди.

— Бугун юзкўрар бўлар экан-да, — тегажўғлик қилди бошқа аёл, — куёв тўрани бир туширайлик.

Назокат юзини ёстиққа босиб, додлаб юборди. Сурайё опа палатадаги хотинлар билан кўз уриштирди: масала равшан. Ҳаҳ, қизи тушмагур!..

Бош врачнинг кўнглидан кечган гаплар тўғрилигини кечкурунги учрашув ҳам тасдиқлади.

Сурайё опа шу кунни кечгача Назокатнинг турмуш ўртоғини, яна ҳам тўғрироғи, гўдакнинг отасини кутди, келмади. «Ҳеч бўлмаса келиб, аҳволини сўрамайсанми, тухумингга ўт тушгур, номард!» — кўнглидан кечирди опа.

Кечкурун Сурайё опани сўраб, бир кампир кириб келди.

— Келинг, холажон, — уни илиқ кутиб олди опа. Кампир чайналиб гап бошлади:

— Шу-де... мен Назокатнинг онасиман. Сиз билан гаплашгани келувдим.

— Қулоғим сизда, холажон.

— Жон синглим, — очиқчасига кўчди кампир. — Назокатим билмай шу ишни қилибди. Отасининг жаҳли ёмон. Аммасиникига ўйнаб келгани кетди, уч-тўрт кунда келади, деб буёққа олиб келганман. Сир очилиб қолмасин, деб нақ жоним бўғзимга келди!

— Уша йигитни биласизми?

Кампир лабини тишлади.

— Оҳ, болама, кимлигини, қаердалигини билсам шунча азоб менга чикора эди-я! Ғат-ғат этди карнайчи, балога қолди сурнайчи, деганлар. Гулдур-гуп, пилдир-пис бўлиб ўтирибмиз, айланай! Бир иложини қилмасангиз иш чатоқ.

Сурайё опанинг кўз олдига чақалоқ келди: «Бечора, гўдак! Бунчалар тақдиринг тошдек қаттиқ бўлмаса. Бир умр она кўкси нималигини билмай ўтадиган бўлдинг».

Туғруқхонадан чиқаётганда Назокат онасининг қўлидан юлқиниб чиқиб, Сурайё опага юзланди:

— Ҳеч бўлмаса бир марта кўрай. Кейин армоним йўқ.

— Йўқ, — деди Сурайё опа совуқчина, — у энди сизнинг болангиз эмас. Назокат бошига муштраб йиғлади.

— Шўрим қурсин! Шўргинам қурсин. Бебахт бўлдим!

Она қизини дарвозадан судраб олиб чиқиб кетди.

— Нега кўрсатмадингиз? — сўради энага Заҳира опа.

— Агар бир марта кўрса, бугун бўлмаса эртага яна келади. Онасининг айтишича, Назокатга бола керак эмас эмиш.

Чақалоқни бефарзанд оила — Сухроб аканинг оиласи ўғил қилиб олди. Гўдакка Бахтиёр деб ном қўйишди. Уни бутун туғруқхона кузатиб чиқди, десам лоф эмас. Эр-хотин Бахтиёрни маҳкам бағрига босиб олган. Сухроб ака нуқул илжаяр, ҳадеб Сурайё опанинг қўлини қисарди. Хотини бир-икки уни туртиб ҳам қўйди.

Эр-хотин Бахтиёрни олиб жўнаб кетишди.

«Бахтли бўл, гўдагим! — деди Сурайё опа. — Келгусида онангни шундай уялтиргинки! Ҳирсу ҳавас бандаси бўлган бу аёл ўз қилмишидан ўкинсин. Йиғласин, қон йиғласин! Йўғ-э, унда ҳам нима айб? Ё, тангрим! Нималар бўляпти ўзи? Болани туғиб ташлаб кетиш-а? Тентак... Сен эса тентак бўлма. Бахтиёрим!..»

Назокат бутун воқеадан хабар топди. У Сухроб аканинг эшигида узоқ ўралашиб юрди. Кейин тақдирга тан берди шекилли, кўринмай қолди. Уни маҳалладагилар ҳам қайтиб кўришмади.

Ҳар йили Тошкентдаги 12 туғруқхонада кўзи ёриган 240 она ўз боласидан воз кечади, 30 га яқин она эса ўз боласини кўча-кўйларга ташлаб кетади.

Ўзбекистонда ҳозир 29 та болалар уйи, 5 та мактаб-интернат бор. Буларда тарбияланаётган 6500 дан ортиқ боланинг 90 фоизи тирик етимлар, яъни она-онаси бор болалардир.

Улар она алласини эшитмаган.

Сен ҳам бахтиёр бўласан, болажоним! Бунга шубҳа йўқ. Отангни жажжи юрагинг зардобга тўлса ҳам кутиб, онангни кутиб, кўзларингдан ёш оқса ҳам, сен барибир бахтли бўласан.

Сенинг мана шу ерда оламга зор-интизор қараётганинг учун кимни айблашим керак? Лаҳзалик лаззатдан бутун вужуди жунбушга келиб яйраган, энди бўлса бутун умрини тавба-тазарру билан ўтказаётган виждонсиз онангними? Аёл қалбидаги не-не эзгу ҳисларни топтаб, сени бу оламга келтирганидан беҳабар бекбурд отангними?

Улар соҳилдаги терак тагида учрашишди. Ой нурлари Саиданинг атлас кўйлагига товланиб ўйнар, Аъзамнинг юрагидаги ҳижрон ҳасратини ювиб юборишга ҳаракат қилаётгандек жилваланарди.

— Кетаяпсанми? — деди Аъзам ва қизнинг елкасини аста силаб қўйди. Атласнинг майинлиги вужудини зириллатиб юборди. — Уқишга! — Саида Аъзамнинг ҳолатини сезмасди.— Қандай яхши! Сен бўлсанг ҳатто имтиҳон топширишга ҳам бормадинг.

— Отам касал, қарайдиган одам йўқ,— Аъзамнинг томоғига бир нарса тикилди.— Сен ўқийвер, мен ҳам бир кун ўқирман насиб қилса.

— Ҳар байрамда келиб тураман! — деди Саида қувнаб.— Хат ёзиб тураман.

— Раҳмат! — Аъзамнинг қалби тоғдек кўтарилди.

Аъзам титроқ қўллари билан унинг елкаларини силади. Қучоғида Саида эмас, худди олам хиромон этаётгандек эди...

Саида айтган сўзининг устидан чиқди. Ҳафта-ўн беш кунда унинг оташин хатлари келар, Аъзамга улар жон бағишларди.

Олти ой деганда Саида қишлоққа келди. У бир гапириб ўн куларди. Уша-ўша атласда, фақат қоматига мослаб тикилган, анча қисқарган, дўмбоқ оёқларининг таранглиги кўзни олгудек эди. Хуллас калом, бир ҳусни ўн чандон ортган эди.

Уч кун деганда Аъзам Саидани холи учратди. «Шаҳар ёқибди», ўйлади Аъзам, бу хаёлидан юраги ўртаниб кетди.

— Кўз тегмасин,— деди у ютиниб.

— Сен борсан-ку! — Саида бепарвогина кулди.— Ёмон кўздан пана қиларсан.

Яна ўша бўса. Яна ўша ваъда. Яна ўша Саидани олиб кетадиган поезд. Яна айрилиқ.

Тўрт йил шу тарзда ўтди. Бешинчи йили Аъзам Саидага уйланди. Тўймисан тўй бўлди. Саида шунчалар тўлишиб кетгандики, Аъзам сарвдек қиз тўрт йилда бунақа ўзгаришига ақли етмасди.

Тўйдан сўнг бир ой ўтгач, мудҳиш воқеа юз берди. Аъзам ноҳия марказидаги ошхонага кирганида таниш йигитлар ўтирган экан. Улар суҳбатини бузгиси келмай бир четга бориб ўтирди. Шунда даврадаги тақа мўйлов йигит унга гап қотди:

— Аъзамбой, хотинни ўзингизга олганмисиз ёки... маҳаллагами?

Аъзам қандай қилиб ўрнидан туриб уни муштлаганини билмай қолди. Даврадагилар уларни икки томонга тортиб, ажратиб қўйишди.

— Хотинимнинг бузуқлигини исботлаб берасан, ярамас!

— Буни исботлаш қийин эмас, ошна. Хотинингизни Тошкентда қизи бор.

— Ёлғон бу гапинг! Тўхмат!

— Ёлғон гапирган бўлсам, мени шу дастурхондаги нон урсин!

— Нега буни барвақт айтмадинг?

— Тўйни бузгим келмади...

Аъзам ўзига келганда уйдаги сўрида ётар, Саида уни елпир эди...

Саҳарда Аъзам Саидани уйғотди.

— Отлан! Шаҳарга борамиз.

Саиданинг юраги увишиб, Аъзамга эргашди. Аэропортда уларни тақа мўйлов йигит — Ҳақберди кутиб турарди. Саиданинг ҳадиги ортди. Аъзам эса ўз дардида: «Агар Ҳақберди алдаган бўлса — ўлгани шу! Мабодо алдамаса-чи?!»

Эски Тошкент Давлат тиббиёт институти яқинидаги боши берк кўчага бурилишганда Саиданинг оёқлари ерга михланиб қолди: «Оҳ, сезган эдим-а!»

— Юр! — амр қилди Аъзам.

«Тамом!» — ўйлади беҳуш қадам ташлар экан Саида.

— Эшикни тақиллат!

Уй эгаси узоқ куттирмади. Сочлари пахмоққина кампир, унинг этагини ушлаб олган қизча кўринди. Кампир Саидани кўриб бобиллади:

— Шунақаям бўладими она деган! Ҳар ҳафтада келаман девдинг, бир ойдан ошди-ку! Отасини топдингми? Қайси бири?..

Қизча Саиданинг оёқларини қучоқлади...

— Минг лаънат сендек аёлга! Муҳаббатимни қалқон қилмоқчимидинг?!
Минг лаънат!

Саида қизчасини қучоқлаб эшик кесақисига суянганича қолди.

Вадик — Воҳид билан илк танишув... Унинг оловдек иссиқ қўли... Биринчи ўтказилган тун... Ширин эркаланишлар... «Энди нима қиламан?» деган саволига олган:

— Уқиш тугагунча бирга бўламан. Ҳар биттанга уйлансам, нима, ҳарам очаманми? Хомтама бўлма,— деган жавоб... Врач ҳузуридаги суҳбат... Илтижолари... Унинг бақадек совуқ қучоғида бир соат чидаб ётиши... Кейин... кейин... Тўй... Аъзамнинг ундан хурсанд бўлгани... Ахир ишончи оқланганди-да... Аммо ниманинг эвазига?..

— Оҳ! — Саиданинг юрагидан нола эмас, ўт отилиб чиқди. Лекин бу ўт унинг энгилтак беш кунлик умрини ёндириб юборолмасди.

Қулоғи остида Аъзамнинг сўзлари лаҳза сайин садо берар, жисму жонига тигдек санчиларди:

— Минг лаънат сенга! Минг лаънат сенга! Минг лаънат сенга!

Ҳазрати аёл!

Менинг онам, менинг опам, менинг синглим, менинг суюкли ёрим, менинг қизим бўлган мўътабар зот!

Сенга нима бўлди? Нечун сен ўзлигингни қўлга ололмай қолдинг?

Сен ахир муҳаббатинг билан, мурувватинг билан машҳури жаҳон эдинг-ку! Юрагингдан таралиб турган эзгулик нурлари дунёнинг энг қоронғу бурчакларини ҳам ёғдуга тўлдирарди-ку! Кўзингда юрагингнинг тафти учқунларди-ку!

Ҳазрати аёл!

Сенинг мадҳингда не-не даҳолар қалам сурмади. Не-не марди майдонлар иффатинг, латофатинг олдида тиз чўкмади. Алишерларни, Бобурларни, Улуғбекларни камолга етказдинг. Лекин...

Мен ҳам Аъзамнинг сўзини такрорламоқчи эдим...

...Лекин сен онамсан, опамсан, синглимсан, ҳазрати аёл! Тилим бормайди, асло тилим бормайди.

Ахлат қутисидан, ариқлардан болалар топилди. Бирови ҳаётдан кўз юмган, бировининг жажжигина қалби сўнги бора ураётган эди.

— Қайси тошмеҳр она бу ишни қилдийкин? — фиғон чекди йиғилган оломон.— Ҳаҳ, тирноққа зор қолгур!

Мен ҳам шу сўзларни такрорламоқчи эдим...

...Лекин сен онамсан, опамсан, синглимсан, ҳазрати аёл! Сенинг тирноққа зор бўлганингни кўриш мен учун даҳшат! Лекин...

Болалар уйларидаги тирик етимларни, ота-она меҳрининг тирик қурбонларини кўрган инсон зоти борки, шундай дейди.

Тирик қурбонларнинг гуноҳи нимада? Мен аминман, Ватан тарбиясида улар вояга етишади. Ўзлари ота-она бўлишади. Фарзандларини эркалашади. Лекин юракларининг бир четида ўзлари қурбон бўлган меҳр деган эзгулик булоғига ташналик қолади. Балки ота-онаси кимлигини ҳам билиб қолар. Шунда «Сиз ҳам ота-онамисиз?» дейиши тайин.

Мен ҳам шундай дейман. Ҳар бир виждони пок инсон шундай дейди.

Ҳазрати аёл! Сенга нима бўляпти ўзи? Нега ўзингни қўлга олмаясан? Нега тирик қурбонларни кўпайтирасан?

Ҳазрати аёл!

Жамиятнинг таянчи, келажакнинг яратувчиси, меҳрибон, мунис бўлгин ҳар дам. Сен ахир онасан! Сен ахир боланг учун яшамоғинг шарт-ку! Бу виждонинг буюргани-ку ахир!

Болажоним, ҳозир ҳам қайтпман-у, сенга қараяпман. Сен ҳамон ойнага юзингни босиб, менга қараб турибсан.

Болажоним, ол ойнадан юзингни! Кўз ёшларинг юзларингни ювмасин! Аслида, сен эмас тирик қурбон. Сени дунёга келтирган, бир оний шаҳвоний лаззатга бор-йўғини барбод қилган ота-онанг тирик қурбонлар! Улар нафсининг, беҳаёликнинг тирик қурбонлари.

Сен эса, болажоним, ўз вазифангни бажарасан: ўша юзи қора ота-онангнинг номини яхши кунлар келганда шонларга буркайсан.

Ҳозир эса бор, тенгдошларинг билан ўйна, кул, яйра! Сен шунинг учун яралгансан!

- Одамзод ўзини ўзи ёқадими, дадажон?
- Эй, йўқ, ким ўзини кабоб қилади, болажоним?
- Ахир ҳаммаёқда гап-ку, аёллар ўзини ёндираётган эмиш?
- Яшин тутган чавандознинг амри-да, ахир! Шундан ўзга илож қолмаган бўлса нима қилсин!

(Ўғлимнинг мен билан суҳбатидан)

Аёллар ҳақида дунё яралганидан бери фақат яхши ҳикматлар айтиб келинади. «Аёлсиз уй — оловсиз ўчоқ», дейди кавказликлар. «Яхши хотин хитойнинг бозингари, эрни ҳам, қайнона-қайнотани ҳам қўлга олади», дейди халқимиз. Файласуфлар эса оқил фикр этадилар: «Аёли кулиб яшайдиган хонадон бахтлидир».

Бахтли хонадон...

Атоқли шоир Михаил Дудин шоиримиз Шукруллога йўллаган мактубида ўзига ўт қўйган аёллар ҳақида куюниб ёзганди. Янглишмасам, мактубда ўз жонига қасд қилган аёллар сони 287 та эди.

Шу мактуб ёдимга тушганида, чуқур ўйга толаман: нега шундай бўляпти? Нега аёллар ширин жонига жабр қилиб, ажал оғусини ичмоқда? Нима етмайди уларга? Нима керак уларга?

Чиндан ҳам, нима керак уларга ўзи?

Кийим-боши башанг! Атлас орзу қилса — марҳамат, магазинда товланиб турибди, истаганини кийиши мумкин. Оч қоляптими? Ҳозирги даврда бу гапни айтиш бир қадар кулгили бўлур эди.

Бир сафар машҳур олим билан суҳбатда, унга шу саволни берувдим, у киши хўрсиниб қўйди:

— Кўпчилик эркаклар аёллар ҳақида сўзлаганда «Оч қоляптими, яланғоч қоляптими?» дейишади. Гап ахир ейиш ёки кийинишидами? Эркакларга нима бўлган ўзи?

Бўлмаса гап нимада? Аёлларга нима керак?

...Хона эшиги очилиб, ўрта ёшлардаги аёл кириб келди. Саломлашдик.

— Келинг, хизмат, опа? — дедим илтифот билан.

Аёл ҳўнграб юборди.

— Қизим, қизим ўлди...

Очиғи, суҳбатнинг бундай бошланишини кутмовдим, довдираб қолдим.

— Нега, нега ўлади?!

— Жонига қасд қилибди. Ўзини тўққизинчи қаватдан ташлабди! — Аёлинг кўз ёшлари шашқатор оқарди.

Орага жимлик чўқди. Мен нима деб юпатишни билмасдим. Аёл йиғидан тўхтамасди.

— Қўйинг,— дедим ниҳоят,— энди начора, йиғлаганингиз билан қизингиз барибир тирилмайди-ку.

— Ҳа-а,— аёл чуқур сўлиш олди.— Ҳеч кимни она қилиб яратмасин экан, укажон. Ўзимни қаерга қўйишни билмайман.

Кейин у сурат олиб столга қўйди. Хушрўйгина қиз дугонаси билан турибди.

— Келин бўлиб нима кўрди? — давом этди аёл ҳорғин.— Ҳатто ёдгорлик бўлиб битта фарзанди ҳам қолмади.

Аёл бор дардини тўкиб солди.

Ёқутхон (қизнинг исми шундай экан) августнинг бошларида ота-онасининг уйига келибди.

— Уйингдагилар тинчми? — дебди кўнглига хавотир тушган она.

— Тинч, ойижон, тинч,— жавоб берибди Ёқутхон жилмайишга ҳаракат қилиб.

— Тинч бўлса майли-я,— дебди она ҳам дили ёришиб.

Ёқутхон дуторни қўлга олибди. Эзилиб-эзилиб чалиб, қўшиқлар ижро этибди. Бир байти Шоҳида опанинг ёдида қолган экан:

Дутор чалиб ўтирсам,
Онам келди қошимга...

Охирида у ўкраб йиғлаб юборибди. Ҳаётдан арз қилибди.

— Куёвингиз қиморбоз экан! Мени «Бир куни барибир сени довга тикиб юбораман» дейди. Ургани урган. Севгилиси ҳам бор. Сенам хотинмисан, деб камситади. Гуноҳим нима эди, онажон! Ёзиғим нима эди? Она бўлишдан маҳрум бўлдим. Болам чала туғилди. Бундоқ ҳаётни нима кераги бор менга ахир, нима кераги бор?!

Унга қўшилиб она ҳам йиғлабди-сиқтабди. Юпатибди. «Ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ» дебди.

Шу куни вақт алла-палла бўлганда Ёқутхон ҳамма билан қучоқлашиб хайрлашибди. Қиз кетгач, онанинг кўнгли негадир увишибди.

Ёқутхон ўша куни Тошкентнинг Юнусобод мавзесида яшайдиган опаси Зиёданикига боради. Опа-сингли анча вақт гаплашиб ўтиришади. У шу кеча опасиникида тунаб қолади. Эрталаб хайрлашиб чиқиб кетади. Бекатга етмасдан усти очиқ автомобиллар гаражининг шундоққина ёнидаги 9 қаватли уйнинг охириги қаватидан ўзини пастга ташлайди.

Ишга кетаётган Зиёда қий-чувни эшитиб, негадир юраги ҳовлиқади.

— Нима бўлибди? — сўрайди учраган кишидан.

— Бир қиз ўзини юқоридан пастга ташлабди.

Зиёдахон воқеа содир бўлган жойга келса, не кўз билан кўрсинки, синглиси — Ёқутхон. Додлаб ўзини унинг устига ташлайди.

Эртасига Ёқутхонни дафн этишади...

«Ўлганнинг жони кетди», дейди халқимиз. Жони кетди, лекин руҳи қолади. Ўша руҳ виждонли одамларга тинчлик бермайди. Доимо қайта-қайта сўрайверади: «Мен нима учун жонимга қасд қилдим? Нега ҳеч ким сўрамайди? Нега ҳеч ким қизиқмайди? Демак, мен ҳеч кимга, керак эмас эканман-да?»

Дарҳақиқат, у нима учун ўз жонига қасд қилди?

Бу саволимга Шоҳида опа ғамгин жавоб қилди:

— Мен нима дейман, укажон? Менга ёдгор бўлиб икки-учта шеърлари қолди, холос. Ичим куйиб кетади, қизгинам ёдимга тушганда.

— Қизингиз шеър ҳам ёзармиди?

— Филолог эди-да. Жуда билимдон эди. Ким билсин, фарзандимизни ўз жуфтига қўшолмадикмикан?

Шоҳида опанинг сўлғин юзига қараб, ич-ичимдан эзиламан. Агар ҳозир икки оғиз сўз билан тасалли берсам, юпатсам яна кўз ёши тўкиши аниқ эди.

— Қанақа шеърлар? — дедим гапни буриб.— Ёнингизда борми?

— Бир-иккитаси бор ёнимда. Мана, ўқиб кўринг.

Шеърларга кўз югуртираман. Содда, жимжимасиз сатрлар. Қиз боланинг меҳрга зор қалб ойнаси бўлган сатрлар.

Узоқдан кўринган бир юлдуз каби,
Бир онда ғойиб бўласиз юлдузиз томон.
Сизнинг юлдузизга чин юрагимдан
Ҳавасим келади... акажон.
Қўлимга заҳар олиб мисоли Зайнаб,
Кумушизга ичиргим келади шу он.
Ёки ўша заҳарни ўкинганимдан
Ичгим келяпти... акажон.
Зайнаб ҳам севишни истаган эди,
Зайнаб ҳам ёшини оқизган эди,
Отабек бахтини топтаган эди,
Зайнабда нима айб, ўйланг оломон.
Бу аччиқ ҳаётдан кўз юмгим келар,
Бу вафосиз ёрдан воз кечгим келар,
Сиздан айрилмоқ азобин ўйлаб
Ўлгим келяпти... акажон.
Гарчанд мен қайғули шеърлар тўқидим,
Гарчанд талпинаман ҳамон сиз томон,
Мен ҳали дунёдан тўйган йўқ эдим —
Дунё тўйдимикан мендан, акажон...

Қиз боланинг меҳрга зор қалб ойнаси бўлган сатрлар...

Бу ерда сўз ортиқча. Бу ерда шарҳ ортиқча. Бу ерда муҳаббат сўзласин, ардоққа ташна аёл қалби сўзласин!

«...Онажон, ахир шу ёшгина жоним ҳамма қатори тинч бўлишини орзу қилгандим, Келин эмас, қиз бўламан деб аҳд қилгандим. Афсус, онажон, бутун ниятларим барбод бўлди.

Онажон, тўйиб кетдим бу жонимдан, мени кечиринг, сиз кечирсангиз, бас! Шунча боқиб, тарбиялаб ўстирдингиз-да, сизни йиғлатиб кетган қизингизни кечирсангиз, бас!...»

Буюк ҳинд адиби Робиндранат Тагорнинг «Ташна тошлар» номли дилбар ҳикояси бор. Қачонки дилгир бўлиб, бирон нарса кайфиятимга нохуш таъсир қилса, ўша ҳикояни ўқийман.

Ҳикояда ёзилишича, Тагор қаламга олган уйда бир замонлар асира аёллар яшаган. Улардаги қонмаган эҳтирос, қонмаган муҳаббатлар уйдаги ҳар бир тошга шунчалар сингиб кетганки, оқибатда ҳар бир эркак зотини ўз бағрига олмоқчи бўлади, эҳтироси исанжасида телбага айлантиради.

Бугун шу ҳикояни яна эсладим. Наҳотки, бизнинг давримизда ҳам ташна тошлар бор бўлса!

Шоҳида опанинг ғамнок чеҳрасига боқиб, дилим увишади. Не-не ниятлар билан ўстирган, камолга етказган фарзанди бугун йўқ.

Юрагимда тугён бош кўтаради...

Ёқутхон ва унга ўхшаган опа-сингилларимиз нима учун ширин жонларига қасд қилишяпти? Нега оила савдоси бунчалар тигаллашиб кетяпти? Наҳотки одам боласи шу қадар тубанликка юз бурган бўлса?

Ёқутхон!

Нега ахир сен жонингга қасд қилдинг? Бу барча оғирликлардан, хўрликлардан бир йўла қутулишнинг ягона чораси, деб ўйладингми?

Разведкачи топшириқни бажаришга йўл олар экан, сўзсиз, ўлимни бўйнига олади. Лекин энг сўнги чора сифатида. Ёв билан жангга кирган жангчилар узра ажал ўз чодрасини ёйиб юради. Лекин жангчилар ўлишни эмас, ғалабани ўйлайдилар. Худди мана шунинг учун ҳам ғолиб чиқадилар. Сен буларни билмаганмидинг? Адабиётчи бўлган экансан, ахир қанчадан-қанча ибрат олса арзугилик аёлларимиз бор эди-ку?

Оврўпани, наинки Оврўпа, бутун дунёни то ҳануз ҳайратга солиб келётган Жанна д-Аркни бир эсламадингми? Аёл боши билан ёвларни енгган эди у. Даҳшатли аждаҳо — инквизицияга қарши бош кўтарган эди. Тиз чўкмаган эди.

Ўзимизнинг марди майдон қизлармизни унутдингми? Беш азамат ўғли фронтдан қайтмаган Зулфия Зокировани-чи! Уни сенга ким деб таърифла-сам экан?

Аёлнинг бардоши тошдан қаттиқ. Демак, қаҳрамон ўтмишдошларинг ирода, бардош билан ҳар қандай қийинчиликларни енгиган.

Мана шуларни ўйлаб: «Қурбон бўлган опа-сингиллар! Нега бунга гоҳида унутиб қўйдингиз? Нега ожиза сифатида энг охириги чорани қўлладингиз?» деб ҳайқиргим келади.

Ахир аёл ожиза-ку! Ҳар қанча курашгани билан эркак ёрдамига, таянчига муҳтож-ку, улар!

Аёллар ўзига ўт қўйса, ўзини ўзи қатл этса, эркаклар нима учун айбдор бўлади? Ахир аёлнинг қўлига гугурт бериб «ёқ» деб буюрмаган бўлса? Уни юқори қаватдан ташлаб юбормаса?

Шунинг учун айбдорки, аёли — турмуш ўртоғининг юрагига қулоқ солмаган. Бутун дунёга муҳаббат, нажот, тинчлик улашишга қодир аёл қалбини муҳаббат, эзгулик чашмаси ила баҳраманд этолмаган. Туйғулар соҳибаси бўлган аёлнинг кўнглига йўл тополмаган эркакни нима деб аташ мумкин? Худди мана шунинг учун ҳам эркаклар айбдор?

Аёл эркаклар билан баробар ишлайди. Ишлаганда ҳам виждонан, ҳалол ишлайди. Эркаклар-ку толиқса, чарчаса ўз ўртоқлари, улфатлари билан гурунглашади, дил чигилини ёзади, ҳордиқ чиқаради.

Аёл-чи? У ишдан тўғри уйга қараб чопади, бола-чақа, қозон-товоқ, рўзғор ташвишлари. Дам олган эр уйга келса ҳаммаёқ саришта, покиза. Эвазига бир

оғизгина ширин сўз, эркалаш ёки икки оғизгина дастурхон атрофида дилкаш суҳбат керак унга.

Аммо эркалар безътибор, бепарво!

Хей, биродарлар, йигитлар, нима бўляпти ўзи? Шунчалик лоқайд бўлиб кетдикми? Аёл қалбини тоғдек юксакликка кўтарувчи бир оғиз сўзимиз йўқми?

Аёл ўзига ўт қўйди. Оловга аёлнинг орзу-умидлари, муҳаббати, энг даҳшатлиси, келажак ҳам қўшилиб ёнди...

Улар кул бўлди.

Нега кул бўлар экан?!

Улар эркаларга маломат тошига айланди. Ширин сўзга, муҳаббатга, оловли, эҳтиросли эркак — жуфти ҳалоли қучоқларига ташна тошларга айланди...

Шоҳида опа билан суҳбатимиз анча чўзилди. У хайрлашиб кетар экан, менга миннатдор боқди.

— Раҳмат сизларга! Одамларга раҳмат!..

Мен эса шундай демоқчиман:

Йигитлар! Ўз жонига қасд қилган ҳар бир аёлни ташна тош дедим. У бизларга отилди. У биз сари учиб келяпти. Яқинлашиб келяпти. Агар ўз вақтида кўзимиз очилмас экан, ташна тошлар зарбига дуч бўлишимиз муқаррар.

Ташна тошлар бизга тегса, қуйиб кул бўламиз!

— Оламда бунча чигалликлар кўп?

— Мен қайдан билай?

— Яшин тугган чавандоз-чи? У биладими?

— У билади! Ўзи ҳозирча йўғ-у, лекин ҳаммасини билади!

— Қачон келади биз томонга?

— У сенда, менда, ҳаммамизда. Аммо курашни, у борлигини тан олишни истамаяпмиз.

(Ўғлимнинг мен билан суҳбатидан)

Замонамиз ҳақида жуда кўп ўйлайман.

Замондошларим бўлган одамлар ҳақида ўйлайман. Ҳар бир замонда ҳаётимиз зийнати бўлиб келган инсоний фазилатлар ҳақида ўйлайман.

Одамларнинг лоқайд, бир-бирининг тақдирига бунчалар бепарво бўлиб қолганини кўриб юрагим жунбушга келади: нега бундай бўлиб қолдик? Нега бундай ҳолга тушдик? Бу кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳодисаларнинг ўқ илдизи қаерда?

Бундан ўн-йигирма йил илгари бировнинг йўқолган ҳамёнини топиб олиб, эгасига қайтарган кимсани, йиқилган одамни турғазганларни, бировнинг оғир юкини кўтаришиб манзилига элтишда кўмаклашганларни «Совет кишисининг фазилати», «Совет турмуши тарзи», деб кўкларга кўтариб мақтардик, ибрат бўлсин дея газеталарда кўз-кўз қилардик, виждонли, деб «Ҳурмат тахтаси»га суратини осардик. Энди ўйлаб кўрсам, бизнинг маънавий қашшоқлигимиз ана ўшандан бошланган экан, ўша пайтларда меҳр-шафқатга, олижанобликка ташналигимиздан, ўша муқаддас туйғулар биздан олислаб кетаётганлигидан шу каби воқеаларни кўзимизга тўтиё қилгудек бўлар эканмиз.

Қачон шундай аҳволга тушиб қолдик? Нима мажбур қилди бизни асрий удумларимиздан йироқлашишга? Ким айбдор? Шунда ич-ичидан бир нидо келади: ўзимиз айбдор! Ўзимиздан бошқа ҳеч кимни гуноҳкор қилиб бўлмайди!

Ҳадсиз дарахтзорларни бир чеккадан кесиб, ажойиб жониворларни оч-кўзлик билан еб битирдик. Қарасак, тугаб қоляпти. Кейин бонг урдик: ноёб нусхалар Қизил китобга киритилсин! Улар яйраб яшнаб юрсин! Дарҳол қарор ҳам чиқади. Қўриқхона ташкил этилади. Нуҳ пайғамбарга ўхшаб оламдаги жамики қимирлаган жониворлардан, гул-ғиёҳдан намуна олиб келиб қўриқхонада парваришлаймиз.

Нуҳ пайғамбаримиз-ку тошқинда жамики паррандаю даррандалардан ўз кемасига бир жуфтдан солиб олган экан. Биз-чи? Тошқин бўлса нимани қутқарамиз?

Бундан ўн-ўн беш йилча муқаддам «Сибирлик аёл» бадиий фильми жуда

«ГДО ҶШ»

Раёком котиби бўлган бу аёл мармар қояларни кесиб ўтиб, тўғон қуришга мутлақо қарши чиқади. Унинг фикри битта, қатъий: гўзалликни инсон кўли билан бурдаламайлик. Одамлар тошбағир бўлиб кетишади.

Биз айнан шу масалани унутиб қўйдикмикин? Гўзаллик — барча эзгуликнинг дояси, олижаноб фазилатларнинг онаси эканлигини билиб, англаб турамиз, лекин зарур пайтда тан олишни истамаймиз. Кўкариб, яшнаб турган теракка ўйламай бориб болта урамиз. Худди шунинг учун ҳам барча нарса бизга дастлаб гўзаллик намунаси эмас, фойда манбаи, ёки емиш, лаззатли хўрак бўлиб кўринади. Шу емиш деб имон, инсоф, диёнатни, виждонни бой бериб қўймадикмикин?

Олижаноблик, меҳр-шафқат тарих маҳсулоти. Йиллар маҳсулоти. Ёвузлик ўз-ўзидан урчийверади. Олижаноб туйғулар бугун ҳимояга муҳтож. Қадимий бу масалага аниқлик киритиш қийин.

Жан-Жак Руссо «Жамият ўзгарса, одамлар ўзгаради» деб башорат қилади.

Биз ўзимизча янги жамият қурдик. Эскисидан батамом юз ўгирдик. Янги авлод кишисини тарбиялаймиз, дедик. Унга коммунизмда яшайсан, деб башорат қилиб, коммунистик ахлоқлар мажмуаси яратдик. Уни эътиқодидан айирдик. Бугунга келиб ўйлаб кўрсак, ўрнига ўрин унга ҳеч нима бермабмиз. Шу сабаб, ахлоқий муаммолар ҳали-ҳануз бизни қониқтираётгани йўқ. Нега шундай? Нега? Бу саволга ҳам аниқ жавоб топиш мушкул. Жавобни ўтган йиллар бағридан олиб олиш керак!

Мени яна бир нарса ажаблантиради: фондлар кўпайиб кетяпти. Бир четдан санасак, бармоқ етмайди: Тинчлик фонди, В. И. Ленин номидаги болалар фонди, Маданият фонди, Оролни асраш фонди, Раҳм-шафқат фонди... ва ҳоказо. Ҳар бирининг ўз олдига қўйган вазифаси, ҳисоб-китоби бор.

Тинчлик фондиди шарҳлашга ҳожат йўқ. Унга ҳисса қўшиш ҳамманинг бурчи. Болаларни асраш ҳам шундай. Орол фонди-чи? Раҳм-шафқат фонди-чи? Бу фондлар бизнинг қанчалар жоҳил бўлиб қолганимизнинг ёрқин тимсоли-ку!

Совет раҳм-шафқат ва саломатлик фонди Ўзбекистон бўлимининг рўзномасида қуйидаги сўзлар бор: «Меҳр-шафқат ва меҳрибонлик кўрсатиш, олихисмат ва инсонпарвар бўлиш... ҳар бир гражданинг бурчи».

Авваллари жамиятларсиз, фондларсиз ҳам одамлар бир-бирини тушунарди. Урушнинг қаттиқ кунларида ҳеч ким буйруқ билан иш кўрмаган. Қалб амри билан иш кўрган. Буни меҳр-оқибат деб алқаганмиз, ҳали ҳам алқаб келаемиз.

Начора, болалар кўпда оталарга ўхшайвермас экан-да. Уша «эскича» оталарнинг «янгича» болалари нима ишлар қилиб ўтирибмиз! Қариялар уйда ота-оналаримиз тақдирига лаънат айтиб кун кечиряпти. Шифохоналардаги падарларимиз ташрифимизга илҳақ... Биз эса... гапирамиз. Гап билан бино курамиз, гап билан иш бажарамиз. Худди кўпикка ўхшаб қолдик.

Меҳр-шафқат фонди шу тубан ахлоқий ҳолатларнинг олдини олиш, меҳрга, оқибатга зор, ташна инсонларга мурувват кўрғаниш учун тузилгани ҳеч кимга сир эмас. Ҳамма гап уни қай тарзда ижро этишда қолган.

«Ҳаётимиз ҳамиша иккиқоя — яхшилик ва ёмонлик қоялари орасида кечади, — деб ёзади Совет болалар фонди правлениесининг раиси, атоқли адиб Альберт Лиханов, — Мусбат ва манфий, яхшилик ва ёмонлик ўртасида тўхтовсиз, мангу жанг бориши, эҳтимол, шундандир».

Ушбу мангу жангнинг эса биринчи қурбонлари муҳаббат, мурувват, диёнат бўлиши сир эмас. Биз, ақли расо одамлар, қайси томонда бўлишимиз керак? Меҳр-муҳаббат — мана бизнинг танлаган қўшинимиз!

Оқибат, раҳм-шафқат деганида доим бобомни эслаيمان! Бобом Маҳкам Тошмуҳаммад ўғли уста деҳқон, ер билан «тиллашадиган» миришкор бўлган экан. Шу сабабли, унинг хонадонида ҳамма нарса бадастур бўлар экан. «Бобонгнинг кетмон чопишини кўриб ваҳимага тушардик», дейишади ҳозир ҳам уни билган кексалар.

Бобомни эслаганимнинг боиси бунда эмас. Унинг яна бир олижаноблиги бор экан: ким нимадан қийналса, унга мурожаат қилар экан. Ҳеч кимни беҳожат қолдирмас экан.

Ора-сира марҳума Зулайҳо бувим: «Олти ой ёз бел букиб, уйқунгизни ҳаром қилиб ишладингиз. Бугун егуликни таркана қиласизми? Меҳнатингизга ачинмайсизми?» деганида, бобом: «Менинг хонадонимни қора тортиб келиб-

ди. Унинг кўнглини синдириш тангрига хуш келмайди. Ахир кунингга шу одамлар ярайди-ку!» дер экан.

Бобомнинг нон-тузини еганларнинг кўпчилиги ҳозир оламдан ўтиб кетишган. Аммо уларнинг бола-чақаси, авлоди-аждоглари бор.

Бир куни қизик бўлди. Бозор-ўчар қилиб қайтсам уйда бир отахон ойим билан чой ичиб ўтирибди. Икковининг кўзида жиқ-жиқ ёш.

— Келдингми, болам,— дедилар ойим,— амакинг билан кўриш,— кейин отахонга юзландилар: — Кенжатоё ўғлим.

Отахон ўрнидан туриб, ихлос билан қўлимни сиқиб кўришди. «Биронта узоқ қариндошлардандир-да», деб ўйладим.

— Маҳкам отанинг жуда кўп нон-тузини ичганмиз, — деди отахон, — излаб топиб келдим. Бир марта бўлса ҳам бу хонадонни зиёрат қилмаслик гуноҳ бўлади, болам.

Энди бўлса ўйлайман: бобом раҳматликни ким мажбур қилди экан, ўзинг меҳнат қилиб топган ризқу рўзингдан фалончига бер деб?! Менимча ҳеч ким! Инсоф мажбур қилган. Бошқалар очин-тўқин юриб, у лўндагина ейишга номус қилган. Аслида, раҳм-шафқат, диёнат шу эмасми?

Авваллари маҳаллада биронта ножўя иш қилишни ўйламасдик ҳам. Қўни-қўшнилари бундай қилишга йўл қўйишмасди. Биронта ўсмир ёки балоғатга етган қиз бола одобсизлик қилгани юраги бетламасди. Маҳалла ота-она эди бизга. Аслида, диёнат шу эмасми?

Ҳозир манзара тамом ўзгача. Ўзидан катталарнинг олдида ҳазм қилиб бўлмайдиган қилиқлар қилиш одат тусига кириб боряпти.

Ёки хотира муқаддаслигини олайлик. Ҳар йили бир марта нишонлаймиз, йиғлаймиз, эзгу хаёлларга чўмамиз. Яхши сўзлар билан марҳумларни ёдлаймиз. Аслида, биз учун яшаб, ҳаётдан кўз юмганларни ҳар куни, ҳар соат, ҳар лаҳзада хотирлашимиз керак эмасми? Керак! Буни ҳамма билади, айтмасангиз ҳам тушуниб турибди.

Биз дастлаб одамларга нимани уқтиришимиз керак? Эзгу ишлар виждон буюргани эканлигини, жамики яхшилик виждон амри билан бўлишини ҳамма билмаса керак! Чунки кўпларнинг виждони уйқуда! Анчадан бери лоқайдлик, жоҳиллик уйқусида.

Бир сафар уруш ва меҳнат ветерани бўлган отам Йўлдош Маҳкам ўғли билан суҳбатлашганимда, айтиб қолдилар:

— Болам, яхшиямки қора ишлар анча газак олиб бўлсаям ҳақиқат очилди. Бир дарахт ўрмон бўлолмайди. Бир ҳовуч иблис-порахўр бутун бир халқнинг тақдирига соя соллолмайди. Қайта қуриш дейсан, жадаллаштириш дейсан, ҳаммаси яхши. Фақат бу ишга виждонан ёндашиш керак.

Бу ҳаммага тегишли. Коммунистман, деб имонсизлик қилса, художўйман, деб диёнатсизлик қилса — ҳеч нарсага эришиб бўлмайди.

Бу гаплардан анчагина таъсирланиб юрдим. Кейин қуйидаги сатрларни битгандим:

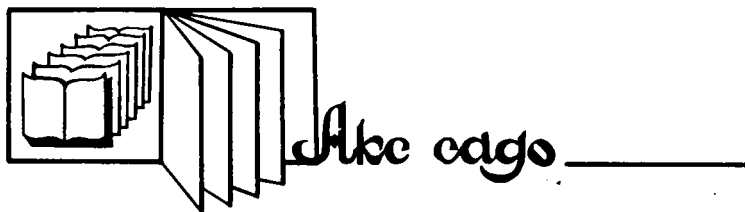
Отажон,
Сиз ҳақсиз, замон ўзгарди.
Ҳақиқат ушбу кун қилди тантана.
Йиғиштирдик бугун қизил сўзларни,
Камтарин яшашга юз бурдик яна.
Биз бир чавандозмиз.
Охири мана,
Имон, эътиқодга тизгин боғладик.
Қуёшга тик қараб,
Дилда пўртана
Ҳақиқат мулкига ўзни чоғладик.
Кимлар кийиб олиб янгича чопон,
Эски фалсафани сўқиб турибди.
Во ажаб, кимсалар кўзи тўла қон,
Эзгулик дарсини ўқиб турибди.
Нокаслар, вайсаманг, бўлди қилинг, бас,
Туғади диёнат, инсоф қамали.

Қайта қуриш ахир
 Сарупо эмас,
 Қайта қуриш бугун виждон тамали.
 Отажон,
 Дабдаба сўзлар ҳам чиндан
 Чиқиб кетди, бугун сўз тизмасидан.
 Асло қайта қуриш бўлмайди, Ватан
 Ўтмас экан виждон призмасидан!

Ҳа, худди шундай! Етар шунча мудроқ аралаш ётгани! Етар шунча йиллар оёғости бўлгани! Виждонни уйғотинг, одамлар, виждонни уйғотинг! Токи келажак авлод олдида юзимиз шувит бўлмасин. Ҳеч бўлмаса йўқотганимизни дадил, очиқ айтайлик! Токи наслларимиз ҳам изимиздан бориб, боши берк кўчага кириб, таназулга юз тутмасин!

- Олам борган сайин гўзал бўляпти-а, бобожон!
- Яшин тутган суворий уйғоқ-да, болажон!
- Ҳамма одамлар ҳалол, меҳрибон...
- Яшин тутган суворий уйғоқ-да, болам...
- Бобожон, яшин тутган суворий ким ўзи?
- Бу сен! Сенинг келажагинг, болам.
- Яшин-чи?
- Сенинг гард юкмаган виждонинг, болам!

(Неварамнинг бобоси билан суҳбатидан)

Профессор Шавкат Раҳматуллаевнинг «Миллий алифбомиз мукамал бўлсин («Шарқ юлдузи», 1990 й 5-сон) деган мақоласини ўқиб ва у киши таклиф қилган рус графикаси асосидаги алифбо билан танишиб чиқиб, кириллица ўзбек тили учун мос эмаслигига, уни такомиллаштиришга уриниш беҳуда эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қилдим. Шу билан бирга, профессорнинг «... лотинча алифбомизни тиклашимиз маъқул эмасмикан? Шунда тўққиз тўлғоқни бир йўла бартараф этган бўлармидик?» деган гапларида жон бор ва менимча, муаммонинг ечими ҳам шунда. Дарҳақиқат, ўтмишда Россиянинг ўзида ҳам лотинча алифбога ўтиш учун ҳаракатлар бўлган. Молдаванлар яқинда кириллицадан воз кечишди. Мўғуллар ҳам ўз алифбосига қайтиш тараддудида.

Лекин биз ўзимизнинг муҳофазақор (консерватив) тафаккуримиз билан профессорнинг ўринли таклиф-мулоҳазали саволига маъқул жавобни бера оламизми?! Бу амри маҳол бўлиб, олим фикрини рад қилиш учун илгаридан тайёр турган куйидаги далиллар пеш қилиниши мумкин.

1. Халқ кириллицага ўрганиб қолган. (Лотинча ҳарфлар бегона бўлиб қолдимкин? Болаларимиз математика, кимё, физика, чет тили каби дарсларда ҳар кун бу ҳарфлардан фойдаланадилар-ку.)

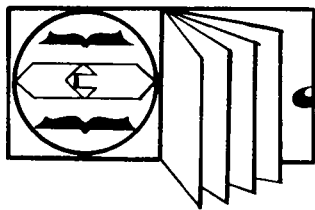
2. Кириллицада жуда кўп адабиётлар чиқардик, улардан ажралиб қоламиз. (Кўпмикин? Бундан ташқари, рус тилини ўрганар эканмиз, кириллица ҳам бизга ёт бўлиб қолмаса керак, ахир.)

3. Рус тилини ўрганиш қийинлашади. (Аксинча бўлмасмикан? Ўз алифбосига эга бўлган грузинлар ва арманлар, шунингдек лотин асосидаги алфавитли литваликлар, латишлар ва эстонлар рус тилини биздан кам билишмайди.)

4. Иқтисодий қийинчиликлар бўлади. (Маблағлар нималарга совурилмаяпти?!)

На чора, бироқ лотинча алифбо қачон бўлмасин янада яхшиланган ҳолда тикланишига мен шубҳа қилмайман. Буни ҳеч бўлмаганида авлодларимиз амалга оширадилар.

Ҳабибулло ТУРСУНОВ,
 Усмон Юсупов туманидаги Ойбек номли мактаб ўқитувчиси

Садир Салимов

БОШҚАРИШ ИЛМИ ВА БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ

Кейинги 15—20 йил мобайнида Иттифоқимизда ҳам, жумҳуриятимизда ҳам иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари пасайиб борди. Бу эса халқнинг турмуш даражасига салбий таъсир кўрсатди. Миллий даромад камайиши эса давлат бюджетидан маданият, ҳалқ таълими, спорт, уй-жой қурилиши, тиббиётга ажратиладиган маблағларнинг қисқаришига олиб келди.

Кейинги беш йилликда Иттифоқимизда ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш халқнинг ўсиш суръати-га нисбатан бир мунча сусайганлиги ҳам ташвишли ҳодисадир. Бу ҳол жон бошига истеъмол йилдан йилга пасайиб, аҳолининг турмуш даражаси ёмонлашиб бораётганлигининг белгисидир.

Мамлакат иқтисодий аҳволи ёмонлашувининг турли сабаблари бор. Уларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин: ташқи ва ички сабаблар. Қатор мамлакатларга кўрсатилган иқтисодий, ҳарбий ёрдам ташқи сабаблар сирасига кирса, мамлакатда самарали иқтисодий сиёсатнинг йўқлиги, ҳаддан ташқари марказлаштириб юборилган бошқарув системаси, бошқариш усуллари-нинг иқтисодий ривожланишга зидлиги, капитал маблағларни ноўрин сарф қилиш сиёсати, қуролланишга, бағоят кенг тармоқли бошқарув ташкилотларини сақлаб туриш учун қилинаётган каттадан-катта харажатлар, фан-техника тараққиётининг кам самарадорлиги ички сабаблар ҳисобланади. Мана шу сабаблар бир бўлиб иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш кўрсаткичларига салбий таъсир кўрсатди.

Масалан, ташқи сабабларни олайлик. Маълумки, Совет ҳукумати яқин вақтларгача социалистик давлатлар деб аталган қатор Шарқий Оврўпо мамлакатларига нефть маҳсулотлари, қора ва рангли металллар, газ, кўмир, ёғоч ва бошқа хом ашё маҳсулотларини дунё бозоридагидан бирмунча арзон нархларда бериб келди. Бизнинг мана шу қардошлигимизга ва мустақиллик учун курашаётган халқларга кўрсатаётган иқтисодий ва ҳарбий ёрдамимиз йилига бир неча миллиард сўмни ташкил қиларди. Мамлакатимиз иқтисодий жиҳатдан ҳар қанча қудратли бўлмасин, бойликларимизни бу қадар совуравериш барибир бир кун келиб ўзининг салбий оқибатларини кўрсатмай қолмасди. Аслида ҳам шундай бўлди. Расмий маълумотларга қараганда, Шарқий Оврўпо ва учинчи дунё мамлакатлари Совет Иттифоқидан жаъми бўлиб 87 миллиард сўм қарз эканлар.

Энди мамлакатнинг ички аҳволига тўхтайдиган бўлсак, ҳозирги кунга келиб шу нарса маълум бўлдики, бизда иқтисодиётни бир маромда ривожлантира оладиган оқилана сиёсатнинг ўзи бўлмаган. Амалда қўлланилган иқтисодий сиёсатда эса барча иқтисодий кўрсаткичлар юқоридан пастга қараб режалаштирилар эди. Энг даҳшатлиси шуки, режалар учун эришилган кўрсаткичлар асос қилиб олиниб, кейин унга хўжалик даврига мўлжалланган ўсиш суръатлари [яъни 5—7 фоиз] қўшиб белгиланар эди.

Шу тўғайли мамлакатда режага сиғиниш ва режани илоҳийлаштириш пайдо бўлди. Иқтисод-ни бошқариш усуллари, техникаси, бошқариш органларининг барча куч ва имкониятлари қандай қилиб бўлса ҳам режани бажаришга сафарбар этилди. Чунки режаларнинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги бошлиқларнинг муваффақияти ёки инқирозга юз тутишини белгилар эди. Агар режалар дўндириб бажарилса бошлиқлар мақталар, барчага ўрناق қилиб кўрсатилар, тақдирланар эди. Аксинча, режа кўрсаткичлари бажарилмаса, уларни танқид қилишар, жазолашар ва пешонасига раҳбарлик вазифасини эплай олмади, деган тамғани босиб вазифасидан олиб ташлар эдилар. Бу ҳолат, албатта, асабга тегар, сиҳат-саломатликка салбий таъсир кўрсатар, кишини бахтсизликка дучор этар эди. Уз ҳолида мана шундай муносабат маъмурий-буйруқбозлик даврининг энг кучли бошқарув механизмларидан бири эди. Кейинроқ айнан мана шу нарса пахтачиликда қўшиб ёзишни авж олдиришнинг сабабларидан бўлди. Хўжаликни режали олиб бориш, сиртдан қараганда тўғри йўл бўлиб кўринса-да, аслида иқтисодий ривожлантиришда қатор зиддиятларни келтириб чиқарди.

Биринчидан, режаларни тузишда асосий кўрсаткич — сотиладиган маҳсулот (ёки кўрсатиладиган хизмат) ҳажми ҳамма вақт [имкониятни ҳисобга олмаган ҳолда] ўсиш томонига қараб режалаштирилар эди. Иккинчидан, яъни бир сўмлик товар маҳсулоти ишлаб чиқариш учун қилинадиган сарф ҳар йили камайтирилиш томонига қараб режалаштирилар эди. Натижанда йилдан-йилга кўп ҳажмдаги маҳсулотларни кам сарф билан ишлаб чиқаришга тўғри келар эди. Раҳбарлар ҳам қўл қовуштириб ўтирмадилар. Улар бунга қарши чора топдилар. Яъни режани илҳом борица кам

олиб, хом ашё воситаларини кўп олишга интила бошладилар. Чунки режа кўрсаткичлари қанча ошириб бажарилса, кейинги йили меҳнат жамоаси янада ёмон аҳволга тушиб қолар эди. Режани ошириб бажаришдан меҳнат аҳли учун деярли ҳеч қандай наф йўқ эди.

Режа бажарилса, бажарилмаса ҳам ва ҳатто, бир неча маротаба ошириб бажарилса ҳам ойлик иш ҳақи бирден бўлаверарди. Чунки шу кунгача қўлланилиб келинган иш ҳақи тўлаш системасида бажарилган ишнинг ҳажми ва сифати билан тўланадиган иш ҳақи орасида иқтисодий боғланиш йўқ эди. Шунинг учун ҳам ишчилар ва ходимлар ишнинг сифати ва сон кўрсаткичига қизиқинмас эди. Бундай ҳолатни яхши иш натижасини иқтисодий жазолаш усули деб атаса ҳам бўлади. Шундай қилиб, ишчилар ишлаб чиқариш воситаларидан ҳам, ўз меҳнатларининг натижасидан ҳам маҳрум бўлиб қолдилар. Бу ҳолат иқтисодий ривожланишнинг сусайишига олиб келди. Кам ҳажмдаги ишни иложи борича кўп сарф билан бажаришга даъват этди. Расмий маълумотларга қараганда бизда ишлаб чиқариладиган тайёр маҳсулотга ривожланган мамлакатлардагига қараганда 2—4 баробар кўп меҳнат, хом ашё ва электр қуввати кетар экан. Уз йўлида бу ҳолат ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самардорлигини йилдан-йилга пасайтириб, хом ашё маҳсулотларини беҳуда ишлаштига олиб кела бошлади.

Учинчидан, режалар — режалаштириш қўмиталари, бошқармалар ва бўлимларда тузилар, хомашё маҳсулотлари эса моддий-техника таъминоти ташкилотларидега тақсимланар эди. Кейинги вақтларда режага кўра бажарилиши керак бўлган иш ҳажмига мўлжалланган хомашёларнинг, ҳатто нормадагиси ҳам ажратилмайдиган бўлиб қолди. Йилдан-йилга моддий-техника таъминоти ёмонлашиб бормоқда. Бу аҳвол ҳам ўзича иқтисодий салбий жараёнларни келтириб чиқарди. Чунончи корхоналар, бирлашмалар етишмовчиликдан кўриқиб, хом ашё маҳсулотларни кўплаб, керагидан ортиқча сотиб олиб, омборларида сақлай бошладилар. Дунёда хом ашёга энг бой мамлакатда ёппасига хом ашё танқислиги вужудга келтирилди. Бу ҳолат иқтисодиётда ниҳоятда ёмон ҳодиса ҳисобланиб, моддий-техника таъминотида ишонсизликни кучайтириб юборди. Ривожланган мамлакатларда эса хом ашёни омборда сақламай, тўғридан-тўғри ишлаб чиқариш жараёнига жалб қилиб ишлаш усулига аллақачонлар ўтишган. Шу пайтгача бўлган иқтисодий сиёсатнинг яна бир салбий томони шундаки, агар ишлаб чиқарилган маҳсулотни юз фоиз деб оладиган бўлса, унинг 74,8 фоизи ишлаб чиқариш воситалари, 24,2 фоиз истеъмол буюмларидир. Бу аҳвол нотўғри бўлиб, ҳозирги кунда пул билан товар ўртасидаги муносабатнинг бузилишига олиб келди. Меҳнаткашлар ишлаб толган пулларига керакли буюмларни топа олмайдиган бўлиб қолдилар. Режа кетидан қувилдию, лекин аҳоли эҳтиёжи учун керакли буюмларни ишлаб чиқаришга дуруст эътибор берилмади, оқибатда режани бажариш учун кам меҳнат сарф қилиб, қиммат буюмини ишлаб чиқариш мақсадга мувофиқ бўлиб қолди. Шу тўғрисида кейинги йилларда нарх-наво ҳам сақлаб кетди.

Ривожланган мамлакатларда (АҚШ, Япония) ялпи маҳсулотнинг 46—48 фоизи ишлаб чиқариш воситалари, 52—54 фоизи халқ истеъмол буюмларидир. Тўғри, бизда мамлакатнинг индустриалаштириш даврида, уруш арафасида ва ундан кейинги йилларда ишлаб чиқариш воситаларини кўплаб ишлаш зарур бўлган. Аммо 60, 70-йилларда дунёдаги кучлар нисбатидега кескин ўзгариш юз берган эди-ку. Мамлакатимизнинг ўша даврдаги раҳбарлари дунёдаги ўзгаришларга эътибор бермадилар ва халқ истеъмоли молларини ишлаб чиқаришни кўпайтира бориб, ишлаб чиқариш воситаларини камайитириш йўлини тутмадилар. Оқибатда бу нотўғри сиёсат мамлакат иқтисодиётини хонавайрон қилиб, халқни мушкул аҳволга солиб қўйди. Бу сиёсатнинг яна бир ёмон оқибати шунки, ишлаб чиқариш воситаларини еб, ичиб бўлмайди. Аҳоли қўлидаги пул кўпайиб, уни сарф қилиш қийинлашиб боради. Бошқача айтганда, ҳар бир сўм иш ҳақиға тўғри келадиган товар қиймати камайиб бораверди.

Халқ хўжалигини ривожлантиришга ажратилган капитал маблағининг кўп қисми ёқилги, энергия ва хом ашё ишлаб чиқаришга, жуда оз қисми қишлоқ хўжалик, озиқ-овқат, энгил саноатларни ривожлантиришга сарф қилиниб келинди. Ахир бу аҳволда қандай қилиб халқ фаровонлигини ошириш мумкин!?

Бундан ташқари, капитал маблағларни сарф қилиш сиёсати ҳам режани бажаришга қаратилган бўлиб, охириги натижа, яъни самарага мутлақо таъсири бўлмаган. Йилдан йилга капитал маблағ миқдори ошиб борган, қувватлар ортгану, аммо улاردан келадиган фойда камайиб бораверган. Бир йилда бир йўла қўрила бошлаган объектларнинг сони уч юз миңдан ортиб кетган. Қурилиш муддати узайиб, сметада белгиланган нархидан қимматлашиб кетаверган. Уч-тўрт йилда қурилиши керак бўлган объектлар 8—10 йилга чўзилган. Масалан, ҳозирги кунда мамлакатда ниҳоясига етмаган қурилишларда 200 миллиард сўмдан ортиқ маблағ «ўлик капитал» ҳолатда ётибди. Бундай аҳвол қуриладиган объектларда ишни ёмон ташиқ қилиш, уларни қурилиш материаллари, бошқа зарур жиҳозлар билан ўз вақтида таъминламаслиги оқибатидир. Энг катта камчилик эса қурилишда яқин давргача капитал маблағни ўзлаштириш режаси асосий кўрсаткич бўлиб келганлигидадир. Натижада шундай бўлдики, пул миқдоридега капитал маблағларни ўзлаштириш режаси бажарилаверди-ку, лекин объектларни ниҳоясига етказиб топшириш режаси бажарилмади.

Ҳозирги кунда қурилаётган объектлар учун маблағ асосан бюджетдан ажратилади. Шунинг учун ҳам мўмай, «бегона» маблағнинг совурилишига ҳеч кимнинг жони ачимади.

Бундай аҳволни фақат бозор иқтисоди тўғрिलाши мумкин, чунки бу шароитда ҳар бир қурилиш давлат ҳисобидан эмас, балки буюртмачининг маблағи билан қурилади. Мамлакатни иқтисодий тангликка олиб келган сабаблардан яна биттаси қуролланишга қилинган ҳаддан зиёд сарфлардир. Турғунлик даврида Совет Иттифоқининг АҚШ билан ҳарбий тенгликка эришганлиги тўғрисида кўп ёзилди. Бу тенгликка эришиш ўзи бўлгани йўқ. КПСС XXVIII съезиде ялпи маҳсулотнинг 20 фоизи мудофаага сарф қилинадиган бўлса, ҳеч қандай иқтисод бундай ҳолга дош беролмаслиги таъкидланди. Ваҳоланки, мамлакатимизда узоқ йиллардан буён ялпи маҳсулотнинг 30 фоизидан ортиги мудофаага сарф қилинаб келинган. Бу халқ хўжалигини ривожлантиришда ўз таъсирини кўрсатди, албатта. Ҳозир зудлик билан ҳарбий заводларда яратилган қувватлардан халқ истеъмоли буюмлари ишлаб чиқариш чоралари кўрилмоқда.

Иқтисодий ривожланиш кўрсаткичларининг пасайишига халқ хўжалигида давлат мулки яқкоқимлиги юзага келганлиги ҳам салбий таъсир кўрсатди. Амалда давлат мулки жамият хўжалик ҳаётининг барча жабҳаларини ишғол қилди. Иқтисодда давлатнинг яқкоқимлиги маъмурий-буйруқбозлик системасида, унинг ишлаб чиқариш воситалари ва меҳнаткашларнинг иш натижаларига соҳибкорлиги орқали ифодаланди.

Халқ хўжалигини яқин келгусида ва узоқ истиқболда ривожлантириш режаларини ишлаб чиқиш, моддий-техника воситалари ва халқ истеъмоли молларини тақсимлаш, давлат бюджетининг даромад ва харажат қисмларини ташкил қилиш, нарх масалалари ҳам маъмурий-буйруқбозлик системаси юзага келтирив бeсўнақай аппарат кўлида эди. Шундай қилиб давлат ягона мулк эси, иш билан таъминловчига, меҳнаткашлар эса унинг улуши хизматчиларга айланган қолдилар. Бу эса меҳнаткашларнинг иш натижаларига бўлган қизиқишни сусайтирди. Кишилар давлат корхонасида худди мардикорга ўхшаб ишлайдиган бўлиб қолдилар. Жамиятда юлғичлар, «тегиб қочиб» ишлашни одат қилганлар кўпайди.

Яна шуниси қизиқки, бошқарув ташкилотларининг ҳуқуқлари «туядек», жавобгарликлари эса «тариқдай» эди. Иқтисодий бошқарув масалалари нотўғри ҳал этилганлиги учун юқорида деярли ҳеч ким жавобгар бўлмасди. Режа кўрсаткичлари бажарилмаса «калтак» корхона раҳбарлари бошида синарди. Бу эса юқори бўғинда волонтаризмни, пастки бўғинларда эса кўзбўямачиликни келтириб чиқарди.

Хўжалик ҳаётида давлат яқкоқимлигини бартараф этиш бозор иқтисодиётига ўтишининг энг муҳим шартларидандир. Ҳозир бизда халқ хўжалигида давлат мулки —: фонизга яқини ташкил этади. Бозор иқтисодиёти шароитида эса унинг улуши кўпи билан 30—35 фонизни ташкил этиб, қолгани акционерлик, кооператив, хусусий ва касаба уюшмалари мулкларидан иборат бўлиши керак.

Бозор иқтисодиёти шароитида кўпдан бери ишлаётган мамлакатларнинг тажрибаси шунки кўрсатаптики, агар пул билан мол орасидаги муносабат бузилиб, аҳолининг пул даромадларининг ўсиш суръати мол ишлаб чиқаришининг ўсиш суръатидан юқорилаб кетса, бу ҳолда биринчидан, нарх ўз-ўзидан ошиб боради. Иккинчидан, вақтинчалик, иқтисодий ривожланиш мувозанати тенглашиб, пул-мол муносабатларининг нормал шароити вужудга келгунча, меҳнаткашларнинг пул даромадлари ўсишига қарши чоралар кўрилади. Учинчидан, четдан қарз олиб, ички имкониятларни сафарбар қилиб, мол ишлаб чиқаришни кўпайтиришга қаратилган чоралар кўрилади.

Бизда ҳам ана шундай чоралар кўрилади. Лекин нарх-наво ортиб кетдию, аммо аҳолининг пул даромадларининг ўсиш суръатларини пасайтиришга ва мол миқдорининг кўпайишига эришиб бўлмади. Бунинг асосий сабабларидан бири маъмурий-буйруқбозлик системасининг таъсири камайиб, янги вужудга келтириляётган иқтисодий механизмларнинг тўла ишлаб кетмаганлигидадир. Иттифоқ ва жумҳурият ҳукуматлари томонидан ишлаб чиқилган, халқ хўжалигини иқтисодий соғломлаштиришга қаратилган тадбирлар изчиллик билан амалга оширилса бу қийин ҳолатдан чиқиб кетиш мумкин.

Амалда кўлланиб келяётган бошқариш системаси 30-йилларда вужудга келиб, ҳозирги кунгача ўз шаклини, кучини сақлаб келмоқда. Бу системани бежиз маъмурий-буйруқбозлик системаси деб аташмайди.

Ҳозирги пайтда кўлланилиб келинаётган бошқарув системасини кўп босқичли (4—5 босқич), бўғинли (ҳар бир босқичда 12—15 та бўғин) ва кўп ходимлар ишлайдиган система дейиш мумкин. Бундан ташқари уни тўнтарилган пирамида шаклида ҳам тасаввур қиладилар. Пирамиданинг энг юқорисида марказий давлат бошқарув ташкилотлари, кейин жумҳурият, вилоят, ноҳия (шаҳар) бошқарув ташкилотлари ва ниҳоят, энг пастда корхона, бирлашма бошқарув ташкилотлари жойлашган. Ўйла учун иқтисодий бошқариш тўнтарилган пирамида шаклида ифода этилади! Бу шунинг учунки, биринчидан ҳар бир бошқариш босқичида ҳуқуқлар тепадан пастга қараб камайиб боради. Бу схемага кўра пирамиданинг энг юқорисида жойлашган марказий бошқарув ташкилотлари энг кўп ҳуқуққа эга, кейинги босқичларда ҳуқуқ камайиб боради. Ҳуқуқ қанча кўп бўлса, бошқариш имконияти шунча кенгайди. Мавжуд бошқариш системасида асосан вертикал (тик) система ишлаган. Бунда пастки босқичлар юқори босқичдаги ташкилотларга қатъиян бўйсинганлар ва улардан келадиган ҳар қандай буйруқ ёки топшириқни сўзсиз бажаришлари лозим бўлган. бу ҳолат бошқаришининг демократик марказлаштирилган принципига асосланган. Шундай қилиб иқтисодий стратегия юқорида ишланиб, пастга бажариш учун босқичма-босқич туширилган. Пастки босқичларнинг вазифаси юқоридан буйруқни қабул қилиб олиб янаям пастга жўнатиш ва ундан бажарилиш тўғрисидаги маълумотни талаб қилиш бўлган. Буйруқлар эса асосан корхона, бирлашмаларда ижро этилган. Шундай қилиб корхона, бирлашмаларга ҳам ҳудудий бошқарув ташкилотлари (ноҳия — шаҳар — вилоят — жумҳурият — иттифоқ), ҳам тармоқ бошқарув ташкилотлари (бирлашма — бошқарма — бош бошқарма — вазирилк) таъсир кўрсатганлар. Буни корхонани омулор оғзида икки томонлама қисувга олгандек бир ҳолат сифатида тасаввур қилиш мумкин. Қўйи ташкилотлар ташаббус кўрсатишлари, хўжаликка оид бирон-бир масалани ўз ҳолларича ҳал қилишлари мумкин эмас эди. Режа топшириқлари, моддий воситаларни, даромадни тақсимлаш, иш ҳақини тўлаш йўллари, тайёр маҳсулотни сотишга оид вазифалар фақат юқоридан белгиланар ва шунга асосан амалга оширилган эди. Ҳатто бирор бир маҳсулот яқши ўтмай, уни ишлаб чиқариш тўхтатиладиган ёки нархини ўзгартириш лозим бўлса ҳам юқори ташкилотларнинг ижозати зарур бўлар эди. Бу ҳол корхона, бирлашмаларнинг қўл-оёғини бойлаб қўйгандек туюлар эди.

Маъмурий-буйруқбозлик системаси ҳокимиятнинг ҳаддан ташқари марказлаштириб, марказнинг ролин жуда ҳам ошириб юборди. Ҳамма масала фақат марказда ҳал этилар, арзимаган, бир масала бўйича ҳам мамлакат пойтахтига боришга тўғри келар эди.

Марказ эса ҳамма ҳуқуқ қўлида бўлгани учун ишни ўз мафзаатини кўзлаб юритар эди. Масалан, солиқ системасини олайлик. Миллий даромадининг ўртача 70—80 фонизини давлат бюджетининг даромад қисмини ташкил қилиш баҳонасида тортиб олишарди-да, ўз хоҳишларича сарф қилишар эди. Шу тўғрисида иқтисодда жуда катта ижтимоий адолатсизлик вужудга келди. Масалан,

бизнинг жумҳуриятимиздан пахта толаси, қорақўл, пилла, ҳўл мева, сабзавотни ниҳоятда паст нарҳда олиб кетиларди-да, мамлакатнинг sanoat марказларида қайта ишланиб, 10—15 мартаба юқори нарҳда сотиларди. Бундан олинadиган катта фойда ҳам «ўмумий қозонга солиб юбориларди. Бошқача айтганда меҳнатни бировлар қилиб, роҳатини бошқалар кўрадиган вазият вужудга келган эди. Шунинг учун одамларда меҳнатга бўлган қизиқиш пасайиб кетган эди. Мамлакатда шундай бошқариш усули вужудга келдики, унга кўра давлат бюджетининг даромадларига қараб, маблағни сарф қилиш ўрнига бюджетнинг даромад қисми ўз йўлида, сарф ўз йўлида олиб борилadиган бўлди. Иқтисодда сарфни кўпайтиришга рағбатлантирувчи механизмлар пайдо бўлиб, улар «яхши» ишлаши натижасида, айниқса кейинги йилларда корхона, муассасалар ва умуман давлат миқёсида харажатлар кўпая борди. Натижада жамият миқёсида харажатлар даромадлардан ошиб кета бошлади. Бу вазиятда давлат харажатларини камайтиришга қарши механизмларни ишга солиш ўрнига, солиқ ставкасини ошириш, нарх-навоми кўтариш орқали даромадни кўпайтириш йўли тўтилди. Шахсан менинг ҳисоб-китобларимга қараганда, мамлакатда ҳарбий, бошқарув харажатларини, чет мамлакатларга кўрсатилаётган самарасиз ёрдамларни, нозарур объектларни бунёд этишга кетаётган маблағларни қисқартириш эвазига 120—150 миллиард сўмни тежаб қолиш мумкин.

Бу системанинг яна битта камчилиги шуки, бошқариш органлари билан (уларнинг мақсади, вазифалари кўзда тутиляпти) ишлаб чиқариш кўрсаткичлари орасида узилиш пайдо бўлиб қолган.

Бошқариш илмидан шу нарса маълумки, ҳар қандай бошқарув аппарати ўзининг ҳуқуқидан фойдаланган ҳолда режа кўрсаткичларини бажариш учун ишлаб чиқаришга зарур шароитни яратиб бериши лозим. Ана шу шароитга режани бажариш ёки бажармаслики узвий боғлиқ. Лекин яратилган системада бошқарув аппаратидаги ходимларнинг иш ҳақининг ишлаб чиқариш кўрсаткичи бажарилмаслигига дахли йўқ, улар қатъий белгиланган маошини олаверадилар. Бундан ташқари бу идоралардаги штатлар ҳам жуда «қаппайиб» кетган. Бир киши бир кунда бажариш мумкин бўлган иш 10—15 кунга чўзилади. Шундай бўлган, иқтисодий ривожланиш ҳам шунга яраша бўлади.

Умуман бошқариш билан ишлаб чиқариш ўртасида кучли узвий боғланиш бор. Агар бошқаришни ташкил қилиш юқори даражада бўлса, иқтисодий кўрсаткичлар шунга яраша бўлади, аксинча, бошқариш ўлда-жўлда бўлса, иқтисодий кўрсаткичлар пасайиб кетади. Ҳозирги унда мамлакатимизда бошқарув органларида жами бўлиб 18 миллиондан ортиқ ходим ишлайди, шундан 6 миллиондан ортиги раҳбарлардир. Жумҳуриятимизда ҳам бошқарув аппаратида ишлайдиган ходимларнинг салмоғи ялпи ходимлар сонининг 1/5 қисmini ташкил этади.

Турғунлик даврининг раҳбарлик усулини образли қилиб шундай ижоддалаш мумкин: кичкина масалага катта эътибор, катта масалага кам эътибор. Табиийки, мақсад кичкина бўлган, самара ҳам арзимас бўлади. Катта масалаларни кўпинча етарли эътибор бериб, ҳал қилиш ўрнига четлаб ўтилган. Бундай лоқайдлик вақти келиб янги ва мураккаб масалаларни келтириб чиқарган.

Бошқарувнинг маъмурий-бўйруқбозлик системаси раҳбар кадрлар ва бошқарув аппаратида ишлайдиган мутахассисларнинг шаклланишига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Уша даврда кўпроқ билими ва қobiliяти ўртача бўлса ҳам, бошлиқнинг айтганини сўзсиз бажарадиган, камчиликларини кўриб кўрмасликка оладиган хушомадгўйлар раҳбарлик курсиларига ўтира бошладилар. Аксинча, билимдон, бир сўзли, камчиликларга нисбатан мурасасиз, довурак кишиларга нисбатан ишонсизлик билдирилди. Раҳбар кадрлар асосан мутахассислардан тайинланиб, агар улар юқори билда «тил топишиб» ишлай олсалар янада юксакроқ вазифаларга ўтар, акс ҳолда пастлаб кетишарди.

Турғунлик даврининг раҳбарлари теладан берилadиган кўрсатма асосида ишлашга ўрганган бўлиб, уларнинг кўпчилиги бухгалтерлик ҳисоби, молия, кредит, банк ишлари билан яхши таниш эмас эдилар, шу боисдан ҳўжаликни мустақил юритишга қийналишар эди.

Бозор иқтисодиёти раҳбарликка жуда жиддий талаб қўйди. Янги шароитда раҳбарлар иқтисод, режалаштириш, ташкилотчилик, бошқариш, ҳисоблаш техникаси, социология, психология, молия, кредит, банк ишлари, савдо, ташқи иқтисодий aloқалар соҳасида чуқур билимга эга бўлишлари талаб этилади. Айниқса, ишбилармонлик, мураккаб вазиятларда юзага келган муаммоларни шошма-шошарликка йўл қўймаган ҳолда ҳал қилиш хўсусияти муҳимдир. Бундай кадрларни жумҳуриятда тайёрлашга киришиш долзарб масала ҳисобланади.

Кечаги кунимиздан шу нарса маълумки, иқтисодиётни бошқариш ташкилотларини илға маржон тергандек, тик (вертикал) схема бўйича ташкил қилиш, уларни бир-бирига маҳкам боғлаб, бўйинсиндириш, ҳуқуқларини чеклаш сиёсати бошқарув илмини ҳам турғунликка маҳдум этган эди. Аслида эса бошқариш илми, усуллари қайси мамлакатда ривожланган бўлса, ўша ерда иқтисодий ривожланишда ҳам жадал суръатларга эришилган. Ривожланган мамлакатларда бошқаришнинг бир неча ўн усули мавжуд бўлиб, ҳар бир шароитда энг маъқули қўлланилиб, ундан иложи борича юқори самара олинаётган бўлса, бизда яккаю-ягона маъмурий-бўйруқбозлик усули ҳануз ҳўкмонлик қилиб келмоқда.

XIX асрнинг охирларида Францияда бошқариш назариясининг асосчиларидан бири Анри Файсль яшаб, ижод этди. Файсль мероси шу кунгача ўз аҳамиятини йўқотган эмас. А. Файслнинг таъкидлашича: «Бошқариш — барча имкониятлардан илжи борича фойда олган ҳолда, меҳнат ахлини корхона мақсадлари сари етаклашдир». Бошқаришнинг мақсади ҳозир ҳам худди А. Файсль айтганидек. Файсль яна таъкидлаган эдики, бошқариш, аввало ҳамма нарсани олдиндан кўра билиш, кейин режалаштириш, ташкилотчилик, мўқобиллаштириш, назоратдан иборатдир. А. Файсль даврида бошқариш илми Францияда ривожланди. Шу даврда бошқа мамлакатлардан Парижга бошқариш сирларини ўрганиш учун борар эдилар. Кейинчалик бошқариш назариясининг маркази Германияга (XX асрнинг 20—30 йиллари), урушдан кейин АҚШга ва ниҳоят, 80-йиллардан Японияга кўчди. Ҳозирги пайтдаги энг самарадор бошқарув усули — «канбан» (аниқ) ўз вақтида, деб таърифланади) Японияда яратилган ва барча ривожланган мамлакатларда кең қўлланилмоқда. Бу усулни муваффақиятли қўллаб, самара олиш учун юқори малака, маълумот, маданият, ташкилотчилик талаб этилади. Турғунлик, капиталистик мамлакатлар таърибасига сал-

бий муносабатда бўлиш бизни узоқ вақт жаҳондаги илғор тажрибадан маҳрум этди. Ҳозирги кунда бошқариш илми, амалиёти, айниқса ўз касбини яхши билган раҳбар кадрларни тайёрлашда бирмунча орада қолиб кетганимиз сезилиб қолди. Бу ҳол рақиб 10—15 йил ичида ўзининг салбий таъсирини кўрсатиб туради. Хатоимизни тузатиш учун ниҳоятда жиддий иш олиб боришимиз керак бўлади.

Эндиликда бозор иқтисодига ўтиш муносабати билан бошқаришда қандай ўзгаришлар қилиш керак!

Биринчидан, бошқариш ўз қўлидаги ҳуқуқларга таяниб ишлаб чиқариш учун керак бўлган шароитни яратиши керак. Ана шу шароитга муайян бир вақт ичида эришилиши мумкин бўлган иқтисодий натижанинг ҳам сон, ҳам сифат кўрсаткичи бевосита боғлиқ бўлади. Шунинг учун бошқариш аниқ эришилиши мўлжалланган натижани кўзлаб туриб, унга зарур бўладиган шароитни яратишга қаратилиши лозим. Мисол учун XII беш йилликнинг бошида иқтисодий, ижтимоий ривожланишни жадаллаштириш вазифаси қўйилди, лекин бу вазифа бажарилмади. Аксинча, иқтисодий кўрсаткичлар бирмунча ёмонлашди. Бунинг сабаби шундаки, ана шу жадал ривожланиши учун керак бўлган шароит аниқланмади ва уни яратиш учун на бошқаришда, на ишлаб чиқариш жараёнида керакли ўзгаришлар қилинмади. Натижада режа режалигача қолиб, кейинги вақтда меҳнат шароитининг бирмунча ёмонлашуви, яъни тартиб-интизомнинг бўшашиши, моддий-техника таъминотидаги камчиликлар иқтисодий ривожланиш кўрсаткичларининг янада пасайишига олиб келди.

Ишлаб чиқариш учун керакли бўлган шароитни узлуксиз яратиш учун ҳар бир бошқарув ташкилотининг мақсад ва вазифалари, ишлаб чиқариш мақсад ва вазифалари билан уйғунлашган бўлиши керак. Ундан кейин бошқарув аппаратида ишлайдиган раҳбарлар, мутахассисларнинг иш ҳақи, оладиган мукофотлари, иқтисодий кўрсаткичларга нисбатан белгиланиши керак. Иккинчидан, бошқарув ўз имкониятларига таянган ҳолда, ишлаб чиқаришни узлуксиз ривожлантиришни таъминлайдиган қўшимча манба ва воситаларни яратиши керак. Қандай қилиб! Шундай қилиб, ишлаб чиқаришни қайта жиҳозлаш, механизациялаштириш, автоматлаштириш, меҳнатни ва ишлаб чиқаришни, бошқаришни, технологик жараёнини такомиллаштириш каби вазифалар бошқарув аппаратида бажарилди. Агар шу масалалар билан боғлиқ муаммолар ўз вақтида ва сифатли бажарилса, меҳнат унумдорлигини ошириш, сарф-харажатларни камайтиришга оид имкониятларни ҳамма вақт яратиш мумкин.

Учинчидан, ана шу яратилган имкониятлар бошқарув ёрдамида иқтисодий кўрсаткичларда ўз аксини топиши керак.

Тўртинчидан, бошқариш, ишлаб чиқариш жараёнини молиявий аксини ҳисобга олган ҳолда олиб борилиши лозим. Бошқариш режани ҳар қандай қилиб бўлса ҳам бажаришга эмас, эҳтиёжни қондиришга қаратилган бўлиши даркор.

Бешинчидан, бошқариш корхона олдига қўйилган мақсадни амалга оширишга қаратилган бўлиши керак. Мақсад ҳар хил бўлиши ва вақти билан ўзгариб туриши мумкин. Масалан, бу йил даромаднинг оширишга асосий эътибор қаратилган бўлса, келаси йили маҳсулот сифатини яхшилаш, рақобат курашида ютиб чиқиш кун тартибига қўйилиши мумкин.

Қайта қуриш турғунлик даврида ташкил этилган тармоқ бошқарув органларини иқтисослаштиришдан бошланиши лозим. Ҳозир давлат ҳар бир корхона ишини бошқаришга ҳаракат қилади. Бу йил иш, албатта. Эндиликда эса корхоналар фаолиятини давлат қонун, нарх-наво, молия-кредит сиёсати, маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиришни рағбатлантириш орқали бошқаришга ўтиш керак. Корхоналар нима ишлаб чиқариши, ким учун ва қанча ишлаб чиқариши, моддий-техника таъминоти, нарх-наво, олд-сотди, иш ҳақи, ўз ихтиёрларидаги маблағларни қандай ишлатиш масалаларини ўзлари ҳал қилиш ҳуқуқига эга бўлишлари керак. Ана шунда ишлаб чиқариш халқ эҳтиёжига мослашади. Бора-бора иқтисодиётнинг таркиби эҳтиёж таркибига мос келадиган бўлади. Бозор иқтисодиётининг асосий мақсади ҳам ана шу.

Ҳўш, бозор иқтисодиётига ўтиш учун дастур зарурми! Ҳа, дастур зарур. Юқорида қайд қилинган фикрлардан шу нарса маълум бўляптики, ҳозирги шароит бозор иқтисодиётини шакллантириб, унинг самарали ишлаб кетишига номуносиб. Дастурда бозор иқтисодиётига ўтиш керак бўлган шароитни яратувчи тадбирлар кўзда тутилади.

Умуман ривожланган ва бошқа бозор иқтисодиёти шароитида ишлаётган мамлакатлар тажрибасига мурожаат қилсак, янгича шароитда корхона, бирлашмаларга, ҳудудий бошқарув ташкилотларига мустақиллик бериш, ҳўжалик юритиш эркинлиги, мулкчиликка оид, нарх-наво, солиқ системаси, меҳнат, ишлаб чиқариш воситалари, маҳсулот, истеъмол, молия бозорларини ташкил қилиш, ташки иқтисодий алоқаларга оид қонунларни чиқариш, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишга оид масалаларни ҳал қилиш йўллари олдиндан белгиланиши керак.

Ҳўкумат дастурида ана шу масалаларга оид чора-тадбирлар ишлаб чиқилган. Лекин бу дастурнинг маъзини қақиб таҳлил қиладиган бўлсак, бир қанча камчиликлари борлиги кўзга ташланади. Ҳўкумат дастури, аввало ҳўкумат манфаатидан келиб чиқиб, жумҳуриятлардаги вазиятни тўлатўқис ҳисобга олмаган. Унда жумҳуриятларнинг мустақиллиги масаласи аниқ ечимини топмаган.

Маълумки, мустақиллик тушунчаси ҳозирги кунда ҳар хил талқин қилинмоқда. Кўпчилик мустақилликни фақат молиявий мустақиллик билан боғламоқдалар. Бу иборанинг маъмуни анча кенг бўлиб, молиявий мустақилликдан ташқари, сиёсий, иқтисодий, ҳўқуқий мустақилликни ҳам ўз ичига олади. Сиёсий мустақилликда давлат тузуми ва унинг аҳоли ҳўдишига мос тушиши, ҳўкуматнинг бошқариш органларини тузиш ва давлат, сиёсий тузумга оид бошқа масалаларни ҳал қилиш ҳўқуқлари кўзда тутилади. Иқтисодий мустақиллик иқтисоднинг тўла-тўқис мустақил юритишини, яъни, ўзининг хом ашё, ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлиш ҳўқуқини кўзда тутади.

Молиявий мустақиллик эса, ўз молиявий манбаларига эгалик бўлишдан, нарх-наво сиёсати, солиқ, молия-кредит системасини мустақил ташкил қилиш ва юритишдан иборатдир.

Ҳўқуқий мустақилликда давлатни бошқариш учун лозим бўлган қонунларни ишлаб чиқиш ва уларни тасдиқ қилиш, уларга ўзгартириш киритиш ҳўқуқлари киради.

Ҳозирги кунда мустақиллик тушунчаси деганда вилоят, ноҳиялар томонидан ерга ва бу ерларда жойлашган корхона, бирлашмаларга эгаллик қилиш тушунилмоқда. Корхона миқёсида ҳам мустақиллик тушунчаси жуда ҳам тўғри тушунилмаяпти. Мустақиллик тушунчасини нотўғри талқин қилишга чек қўйилмаса, мамлакатнинг кўпчилик минтақаларида рўй бераётгандек ижтимоий кескинлик ва бебошлиқлар кучайиб кетиши мумкин. Ҳозирги нотўғри тушунчаларга кўра вилоят, шаҳар, ноҳиялар, корхоналарда эса ҳар бир цех, участка, бригада, ҳатто ҳар бир ишчи ҳам ўзича мустақил бўлишга интилади. Бундай шароитда иқтисодни бошқариш қийин бўлиб қолади. Мустақиллик фақат давлат миқёсида, асл маъносида, вилоят, шаҳар, ноҳия, бирлашма, корхона, цех, участка бригада, ҳар бир ишчи жойида нисбий тушунча сифатида қаралиши керак. Мустақиллик чегаралари хоҳ ҳудуд бўйича, хоҳ корхона бўйича бўлмасин, давлат Олий кенгаши томонидан тасдиқланган қонунга кўра белгиланиши лозим.

Давлат ўз иҳтиёридаги ер майдонида қанча вилоят ёки ноҳия тузиш масаласини ҳал қиладди. Худди шунингдек, завод ёки бирлашма ичида ҳам қанча ва қандай цехлар бўлиши масаласини корхона маъмурияти ҳал қиладди. Давлат қонун йўли билан ноҳия, шаҳар, вилоят ҳуқуқларини белгилайди.

Лекин жумҳуриятимизда мустақиллик декларацияси қабул қилинган бўлишига қарамай, ҳақиқий мустақиллик амалда ҳамон йўқ.

Ҳукумат дастурининг асосида нарх-навони ошириб, уни қаттиқ назорат остида тутиш, шу кунгача давлат бюджети ҳисобига қилинадиган кўпгина харажатларни жумҳурият бюджетига ва корхоналар бўйинга юклаш ётади.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, нарх-навони ҳамма-ҳамма нарсага оширишдан мақсад давлат бюджетининг кўпайиб кетган харажатларини қоплашдан, янги нафақа тўлаш қонунини амалга ошириш учун керак бўлган қўшимча 15 миллиард сўм маблағнинг ўрнини тўлдиршдан, пул-товар орасидаги мувозанатни тиклаб, халқ корхоналар даромадларининг тезкорлик билан ўсиш суръатини камайтириш каби масалаларни ҳал қилишдан иборатдир. Аслида нарх-навонинг кескин [ўрта ҳисобда 4-5 маротаба] оширилиши кейинги пайтда ўтказилган ижтимоий тадбирларни, яъни бир қатор ходимларнинг ойлик иш ҳақини, пенсионерлар нафақаларининг оширилишини чиппака чикарадики, бу сиёсат жуда ҳам ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Ҳукумат дастурида нарх ошиши муносабати билан аҳолининг турмуш даражаси кескин тушиб кетишининг олдини олиш тадбирлари етарлича эмас. Ҳукумат нарх ошиши муносабати билан истеъмол қобилиятининг камайишини тўла қопламоқчи эмас. Бу ҳақда Бош вазир ўртоқ Н. И. Рижков бир неча марта гапирди. Бундан ташқари ҳукумат дастурида бошқаришни қайта қуришга оид самарали тадбирлар ҳам йўқ.

Ҳукумат дастурининг камчиликларини кўриб, академик С. С. Шаталин бошлиқ бир гуруҳ мутахассислар қисқа муддат ичида ўзларининг дастурларини ишлаб чиқишди. Бу дастур ҳукуматниқига қараганда бир мунча дуруст. Лекин у ҳам жумҳуриятлар манфаатини етарли ҳимоя қила олмайди. Бундан ташқари бу дастур ер ости бойликларини, ўрмон, сувни умумхалқ мулки деб ҳисоблайди. Қишлоқ хўжалигида, асосан яқка хўжаликни тан олади.

Умуман академик С. С. Шаталин бошчилигидаги мутахассислар ишлаб чиққан дастур кўпроқ Россия шароитига мос бўлиб, унда Узбекистондаги бугунги иқтисодий аҳвол ҳисобга олинмаган. Шунинг учун ҳам бу дастурни бизнинг шароитимизда тўла-тўқис қўллаб бўлмайди. Масалан, ушбу дастурдаги мулкни давлат тасарруфидан чиқаришга ёндашувни оладиган бўлсак, давлат мулки ҳисобланган корхоналар, чала қурилишлар, уй-жой, ери халққа сотиш тавсия этилади. Расмий маълумотларга қараганда, ҳозирги кунда давлат иҳтиёрида жами 2,612 триллион сўмлик мулк бор. Умуман жамият ҳисобидаги мулкларнинг қиймати эса 2,971 триллион сўмдир. Бу мулкнинг 55 миллиард сўмлиги кооператив, 203 миллиард сўмлиги жамоа хўжалиги ва 101 миллиард сўмликги шахсий мулк ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш асосий фондларининг қиймати 1,986 миллиард бўлиб, шунинг 1,771 миллиард сўмлиги давлатники, 28 миллиард сўмлиги кооператив, 165 миллиард сўмлиги жамоа хўжалиги, 22 миллиард сўмлиги шахсий мулк ҳисобланади. Ишлаб чиқариш фондларининг 935 миллиард сўмлиги sanoat ишлаб чиқаришига тегишли.

Энди бир ўйлаб кўрайлик: шунча қийматга эга бўлган фондларни сотиб олишга аҳолида пул борми! Таҳлиллар шуни кўрсатаётганики, агар уй-жой сотила бошланса, аҳолининг фақат 12-15 фоизгина уларни сотиб олиш имкониятига эга бўлар экан. Шунинг учун уй-жой нафақахўрларга, кўп болали, кам даромадли оилаларга бепул, иқтисодий аҳволи нисбатан дурустроқ оилаларга пасайтирилган нархларда, тўқ оилаларга эса ўз баҳосида сотилиши керак. Узбекистонда худда шундай қилина бошланди ҳам. Уруш, партия, меҳнат ветеранларига улар яшаб турган уй-жойлар бепул берилди. Бу хайрли иш, албатта.

Янги иқтисодий шароитда аҳолининг кўпчилик қисми учун уй-жойларни ўртача, майда sanoat, савдо, маъшият хизмат кўрсатиш корхоналарини сотиш учун уларга қарз бериш масаласини ҳал этиш керак. Шундай қилинса, ҳам мулкни давлат тасарруфидан чиқариш масаласи ҳал бўлади, ҳам ҳозир аҳолининг қўлида бўлган, мол билан қопланмаган, «қутурган» пулни иқтисодий жараёнга жалб этиш мумкин бўлади.

Академик С. С. Шаталин дастурининг аграр қисмида бозор иқтисодиётига ўтиш даврининг дастлабки юз кунидаёқ ерларни аҳолига бўлиб бериш ҳисобида 180—200 минг шахсий деҳқон хўжаликлари ташкил этиш мўлжалланган. Бу йўл Россия шароити учун тўғридир. Чунки Россияда кейинги 50—60 йил мобайнида 60 миллиондан ортиқ аҳоли жонажон қишлоқларини тарк этиб, жанубга ва мамлакатнинг sanoat марказларига бориб ўрнашди. Мингалб қишлоқлар одамсиз қолди. Аммо бошқа жумҳуриятларда бундай аҳвол юз бергани йўқ. Масалан, Урта Осиё жумҳуриятларида Совет ҳокимияти йилларида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ҳам, қишлоқлардаги аҳоли сон ҳам ўсиб борди. Буни статистика маълумотлардан ҳам билса бўлади. Ҳозир СССРда бир квадрат километрда 11 киши, Узбекистонда 24 киши, Фарғона водийсидаги аҳоли зич жойлашган туманларда эса 300 кишигача аҳоли яшамоқда. Фарғона водийсида ўзлаштириш мумкин бўлган ер ҳам йўқ. Шундай шароитда С. С. Шаталин дастурига биноан водийда ерларни одамларга тақсирлаш йўли тутилса, аввало жиддий ижтимоий кескинлик пайдо бўлиши, иккинчидан, экин майдонлари майдаланиб, деҳқончилик самарадорлиги пасайиши мумкин.

Ўзбекистон халқ ҳўжалигини барқарорлаштиришнинг асосий йўналишлари ва бозор иқтисодиётига ўтишнинг қондаларида «қишлоқ ҳўжалигида сўғориладиган деҳқончиликнинг муҳимлиги ҳисобга олиниб, мулкчилик шаклини ўзгартириш, асосан мулкка эгалик қилишнинг кооператив мазмунини тиклаш, жамоа ҳўжаликлари мулкни тасарруф этиш ва фойдаланиш» шаклида олиб бориш мўлжалланган. Умуман бу тўғри ва бозор иқтисодиёти талабларига мос тушадиган йўлдир. Лекин бу ҳозирги жамоа-кооператив ҳўжалик юритиш усули турғун бўлиб қолиши керак деган сўз эмас. Чунки жамоа ҳўжалиги колхозчиларнинг меҳнатига яраша ҳақ тўлаш, ишлаб чиқаришнинг пировард натижасига қизиқишни кучайтириш механизмини ярата олмади. Бугунги кунда айрим жамоа ҳўжаликларида деҳқонларнинг турмуши бирмунча яхши бўлса, бу асосан томорқадан олинаётган даромад ҳисобигадир. Жамоа ҳўжаликларида даромаднинг умумлаштириш юқори даражада бўлиб, унинг озгина қисми иш ҳақи фондига ўтказилади. Шунинг учун ҳам пахтакор деҳқонларнинг ойлик иш ҳақи паст даражада бўлиб, 130-160 сўмни ташкил этади.

Ердан кооператив усулда фойдаланиш ҳар бир кооператив аъзосининг умумий мулкдаги улушини белгилаш ва даромаднинг ҳам шу улушга кўра тақсимланишига асосланиши керак. Шундай қилинса, мулк ҳам умумий, ҳам ҳар бир ҳўжалик аъзосиники бўлади. Бундай шароитда ҳар бир ҳўжалик аъзосининг ишга мўносабати ҳам жамоат ҳўжалиги шароитидагидан бошқача бўлади. Ҳўжаликнинг ҳар бир аъзоси умумий даромаддан ўз меҳнатига яраша улушини олади.

С. С. Шаталин дастурининг ижобий томони ҳам йўқ эмас. Чунончи, мулкчилик, нарх-наво масалаларида яхши фикрлар айтилган. Утиш даврининг дастлабки босқичида 100-150 номдаги халқ истеъмоли буюмлари нархини оширмаслик, иш юритиш эркинлиги, уй-жойни халиқа сотиш шулар жумласидандир.

Хўш, бозор иқтисодиётининг механизми қандай? У халқ ҳаётининг фаровонлигини таъминлайдими! Бу каби саволлар ҳозир кўпчиликини ўйлантираяпти.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг дастлабки босқичида нарх-наво ўсиб, аҳолининг турмуш даражаси бирмунча ёмонлашади. Лекин шу даврда ҳукумат чайқовчиликнинг авж олиб кетишига йўл қўймаслиги керак. Бунга йўл қўйилса, нарх-наво узоқ вақт юқори даражада туриб қолиши мумкин.

Вақти келиб бозордаги мол миқдори билан халқ қўлидаги пул миқдори мўвозанати барабарлашади. Шу даврдан бошлаб иқтисодий ривожланиш бир меъёрда давом эта бошлайди. Кўпчилик мулкларнинг сотилиши ҳаракатдаги пулнинг қадрини ошириб юборади. Бу жараён кучайган сари ишлаб чиқариш ҳажми ҳам орта боради. Корхоналар қандай қилиб бўлса ҳам халқ эҳтиёжига зарур бўлган молларни ишлаб чиқаришга интилади. Иш ҳақи иш натижаси билан узвий боғланади. Бозор иқтисодиёти шароитида даромад ишлаб чиқаришни ривожлантириш, иш ҳақини ошириш, ижтимоий масалаларни ҳал қилиш манбаига айланади. Коллективларда меҳнатни илмий ташкил этиб, илғор технологияни жорий этиш, юқори сифатли ва арзон маҳсулот ишлаб чиқариш учун табиий интилиш пайдо бўлади. Корхоналар ўртасида ўзаро фойдали иқтисодий алоқалар кучаяди.

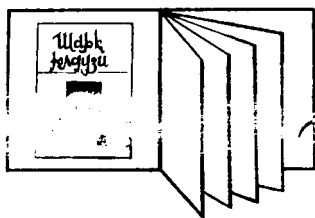
Хуллас, бозор иқтисодиёти ҳозирги шароитда халқ фаровонлигини ошириш, мамлакат халқ ҳўжалигини тангликдан қутқаришнинг бирдан-бир йўлидир. Шунинг учун барча жойларда бу катта тадбирни амалга оширишда лозим бўладиган барча иқтисодий, ҳуқуқий, ташкилий шарт-шароитлар яратилиши керак.

Ҳар ким ўз манфаатини кўзлаган дастурлар яратаётган пайтда жумҳуриятимиз раҳбарлари ҳам Ўзбекистон халқ ҳўжалигини барқарорлаштиришнинг асосий йўналишлари ва бозор иқтисодиётига ўтишнинг қондаларини ишлаб чиқдилар. Бу хайрли ва керакли ҳужжат. Зотан биз ўз манфаатимизни ўзимиз ҳимоя қилмасак, яна аввалгидек жумҳурият бойликлари талон-торож қилинаверади, халқнинг бири икки бўлмайди.

Жумҳурият дастурида мустақиллик, мулкдан ҳар хил шаклда фойдаланиш, иш юритиш эркинлиги, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тўғрисидаги яхши ва тўғри фикрлар ўз аксини топган. Менимча жумҳуриятимизда бозор иқтисодиётига ўтиш учун ҳозир қўйидаги ишларни бажариш муҳим: ер ости бойликларининг ҳаммасини жумҳурият мулки деб эълон қилиш, ёқилғи, рангли ва қора металллар ишлаб чиқариш саноатларини бошқарадиган ташкилотларни тузиб, жумҳуриятимиздаги шу тармоқларни бошқариб келган Иттифоқ ташкилотларини дарҳол тугатиш лозим. Жумҳурият аҳолисининг барча эҳтиёжларини ҳисоблаб чиқиб, шу эҳтиёжларни, аввало ўз имкониятларимизга таянган ҳолда қондириш йўлларини излаб топиш зарур. Эҳтиёж таркибига қараб, иқтисод таркибини моделлаштириш, талаб ва тақлифнинг мўносабатини ҳисобга олган ҳолда баҳо сиёсатини, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш сиёсатини ишлаб чиқиш лозим.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ишлаб чиқаришни кўпайтириш учун барча чора-тадбирларни кўриш керак. Ҳар қандай иқтисодий алоқа, хоҳ иттифоқдош жумҳуриятлар, хоҳ чет мамлакатлар билан бўлсин, ҳар икки томоннинг манфаатларини кўзлаб олиб борилиши лозим.

Қисқаси, жумҳуриятимиз халқ фаровонлигини оширишнинг катта имкониятларига эга. Бозор иқтисодиёти шароитида бу имкониятлардан оқилона фойдаланилса, халқ ҳўжалигимиз жадал сурьатлар билан ривожланиб, халқимизнинг турмуш даражаси юксалиши муқаррар.

Шарқ юлдузи - 80

● ● ●

ТАХРИРИЯТДАН: Азиз муштарийлар! Сизларга яхши маълумки, бу йил «Шарқ юлдузи» ойнамасининг олтимиш йиллик тўйи нишонланади. Шу боисдан, узоқ йиллар ойнама тахририятида ишлаган ходимлар ҳузурда бўлиб, улар билан суҳбатлар уюштирдик. Биринчи суҳбатимиз 40 йилдан ошиқроқ ёзув машинасида хизмат қилган меҳнат ветерани Лутфихон ая Мухамедованинг хонадонида бўлиб ўтди...

● ● ●

ЛУТФИХОН АЯ ҲУЗУРИДА

— Лутфихон ая, авваламбор, сизга қадрдон ҳамкасбларингиз, сеvimли ойнамангиз номидан каттадан-катта саломлар олиб келдим.

— Раҳмат, жон болам, раҳмат! Илоё тани-жонингиз соғ бўлсин! Мени йўқлаганларни худойим йўқласин! Сиз келдингизу худди остонамдан «Шарқ юлдузи»да ғайрат билан ишлаб юрган навқирон ёшлигим кириб келгандай бўлди.

— Лутфихон ая! Сизни ая десам бўлаверадими ёки ойнажон десамми... Жудаям онамга ўшар экансиз...

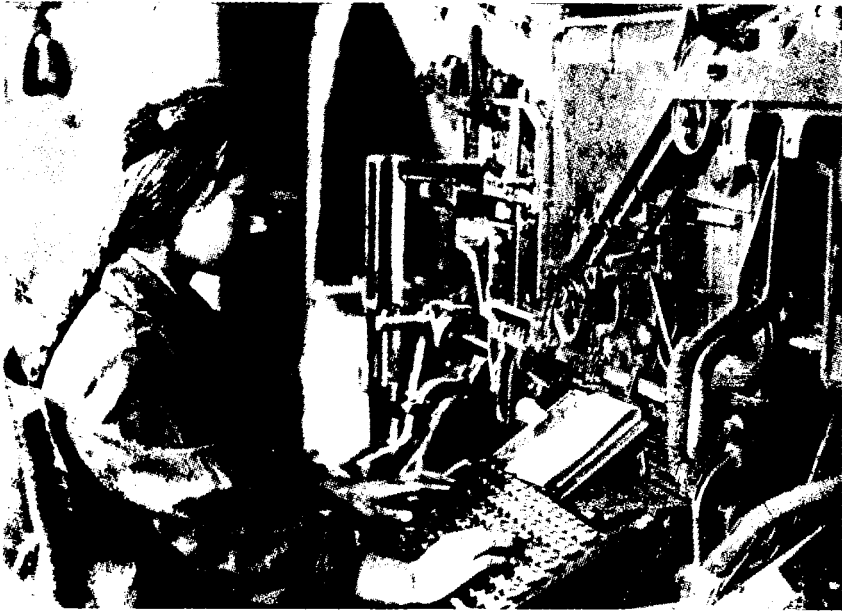
— Нима десангиз ҳам майли, жон болам. Уша пайтлардаёқ мени машҳур санъаткоримиз Лутфихоним Саримсоқовага менгаб Лутфихон ая дейишарди. Айниқса, Ҳамид Ғулом шундай меҳр билан айтардиларки, бошқалар ҳам шунга ўрганиб қолишган эди.

— Сизни худди шундай тасаввур қилган эдим. Ҳамкасбларингизнинг айтишларича, кичкинагина, қорачадан келган, жуда ғайратли жувон бўлган экансиз. Ҳозир 72 ёшга кирган бўлишингизга қарамай ўша ғайратингиз сўнмаганга ўхшайди. Агар шундай имконият бўлиб қолса-ю, яна ишга қайтсангиз — ишлармидингиз!

— Жоним-жаҳоним билан ишлар эдим. Мен рўзнома-ойномасиз бирор кунимни тасаввур қилолмайман. Ҳозир ҳам ўша томонларга ўтгим келади. Аммо, оёқ... қарилик экан, болам. Оёқ қурғур ҳар доим ҳам измимга бўйсунавермайди. Қайси бир йили қаттиқ шамоллатиб кўйдим. Шу-шу сал ҳаво совуй бошласа, жонимни азобга солади. Яқинда ноҳия алоқа бўлимидаги барака топгурлар ҳиммат кўрсатиб уйимизга телефон ўрнатиб беришди. Менга қанчалар қулай бўлганини айтмайсизми. Эски қадрдонларим билан йўқлашаман. Кўплари, ая аллақачоноқ ўтиб кетган, деб ўйласалар ҳам керак...

— Ойнамамизни ҳар йили олиб ўқир экансиз, биласизки, бу йил байрам арафасида турибмиз, шу муносабат билан ўқувчиларимизга сиз ва сизнинг касбдошларингиз ҳақида ҳикоя қилмоқчимиз. Эсингизда қолган хотиралар ҳам мамизни ҳам қизиқтиради...

— Хотиралар жуда узун, хотираларнинг адоғи йўқ. Кеча ўқиган китобимдай эсимда турибди. Энг гуллаган даврим матбуот даргоҳида ўтди, десам ҳам адашмаган бўлман. Шу даргоҳда ўсдим, шу даргоҳда камолга етдим ва шу даргоҳда сочларим оқар-

ди. Улуғ шоирларимиз, ёзувчиларимиз билан ёнма-ён яшадим, ёнма-ён ишладим. Кўплари билан опа-ука, эгачи-сингил бўлиб кетдик. У пайтларда, биринчи ишга келган пайтимда, ҳали ўн беш ёшга ҳам кирмаган қизалоқ эдим, эндигина ўзбек хотин-қизлари билим юртига кириб ўқий бошлаганимда, Ленинграддан босма усулда ҳарф терадиган машина олиб келинганини ва унга ишлаш учун ўткир зеҳнли қизлар кераклигини айтишди. Уша пайтдаги раҳбаримиз, исми ҳозир ёдимда йўқ, орамиздан яхши ўқийдиган иккита қизни танлаб олдилар. Мен ва яна бир Жамила деган қиз. Кейинчалик нима бўлдию Жамила ишламай кетиб қолди. Бизни Чорсудаги 1-босмахонага олиб боришди. Чорсак — каттакон, қора юзасида темир ҳарфлар ёзилган машина бор экан. Бизга ҳисса муддатда ўргатиш учун келган устани ҳам таништиришди. Ана шундай қилиб биринчи марта линотип машинасида ҳарф терувчи бўлиб иш бошладим. Шу қадар қизиқиб кетдимки, гўё бу касбни қачонлардан буён кутиб юрган одамдай берилиб кетдим. Ҳарфларнинг жойлашишини оқ қоғозга кўчириб олиб, юрсам ҳам, турсам ҳам бармоқларимни ўргатавердим, ўргатавердим. 4—5 кун орасида бармоқларим шундай тез ёзадиган бўлдики, унча-мунча ишни иш демай қолдим. Аксига, билим юртимиз Самарқандга кўчиб кетгани жуда ёмон бўлди. Шундан кейин ишимни авло билиб ишлаб юравердим.

— **Демак, линотип машинасида иш бошлаган биринчи ўзбек қизи сиз экансиз-да!**

— Шундай бўлган. Бир рус қизи ҳам бор эди. Иккаламиз иш бошлаганмиз. Кейин-кейин махсус курслар очилди. Шогирдлар тайёрладим. Урушдан сал олдинроқ мени «Қизил Ўзбекистон» рўзномасига ишга олишди. Ушанда «Шарқ юлдузи»нинг дастлабки сонлари «Қурилиш» деган ном билан чиқар эди. Уруш йиллари муҳарририят вақтинча ёпилиб, кейинроқ «Шарқ юлдузи» номи билан яна босила бошланди. Уша пайтлари бу ойнома ўзбек адабиётининг ойнаси эди. Ҳозир ҳам шундай. Эшитишимча, ўтган йили дўконлардан ҳеч топилмай қолган эмиш. Утмай қолган молларни ҳам қўшиб сотиб юбордик, дейди бир дўкончи танишим. Буларни эшитиб яна хурсанд бўлдим, илоё мартабаси бундан ҳам зиёда бўлсин, халқ суйсин, дедим.

— **Шундай қилиб, урушдан кейинги йилларда келган экансиз-да ойнамага!**

— Ҳа, босмахонадан «Қизил Ўзбекистон»га олишди, ундан сўнг «Шарқ юлдузи»га. Чунки ёзувчиларнинг, шоирларнинг катта-катта ишларини ёзиб бериб анча танилиб қолган эдим. Ойнама 8-босма тобоқ бўлиб чиқарди. Мен бир кунлик ишни бир-икки соатда бажариб қўярдим. Шунданми, ишқилиб, кўпчиликка ишим манзур бўлди-да, шу ерда 1974 йилгача ишладим. Ушандан буён мана уйдаман. Биттагина ўғлим бор. Инженер, келиним ҳам инженер, уларнинг 4 нафар фарзанди бор. Қолган умримни набираларимга бағишладим.

— **Сизни, бирор асарни кўчирётганингизда ғализ жумлаларни дарров асар му-**

аллифига етказарди, дейишади. Шундай воқеалардан бирортаси эсингизда қолганми!

— Бундай воқеалар жуда кўп бўлган. Айниқса ёшларда кўп учрарди. Улар ҳозир катта-катта ёзувчи бўлиб кетишган. Майли, отини айтмай қўяқолайину бир куни битта ёш ёзувчи ҳикоясида суннат тўйида фалончи набирасига от ясангириб келди, деган жойи бор эди. Уша заҳотиёқ муаллифини учратиб: «Ука, суннат тўйида от эмас, той ясангириб келишмайдими?» дедим. У менга қараб қолди-да, «Той ясангириб келади-ку!» деди ва дарров ўзгаририб берди.

— **Ишлаб юрган пайтларингизда ишнинг оғирлигини сезармингиз!**

— Йўқ, ҳеч сезмаганман. Бадий асарни севиб ўқиганим учун тез ёзардим, шунинг натижасида турли саволлар туғиларди. Уша «Навойи», «Қутлуғ қон», «Бўрондан кучли», «Маманбий афсонаси», «Опа-сингиллар», «Йўлчи юлдуз» каби жуда кўп романларни қиссаларни, достонларни қўлёзмасидан кўчириб берганман. Ҳаммадан ҳам Шайх ака жуда диёнатли одам эдилар. Ишларини айтган муддатларидан олдинроқ бажариб қўйсам, эринмасдан менга ёққан-ёқмаганини сўрардилар. Уларнинг «Яшанг!» деган сўзларидан бошим осмонларга етарди.

— **Ҳозирги ойнома билан сиз ишлаган ойномадан ҳеч фарқ сезасизми!**

— Албатта. Биринчи фарқи шундаки, ҳозиргисининг ҳажми ҳам, нархи ҳам 3—4 баравар ошиб кетди. Кейин, ёшларимиздаги дадиллик мени жуда қувонтиради. Айниқса, Қуръон мазмуни таржимасини босиб жуда савоб иш қилишди.

— **Ойдин опа Ҳожиева билан бир суҳбатимизда сизни ёзув машинангизни жудаям авайлашингизни айтдилар. Уша сиз ишлатган «Оптима» машинасида энг сўнгги шо-гирдингиз Фарида Ҳайдарова ишлаётганидан хабарингиз борми!**

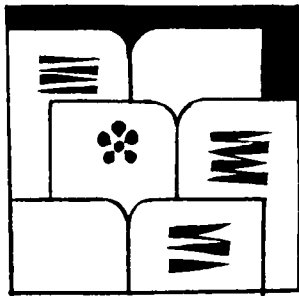
— Фарида қизим ўғитимни оқлабди, хурсандман. Машинам ҳақидаги гап ҳам тўғри. Бирортаси озгина иш ёзса дарров билардим. Қандай билдингиз, деб ҳайрон қолишарди. Ҳарфлар сал нотўғри тушса кўнглим хижил бўлиб, ўша куни ишлолмасдим. Шу сабабли беш дақиқага бир жойга чиқсам филофини кийдириб кетардим. Қанча нарса бўлса ҳам ўзим ёзиб бераман, тегманглар, деб қаттиқ тайинлардим. Ҳозир ҳам сизларга иш бераётган бўлса, янаям шодман.

— **Ойноманинг эски кадрдони сифатида айтинг-чи, унинг яна қандай бўлишини истайсиз!**

— Одамлар қўлидан ташламай ўқийдиган асарлар чоп этишларини истайман, доимо одамлар билан бирга бўлишларини истайман.

— **Суҳбатингиз учун раҳмат. Сиз ҳам доимо соғ-саломат юринг. Яна бир марта сизни азиз ойномангизнинг 60 йиллик тўйи билан қутлаймиз. Ана шундай байрамларнинг кўпида меҳмонимиз бўлинг!**

Суҳбатни Инобат НОРМУРОДОВА уюштирди

НАВОИЙХОНЛИК

Алишер Навоий. Ҳайрат-ул-аброр	109
Иброҳим Ҳаққул. Фақру фанолик ҳайрати	109

НАСР

Хуршид Даврон. Самарқанд ҳаёли. Эссе	51
Вали Бобомуродов. Қора от. Қисса	51
Темур Убайдулло. Яшин тутган чавандоз. Эссе	181

ШЕЪРИЯТ

Усмон Азимов. Янги дунёларга руҳни қистайман	44
Азиз Саид. Бухоро. Қадимги манзаралар	49
Омон Мухторов. Эркин учаётган қуш	77
Дадахон Ҳасан. Сени танибманки — меҳрли халқсан	83
Уткир Раҳмат Остонада турибди соғинч	86
Усмон Қўчқор Кувгин. Достон	139

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Дилмурод Қуроноф. Чинор ҳикояси. Ҳикоя	88
Расулжон Камолов. Даъват. Ҳикоя	93

МЕРОСИМИЗНИ УРГАНАМИЗ

Муҳаммадали Қўшмоқов. Мулла Гулҳаний	97
--	----

НАВОИЙ ГУЛШАНИ

Абдураҳим Низорий. Соғари ваҳдат била...	109
--	-----

ҚАЙТА ҚУРИШ ВА ТАРИХИЙ МЕРОС

Қуръон	113
Ҳамид Зиёев. Қуръони карим асл нусхаси саргузаштлари	129

ИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР

Ҳамидулла Болтабоев. Талабни қондирмаган инқилоб	131
--	-----

ТАРИХИМИЗДАН ЛАВҲАЛАР

Фозилбек. Дукчи Эшон воқеаси	146
--	-----

МУЛОҲАЗА, МУҲОКАМА, МУНОЗАРА

Садир Салимов. Бошқариш илми ва бозор иқтисодиёти	197
---	-----

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» — 60

Инобат Нормуронова. Лутфихон ая ҳузурнда	204
--	-----

«Сурхон» мукофоти совриндорлари

«Шарқ юлдузи» журнали таҳрир ҳайъати Сурхондарё вилояти Жарқўрғон ноҳиясидаги «Сурхон» давлат хўжалиги меҳнаткашларининг ташаббуси билан ташкил этилган «СУРХОН» НОМЛИ МУКОФОТ»ни 1990 йилда қуйидаги муаллифларга беришга қарор қилди:

Муҳаммад Али. «Сарбадорлар». Роман (8—9—10-сонлар)
Хуришд Даврон. «Ватан ҳақида етти ривоят». Достон (7—8-сонлар)

Абдували Қутбиддин. «Изоҳсиз луғат». Достон (8-сон)
Муртазо Қаршибоев. «Муҳит эркидаги тутқинлик». Мақола (10-сон)

Усмон Қорабоев. «Умримизнинг қувноқ онлари». Мақола (3-сон)

«Шарқ юлдузи»да босилган энг яхши асарлар сиртқи конкурсида журнал-хонлар фикрига кўра қуйидаги асарлар ғолиб деб топилди:

Тоҳир Малик. «Сўнги ўқ». Қисса (7—8-сонлар)

Омон Матжон. «Нега мен?!» Достон (6-сон)

Қудрат Дўстмуҳаммад. «Бош сабаб», «Қайта қуришдан бебаҳра соҳа». Мақолалар (8-, 10-сонлар)

Умрзоқ Улжабоев. «Умидбахш тўлқинлар». Мақола (7-сон)

Матназар Абдулҳакимов. «Менда бир дунё умид». Ғазаллар (1-сон)

Фароғат Камол. «Қушлар учиб кетди, қисқарди кунлар». Шеърлар (11-сон)

Салим Ашур. «Юрагимга элтар йўл». Шеърлар (10-сон)

Сирожиддин Аҳмедов. Герман Вамберининг «Бухоро ёхуд Морвароуннаҳр тарихи» асарининг наشري (4—5—6-сонлар)

«Сурхон» мукофоти совриндорлари ва конкурс ғолибларини қутлаймиз!

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 1

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства

ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1990

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев

Рассом Ф. Алимов

Мусаҳҳиҳ И. Султонов

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар муаллифларига қайтарилмайди. Журналдан рухсатсиз материал олганлар жарима тўлашлари шарт. Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади. Журнал матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташилотга мурожаат қилинг: Тошкент — П. «Правда» газетаси кўчаси, 41. Ўзбекистон КП МК нашриёти. Обунага монелик кўрсатилган ёки журнал ўз вақтида етиб бормаган тақдирда: Тошкент 700000. Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият «Союзпечать» агентлигига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 10.10.90 й. Босишга рухсат этилди 14.12.90 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 13. Шартли босма тобоғи 18,2 + 0,35 (зарварақ). Шартли-рангли босма листи 19,95 + 0,25 (зарварақ). Нашриёт ҳисоб тобоғи 20,2. Тиражи 115132. Буюртма 4436. Баҳоси 2 сўм.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси. Тошкент — П, «Правда» газетаси кўчаси, 41.